

Жахон АДАБИЁТИ

Адабий-бадший, ижтимоий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 12(127)

2007 йил, декабр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

Константин ПАУСТОВСКИЙ. Ҳикоялар.....	3
Ричард БАХ. Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон. <i>Ривоят-қисса</i>	24
Убайдулла ИБРОҲИМ. Қалбигул. <i>Қисса</i>	55
Мори ОГАЙ. Раққоса. <i>Қисса</i>	75

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Людмила СКИРДА. Туйғулар.....	18
Испания наволари. Қандай гўзал бу олам.....	48

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

Саъдулла ЙЎЛДОШЕВ. Иқбол абадияти.....	90
Асрор МЎМИНОВ. Оқ чўққилар доим уйғоқдир.....	100

САФАРНОМА

Қамчибек КЕНЖА. Эрон бўйлаб.....	106
----------------------------------	-----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Георг ГЕГЕЛЬ. Зардуштийлик.....	126
Сергей КАПИЦА. Китоб сизни ёлғизлатиб қўймайди.....	132

ИНСОН ВА ТАБИАТ

Рольф ЭДБЕРГ. Сув томчилари — вақт томчилари.....	137
---	-----

ТОШКЕНТ
ДЕКАБР

АДИБ ВА ЗАМОН

Абдуғафур РАСУЛОВ. Мунаввар сиймо.....145

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Фарҳод ҲАМРОЕВ. Ҳаёт фалсафаси ва шоир муҳаббати.....150

АДАБИЙ ТАНҚИД

Мусо ТОЖИБОЕВ. Муҳаммад Шабоний ижодий мероси.....162

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Сайди УМИРОВ. Адабиётшунослик: янгича ёндашув маҳсули.....167

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

СОМДЕВ. Достонлар уммони.....172

«Жаҳон адабиёти» журналида 2007 йилда эълон қилинган асарлар.....204

Бош муҳаррир
ўринбосари:
Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир хайъати:
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Навбатчи муҳаррир **О.АБДУЛЛАЕВ**
Рассом **А.БОБРОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳиҳ **Д.АЛИЕВА**
Компьютерда саҳифаловчи **Ж.ЗАЙНИДДИНОВА**

Жаҳон адабиёти, 12. 2007.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни қайта нашр этишда ва кўчириб босишда таҳририят розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Босишга рухсат этилди 17.12.2007 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Оффсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1000 нусха. 07—774 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

«Жаҳон адабиёти» журнали компютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «Ўзбекистон» НМИУда чоп этилди.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

© Жаҳон адабиёти, 2007 й.

Константин ПАУСТОВСКИЙ

Ҳикоялар

ҚАРИ ОШПАЗ

1786 йил қиш оқшомларининг бирида Вена шаҳри чеккасидаги муъжазгина ёғоч уйда графиня Туннинг собиқ ошпази — кўзи ожиз қари чол жон бермоқда эди. Сирасини айтганда, бу кулбани уй деб бўлмас, балки боғ адоғидаги нурашдан берироқ қоровулхона эди. Боғ эса чириган ва қуриган шох-шаббага тўла бўлиб, ҳар бир қаламдан улар қисирлар, шунда занжирбанд кўппак ўз инида гингший бошларди. У ҳам хўжайинига ўхшаб қариган, бироқ жонини аста-секин таслим қилаётган жонивор эди. Шу боис вовуллашга ҳам мадори йўқ эди.

Бундан бир неча йил муқаддам печлар иссиғидан ошпаз кўр бўлиб қолганди. Графинянинг иш бошқарувчиси ўшанда уни қоровулхонага жойлаштирган, вақт-вақти билан унга бир танга-ярим танга бериб турарди.

Ошпаз билан бирга ўн саккиз яшар қизи Мария яшарди. Қоровулхонанинг бор-йўқ анжоми, зеб-зийнати — каравот, чўлтоқ ўриндиклар, эски стол, дарз кетган чинни идишлар ва ниҳоят Мариянинг яккаю-ягона бойлиги бўлмиш клавесин¹дан иборат эди.

Клавесин шу қадар эски эдики, торлари ҳар қанақа товушга жавобан узоқ вақт секин акс садо чиқариб турар эди. Ошпаз ҳазиллашиб клавесинни “қоровул” деб атарди. Уйга қадам ранжида қилган ҳар бир кишини клавесин титроқ, қаримсиқ нола билан қаршиларди.

Мария жон бераётган дадасини ювинтириб, тоза кўйлак кийгизгач, чол шундай деди:

— Руҳонийлару роҳибларни ҳеч қачон жиним ёқтирган эмас. Уларга тавба-тазарру қилгим келмайди, лекин шунга қарамай, ўлимим олдидан виждоним пок бўлишини истайман.

— Нима қилай бўлмаса? — кўрқа-писа сўради Мария.

¹ К л а в е с и н — фортепьянонинг ажлоди бўлмиш клавиатурали чолғу асбоби. Ҳозирги кунда ишлатилмайди.

Жўра ФОЗИЛ
таржималари

Константин Паустовский (1892-1968) XX асрдаги йирик рус ёзувчиларидан бири бўлиб, ҳикоя, қисса ва роман жанрларида баракали ижод қилган. Унинг барча асарлари жозибали романтикага йўғрилган. Уларда инсон ҳис-туйғулари, кўнгилнинг нозик эврилишлари, кўпинча, табиат манзараларига уйғун тарзда маҳорат билан акс эттирилган. Москвадаги М.Горький номли Адабиёт институтида узоқ йиллар наср кенгашини бошқарган К.Паустовский кўпгина ёзувчиларнинг устози бўлиши билан бирга, бадий ижод сирлари, ёзувчи меҳнатининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида “Олтин атиргул” қиссаси ва қатор мақолаю очерклар ёзган. Ёзувчи асарлари кўп тилларга таржима қилинган.

— Кўчага чиққин-да,— деди чол,— биринчи дуч келган кишидан уйга кириб, жон бераётган одамнинг тавбасига қулоқ тутишни илтимос қил. Сенга ҳеч ким йўқ демайди.

— Кўчамиз шунақанги кимсасиз, хувиллаганки...— шивирлади Мария ва рўмолини ёпиниб чиқиб кетди.

У боғдан чопқиллаб ўтиб, занг босган даричани зўрга очди-ю, тўхтаб қолди. Кўча бўм-бўш эди. Шамол хазонларни унда чирпирак қилиб учирар, зим-зиё осмондан совуқ ёмғир томчиларди.

Мария узоқ кутди. Овозларга қулоқ тутди. Ниҳоят, девор ёнидан кимдир хиргойи қилиб келаётгандай туюлди. Қиз унинг истиқболига бир неча қадам ташлади-да, ҳалиги киши билан тўқнашиб кетди ва чинқириб юборди. Киши тўхтади ва сўради:

— Ким бор бу ерда?

Мария унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди-да, титроқ товуш билан дадасининг илтимосини етказди.

— Яхши,— деди нотаниш кимса хотиржамгина.— Мен руҳоний эмасман, лекин бунинг аҳамияти йўқ. Юринг.

Улар уйга кирдилар. Шам ёруғида Мария кичкинагина, ориқ кишини кўрди. Нотаниш кимса ҳўл ёмғирпўшини ўриндиққа ташлади. У ғоят оддий ва камтарона кийинган, қора камзулининг биллур тутмали каштали ёқасида шам нури ялтираб турарди.

Нотаниш кимса ҳали анча ёш йигит эди. Бошини ҳам худди ёш болалардай қимирлатди, упаланган ясама сочини тўғрилади, курсичани каравотга қарин суриб ўтирди ва жон бераётган банданинг юзига диққат билар қаради.

— Гапиревинг! — деди у. — Мен руҳоний эмасман, бироқ хизмат қиладиган санъатим ато этган ҳақ-хуқуқ даражасида сўнги сонияларингизни енгиллаштирарман, қалбингизни оғир ғамдан халос этарман.

— Мен бир умр, кўр бўлиб қолгунимгача меҳнат қилдим, — шивирлади қария ва нотаниш йигитнинг қўлидан ушлаб ўзига яқинроқ тортди. — Меҳнат қиладиган кишиларнинг эса гуноҳ ишларга вақти қолмайди. Хотиним, унинг исми Марта эди, сил касалига чалингач, табиб қимматбаҳо дорилар ёзиб берди ва уни қаймоқ, ҳар хил анвойи мевалар, қизил вино билан парвариш қилишни буюрди. Ана шунда мен графиня Туннинг чинни идишлари орасидан кичкина олтин тақсимчани ўғирлаб олдим-да, бўлақларга бўлиб сотдим. Энди буларни эслаш, қизимдан яшириш жуда оғир. Уни бировнинг столидаги ҳатто ғуборга ҳам қўл теккизмасликка ўргатдим.

— Уша воқеадан сўнг графинянинг хизматкорларидан бирортаси азият чекмадими? — сўради нотаниш кимса.

— Онт ичаман, жаноб, ҳеч ким азият чеккани йўқ,— жавоб берди чол ва йиғлаб юборди.— Менинг Мартамга олтин фойда қилмаслигини билганимда, ўғирлик қилармидим? Асло!

— Исмингиз нима?— сўради йигит.

— Иоганн Мейер, жаноб.

— Демак, бундай, Иоганн Мейер,— деди нотаниш йигит ва кафтини чолнинг басир кўзларига қўйди,— одамлар олдида гуноҳингиз йўқ. Бу гуноҳ ҳам, ўғирлик ҳам эмас, балки, севги йўлидаги қаҳрамонликдир.

— Омин! — шивирлади чол.

— Омин! — такрорлади нотаниш йигит.— Энди сўнги истагингизни айтинг.

— Кимдир Марияга ғамхўрлик қилишини истардим.

— Буни мен ўз зиммамга оламан. Яна нима истайсиз?

Чол кутилмаганда жилмайди-ю, баланд овоз билан деди:

— Мартани ёшликда учратганимда қандай бўлса, шундайлигича яна бир кўрсам эди. Қуёшни ва ана шу эски боғни баҳорда гуллаган пайтида кўрсам эди. Лекин бунинг иложи йўқ, жаноб. Аҳмоқона сўзларим учун хафа бўлманг. Касаллик, афтидан, бутунлай эсимни оедириб қўйибди.

— Яхши, — деди йигит ва ўрнидан турди. — Яхши.

Сўнг клавесин ёнига келиб курсичага ўтираркан, баланд овозда учинчи маротаба “яхши!” — деди ва бирданига қоровулхона шиддатли жарангга тўлди. Полга юзлаб биллур зўлдирчалар ташланди гўё.

— Қулоқ солинглар, — деди нотаниш йигит. — Қулоқ тутинг ва тасаввур қилинг.

У клавесин чала бошлади. Кейинчалик Мария, йигитнинг бармоқлари теккан биринчи клавиш садо берган пайтда йигитнинг юзи қай тарздалигини анча эслаб юрганди. Шу сонияда йигитнинг пешонаси ҳаддан ташқари оқариб, қорайган кўзлари эса қорайиб, уларда шам нури ўйнади.

Клавесин кўп йиллардан бери биринчи маротаба бор овози билан куйламоқда эди. Унинг садолари фақат қоровулхонани эмас, балки бутун боғни тўлдириб юборди. Қари кўпнак уйчасидан чиқди. У бошини ёнбошига солиштириб ўтирар ва хушёр тортиганича думини аста ликиллатарди. Ҳўл қор ёға бошлади, кўпнак қулоқларини силкитарди, холос.

— Мен кўряпман, жаноб! — деди чол ва каравотдан сал кўтарилди. — Марта билан учрашган кунни кўряпман. Ушанда у уялганидан сут тўла кўзачани синдириб қўйганди. Бу воқеа қишда, тоғда юз берганди. Осмон кўм-кўк шишадай мусаффо эди ва Марта куларди. Ҳа, куларди, — такрорлади чол торлар садосига қулоқ тутар экан.

Нотаниш йигит зим-зиё деразага тикилганича ҳамон клавесин чаларди.

— Энди-чи, — сўради у, — бирор нимани кўряпсизми?

Чол жимгина қулоқ солар, ҳеч нима демасди.

— Наҳотки кўрмаётган бўлсангиз, — деди йигит чалишдан тўхтамай, — қоп-қора тун кўк тус олди, сўнгра ҳаво ранг бўлиб қолди ва илиқ нур энди қаердандир, юқоридан тушяпти. Дарахтларнинг эски шохчаларида оппоқ гуллар юз очяпти. Улар бу ердан катта капалакларга ўхшаб кўринсалар-да, менимча, бу — олма гуллари. Сиз кўриб турибсиз, илк нур тош деворга тушди, уни қиздирди ва девордан буғ кўтариляпти. Эриган қорда бўккан мох қуриётган бўлиши керак. Осмон эса янада баландлашиб, ранги тиниқлашиб, гўзаллашиб бораётир ва аллақачон кўҳна Венамиз узра қушлар шимол томонга учиб кетишяпти.

— Мен ҳаммасини кўряпман! — дея қичқирди чол.

Йигит босган клавесин педали ғижирлади ва куй тантанавор тус олди. Гўё клавесин эмас, юзлаб қувноқ овозлар куйларди.

— Йўқ, жаноб, — деди Мария нотаниш кишига, — бу гуллар лолога сираям ўхшамайди. Булар — олма дарахтлари, улар бир кеча-даёқ гулга бурканди.

— Тўғри, — деди нотаниш йигит, — булар олма дарахтлари, лекин гулларининг япроғи катта-катта.

— Деразани оч, Мария, — илтимос қилди чол.

Мария деразани очди. Хонага совуқ ҳаво ёпирилиб кирди. Нотаниш киши секинлик билан клавесин чаларди.

Чол ёстикқа йиқилди. У оғир нафас олар, қўллари чойшаб устида ниманидир изларди. Мария дадаси томон отилди. Нотаниш киши чалишдан тўхтади. У ўз мусиқасидан ўзи сеҳрлангандай, клавесин олдида қимир этмай ўтирарди.

Мария кичқириб юборди. Нотаниш киши ўрнидан туриб, каравот ёнига келди. Чол нафаси қисилиб шундай деди:

— Мен ҳаммасини, худди кўп йиллар аввалгидек жуда аниқ, равшан кўрдим. Лекин мен, сизнинг номингизни билмай туриб ўлишни истамайман. Исмингизни айтсангиз!

— Менинг исмим Вольфганг Амадей Моцарт, — деди йигит.

Мария каравотдан чекинди, тиззалари ерга теккудек бўлиб буюк мусиқачига таъзим бажо келтирди.

У қад ростлаганда қариянинг жони узилганди. Дераза ортида тонг қизара бошлаган, ҳўл қор “гуллари” бағридаги боғ субҳидам нурларидан мунаввар эди.

МАШАНИНГ БОҒИ

Йиллар ўтиши билан келадиган ҳар бир қиш Тихон Петровичга аввалгисидан узунроқдек туюларди. Тақвим бўйича ҳаммаси тўппатўғри, баҳор ўз вақтида, ўз мавридида келарди. Лекин бу фасл қанчалик узоқ кутилса, кутиш шунчалик қийинлашарди.

— Бу қариллик аломати, — дерди Тихон Петрович ўз-ўзига. — Қари киши баҳор кутади, ўзига кўклам иссиғидан қанча насиб этишини ҳисоб-китоб қилади. Шунинг учун ҳам асабийлашаверади. Ёшлик — бу бошқа гап!

Лекин Тихон Петрович баҳорни сабрсизлик билан кутишининг бошқа жиддий сабаблари ҳам бор эди, албатта.

Баҳор тафтига у фақатгина ўзи учун эмас, балки ўсимликлари, ўз таъбири билан айтганда, “дарахтлар оиласи” учун интиқ бўларди. Чунки, унинг бошқа ҳеч қанақа оиласи йўқ — азалий бўйдоқ эди. Бу ҳатто унинг ташқи кўринишидан ҳам билиниб турарди. Тихон Петрович ориқ, қиёфаси жиддий, ўз-ўзи билан гаплашиш, баъзан сўкишиб қолиш одати бор эди.

Тихон Петрович туман тасарруфидаги Разговорово шаҳарчасида мева кўчатлари етиштирар, боғ ва иссиқхоналари бўлган ҳовлиси бор эди. Бу ҳовлидан у намунали янги ёки янада баландпарвоз мақомда айтсак, “таржриба учун” ўсимликлар етиштирарди. Ҳовли тор, лекин дов-дарахтнинг кўплиги ва баландлигидан кенг-мўлдек туюларди.

Тихон Петрович кўп йиллардан бери тажрибали боғбон сифатида чор-атрофга донг таратганди. “Бу киши — бизнинг Мичурин, — дейишарди у билан фахрланиб шаҳарча одамлари, — ўз ишига жуда содиқ, ҳамманинг маслаҳатчиси, ёрдамчиси. Фақат биргина қусури бор — иш билан бўлиб оила қуришни унутиб қўйган шекилли, якка-ёлғиз яшайди”.

Тихон Петрович ишлайдиган ниҳолхона кичкина шаҳарда жойлашган бўлса-да, вилоят ташқариларида ҳам машҳур эди. Тихон Петровичнинг ёнига Россиянинг турли бурчакларидан боғбонлар келиб туришар, ҳатто Москвадан ташриф буюришган пайтлари ҳам бўларди ва у ўз билимларини аямай, иштиёқ билан ўртоқлашарди. Шу боис у унча катта бўлмаган уйининг болохонасида истиқомат қилар, пастдаги икки хона эса келиб-кетувчиларга ажратилган эди.

Тихон Петрович бу хоналарни баъзан “меҳмонхона”, баъзида “амалиётчилар хонаси” деб атар, чунки ҳар ёз у ерда вилоят қишлоқ хўжалик техникуми талабалари истиқомат этишарди.

Маълумки, ўз сеvimли машғулотидан вақтинча ажралган киши доимо унга интилиб юради. Овчилар қиш давомида яроқларини қайта-қайта тозалаб, ўқ жойлашади, балиқчилар қармоқларини боғлаб, пўкакларни ранглашади, денгизчилар харита чизиш билан банд бўлишади. Тихон Петрович бўлса қишда ўзининг тангу тор болохонасида ўтириб, “Мевали дарахтлар, буталар, сабзавот ва гул етиштириш бўйича кўлланма” ёзарди.

Тихон Петровичнинг тажрибаси кўплиги туфайли “кўлланма” номи бемалол оқларди. Чунки китобда ҳаваскор боғбоннинг кўлидан маҳкам тутиб, жўякма-жўяк олиб юрганда ва улар кўрганидан ҳайратланганида нафис, хушбўй гулларнинг тупроғини қандай тўйинтириш кераклигини тушунтираётгандек қилиб, батафсил ёзиларди.

— Нақадар ажойиб, — дерди Тихон Петрович, — инсон ҳайрат қобилиятини ҳеч қачон йўқотмаслиги керак. У ғазна ҳисоботлари билан тўлдирилган қопчиқ эмас экан, ҳақиқий инсон экан, ҳайрат ҳиссидан бегона бўлмайди.

Буларнинг ҳаммаси тўғри эди, албатта. Лекин йиллар ўтган сари, на фақат келаётган қишлар узун туюлар, балки, ўзи ҳам энди ҳеч кимга керак эмаслигини тобора кўпроқ ҳис этарди.

Маълум бўлдики, бўйдоқ ҳаёт — озод, эркин кечиб, фойдали, яхши меҳнатга бахшида этилади. Бироқ, шунга қарамай, оила қувончларисиз барибир татимас экан. Ҳатто ўз-ўзинга ғамхўрлик қилиш ҳам йил сайин зерикарли бўлиб қолади.

“Ўзимнинг энг яхши кўрган нарсаларимни ақалли бирор кишига совға қилолсам ҳам майлига эди, — ўйларди Тихон Петрович. — Азиз кишимни хурсанд қилган бўлардим. Менинг эса совға қиладиган одамим йўқ. Бошқаларнинг хотинлари, болалари бор, мен эса — якка ўзимман, холос”.

Лекин шу заҳотиёқ Тихон Петрович кўнгил қўйган машғулоти учун болалар бошга бало бўларди деб ўйлаб ўзини овуларди. Ҳаммасини топтаб ташлашади, товукдан ҳам баттар улар. Тихон Петрович синган бутуқ ёки гул у ёқда турсин, топталган майсани кўрса ҳам “оҳ” тортиб, афтини буриштиради-ю, болаларга бало борми?

Баҳор ҳар галгидек эрта тонгда ташриф буюрди. У болохонанинг синч деворида тўқ-сарик, илиқ, чорқирра куёш нурида намоён бўлди. Синч тирқишидаги узун қиш давомида кўзга ташланмаган мум томчиси шу тонг худди марвариддек нурланиб кетди.

— Вақт етди! — деди Тихон Петрович томчига нигоҳ ташлаб ва “Кўлланма”нинг тугалланмаган қўлёзмасини янаги қишгача стол тортмасига солиб қўйди. Ва тақсимчаларга экилиб, дераза тоқчалари ва даҳлизда ўстириладиган уруғларни саралай бошлади.

Кейин эса қуюқ, оғир туманлар тушди, қишки йўллар сарғайиб, ўрмондан рутубат анқиди, тахта томларни буғ қоплади. Апрель тунларининг бирида дарёдаги ях чок-чокидан “сўкилиб”, эрталаб ҳар галгидек муз кўчиши бошланди ва дарё етти чақиримга ёйилиб кетди.

Баҳор сувларидан нефть ва қор ҳиди келарди. Қирғоқдаги новдаларнинг бари бутуқларда ёнма-ён ўтирган оқиш ариларга ўхшаган ёш куртақлар билан қопланди.

Вилоят марказидан биринчи кема келди. Тихон Петрович шу кемада ниҳолхонанинг юмуши ва яна аллақандай кўчатлар олиш учун шаҳарга тушди. Шаҳаргача ҳаммаси бўлиб беш соатда сузиб бориларди.

Шаҳардан қайтишда кема қоронғи тушай-тушай деганда йўлга чиқди ва сув тошган жойлардан сузиб кетди. Бакенлар¹ ҳали ёқилмаганди.

Сувдан совуқ уфуриб турганига қарамай, Тихон Петрович кема саҳнида ўтирар, оёқлари остида кўчат тўла қопчиқ ётарди. Пастдаги умумий хона илиқ, ҳатто жуда иссиқ эди, лекин Тихон Петрович у ерга тушмас, кўчатларни кўзи қиймасди. Кўчатлар иссиқда тез сўлиб қолиши ҳаммага маълум.

Кема саҳнида йўловчилар унчалик кўп эмасди. Арракашлар, ўралиб-чирмалган аёллар, йигирма ёшлар чамасидаги қиз ва қизалоқ. Ориқ, рангпар ва қизиқувчан қизалоқ олти ёшларда бўлиб, кема саҳнидан пастга тушишни сира истамасди.

Арракашлар шунақанги зўр бериб чекишардики, ҳатто кучли шамол ҳам тамаки ҳидини йўқотолмасди. Улар чакмон кийган ёши улуг ўртоқларининг сўзларини тинглашарди.

— Бу нима деган гап! — дерди у бўғиқ товуш билан. — Аҳмоқлар ҳамма нарсага кулаверишади, ақлли киши эса ўйлаб кўради. Фарқиға бормай туриб раисимиз Батенковнинг устидан кулишга шошилмасанлар бўларди.

— Биз бўлсак фарқиға бориб куляпмиз, — деди ёш арракаш.

— Ҳозир сенинг нимани фарқиға борганингни исботлаб бераман! — деди аччиқланиб қари арракаш. — Ниманинг устидан куляпсанлар, ўзи?! Батенков муз кўчганда бешта товушқонни кутқариб қолганигами? Шундайми, ахир?

— Биз бунинг устидан кулаётганимиз йўқ, ахир, Захарич, — эътироз билдирди ёш арракаш.

— Тушуниб турибман! — таҳдидли овозда деди қария. — Сенларни жуда яхши тушунаман. Батенков ўша товушқонларни пиёз билан қовуриб, араққа газак қилиш ўрнига, чакалакзорга қўйиб юборганидан куляпсанлар. Назарларингда, бу хурмача қилиқ ҳисобланади-а?

— Батенков ҳаддан ташқари раҳмдил, — деди қоронғуликдан кимдир.

— Й-ў-ў-қ, укам. Ҳеч қанақа раҳмдиллик йўқ бу ерда. Бундан оддий хулоса чиқариш керак. Товушқонлар бекордан-бекорга нобуд бўлиб кетгунча, ўз-ўзидан кўпайсин. Қуш уясини кўрганмисан? Қум зарралари, патлардан ясалган. Бойлик ҳам, укагинам, худди шундай бунёд бўлади. Умумхалқ мулки ана шундай вужудга келади. Уй ҳам битта-битта гишт билан кўтарилади. Бир вақт қарабсанки, худди Москвадагидек бутун бошли йигирма саккиз қаватли иморат қад ростлайди!

— Оббо сан-ей! — деди ёш арракаш.

— Ҳа-а! “Оббо сан-ей!” — жавоб берди қари арракаш. — Бунинг фаҳмига етиш керак. Биз томонларда шундай ривоят бор. Асалари дарёга тушиб кетиб, қанотлари ҳўл бўлибди. Бир сўз билан айтганда, асфалософилинга равона бўлиши тайин бўлиб қолибди. — Омин, ё парвардигор! Атрофда эса қизилқанотлар учиб юришган экан. “Мени кутқаринглар, — деб илтижо қилибди: асалари, — ҳақини албатта тўлайман”.

— Э, сени бошимизга урамизми, дейишибди қизилқанотлар. — Биз асални оғзимизга ҳам олмаганмиз.

Асалари фақат “уф” тортибди. “Бу гап ҳам тўғри! На илож”. Қараса, дарёда қурбақа сузиб келяпти. “Кутқар мени, — тавалло қилибди асалари. — Қарздор бўлиб қолмайман”. “Мен бўлсам, — дебди қурбақа, —

¹ Б а к е н — дарё ва денгизларда саёз жойлардан огоҳлантирувчи машғала.

ҳатто асалнинг ҳидига ҳам тоқат қилолмайман”. Шунда асалари бутунлай гамгин тортибди. Лекин қарабдики, дарё узра қора чуғурчук учиб юрган экан. Асалари ундан ҳам “қутқазгин” дея илтимос қилибди. “Хўп, майли, — дебди чуғурчук, — сени қутқазганим бўлсин. Чунки сен одамларни асал билан сийлайсан, улар эса менга макон қуриб беришади”.

— Чуғурчук асаларини қутқарибдими? — сўради ёш арракаш.

— Албатта-да. Фойдали жонзотларга доимо ёрдам бериш керак.

— Настюша, — деди қизалоқ ўз ҳамроҳига, — мен бўлсам асаларини шундоқ ҳам қутқазган бўлардим, асал эвазига эмас.

— Жуда тўғри қилган бўлардинг, қизалоқ, — деди Тихон Петрович секингина. Нимжонгина, кўзлари катта-катта бу қизча унинг юрагига раҳм эмас-у, аллақандай эзгин туйғуларни кўзгатди. — Мана онангдан сўраб кўр, у ҳам худди шундай дейди.

— У менинг онам эмас, опам, — жавоб берди қизалоқ.

Тихон Петрович қиздан узр сўради.

— Кўйсангиз-чи, зарари йўқ, — деди қиз.

— Опа-сингил сайру саёҳатга чиқибсизлар-да?

— Биз Разговоровога боряпмиз, — ийманиб жавоб қайтарди қиз.

Қоронғида Тихон Петрович қизнинг юзини аниқ илғамасди-ю, лекин унинг уятчан кўзларини ҳам, бошига ташланган иссиқ рўмол шокилаларини тортқилаётганини ҳам кўраётгандек эди.

— Қариндошларингизникига боряпсизларми?

— Э, йўқ, — деди қиз. — Мен Разговоровога ўқитувчиликка тайинландим. Мана, боряпман, синглим Маша билан бирга. Биз у билан энди икковлонмиз. Дадам Узоқ Шарқда хизмат қилади, ойим қирқ иккинчи йили, Ленинградда...

— Ҳаммаси равшан, — деди Тихон Петрович қиз гапини тугатмаёқ жимиб қолди. Қиз ҳам индамасди.

Тихон Петрович оёғи остидан қопчиқни олди, негадир кўчатларни ушлаб кўрди. Барглари сўлгин бўлса-да, иссиқ эди. “Тутади”, — ўйлади у, сўнг қизга ўгирилиб, деди:

— Дехқонлар уйига боришингизнинг ҳожати йўқ. Бекордан-бекорга чарчайсиз. Разговоровода бошпана топиш осонмас. Менинг уйим бўлса ҳозирча бўш. Битта хонани сизларга бераман, бошқаси талабалар учун. Ёзда талабалар келишади, мен уларга боғдорчилик илмини ўргатаман.

— Йўқ, кўйсангиз-чи, керак эмас! — секингина эътироз билдирди қиз.

— Йўқ, сиз кўйинг бу қилингангизни, — деди Тихон Петрович аччиқланиб, менинг уйимга жойлашасиз. Юз йил яшасангиз ҳам майли.

Кема гудок берди. Қирғоқда чироқ силкита бошлашди — қаерда тўхташни кўрсатишарди. Арракашлар ўринларидан кўзгалишиб, махоркадан ўралган сигараларини қоп-қора сувга улоқтиришди. Тепадан, капитан кўприкчасидан “Стоп!” деган йўғон товуш эшитилди. Шу лаҳза ҳаммаёқ жимиб қолди ва бу сукунатро кема чиғириқларининг сувни шилдиратаётгани эшитиларди, холос.

* * *

Тихон Петрович кутилмаган ижарачиларига пастдаги хоналарнинг бирини ажратиб берди. Ҳар икки хона эски, отасидан қолган мебеллар билан жиҳозланганди. Хоналар ҳаммаси бўлиб иккита эди, лекин ҳар хил йўлак, даҳлиз, қазноқ, эшиклар шу қадар кўп эдики, аввалига Маша бу ерда худди ўрмондагидек адашиб қолар ва жон ҳолатда

қичқирарди:

— Настя, қаердасан? Чиқолмаяпман, На-а-аст-я!

Тихон Петрович Настя билан учрашиб қолганда уялиб кетарди. Настя билан Маша уни уйнинг хўжайини деб ҳисоблашларидан виждони қийналарди. Хўжайин! Қандайдир ёқимсиз сўз.

Охир-оқибат у чидай олмай Настяга шундай деди:

— Сиз, Анастасия Михайловна, худди уйингиздагидек яшайверинг. Тасаввур этингки, мен бу ерда йўқман. Кўриб турибман, жуда ийманиб яшаяпсизлар. Мана, сиз чорбоғимга қадам босмайсиз ва Машани ҳам боришига қўймасмишсиз.

— Йўғ-е, қўйсангизчи,— деди Настя гуноҳқорона жилмайиб.

Лекин эртасига эрталаб Маша боғда пайдо бўлди. Демак, Настя уни боққа чиққани қўймагани рост экан.

Эрталаблари, ишга кетгунча Тихон Петрович ўз боғида куймаланди. Бу тонг у янги экилган кўчатларни суғораётганди.

Ҳали жуда барвақт, қуёш ҳали бош кўтармаган, боғ салқин эди. Лекин девор тирқишлари аро узун, ингичка нурлар таралар ва улар ёритган бари нарсалар ажабтовур тус оларди.

Тихон Петровичнинг ёрдамчиси Архип бобо ер ағдарарди. Ағдарилган тупроқдан буғ кўтарилиб, ҳавога сингиб кетарди. Тепадаги бутоқда ўтирган чумчуқлар дам бир-дам иккинчи кўзлари билан тупроққа тикилиб чувалчанг пойлашар, лекин чувалчанг чиқишига ҳали вақт эрта эди.

— Сиз, азизларим, — дерди Архип чумчуқларга, — бу ерда бекордан-бекорга ўтиргунча, колхоз отхонасига борсангиз бўларди. Ёруғ дунёда биринчи йил умргузаронлик қилаётганларинг йўқ-ку, нега ҳеч ниманинг фаҳмига етмайсизлар. Сизлардан гина қилишга не ҳожат, миянгиз тирноқдек бўлса. Лекин чумчуқлар чолга кулоқ солишмас, ҳамон бутоқларда ўтиришар ва гўё Архип билан баҳслашмоқчи бўдилар.

Архип жуда бесаранжом чол эди. Суҳбатдошсиз қолиш унинг учун улкан бахтсизлик ҳисобланарди. Шу боис у томоқ қирди, бир муддат ўйлаб турди ва Тихон Петровичга деди:

— Боғингга қуёш жуда кам тушар экан.

Тихон Петрович индамади.

— Жудаям кам деяпман сенга,— такрорлади Архип. — Кўчатхонада бўлса ҳаммаёқ ёруғ.

Лекин Тихон Петрович бу гапга ҳам жавоб бермади.

“Хафа бўляпти,— ўйлади Архип, ўз навбатида андак оғриниб, — Негадир кейинги икки кунда Тихон Петрович ғалати бўлиб қолди, сира тушуниб бўлмайди”.

Архипнинг олдига майин қирмизи нур — қуёш акси тушди.

— Ха-а, гўлдироди Архип.— Мен қуёш тўғрисида бекордан-бекорга валдирадим. Бекордан-бекорга! Ҳали сўз айтиб улгурмасимданок қуёш шу ерда пайдо бўлиб қолди.

Архип бошини кўтарди ва қўлида белкурак билан қотиб қолди: ортида қизил қўйлак кийган, сочлари боғичли олти ёшлардаги қизча турарди. У совуқ сувда ювинганидан, ёноқлари кулранг кўзларидан ҳам шиддатлироқ ёниб турарди.

Архип белкуракни ерга суқди, кафтини пешонасига қўйди ва қизчага худди қуёшга тикилгандай қаради.

Тихон Петрович ҳам қад ростлаб, Машага қараб турарди.

— Хўш, қани, Архип,— сўради Тихон Петрович ва унинг кўзлари

атрофида ажинлар тўпланди,— ҳалиям менинг боғимга куёш тушмайди дейсанми?

— Бекордан-бекорга валдирашнинг нима кераги бор! — жавоб берди Архип ва унинг кўзлари атрофида ҳам худди Тихон Петровичникидек жигарранг ажинлар тўпланди.— Сен меҳрга жуда бойсан, Тихон Петрович. Бунақа ниҳолни қаерданам топақолдинг? Вояга етса борми, боқиб кўзинг тўймайди.

Маша, албатта, Тихон Петрович билан Архип нима тўғрисида гапираётганларини тушунмасди. У жилмайди ва уялинқираб сўради:

— Бу боғнинг номи нима?

— “Машанинг боғи” деб аталади,— жавоб берди Тихон Петрович. Маша ҳеч нима тушунмай, қошларини чимирганча унга боқарди.

Архип чол белкуракни ерга чуқур ботирди, тупроқни ўтган йилги ажриқ билан бирга ағдарди ва секин-аста уватар экан шундай деди:

— Ҳақиқатан ҳам инсон, қаерда бахтини топиб, қаерда йўқотишини билиб бўлсан. Омадлисан, Тихон Петрович. Қара-я, тирикчилигимиз қандай мазмун касб этди.

Чумчуқлар Архипнинг оёғи ёнидаги яккаю ягона чувалчангни кўриб қолишди, ҳаммалари бирданига чирқиллаб унга ташланишди ва шу заҳотиёқ жанжаллашиб қолишди. Маша эса уларга боққанича чапак чалар, куларди.

ЭСКИ ҚАЙИҚ

Поезд тўхтади. Дераза пардасига ўралашиб қолган арининг гингиллаши эшитила бошлади.

— Қайси бекат? — сўради купдан уйкули овоз.

— Йўлда тўхтаб турибмиз,— жавоб берди вагон назоратчи. У қўлини арта-арта ўтиб кетмоқда эди.

Наташа деразадан бошини чиқарди. Темир йўл кўтармасидан то уфққа қадар ўрмонзор ястаниб ётарди. Ўрмон узра қарахт бир булут осмоннинг ярмини тўсиб турар, оққушлар тўдаси қоқиўт парчаларидай бўлиб, унинг олдида ўзларини у ёқ-бу ёққа уришарди.

Заминнинг бир чеккасида момақалди роқ гулдиради ва бесўнақай ҳаракат билан ўрмон устидан ўтиб кетди. Гулдирак шунчалар узоқ чўзилдики, бутун ер юзини айланиб келаётгандек туюларди. У ўрмоннинг қалин жойида ўралашиб қолганида жим бўлар, лекин йўл ва майдончаларга чиқиб олгач, аввалгидан баттарроқ гумбурларди.

— Қандай зўр момақалди роқ! — деди кимдир Наташанинг ортида.

У ўгирилди: бўлма эшигида ҳамроҳи — ёш режиссёр турарди.

— Қандай зўр момақалди роқ! Жуда зўр гумбирлади! — такрорлади у қовоғи солиқ осмонга худди театр манзарасига тикилгандай назар ташлаб. — Булар қанақа куш эканини билмайсизми?

— Билмайман,— жавоб берди Наташа.

— Булар ёввойи каптарлар, — деди кўзойнакли қари ўрмончи ва Наташага жилмайиб қўйди.— Нега билмайсиз? Яна бу киши ўнинчида ўқирмишлар!

— Мен шаҳарликман,— деди Наташа уялинқираб.

Поезд титраб кетди, орқага юра бошлади. Бир пасда қоронғи тушиб қолди.

Шамол пардаларни тортқилаб, столчадаги гул тўла стаканни тўнтариб юборди. Сарик рангли сув овоз чиқариб полга тўкилди.

Деразалар бўйлаб яшин чақнади ва шу заҳотиёқ ўрмонда нимадир қарсиллади, катта қарағай дарахти синганди гўё.

— Нима бўлди ўзи? — йиғлоқи товуш билан сўради нофармон пижам кийган, кичкинагина аёл. Унинг ясама гўзаллиги момақалдироқнинг биринчи гумбуридан кейиноқ ғойиб бўлганди.

Йўловчилар шоша-пиша дераза ойналарини беркитишар, булутга нигоҳ ташлашарди. Яшин булут кўксига қўрқинчли ғорлар, гирдоблар, лойқа ёмғир оқимлари ҳосил қиларди. Қора қурум ва кулнинг катта-катта ороллари ерга тушиб турарди. Қўрқинчли қоронғулик аро ҳар гал яшин чақнаганда биргина қуруқ оқ қайин қайта-қайта ярқираб кўзга ташланарди.

Атрофида минглаб дарахтлар шамолда шовқин солиб турганда бу ўткинчи нур нега энди фақатгина шу қайинни қоронғулик қаъридан юлиб олишини тушуниб бўлмасди.

— Назоратчи, нима воқеа юз берди ўзи, ахир? — қичқирди нофармон пижамали аёл. — Нега орқага кетяпмиз?

— Олдинда йўлни ёмғир ювиб кетган, — қовоғини солиб жавоб берди назоратчи. — Кўряпсиз-ку момақалдироқни! Синезёркига кетяпмиз. Йўлни тузатгунларигача ўша ерда турамиз.

— Бемазагарчилик! — деди кичкина аёл, у қўрққанидан кўзларини юмди ва бўлма эшигини ёпди.

Жонсиз ўрмон хира нурдан сесканиб кетди ва тирик экани маълум бўлди: шохлар қора йиртиқ енгларга ўхшаб шамолда титрашар, булутлар пастак чодирининг оралиғига қараб йўналганди. Дарахтлар баландлаётган тиниқ осмон этагига осилиб олиб, уни ёрдамга чақирдишарди гўё.

Шаррос ёмғир вагон томини дўмбира қилиб чала бошлади.

— “Яшиннинг югуриги жуда тез ва у оғир зарба билан маҳв этар”, — деди ўрмончи кутилмаганда.

— Кимнинг шеъри бу? — сўради Наташа.

— Лукрецийники, — жавоб берди ўрмончи ва қизариб кетди.

Буларнинг ҳаммасидан кўриниб турардики, ўрмончи ҳам бахтиёр, ҳам хижолатда эди. Бахтиёрлиги — болалигида хайрлашгандан бери қайтиб кўрмаган Кримга дам олгани кетяпганидан... Хотирасида тикан босган бурунларнинг пойидаги сувнинг шалоплаши сақланиб қолганди.

Ҳамроҳларидан хижолатда эди. Уларнинг ўзи билан атайин назокатли муомаласи, курорт ҳаёти ҳақидаги суҳбатларидан хижолат чекарди. Улар ҳеч қачон унга мурожаат этмай, бир-бирлари билан курорт ҳаёти ҳақида валақлашарди. У ҳамроҳларининг меҳмонхоналар, эшик оғалари ва “линкольн”лар ҳақидаги беписанд гапларини эшитар экан, булар бутунлай бошқа ҳаёт одамлари эканини, уларнинг янги кулранг костюм кийган ўрмончи билан ҳеч қанақа иш-пиши йўқлигини ҳис этарди. Бу ҳамроҳлар, жуда синчков одамлар эди ва афтидан, ўрмончининг эғнидаги костюм ягона эканини, уни костюмалик ўртамеёна бир тикувчи тикканини билишарди. Ўрмончи костюмини жуда авайлар ва режиссёрга ҳаваси келарди. Режиссёр оқиш қўлларини жуда нафис шими чўнтақларига тикиб диванда ястаниб ётганича “Элит” папиросидан чекар, олди очиқ костюми фикимланаётгани, эмин-эркин боғланган кўзни қамаштирувчи бўйинбоғига кул тўкилаётгани билан иши йўқ эди.

Ўрмончини хижолат этмайдиган ягона ҳамроҳ — бу ориққина, иболи қиз Наташа эди. Деразалардан эсиб турган шамол унинг сочларини доим тўзғитиб турарди.

“Ўрмоншунос,— деди ўз-ўзига ўрмончи,— жин ургур қишлоқи”.

— Қандай ажойиб ном — “Синезёрки”— гўлдиради режиссёр.— Синезёрки! Синезёрки! Кўк кўллар! Буни эслаб қолиш керак.

— Бу ерларда, бу ўрмонларда кўллар жуда кўп,— деди ўрмончи.

— Сиз бу ерларни биласизми?

— Ҳа, шу, оз-моз... Ун беш йилча бурун бу ерда ишлаганман: ўрмон барпо этганман.

— Ҳа-а, бу жуда қизиқ,— деди чўзиб режиссёр, лекин ўрмончи юзидан англадики, унга бунинг ҳеч қизиги йўқ эди.— Бизнинг ҳаддан ташқари омадимиз юришмаяпти. Шу ерда бугун эмас, эртага момақалдироқ бўлса нима қиларди?!

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам, кишига алам қилади,— деди ўрмончи.

У анчадан бери Синезёркига, ўзи ишлаган ерларга бормоқчи бўлиб юрганини, лекин ҳеч кўли тегмаётганини ўйларди. Мана, ҳозир ҳам, йўлни тузатгунларича поезд Синезёркида бир-икки соат туради ва у бўм-бўш бекатда санқиб юрган товуқлардан бўлак ҳеч нимани кўролмайди.

— Эҳ, аттанг! — хўрсинди ўрмончи.

Наташа ҳам ҳаяжонда эди. У ҳали ҳеч қачон Қримда бўлмаган, бу ўлка унга кўм-кўк, туманли, чиннигул ҳидига бурканган ер бўлиб туюлар, тезроқ денгизни кўргиси келарди. Айтишларича, денгиз кутилмаганда кўзга ташланади ва у чўнг булутга ўхшайди.

Синезёркида ҳеч ким йўқ эди. Навбатчи деразасида керосин чироқ ёнар, кеч тушдими ёки ёмғир туфайли қоронғи бўлиб қолдими, библиб бўлмасди.

Ёмғир тинди. Ўрмон томондан ҳўл пайраха ҳиди келарди.

Чол Василий аравадаги ҳўл бедани қоқиштирар, поезд томонга қараб-қараб кўярди: “Бунча борди-келди, борди-келди қилиб, бу одамлар нима қилишар экан-а?!”

Унинг оти бошини кулоғига сули тўрвасига тикиб, шоша-пиша кавшанар, чолнинг гўлдирашига кулоқ тутиб, унинг одатдаги пўписасини кутарди: “Қани, тек бўл, иблис! Текин озиқадан қорнинг тўйиб қопти чоғи!” Бу пўписадан сўнг оғир хўрсиниб, бошини этганча қумлоқ йўлдан аравани яна кўл томон тортиб кетишдан ўзга илож қолмасди. Лекин Василий бобо кутилмаганда жиловни ташлади-да, поезд томонга шошилди. У юмшоқ вагоннинг ёруғ деразаси ёнига келди-ю, қамчи дастаси билан ойнани тақиллатди.

— Петр Матвеев! — қичқирди у паст бўғиқ товуш билан.— Ҳой, Петр Матвеев!

Дераза ортидаги йўлакда ўрмончи тик турганича Наташа билан суҳбатлашарди. Ўрмончи чолга тикилиб турди-да, деразани очди.

— Танимаяпсанми?— сўради чол ва майин товуш билан кулди.— Мен узокдан, аравадан туриб сени танидим. Худонинг марҳамати билан учрашганимизни айтмайсанми?!

— Василий! — қичқирди ўрмончи, у тезда майдончага чиқди, қум устига сакраб тушди ва чолни кучоқлаб олди. — Тирикмисан?

— Тирикман,— деди чол енги билан юзини артиб.— Тирик юришга ҳаракат қиляпман. Улим атрофимда айланиб юрибди, қоровулхонамга киришга эса фаҳми етмаяпти. Сен бизларни унутдинг, Петр Матвеев, тўғриси, унутдинг! Бизнинг ҳаётимиз эса очигини айтаман, сенсиз кемтик бўлиб қолди.

— Нега бундай дейсан? Нима бўлди сизларга?

— Худди билмагандай гапирасан-а? — ишонқирамай сўради чол. — Умрингда газета ўқимагансан гўё, Петр Матвеев?

— Нима гап ўзи? Сен гапиравер, аланглама.

— Аланглаганимда ҳам қарайдиган одамнинг ўзи бўлмаса-чи? Бизнинг туман газетамизда неча марта босиб чиқаришди,— деди чол хўрсиниб. Босишди, босиб чиқараверишди, текшириб кўрадиган бўлсангиз, ҳаммаси бекордан-бекорга экан. Ўзи афтидан, қалам билан ишни ўрнидан жилдириб, ўрмонни муҳофаза этиб бўлмас экан.

— Нима ҳақида гапиряпсан ўзи? — сўради ўрмончи. — Гапни айлантирма, тўғриси айт!

Чол телпагини ечиб, нефтдан қорайиб турган қумга ташлади.

— Эҳ, Петр Матвеев, Петр Матвеев! Сенинг ўша ёшгина ўрмоннинг адои тамом бўлди.

— Ёниб кетдими? — сўради кўрқиб кетган ўрмончи.

— Нега ёнади? Худонинг ўзи асрасин, бизда ёнғин бўлгани йўқ. Шу йил баҳордан бошлаб капалак қурти еяпти, худди топшириқ олгандай, ямлаб ютяпти, лаънати! Ҳозиргача ярмини еб бўлди-ёв. Янги ўрмончи бўлса ҳеч уддасидан чиқолмаяпти. Ҳали унга йўл беришмайди, ҳали қараб-сиз, доривор беришмайди, ўзи бўлса тўрт томонга қоғоз ёзишдан нарига ўтмайди. Қачон ёнига кирсанг, бир гапни такрорлайверади: “Вилоятдан жавоб келгани йўқ”. Ана шу тариқа ўтирибмиз, кетимизни яғир қилиб. “Жавоб келгани йўқ, жавоб келмаяпти”. Лекин ўрмон-чи! — деди чол беҳад баланд овоз билан хўрсиниб.— Ўзиям Петр Матвеев, сен билан ўрмонмисан ўрмон экканмиз-да! Қарагайлар худди соҳибжамол опасингиллардай ёнма-ён туришади! Худо шоҳид, ишонасанми, йўқми, мен шу ўрмонга киришим билан телпагимни бошимдан оламан-да, худди карахтдай туриб қоламан, шунчалар гўзал у!

Чол телпагини ердан олди, кўздан кечирди ва паришон оқ сочларига қўндирди.

— На илож, Василий? — деди ўрмончи орқасига ўгирилиб, вагон зинасида турган Наташа пешонасини тириштирганича чолнинг арздодига қулоқ соларди.

— Ота-болаларни ташлаб, ёрдам бермай қўйса, уни виждон азоби қийнайди, боз устига халқ суди жазолайди. Дарахт-чи? Дарахт тил-забонсиз, у кимга арз қилади? Ёлғиз, мен тентакка, ўрмон назоратчисига!

— Нима қилиш керак бўлмаса? — сўради ўрмончи паришон алфозда.

— Чанглатиш керак, гўлдиради чол ўрмончига қулоқ солмай. — Шу йил баҳорда гулчанглар етилди, шамол эсиб, уларни кўл узра олтин тутундек ҳайдаб кетди. Умримда бунақа гулчангни кўрмаганман.

Чол жим қолди.

— Петр Матвеев,— деди у ялинчоқ товушда ва ўрмончининг енгидан ушлади.— Чолнинг гапини инобатга ол: кўлга борайлик, бир назар ташлайлик. Сен менга фақат, шу ўрмонни нима билан қутқазиб қолиш мумкинлигини айтгин-у, йўлингдан қолма, худо ёр бўлсин, ўзим бир амаллайман.

— Ғалати одамсан! — деди ўрмончи. — Ахир, икки-уч соатдан кейин поезд жўнаб кетади-ку. Сен нималарни гапиряпсан, ўзи!

— Ке-етмайди! — деди чол ишонч билан. — Кетадиган жойнинг ўзи йўқ. Йўлнинг икки чақиримини ёмғир ювиб кетган. Эрта туш пайтигача жўнаб кетса ҳам яхши гап.

Ўрмончи яна Наташага қаради. У ҳамон пешонасини тириштирганча чолга тикилиб турарди.

— Юр, навбатчининг олдига борамиз,— деди чол қатъий.— Агар унинг заррача виждони бўлса, сўзларимни тасдиқлайди. Қани, юр!

— Оббо, тоза бало бўлдинг-ку, а!— аччиқланди ўрмончи. — Гапла-

ринг билан роса бошимни қотирдинг.

— Боринг, Петр Матвеевич,— деди кутилмаганда Наташа. — Улгурасиз.

— Сизнингча, улгураманми? — сўради ўрмончи ва кўнглида ногаҳоний бир янгилиниш туйди. — Улгураман, деб ўйлайсизми?

— Мен ҳам сизлар билан борсам, майлими?— сўради Наташа.

— Эҳ, гўзал ойимқиз, қимматли ўртоқ, — деди чол ва Наташага чуқур таъзим бажо келтирди. — Шу тўғри сўзинг учун сени олиб бормасликнинг сира иложи йўқ. Кетдик. Биз ўрмонда у ёқ-бу ёққа сандироклағунимизча, сен қўл соҳилида ҳордиқ чиқар. Кўлимизнинг суви нақ нуқрадай, бунақаси бутун дунёда йўқ.

— Хўп, қани юр, навбатчининг олдига борайлик! — деди ўрмончи. — Сен, чол мени бутунлай овораю сарсон қилдинг.

Навбатчи ҳақиқатан ҳам йўл эртага пешинда тузатилишини айтди.

Ўрмончи, чол ва Наташа кўлга жўнаб кетишиди. Уларнинг жўнаб кетиши йўловчиларни ҳайрон қолдирди ва одатда бундай пайтда айтиладиган “Кўйсангиз-чи?”, “Биласизми, буни сира кутмагандим!” хитобларига сабаб бўлди.

Ўт босган қоронғи йўлларда гилдираклар гичирларди. Ўрмон сукунат қўйнида эди ва бу сокинлик Наташага охири йўқдек туюларди. Фақат ўрмонлар оралиғидаги шилта ялангликларда аллақандай қушлар онда-сонда уйқусираб қичқириб туришарди.

Ярим тунга бориб булутлар ғойиб бўлди, қарағайлар учлари совуқ жимирай бошлади. Лекин Наташа юлдузларни ажратолмай қолди, юлдуз туркумлари дарахтларнинг шох-шаббаларига илакишиб, таниш шакллари йўқотгандилар. Чиринди ва ҳўл барглари ҳиди, инсон қадами етмаган чакалакзорлардаги ўткир ҳаво, осмоннинг тинимсиз жимири-жимири аро уммонга монанд улкан ўрмон ўлкаси тун қоронғусида ястаниб ётарди. Наташа, чол, ўрмончи секин гаплашардилар.

— Биз томонлар жуда бокира ерлар, — гўлдирарди чол хўрсинганича. — Бу ўрмонлар дунёнинг нариги чеккасигача чўзилиб кетган. Жаҳонда улардан яхшиси йўқ.

— Ухла-ухла! — қичқирди уйқудан уйғонган қуш. — Ухла-ухла!

— “Мен шундоқ ҳам ухляпман”, — ўйлади Наташа. У ногаҳоний бахт ҳиссидан кулиб юборди. Севинчдан у ҳатто жунжикиб кетди ва бу тун адоқсиз бўлсин, арава илдизларга тегиб тўхтовсиз тарақлай-версин, ўрмон тобора қалинлашаверсин, қароқчилар масканига ўхшаб кетаверсин, деган истак туғилди кўнглида.

— Мана, етиб келдик чоғи,— деди чол.

Атроф ёришиб кетди. Наташа у ёқ-бу ёққа қаради-ю, ҳеч нимага тушунмади: юлдузли осмон шундоққина йўл ёқасида ётар, секин шалолаб кўзга кўринмас қирғоққа уриларди.

— Кўл,— деди ўрмончи. — Ичида юлдузлар шунчалар кўпки, худди кузги пишиқчилик дейсиз!

Ит бўғиқ товушда вовуллади. Арава қоровулхона ёнида, қора мажнунтоллар остида тўхтади. Кўндоқдаги товуқлар патирлаб қолишди. Чол қоровулхонага кириб, тунука керосин чироқни ёқди-да, ҳамроҳларининг йўлини ёритиб турди.

Наташа уйга кирди. Хонада кул ва қуруқ ялпизнинг ўткир ҳиди анқир, эски ёғоч уй иссиққина эди. Наташа сут ичиб олди-ю, эскилигидан ярқираб турган кенг ёғоч сўрида ўша заҳотиёқ уйқута кетди. Чол унинг боши тагига янги чакмонини қўйди.

Қиз жуда эрта уйғонди. Ўрмон узра оппоқ қуёш чарақлаб турарди. Хонада ҳеч ким йўқ, фақат қора ит стол тагида ётар, Наташага ҳайратли

нигоҳ ташлаганича каналарини кўрирди.

— Кечикиб қолмасам гўрга эди! — деди бирдан Наташа ва ўрнидан сакраб туриб, сочларини тузатди.

Девор соатининг тўхтаб қолганига анча бўлган бўлса керак: тош ўрнига осилган сув тўла шишага ўргимчак уя қўйганди.

Наташа салқин даҳлизга чиқди. Ит унинг ортидан келар, хушомад қилиб, челақлар, полга қалаштириб ташланган бўйинчаларни думи билан урарди.

Ҳеч ким йўқ эди. Наташа эшикни очиб зинага қадам қўйди-ю, хўрсинди. Ойнадек ёрқин кўл шундоқ остона ортида, кўз зўрга илғайдиган туман остида ётарди. Баланд ўрмонлар акси кўлга тушган, қирғоқ яқинидаги оқ кум ёнида сув шунчалар тоза-тиниқ эдики, жуда енгил, вазнсиздай туюларди. Бунда думчаларини сал-пал қимирлатганларича кумушранг балиқлар сузишарди.

Кўҳналигидан кулранг тусга кириб, қуруқшаб қолган қайиқ қирғоққа чиқариб ташланганди. Наташа кўлда чўмилди, кийимларини кийди-ю, қайиқ ёнига келди. Қайиқнинг ўтирғичи ҳали бутун эди. Наташа унга ўтирди ўтирғични куёш нури илитганди.

Қайиқ ёриқларида баланд бўйли гул ва ўтлар ўсиб ётарди. Наташа оёқларининг учи қирмизи гулли дуркун бутага тегиб турарди. Қайиқ бурнида гулҳамишабахор ўсар, тубидаги кум ичидан “каккунинг кўз ёшлари” ёриб чиққанди. Қарагай пайрахасининг ўткир, ширин ҳиди анқирди. Қора ит қайиқ ёнига келиб ётди ва ҳомуза тортиди. Чуқурда, ер остида чигирткалар чириллаларди.

— “Поезд нима бўлади?” — ўйлади Наташа ва ҳайрон қолди: чунки бу фикр унда ҳеч қанақа ташвиш, хавотир уйғотмасди. У бирор соат чамаси шу тахлитда ўтирди. Қиз кўл ортидаги ўтлоқларда турналарнинг ўзаро чақчағини тинглади, кейин бирдан ўрдакнинг жон ҳолатда чинқириви эшитилди-ю, яна ҳаммаёқ жимиб қолди.

Биринчи бўлиб чол келди. У Наташа билан меҳрибонларча саломалик қилди, қайиқ ёнидаги кумга ўтирди-да, деди:

— Сен поезддан кечикаман деб хавотир бўлма. Ҳозир чекиб бўламан-да, “Ўғил бола”ни аравага кўшиб, сени бекатга обориб қўяман, яхши етиб бор, Золотие Маковки шаҳридаги илиқ сувларда маза қилиб дам ол, бахтингни топ, деб қоламан.

— Петр Матвеевич қаерда?

Чол жилмайди:

— Ҳозир келади. Энди унга икки дунё бир қадам!

— Нима бўлди? — кўрқиб кетди Наташа.

— Ўзи айтиб беради, — жавоб қилди чол ёриқ трубкасини қайиқ четига қоқиб тозалар экан. — Сен кулоқ сол. Шу қайиқ неча ёшда, биласанми? Менинг ёшимдан кам эмас. У билан тенгқурмиз. Ҳар хил гул, ҳар хил ўт-ўлан билан қопланганини қара. Мана бу гул бизда “пинак” деб аталади, — чол “каккунинг кўз ёшлари”ни кўрсатди. — Уни қара, кундузи пинакка кетиб, кеч тушиши билан эса очилади, асал бўйини тарқатади ва тонггача шу тахлит туради. Тўғриси айтсам, бу шалоқ қайиқ хизматини қилиб бўлди. Ўрмоншунос кечагина келиб кулди: “Сен Василий, унинг оловига картошка пиширсанг бўлмайдим, ўтин бекор ётганидан нима наф”. Мен бўлсам шундай ўйлайман: “Йўқ, ҳали унинг ўтинидан картошка пишириш вақти келгани йўқ, бунинг учун бир оз сабр қилиш керак бўлади”.

— Кўзингиз қиймайдами? — сўради Наташа.

— Албатта, кўзим қиймайди-да. Ўйлаб кўр: бутунлай чириган, лекин, барибир, бир кунга яраб қолади.

— Қанақасига ярайди? — сўради Наташа. — Мен тушунмайман.

— Тушунадиган нимаси бор бунинг! — аччиқланди чол. — Бу қайиқ шундоқ чириндидан иборат, лекин ҳар бир ёригидан гул бўй чўзиб турибди. Хўш, шундай қилиб, қайиққа қарадим дегунча хаёлимдан бир фикр кечади: “Эҳтимол, мен, чол ҳам ҳаёт учун бирор фойда келтирарман”. Шунинг учун ҳам тиришиб-тирмашаман. Сен сочларнинг оқидан кўрқма, муҳими, юрагинг жойида бўлса бўлгани. Гапим тўғрими, ё йўқми?

— Тўғри, — деди Наташа ва кулиб юборди.

— Ҳа, ана шунақа! Сен менинг сўзларимга инон!

Ўрмончи келди. Чол инқиллаб ўрnidан туриб, “Ўғил бола”ни аравага қўшгани кетди. Ўрмончининг қовоғи солиқ, ўзи хижолатда эди. У Наташадан қандай ухлагани, эрталаб сут ичган-ичмаганини суриштирди-ю, жимиб қолди.

— Кечикиб қолмаймизми? — сўради Наташа.

— Э, йўқ, кечикмаймиз, назаримда, — жавоб берди ўрмончи ва Наташага қарамай қўшиб қўйди: — Ҳамма гап шундаки, мен ҳеч қаёққа кетмайман.

Наташа ҳайрон бўлганича жим турарди.

— Ҳа, ҳеч қаёққа кетмайман! — деди ўрмончи аччиқланиб. — Бу ерда шундай бир можаро чиққан эканки... Хуллас, бир сўз билан айтганда, менсиз бу ишни уддалай олмасликлари мумкин. Ўрмон адойи тамом бўлади. Ўзим барпо қилганман, биласизми, ҳеч кўзим қиймайди...

— Мен-ку тушунаман, — деди Наташа.

— Умуман, очигини айтсам, бу ерда, ўша Қримдагидан кўра ди-моғим чоғроқ бўлади. Фақат йўлланма қўйиб кетганига ачинаман, холос. Майли, бўлар иш бўлди, энди! Сиздан фақат бир илтимос, менинг чамадонимни чолга беринг, олиб келади.

— Хўп, майли, — хўрсинди Наташа. — Менинг сизга ҳавасим келяпти.

— Те-е-к, иблис! — бўғиқ овозда қичқирди чол қоровулхона томондан. — Давлатнинг текин озигидан қорнинг тўйиб қопти!

— Хўп, майли, хайр! — деди Наташа ва ўрмончининг қўлини уялинқираб, журъатсизгина қисиб қўйди.

Поезд муюлишдан шиддат билан ўтгач, Наташа эслади: худди шу ерда улар момақалди-роқ остида қолган эдилар. Вагонлар кичкинагина дарё устидан шақир-шукурлаб ўтиб кетди. Наташа кўприк ёнидаги тахтадан “Мошқа дарёси” деган чанг босган ёзувни ўқишга улгурди, холос.

Ўрмонлар узра кенг камалак кўтарилганда, қаердадир, кўл ортида кучсиз ёмғир ёғарди. Камалак Наташага Петр Матвеевич ва чол хўжайинлик қиладиган, тонгда турналар чинқирадиган, одам оёғи етмаган сирли мамлакатлар дарвозаси бўлиб туюлди.

Олисида, бута ва қамишзорлар ортида оппоқ сув ялтиради. Наҳотки, бу ўша кўл бўлса? Наташа деразадан бошини чиқарди, барглар аро сув ялтир-юлтурига, камалак жилосига узоқ вақт тикилиб турди ва юраги ҳаприқиб кетди: кошки эди бу ерда кузгача қолишнинг иложи бўлса?!

Паровоз ўкириги эшитилди. Ўрмонлар унинг товушини бир-бирларига ошириб, ўтиб бўлмас чакалакзорларга олиб кетдилар-да, кутилмаганда жарангдор акс-садо билан қайтардилар.

Людмила СКИРДА

Т у й ғ у л а р

* * *
Яшаганим сайин — мен шунга
Амин бўлмоқдаман:
Гўзаллик — ҳақиқатдир,
Олижанобликдир — гўзаллик,
Гўзаллик — юксак рух,
Мангу йўлдир гўзаллик...

* * *
Ёдда тутинг:
Ўпмаган бўлсангиз сакура гулин,
Ҳали сиз билмайсиз — нафосат надир...

* * *
Оқ, қизил, настарин ранг...
Боғдаги гулларда илоҳий ҳусн,
Осмонлар сўйлашар мен билан гўё...

* * *
Қандоқ сўйлаб берай
Гулсафсарнинг муаттарлигин?
Мумкинми бу ўзи...

* * *
Дераза ортида
Ниҳоят олча
Гуллади қийғос!

Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржималари

Таникли украин шоираси Людмила СКИРДА шеъриятдаги самимияти билан эътибор қозонган ижодкорлардан бири саналади. Айни пайтда у зукко, мутойибага мойил ва илтифотли қалб эгаси ҳамдир. Кейинги 12 йил давомида у чет элда — турмуш ўртоғи Юрий Костенко Украина давлатидан элчи бўлиб борган Австрия, Германия ва Япония мамлакатларида яшади. Бу йилларда унинг 7 шеърий тўплами чоп этилди. Шоиранинг япон поэзиясидан илҳомланиб битган шеърларидан намуналари тақдим этилмоқда.

* * *

Асрлар бүйи Библия бизни бахтга ўргатди,
 Ҳўрана олмадик биз эса, афсус.
 Нега?

* * *

Апрель. Гулга кирди яйдоқ новдалар.
 Товланди гунафша рангида дунё.
 Шодумон туйғулар тошди кўксимдан.

* * *

Акасака қасрин кўчган қирларда
 Кеча пичанларни ўрдилар.
 Димоғимга урилди Украина ҳиди!

* * *

Тўрт фаслнинг гуллари ва қушлари...
 Бу дунёда
 Нарсалар йўқ булардан гўзал...

* * *

Нофармон капалак оқ нилуфарда.
 Масъумлик ва кўҳлик —
 Бир-бирига ғоят муносиб.

* * *

Сенсей¹ шундай таълим берар:
 Аввал юрагингга ишон,
 Кейин идрокингга.

* * *

Гортензия² лар яшнар турфа ранг:
 Қизил, мовий, зангор, ним яшил,
 Оқ, бахмал ранг ҳамда нопармон...
 Бундоқ гўзалликка дуч келганмисиз?

* * *

Намчил йўлкаларда
 Шамол супуради сақуранинг қизғиш баргларин —
 Юракка мунг берар хазон дарёси.

¹ Япон тилида устоз маъносида қўлланилади.

² Япониядаги гулнинг бир тури.

* * *

Табиатдан ўрган
Бағрикенгликни, яқинингга муҳаббатни.
Ана, Сакура ва ёввойи бута турар ёнма-ён.
Ажиб иноқлик...

* * *

Гуллаган боғ аро чой ичилмоқда.
Шафтоли бўй тарар, куй янграр майин,
Настарин шохида булбул чах-чахи,
Шодлик кўпиради тегра атрофда.
Шундоқ давом этар бу мангу сурур.

* * *

Кулиб боққанида кўклам офтоби
Эслаб қўйинг ёмғирини ҳам —
Шунда шукроналик тарк этмас сизни.

* * *

Ёшлик — умрнинг энг оғир дамидир.
Ҳаммаси — ибтидо, гўр ва лузумсиз.
Ўтмишга қайтмоқни истамам бир зум.

* * *

Ой маликаси
Ёш қиз ижросида
Титратди қалбимни масъумлиги-ла.

* * *

У: “Севгилим...” — деди,
Менга эса хона ичини
Гулсафсарлар ҳиди тутгандек бўлди.

* * *

Берилганми инсонга озодлик туйғусин англамоқлик?
Зеро, озодлик қўрқув билмас сира,
Қўрқув эса билмас озодлик.

* * *

Бир қиздан сўрадим,
Севган шоиринг ким, деб.
Ҳаёт, деб жавоб берди у.

* * *

Табассум — бахтиёр қалбнинг рамзидир.
Жилмайиб боқсанг гар сен менга мудом,
Бу дунёда қолмас муаммо.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

20

* * *

Ўғлимнинг янги суратлари қўлимда —
Гўдаккинам улғайиб кетибди буткул,
Юрак ишонгиси келмас сира.

* * *

Биласанми, қайси “малҳам” баридан кўра
Юрагимнинг хасталигин аритар тезроқ?
Сенинг табассуминг.

* * *

Сенсей таълим берар: “Ишонмагин сен
Мутлақ қулмайдиган одамларга ҳеч”,
Мен-ку, ишонмайман...

* * *

Баҳор. Ёмғир. Жўка гуллади.
Тошиб чиқди сарой деворларидан баркут япроқлар.
Туюлар кимдир менга жилмаяётгандек.

* * *

Эътиборли бўлгин сен ўз фикрингга.
Бўлгин сўзларингга ҳушёрроқ чандон —
Ибтидоси улар ҳамма нарсанинг.

* * *

Кечки боғ четидан садо таралди,
Кейин тўхтаб қолди овози унинг.
Ёш гейша¹ ўқишдан тўхтар Басъё шеърларин.
Ва энтикар худди узоқ кутилган
Меҳмондек кирганда уйга хуш эпкин.

* * *

Ўтмишингни унут тамоман.
Изтироблар ортингда қолсин.
Қайғурмагин келажак ҳақда.
Бугунинг-ла яша — дер Сенсей.

* * *

Сўрама,
Куюнма,
Интилма — ишонгин фақат...

¹ Уй эгаси ва меҳмонлар кўнглини хуш этувчи санъатдан боҳабар хизматчи.

* * *

Бўлашиш мумкиндир ҳамма нарсани.
Лекин шеър — меники фақат.

* * *

Эҳтироссиз ҳаёт,
Мақсадсиз эҳтирос —
Қизиғи йўқ иккисининг ҳам.

* * *

Ибодатхонанинг йўлида ётган
Силлиқланиб кетган кўҳна тош
Ялтираб кўринар экан ёмғирда,
Ухшар мангулик дарёсига.

* * *

Ваҳмли тушларингдан кўрқма,
Гапириб ўтирма уни бошқаларга.
Булар ортингда қолгувчи
Сенинг муаммоларинг — деб уқтирар Сенсей.

* * *

Ўлиб ётар чирилдоқ
Боғ йўлагига.
Кўшиғини куйлаб бўлган у.

* * *

Беҳисоб елпиғичлар
Ҳаё қилдим бу ёз...
Дўстларим шунақа кўп менинг!

* * *

Украина президенти
Муқаддас Миядзима оролида
Ем берар охуларга.
Қанчалар гўзалдир бу.

* * *

Ё раб, чирилдоқлар қисмати галат —
Баравж жўр куйчилар панада туриб,
Жон ўртаб куйларлар ўзгалар учун.

* * *

Сен бу дунёда энг гўзал нарса
Қишу ёз яшновчи гуллар дедингми?
“Фарзандларим кулгуси ҳам”, — кўшиб кўйдим мен.

* * *

Ҳар дам туяман мен Осмон мададин.
Бамисли Тангрининг кафти елкамда.
Шарқ эса беназир ҳадяси унинг.

* * *

Гинкго¹ шоҳларида хомак мевалар.
Япроқлар тўзғийди оёқ остида.
Ёз тугади.

* * *

Дайтоқудзи монастирин серҳашам боғи
Инонтирди мени ҳали дунёда
Гўзаллик посбонларин мавужудлигига.

* * *

Майли, дунёни кез, чарх ур йўлларда.
Осий замин ҳақда билмайсан мутлақ —
Токи юрагинга олиб борувчи
Энг энсиз сўқмоқдан ўтмас экансан.

* * *

Кеча оқшом менинг уйимга
Келтирдилар гуллаган
Сакура шохин.
Чулғади қалбимни шоён бир сурур!

* * *

Гўзалликни кўрмоқ муҳимроқ
Англамоқдан кўра, — дер Сенсей.
Деразанг ёнида нима бор сенинг?

* * *

Қалбни тозалайди ёмон ўйлардан
Фақат гўзаллик, — деб уқтирар Сенсей.
Табиат эмасми ўша гўзаллик?

¹ Японияда ўсувчи мевали ҳамда манзарали дарахт.

Ричард БАХ

Оқчарлок Жонатан Ливингстон

Ривоят-қисса

*Асл Жонатанга —
ҳар биримизда яшайдиган
Оқчарлоққа бағишланади.*

БИРИНЧИ ҚИСМ

Тонг палласи эди, буй кўрсатган қуёш жимирлаб ётган денгиз бетини олтин тусга белаган. Балиқчи қайиғи қирғоқдан бир мил нарида. Сув узра чақирӣқ товуши таралади — бу нонушта хабари. Катта йиғин. Чорлов тагин бот-бот янграйди, ниҳоят минглаб оқчарлоқлар учиб келиб ўзини галага урмагунча такрорланади. Ҳар қайси қуш айёрлик ва абжирлик билан ташланиб ёғлироқ луқмани юлиб қочишга уринади.

Бироқ Жонатан Ливингстон исмли Оқчарлоқ галада йўқ эди. У машқ қиларди — бошқалардан олисда, ёлғиз ўзи, қайиқдан ва қирғоқдан жуда баландда парвоз этарди. Осмонга юз фут юксалиб, пардали панжаларини бўш қўйди, тумшугини кўтарди ва бутун кучини йиғиб қанотларини эғди, жуда қаттиқ оғриққа чидаб, уларни ёй шаклига келтирди. Қанотларни бундай шаклга келтириш, унинг фикрича, парвозни имкон қадар секинлатиши лозим эди. Ва Жонатан ҳавода тобора секин ва секин сирғанди. Қулоғига урилаётган шовуллаган товуш эшитилар-эшитилмас шивирлашга айланди ва тубанда океан муаллақ қотди. Кўзларини қисиб, зўр бериб диққатини жамлаганча Жонатан нафасини ичига ютди. Яна... биргина... бир... дюйм... бирдан... бу... эгри... Унинг парлари титради, чувалашди, у тезликни буткул йўқотиб қўйди, чалқанчасига ағдарилиб кетди ва пастга қулади.

Сизга маълум бўлса керак — оқчарлоқлар ҳеч қачон бундай танг аҳволга

«ҚУШ ТИЛИ»ГА СИРДОШЛИК

Адабий мавзулар замонлар оша кўчиб юради. Бир халқ адабиётидаги мажозий образлар бошқа бир халқ бадий тафаккурида бугунлай ўзгача шаклда ва жанрда намоён бўлади. Бу — узлуксиз жараён. Қолаверса, бу умуминсоний маданиятнинг муштарақлигини тасдиқловчи ҳодисадир.

Бундан беш аср муқаддам яратилган улғў ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достони жаҳон адабиётидаги бадий кашфиётнинг бир намунаси сифатида ҳануз кишиларни ҳайратга солиб келади. «Чун «Лисонут-тайр» илҳоми била тараннум тузубмен, қуш тили ишораси била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кўргузубмен», деб ёзган улғў шоир.

«Мажоз суратида» инсон орзу-умидларини ифодалашга интилиш бизнинг замонимизда ҳам қалам аҳлининг тафаккурини банд этиб келди. Шарқ уйғониш даврининг маърифий таъсири Фарбнинг кейинги асрлар мобайнидаги тараққиётга сезиларли таъсир кўрсатгани сир эмас. Сайёр сюжетлар, умуминсоний қадриятларни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

24

тушмайди. Оқчарлоқнинг парвоз чоғида туйқусдан тўхтагани, тезлигини йўқотгани кечирилмас ҳол. Бу — уят, бу — шармандалик.

Бироқ айна дамда Оқчарлоқ Жонатан Ливингстонга уят ҳисси бергана эди. У тагин, жуда қаттиқ оғривса-да, қанотларини эгик шаклга келтирди — секинлик билан, оҳиста сирғалди ва машқи тагин муваффақиятсиз чиқди. У машқни такрорлайверди. Чунки, у оддий кушлардан эмас эди.

Аксар оқчарлоқлар учишнинг жўнгина қоидалари билан қаноатланади, жиддийроқ парвоз қилишни ўрганишга ўзларини уринтириб ўтирмайди. Қирғоқдан озиққача учиб бориб учиб қайтилса — шунинг ўзи кифоя улар учун. Кўпчиликка парвоз эмас, фақат озуқанинг ўзи зарур, холос. Бироқ, Жонатан Ливингстон отлиқ Оқчарлоқ учун муҳими парвоз. Озуқа эса — бу шунчаки... Чунки, дунёда Жонатан барчасидан учишни яхши кўради.

Ҳаётга бундай муносабат, Жонатаннинг англашича, оқчарлоқлар галасида унга обрў келтирмасди. Ҳатто ота-онаси ҳам унинг ҳар куни ёлғиз ўзи, юз марталаб секин пастлаб шўнгиб учишни машқ қилишидан саросимага тушарди.

У ҳали кўп нарсани, мисол учун, қанотларини ярим қоқиб учаркан, ҳавода ўзининг узоқроқ ва деярли зўриқишсиз туришининг сабабини тушунмасди. Жонатан ҳеч қачон секин пастлаб кўнишни одатдаги тарзда яқунламас — панжаларини кериб, қанотларини кенг ёйганча қорни билан «тап» этиб сувга ўтириб олмасди. Бунинг ўрнига у ҳавода давомли бир текис сирғалиб, танаси бўйлаб олдинга узалган панжалари билан сув бетига тегиб-тегмай учишни машқ қиларди. Қумлоқ соҳилга сирғалиб учиб кўнишни ўргана бошлаган пайтда, ҳар гал маҳкам сиқилган панжалари билан қумлоққа тепадан тушиб келаркан, уни кўрган ота-онасининг ўтақаси ёрилгудай бўларди.

— Нега бундай қиласан, Жон, нега? — деб қайғурарди онаси. — Наҳотки, ҳамма қатори учиб-кўниб юриш шунча қийин бўлса?! Соққакуш шундай паст учади. Албатрослар ҳам. Ўшалар машқ қилаверсин сув устида пастлаб учишни! Ахир, сен — оқчарлоқсан! Нега ҳеч овқат емайсан? Ўзинга бир қара, ўғлим — патинг суягингга ёпишиб кетибди-ку!

— Майли, ёпишса ёпишар. Бироқ, мен ўзимни ҳечам ёмон ҳис этаётганим йўқ, она. Менга шуниси қизиқ: осмонда нимага қурбим етади, нимага етмайди — мен шуни билишни хоҳлайман, холос.

— Гапимни эшит, Жонатан, — дея ғазабдан холи оҳангга гапирди унга отаси. — Ҳадемай қиш киради, денгизда кемалар сийраклашиб қолади. Сув бетига яшайдиган балиқлар туброққа кетади. Агар сенга

муҳассам этган образлар ҳар қайси даврнинг ўзига хос бадиий шаклу шамоийлида муносиб ифодасини топди. Хусусан, XX аср Фарб адабиётининг эгиборли намуналарида бизнинг мумтоз маданиятимизга оҳангдош, моҳиятан жуда яқин асарларни кўплаб учратамиз. Шулардан бири америкалик машҳур адиб, буюк композитор Иоганн Себастьян Бахнинг авлоди Ричард Бахнинг «Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон» номли ривоят-қиссасидир.

Жуда кўплаб тилларга таржима қилиниб, миллионлаб нусхада чоп этилган бу асар адибга катта шуҳрат олиб келди, ўз вақтида бетселлерга айланди. «Оқчарлоқ Жонатан» ривоят сифатида ҳам, фалсафий эртақ ёки насрдаги дoston сифатида ҳам, қандай таърифланишидан қатъи назар — дунёнинг миллионлаб китобхонлари севиб ўқийдиган китобига айланди. Айрим адабиётшунослар асар муваффақиятини ундаги воқеаларнинг Инжил сюжетига ҳамоҳанглиги билан боғлашса, баъзилар уни «истеъмолчилар жамияти»даги маънавий инқирозлар даврининг долзарб муаммосини кўтариб чиққан асар сифатида баҳолайди. Кундалик майда гам-

бирор-бир нарсани ўрганиш зарур бўлса, озуқа топиш йўларини ўргангин. Сенинг бу учиш машқларинг — улар, албатта, яхши, бироқ, ўзинг тушунасан, секин пастлаб кўнишни машқ қилиш билан қорин тўйдириб бўлмайди. Сенинг учишдан мақсадинг овқат топиш. Буни унутиш ярамайди.

Жонатан итоаткорона бош ирғади. Ва бир неча кун мобайнида ўзини тийиб, хатти-ҳаракатлари бошқа барча оқчарлоқларникидан фарқ қилмаслигига уринди. Буни у балиқ овлайдиган кемаларда ва улар тўхтайдиган жойда оқчарлоқлар галаси уюштирадиган жангга — балиқ ичак-чавоғи, қотган нон бўлаклари учун кечадиган қий-чув ва тўполонга қўшилиб, ўзича ҳалол ва ҳафсала билан талашиб-тортишиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Бироқ, яшаш учун бундай курашишга нисбатан ўзида жиддий муносабат уйғотиш Жонатанга муяссар бўлмади.

— Қандайдир бемаънилик, — ўйлади у учиб бораркан ва минг машаққат билан талашиб тортиб олган луқмани атай тушириб юборди.

Жонатаннинг ортидан қувиб келаётган қари оқчарлоқ луқмани илиб олди.

Жонатан ўйлади:

— Шунча вақтни мен парвоз сирларини ўрганишга сарфласам бўларди. Ахир, ҳали қанча нарсани билишим керак!

Шундай қилиб, ҳаял ўтмай Оқчарлоқ Жонатан яна денгизда пайдо бўлди — у ёлғиз ўзи, оч-наҳор, бироқ, хуш кайфиятда учиш илмини ўргана бошлади.

Бу сафар тезликни ўрганиш вазифаси қўйилганди ва бир ҳафта давом этган машқлардан Жонатан парвоз тезлиги ҳақида шунчалик кўп сирларни билиб олдики, энг чаққон оқчарлоқ ҳам бунинг учун бутун умрини сарф этган бўларди.

Зўр бериб қанотлари билан ҳаракатланиб, у минг футлар баландликка кўтарилиб олди ва шу жойдан тиккасига ташлаб, қуйига тўлқинларга пешвоз елдек учди. Ва шу лаҳза ичида оқчарлоқлар нима сабабдан ҳеч қачон қанот қоқиб пастга шўнғиб учмаслигини тушунди. Арзимаган беш-олти сонияда у соатига етмиш мил тезликни олди — бу энг юқори натижа бўлиб, бундай тезликда, одатда, қанотлар ҳаракатланаётган дақиқада шиддатли ҳаво оқими таъсирида мувозанат йўқолади.

У қайта-қайта уринди. Бор имкониятини ишга солди. У хушёр ва эҳтиёткор эди. Бироқ ҳар гал катта тезликка эришганида бошқарувни эплай олмай қоларди.

Минг футлар юксакка кўтарилишнинг ўзи бўлмайди. Шитоб билан тўғрига учиш, кейин — қанотларни ишга солиб қуйига — тик шўнғиш ғоятда мушкул. Шунда — бу ҳар гал содир бўларди — чап қанот дош беролмасди. Аёвсиз бостириб келаётган кучли оқим Жонатанни зарб билан чапга отди, ўнгдан ҳам шундай шиддатли оқим нисбатан

ташвишларда — балиқ ичак-чавоғию нон ушоқлари учун талашиб-тортишиб кун ўтказишдан кўра, чексиз машаққат чекиб бўлса-да, юксак парвоз санъатини пухта эгаллаш иштиёқида ёнган Оқчарлоқ Жонатан, айниқса, ўтган аср иккинчи ярмидаги ғарб ёшларига улкан бир ибрат намунаси, инсоний комилликка даъватдай таъсир этган эди. Ёшлар бу мажозий образда ўз ботинларидаги Парвозга эҳтиёжни ҳис этгандилар, улар Жонатанда ўзларининг амалга оширилмаган, амалга оширилиши лозим бўлган истак-хоҳишларини кўрган эдилар. Бу қисса улар учун эрмакка ўқиладиган китоб эмас, балки руҳни чиниқтириш, бардам қилиш йўлидаги маърифий машғулотга айланганди.

Муштарийларга Ричард Бахнинг ривоят-қиссаси таржимасини тақдим этарканмиз, уларга Оқчарлоқ Жонатанга хос парвоз иштиёқи, юксала билиш завқи ҳамроҳ бўлишини тилаймиз.

Таржимон

бардошли ўнг қанотга келиб урилди ва худди шамолда лопиллаган аланга сингари, Жонатан мувозанатни йўқотди, қулаб ўнгёқлама-сига пармадай буралганча қуйига шўнғиб кетди.

Қаршисидан бостириб келган оқимга басма-бас курашишда унга аниқлик етишмагани очиқ кўриниб турарди. У ўн марталаб ҳаракат қилиб кўрди ва ҳар гал соатига етмиш мил тезликни олдим деганида бошқарувни эплай олмай чувалашиб қолган патлари йиғилиб, сувга қулаб тушарди.

Ниҳоят, жикқа ҳўл бўлган Жонатаннинг миясидан шундай фикр кечди: бу ҳолатдан чиқишнинг бирдан-бир йўли қанотлар ҳаракатини вақтида тўхтата билиш — эллик милгача елдай учиб кейин қанотларни бир зайлда ҳаракатсиз тутиш.

Жонатан яна бир марта, энди ҳатто икки минг футлар юқорига кўтарилиб, машқни олишга қарор қилди. У елдек учди ва нафасини ичига ютиб, керилган қанотлари билан тик шўнғиди. Эллик миллик тезлик чегараси аранг босиб ўтилган, бу масофа ундан ҳаддан ташқари кўп куч сарфлашни талаб қилган эса-да, айна усул кўл келаётганди. Ун сония ўтиб тагин тепага кўтарилиб олганидан сўнг Жонатан тўқсон милли чегарани забт этди. Бу оқчарлоқлар учун жаҳон рекорди!

Бироқ галаба қувончи, галабанинг ўзи каби, узоққа чўзилмади. Жонатан тепага кўтарилишни тўхтатиб, мувозанатни сақлаш учун қанотларининг ҳолатини ўзгартиришга урингани ҳамон уни кучли ҳаво оқими ҳалокатли тийиқсиз куч билан улоқтириб юборди. Соатига тўқсон мил тезликда парвоз қилаётган қуш учун бу динамит зарядининг портлашига монанд ҳолат эди. Жонатан пастга қулаб тушди, океан сатҳи гишт ётқизилган йўлакдай қаттиқ эди.

* * *

Жонатан ҳушига келганида қош қорайиб қолган, у ой шуьласида йилтиллаб ётган денгиз бетида қалқиб сузиб юрарди. Жикқа ҳўл қанотлар кўрғошиндан қуюлгандай эди. Бироқ шафқатсиз мағлубият уни бундан-да ортиқ эзарди. Жонатан умидланди, бошига тушган шу кўргуликнинг ўзи уни сув қаърига тортиб кетиши учун етарли бўлар. Шу билан барчаси барҳам топса, кошкийди.

Жонатан сувга чуқурроқ шўнғиди ва шу тобда ич-ичидан ғалати бир овоз жаранглади:

«Барчаси бекор. Мен — оқчарлоқман. Қисматим — имкониятимнинг чекланганидан. Тез учишни ва парвоз санъатини мукаммал эгаллашим учун, аслида, туғилганимдаёқ танам шунга мос сифатларга эга бўлиши лозим эди ва ўшанда ақлим ҳам шуни тақозо этадиган даражада ишларди. Тез учиш учун қирғийнинг қанотлари зарур, менда эса, бундай қанотлар йўқ. Мен, қайноқ қумдаги каламушлар билан эмас, сувдаги совуқ балиқлар билан озиқланаман. Отамнинг айтган гаплари тўғри. Бу бефойда машгулотларни бас қилиш керак. Уйга қайтай — Галага — ва тирик юрганга, борлигимга шукр қилиб юраверай. Ахир, мен — бир нотавон оқчарлоқман, имкониятларим чекланган ва мен бунга тан беришим лозим».

Овоз ўчди. Жонатан рози бўлди. Тунда оқчарлоқнинг кўналғаси — қирғоқда. У ўзига ваъда берди: шу дақиқадан эътиборан у оддий оқчарлоқдай яшай бошлайди. Шундай қилса, бу барчага маъқул иш бўлади.

Жонатан ҳолсиз сув бетига таяниб зўрға кўтарилиб олиб, қирғоқ томон учаркан, кам куч сарфлаб пастлаб учишни ўрганиб олгани учун тақдирига шукр қилди.

«Аммо энди, — ўйлади у, — барибир, машқларни буткул йиғиштираман. Нимаки билган, ўрганган бўлсам бариси — тугади, унутаман энди. Оқчарлоқдан қирғий чиқмайди, мен кимман — оддий ҳамма қатори бир оқчарлоқман. Ва ҳамма қатори тинчгина учиб-қўниб юравераман энди.»

Шундай ўйлар билан Жонатан, оғриққа бардош бериб, амаллаб юз фут кўтарилди. Қанотларини оғир силкиганча қирғоққа йўл олди.

Энди Галага — оқчарлоқлар қаторига қўшилиб, улар каби яшашга қарор қилганидан вужудида енгилликни ҳис этди. Бу қарори билан у учиб илмини эгаллашга ўзини тобе қилиб қўйган Кучга боғланган ришталарни узган эди. Шу тариқа, курашлардан ҳам, мағлубият аламларидан ҳам бирйўла қутулган эди. Ўйламай, бош қотирмай шунчаки яшаш истаги, тун қўйнида узоқ қирғоқ ортида жилваланган гулханга талпиниб жимгина учиб унга ҳузур бағишлади.

— ЗУЛМАТ! — туйқусдан янграган ташвишли овоз сукунатни бузиб юборди. — ОҚЧАРЛОҚЛАР ТУНДА УЧМАЙДИ! ҲЕЧ ҚАЧОН!

Негадир Жонатан овозга заррача эътибор ҳам қилмади. Бунга унинг ҳоли йўқ эди.

— Бироқ шундай бўлгани яхши! — ўйлади у. — Тўлин ой, қирғоқдаги гулханлар, жимирлаган сув бетида йўл кўрсатиб—белги бериб турган шуълалар... Тинч-осуда, хотиржам... Жуда яхши!

— Дарҳол қирғоққа туш! Ҳеч қачон оқчарлоқлар қоронғи зулматда учган эмас! Бунга туғма қобилият керак! Бойкушнинг кўзлари, қирғийнинг калта қанотлари керак!

Туйқусдан тунда, юз фут тепада Жонатанга ғойибдан эшитилди бу овоз. Ва вужудидаги оғриқлар, ҳалигина онт ичиб келган қатъи қарори — бариси, гўё ҳеч қачон бўлмагандек, зумда йўқолди.

Мана, парвознинг сири қаерда! «ҚИРҒИЙНИНГ КАЛТА ҚАНОТЛАРИ! Жумбоққа жавоб — шу! Шу қадар аҳмоқ бўлмасам мен! Ахир, қанотни калтароқ қилолсам кифоя эди-ку! Бунинг учун қанотларни йиғиб олиб, фақат дум қисмини ёйиқ ҳолда тутиб ҳаракатланиш керак эди, холос. Калта қанотлар — шу-да!»

Борлиқни унутиб, на ўлим ва на мағлубиятни ўйлаб, Жонатан шу зумдаёқ тунги қорамтир денгиз узра икки минг фут осмонга кўтарилди, қанотларининг кенг-мўл қисмларини баданига маҳкам йиғиб-босиб, фақат ёйсимон учқур думини бостириб келаётган ҳаво оқимиға қарши ёйди ва қуйига тик ташлади.

Бошида шамолнинг ваҳимали гувуллаши... Соатига етмиш мил, тўқсон, бир юз йигирма... Тезлик мунтазам ошиб бораётир! Соатига бир юз қирқ милга етди, босим эса, ёйилган қанотлари билан соатига етмиш мил учгандагига қараганда, беҳисоб даражада суст; қанотларининг учини билинар-билинемас ҳаракатлантиргани шиддатли шўнғишдан чиқиб олишиға кифоя қилди ва у ой ёғдусида мисоли замбаракнинг кулранг ўқидай тўлқинлар узра учиб ўтди.

Жонатан, шамолдан аяб, кўзларини қисди. Кўзлари бир чизикдай энсиз тирқишга айланди. У мамнун эди. Соатига бир юз эллик мил! Ва яна бошқарувни йўқотмаган ҳолда! Агар икки минг эмас, беш минг футга кўтарилса-чи... Қизиқ, унда тезлик қанақа бўларкан...

Бундан атиги бир неча дақиқа олдинги аҳду қарори унут бўлган, шиддатли шамолда тўзғиб учиб кетган эди. Жонатан ўзига берган ваъдасини бузди, бироқ ўзини айбдор ҳис этмади. Бундай ваъдалар кундалик оддий ҳаёт тарзига кўникиб кетганлар учун қандайдир аҳамият касб этар, эҳтимол. Бироқ билими ва укуви билан фавқулод-

да ҳодисаларни англаб етадиганлар учун — аҳамиятсиз.

Куёш буй кўрсатган паллада Жонатан машқ қиларди. Беш минг фут баланддан балиқчи қайиқ сувга ташланган чўпга ўхшайди, нонуштага йиғилган Гала — кўз илғар-илғамас гир айланаётган губордай.

Жонатан ўзининг тирик эканини ҳис қилди ва қониқиш ҳиссидан туйган қувончдан вужуди енгилгина титради, ботинидаги кўрқувни енга олганидан гурурланди. Деярли қийинчиликсиз қанотларининг олд қисмини йиғиб, уларнинг ўткир учини шамолга тўғрилаганча денгиз сари — қуйига шўнғиди. Тўрт минг фут масофага парвоз этиб, Жонатан энг юқори тезликни олди. Қаршисидан бостириб келаётган ҳаво оқими метиндай қалин сершовқин тўсиққа айланди, уни ёриб ўтишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Бу охири марра эди. Жонатан тез ҳаракатлана олмасди, у соатига икки юз ўн тўрт мил тезликда учаётиб ўзини қуйига тик ташлади. Агар бундай тезликда қанотлари ёйилгудай бўлса — ҳалокат муқаррарлигини, аёвсиз оқим зарбаси ўзини миллион бўлақларга титиб юборишини ва океан бетига фақат шу бўлақларгина етиб боришини билиб югинди. Бироқ бу шиддатли парвозда ўзгача Куч бор эди, қувонч ва шаффоф бир гўзаллик мужассам эди.

Минг фут баландликда Жонатан шўнғишдан чиқишга киришди. Кутуриб бостириб келаётган оқимда қанотларининг учи гувиллаб титради, кема ва оқчарлоқлар Галаси кўз ўнгида безовта тўлғанди ва учар юлдуз тезлигида йириклаша борди, улар шундоқ Жонатанга кўндаланг турарди.

Жонатан ўзини тўхтата олмас, четлаб ўтиб кетишнинг ҳам иложи йўқ эди. Бундай вазиятда қандай амални қўллаш зарурлигини у билмасди.

Ҳар қандай тўқнашув эса бир лаҳзада кечадиган ўлим билан яқун топиши аниқ эди.

Ва у кўзларини чирт юмди.

Шунда, айна тонг маҳали, куёш энди буй кўрсатган паллада Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон нонуштага йиғилиб гир айланиб учаётган оқчарлоқлар галасининг қоқ ўртасига ёриб кирди. Соатига икки юз ўн икки мил тезликда Галаанинг ўртасидан шувиллаб учиб ўтди — кўзлари чирт юмилган — бир сиқим пар ва шамолдан иборат мисоли замбарак ўқидай. Фақат бу гал омад кулиб боқди — ҳеч ким ҳалок бўлмади.

Шўнғишдан чиқиб олгач, унинг тумшуғи тағин тепага кўтарилди — Жонатан ҳануз олға учар ва учиб тезлиги соатига олтмиш милни ташкил этарди. Тезлик йигирма милгача камайганда эса, тўрт минг фут баландликда кема сувга ташланган хасдай бўлиб кўринди.

Бу чинакам зафар эди. У буни биларди. Тезликнинг энг юксак нуқтаси — шу! Соатига икки юз ўн тўрт мил! Оқчарлоқлар Галаси тарихида энг улуғвор ютуқ — чинакам юксалиш. Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон ҳаётида бу мутлақо янги даврнинг бошланиши эди.

У одатда учиб машқларини ўтказадиган жойга йўл олди. Саккиз минг фут баландликдан тик шўнғиш учун қанотларини йиғиб олди, энди тезлик ошганда бурилишни ўрганишни мақсад қилган эди.

У қанотининг учидаги биргина пат бир дюмга жойидан кўзғатилганда вужуди катта тезликда ҳавода эгри чизиқли йўл ҳосил қилиб бир текис учини билиб олди. Бироқ Жонатан буни тушуниб олгунга қадар бошқа бир қалтис хавфни — агар шундай тезликда учаётиб биттадан ортиқ патни жойидан кўзғатса, танаси милтиқдан отилган ўқдай буралиб-айланиб чирпирак бўлиб кетишини англаб етган эди... Шундай қилиб, Жонатан юксак парвоз санъатининг сир-асрорларини

эгаллаган Ердаги биринчи оқчарлоқ бўлди.

Шу куни бошқа оқчарлоқлар билан муомала қилишга унинг бўш вақти бўлмади. Кун ботгунга қадар машқ қилди. Сиртмоқни ечиб, ярим чархпалак, тўла чархпалак ясаб, тик кўтарилиб, доира ясаб тик ташлаб учиш сирларини кашф этди.

Жонатан соҳилда дам олаётган Галага келиб қўшилганида тун ярмидан оққан эди. У ҳолдан тойди, боши айланди, бироқ ўзидан мамнун кайфиятда кўнишдан олдин соҳил устидан кенг доира ҳосил қилиб, ерга тушгунча эса бир карра чархпалак ясаб, кейин кўнди. «Уларга бунинг ҳаммасини айтиб берсам, улар бу кашфиётларни эшитса, бошлари осмонга етгудай хурсанд бўлишади, — деб ўйлади Жонатан. — Энди ҳаёт жуда қизиқарли бўлади! Авваллари зерикарли майда ташвишларда — қирғоқдан кемага, кемадан қирғоққа учиб-кўниб умр ўтарди, энди парвознинг мазмуни ўзгача бўлади, энди учишда катта мақсад бўлади!

«Бизда гафлатни тарк этишга имконимиз бор, биз ўзимиздаги куч-қудратни, ақл-идрокни ишга солишимиз керак. Биз ўз озодлигимизни қўлга киритишга қодирмиз. НИҲОЯТ БИЗ ЧИНАКАМ ПАРВОЗГА ЎРГАНА ОЛАМИЗ!»

Олдинда қувончларга тўла, орзу-умидларнинг ушалишини дараклаётган бахтиёр дамлар кутаётир, очилаётган беқиёс имкониятларнинг иштиёқида юрак ҳапқиради.

Ерга кўниб, Жонатан Галанинг умумий мажлиси устидан чиққанига гувоҳ бўлди. Мажлис аллақачон бошланган, оқчарлоқлар Жонатанни кутишаётганди.

— Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон! — Жамоа оқсоқоли худди тантанали маросимдагидай дабдабали оҳангда гапирди. — Сен Оқчарлоқлар Кенгашга муҳокамасига чақирилгансан!

Кенгашга чақириш кимнидир муҳокамага тортиб шармандаю шармсор қилмоқни ёки олқишларга кўммоқни англатарди.

«Тушунарли, — ўйлади Жонатан, — демак, гап эрталаб нонушта маҳали рўй берган воқеа ҳақида. Улар менинг Галани ёриб учиб ўтганимни кўришган! Бироқ олқишу мақтовларнинг менга кераги йўқ. Сардор бўлишга ҳам хоҳишим йўқ. Мен ўзим кашф этган усулларни ўргатишим, аслида ҳар биримизда бор бўлган ақл бовар этмайдиган имкониятларни намойиш этишим мумкин, холос.»

У шу ўйлар билан Кенгаш аҳли давраси томон одимлади.

— Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон! — давом этди ўша оҳангда жамоа Раиси. — Ўртага ўт, қилмишларинг учун таъна-дашномларни эшит, Галадаги биродарларинг гувоҳ бўлишсин бунинг барисига...

Бу зардали гаплар худди томдан тараша тушгандай кўкқисдан айтилди — Жонатан бошига зарба егандай гангиб қолди. Тиззалари қалтиради, қанотлари шалвираб тушиди, кулоқлари эса тушунарсиз шовқиндан том битди. Шармандалик? Галанинг ўртасига — таъна-дашном эшитиш учун?! Бироқ бундай бўлмаслиги керак! Ахир, у кашфиёт қилди-ку! Улар буни тушунмабди! Бу ерда қандайдир тушунмовчилик бор! Ҳа-ҳа, хато қилишаётир, улар ноҳақ!

— ... зотан, сен йўл кўйган мислсиз беандишалик ва масъулиятсизлик Оқчарлоқлар Жамоасининг юксак ахлоқий анъаналарини оёқ ости қилиш билан баробарки, шу боис, сен шармандаю шармсор этилишга лойиқсан...

Умумий мажлисда таъна-дашном олган жамоа аъзоси, албатта, Оқчарлоқлар Жамоаси сафидан қувғин қилинади. Галадан ҳайдалиб,

Олис Қояларга сургун этилган қувғинди оқчарлоқнинг қисмати эса ёлғизликка маҳқумдир.

— ... ва сен — Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон — бир кун келиб масъулиятсизлик қандай оқибатларга дучор этишини англаб етасан. Бизга ҳаёт моҳиятини англашга уриниш буюрилмаган. Фақат бир нарса аён: бу дунёга биз ризқимизни топиб ейиш ва шунинг эвазига имкон борича узоқроқ умр кўриш учун келганмиз, холос.

Кимки Оқчарлоқлар Кенгаши муҳокамасига тортилган бўлса, Гала аҳли билан мажлисда баҳслашиши тақиқланган эди, бироқ Жонатан ўзини тутиб туролмади:

— Беандишалик дейсизми?! — хитоб қилди у. — Сизларга нима бўлди, биродарлар?! Ҳаётнинг моҳиятини тушунишга уриниш, катта мақсадларга олиб борадиган йўлларни излаш — ахир, бунинг нимаси беандишалик? Ўзингни бу олижаноб ишларга бағишлаш — масъулиятни тўла ҳис этиш-ку! Ахир, биз ҳозиргача нимани тушуниб етдик — балиқнинг ичак-чавоғини таллашиб минглаб йилларни бой бердик... Энди бизда ибтидомизни — нима учун яшаётганимизни англаш имконияти пайдо бўлди. Кашф этиш, тушуниш, озод бўлиш имконияти! Менга бир мартагина имкон беринг, нима топганимни кўрсатишга изн сўрайман...

Жонатаннинг қаршисидаги Гала тош қотди.

— Биз сенга биродар эмасмиз, йўлдан озган?! — бир овоздан бақирди оқчарлоқлар ва қулоқларини маҳкам бекитишиб унга орқа ўгириб олишди.

Қолган кунларини Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон ёлғизликда ўтказди, у Олис Қоялардан ҳам узоқроққа учиб кетган эди. Унинг бағрини эзаётган алам ёлғизлик азоби эмас, балки оқчарлоқларнинг юксак парвоз шавқини туюшни истамагани эди. Улар кўзлари очилишини ва оламни очиқ кўз билан кўришни рад этишди.

Кун оша Жонатаннинг билими ортиб борди. У катта тезликда шўнгишни ўрганиб олгач, ўн футлар сув остида гала-гала бўлиб сузадиган камёб ва жуда хуштаъм балиқларни овлай бошлади. Энди унинг тирикчилик гамида балиқчи кемаларга учиб-қўниб юришига, моғорлаган, ивиб кетган нон бўлақларига эҳтиёжи қолмаган эди. У энди, йўлидан адашмай, учаётиб ҳам ухлаб олишга ўрганди. Бунда унга тунда қуруқликдан эсадиган енгил шабада қўл келади, кун ботгандан тонг отгунга қадар юзлаб мил масофани шу зайл босиб ўтади. Жонатан қуюқ денгиз тумани орасида учишда ҳам ўзининг ички назорат тартибини сақлай билди, мунтазам юқорилаб парвоз этиб тумандан тепага — шаффоф осмонга кўтарилди... бу пайт бошқа барча оқчарлоқлар ер бағирлаб ўтирар ва уларнинг кўрган-билгани фақат ёмғиру рутубатли гира-шира қоронғилик эди. Юксак-юксакларда елдай учган Жонатан эса қирғоқдан узоқларга — қуруқликнинг ичкарасига кўриб борар, бу жойларда турли-туман ҳашаротлар — мазали озуқалар сероб эди.

У эришган неъматларидан ёлғиз ўзи баҳраманд бўлар, уларни Галадаги барча оқчарлоқлар билан баҳам кўришни ният қиларди. У чуқур шамолларга басма-бас узоқ-узоқларга учишни ўрганди ва бу йўлда чеккан ранжу аламларига ҳечам ўкинмади.

Юракни сиқадиган хунобгарчилик, қўрқув, кин-адоват — умрининг заволи. Шуни англаб етиб, Жонатан фикру хаёлини диққатбозликдан, қўрқув ва адоватдан халос этди ва чинакам бахт-саодатга муяссар бўлди.

Кейин улар келишди — шом маҳали — ва уни топишди. Бу пайт у

ёлғиз ўзи жонажон осмонида хотиржам учиб юрарди. Бир жуфт оқчарлоқ ёнгинасида пайдо бўлди ва қанотларини унинг қанотлари билан бир зайлда қоқиб, икки ёнида уча бошлашди. Бу оқчарлоқлар қоронғи тун осмонида тиниқлиги юлдуз нурига монанд ёғду таратар ва бу ёғду эзгулик билан йўғрилган эди. Бироқ ҳаммасидан ҳам уларнинг парвоз маҳорати ҳайратланарли эди — бу оқчарлоқларнинг қанотлари учлари билан Жонатаннинг қанотлари учлари орасидаги бир дюмли оралиқ ҳар қандай ҳаракатдан кейин ҳам ҳеч ўзгаришсиз қоларди.

Жонатан бир сўз демай, уларни синовга олди — бу синовга бирор-бир оқчарлоқнинг бардош бериши даргумон эди. У қанотларини шундай бир ҳолатга келтирган эди, учиб тезлиги кескин тушди — яна бир милгина шундай учса, кулаб тушиши тайин эди. Иккала қуш ҳам унинг ҳаракатини айнан такрорлашди, бироқ Жонатаннинг ҳаракатига нисбатан уларнинг ҳолатида тирноқча ўзгариш сезилмади. Улар оҳиста учиб санъатини ипидан-игнасигача эгаллашган кўринарди.

Жонатан қанотларини йиғиб, ўзини бир ўннга, бир сўлга ташлаб олди. Ва соатига бир юз тўқсон мил тезликда туйқусдан қуйига шўнғиди. Улар ҳам, сафдаги ҳаракат ва ҳолатни тўла сақлаган кўйи, Жонатан билан бир зайл шўнғишди.

Ва ниҳоят, Жонатан тезликни туширмай, тепадан тик ташлаб «кўр тугун» усулини амалга оширди. Иккала қуш беғараз кулишиб, у билан бирдай айна усулни бажаришди.

— Жуда зўр-ку! Хўш, сизлар ким бўласизлар?

— Биз — Сенинг Галангданмиз, Жонатан. Биз — Сенинг биродарларинг. Сени излаб келдик. Юксакларга кўтарилиш фурсати келди, энди уйга қайтиш вақти етди.

— Менинг уйим йўқ. Галам ҳам йўқ. Ахир, мен — Кувгиндиман. Боз устига, ҳозир биз Шамолларнинг Буюк Чўққисиди — энг юқори нуқтада учаяпмиз. Чамамда, қартайиб қолган танамни яна икки-уч юз футлар тепага кўтарилишга мажбур қилолмасам керак.

— Удалайсан. Чунки Сен парвоз илмини эгалладинг. Бир мактабнинг сабоғини олдинг, энди навбатдагисини бошлашинг керак.

Бу мададор далда умр бўйи унинг йўлини йўлчи юлдуздай ёришиб келди, айна дамда эса яна ярақлаб қалбига шавқ ва иштиёқ нури солиди. Улар ҳақ гапни айтишди. У бундан-да юксакроққа кўтарила олади, уйига ҳам қайтади, ахир, уйга қайтиш фурсати ҳам **ҲАҚИҚАТДАН ЕТГАН КўРИНАДИ.**

У охириги марта ер осмонига ва ернинг ўзига бир қур назар солди — бепоён бир диёр кумушдай товланиб ётарди. Ўзи жуда кўп нарсаларни ўрганган азиз маконга узоқ тикилиб қаради. Кейин деди:

— Мен тайёрман.

Ва улар учовлон — Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон ва юлдузсифат бир жуфт қуш — шитоб билан юқорилаб, қоронғи само қаърига сингиб кетишди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

— Ажабо, Осмону Фалак деганлари шунақа экан-да, — ўйлади у ва ўзининг ҳайратланганидан қулгиси қистаганини яшира олмади. Эҳтимол, бепоён Фалакка баҳо берадиган назар билан қараш энди-гина учиб келган қуш учун одобдан саналмас.

Ердан узоқлашиб, учовлон бир ихчам бўгин бўлиб булутларни қуйида қолдириб тобора юқорилаб бораркан, Жонатан вужуди шаффофланиб ўзига ҳамроҳ қушларнинг вужудидан нур тарата бошлаганини кўрди. Шу-

бҳасиз, ботинида у аслича қолган — ўша ёвкур, кўзларида олов чақнаб турган Жонатан, бироқ танасининг шаклу шамойили ўзгарган эди.

Гарчи тани оқчарлоқники эса-да, Жонатанга ҳозиргидай парвоз ҳеч қачон насиб этмаганди. «Ғалати-я, — ўйлади у, — икки баравар кам куч сарфляпману, бироқ икки карра тез учаяпман, Ерда ўтган энг омадли дамлардан кўра икки ҳисса кўп ишлашга куч топа олаяпман!»

Унинг патларидан ҳароратли нур таралар, қанотлари эс сайқаланган кумушдай силлиқ эди. Жонатан ҳаракатларининг мунтазамлигини ошира бориб, янги мукамал қанотлар хосиятини изчил ўрганишга киришди.

Тезликни соатига икки юз эллик милгача ошириб, Жонатан тўғрига учиш тезлигининг сўнги нуқтасига ега бошлаганини ҳис этди. Икки юз етмиш уч мил тезликни олганида эса, энди бундан ортиқ тез учолмаслигини англади. Бу уни бироз ранжитди. Янгиланган вужуднинг имкониятлари, ҳар жиҳатдан афзаллигига қарамай, чекланган эди. Тўғрига учишда Жонатан олган бу энг юқори тезлик олдин ўзи эришган ютуқлардан анча юқори эди, бироқ барибир олдда тўсиқ — девор кўндаланг турар, уни ёриб ўтиш беҳад кўп куч сарфлашни талаб этарди. «Ҳа-я, — ўйлади у, — гўё осмонда ҳеч қандай тўсиқ бўлмаслиги керакдай.»

Бироқ, мана, булутлар жойидан жилиб ора очилди ва уни кузатиб келган қушлар ҳавога сингишиб кетаркан, хайр-хўшлашиб қичқирди:

— Жонатан, эсон-омон кўниш насиб этсин!

У денгиз устида учарди, олдинда кўрфазлар билан тилинган қояли қирғоқ тасмалари элас-элас кўзга ташланарди. Оқчарлоқлар — улар камчил эди — қирғоқдаги қояларни бағирлаб учиб юрарди. Узоқ шимол тарафда — нақд уфқда бир нечта қушнинг қораси кўринарди.

«Янги уфқлар, янги муаммолар, — ўйлади Жонатан. — Нега қушлар бу қадар оз? Ахир, Осмонда гала-гала оқчарлоқлар бўлиши керак-ку! Нимадан толиқдим — мен негадир жуда қаттиқ чарчабман... Ахир, оқчарлоқлар Фалакка чиққанда толиқмаслиги керак-ку. Уйқуларни ҳам келмайди, дейишарди.»

Қизиқ, бу ҳақда қаерда эшитган эди? Ердаги ҳаёти унинг хотирасидан буткул фаромўш бўлган, ўчиб кетган. Шубҳасиз, Ер унинг кўп нарсани ўрганиб билган макони, билиб олганлари энди ўзиники. Бироқ ўтган воқеаларнинг тафсилотлари ёдида қолмаган — улар бирор-бир аҳамиятга эга ҳам эмас. Ёдида узук-юлуқ қолгани оқчарлоқларнинг озуқа талашиб тортқилашганлари-ю, ўзининг Қувғиндига айлангани...

Қирғоқда машқ қилаётган оқчарлоқлар — улар ўн чоғли эди — унга яқинлашишди. Бирор сўз айтилмади, шунга қарамай, Жонатан ўз қалбида соҳир туйғуларни туйди: улар уни хўшлашаётир, демак, у қабул қилинди, энди бу макон — унинг уйи. Кун эса оёқлаётир, бу кун Жонатан учун жуда баракали ва асрга татигули кун бўлди — куннинг аввали ҳатто хотирасидан кўтарилаёзди.

Жонатан қирғоқ тарафга бурилди, ердан бир дюм юқорилаганча тўхтамоқчи бўлиб қанотларини силкиди ва қумга оҳиста қўнди. Бошқа оқчарлоқлар ҳам қўнишди — бироқ қанот қоқмай, ҳатто бирор пат-парини силкимай туриб ерлашишди. Улар ёйилган қанотлари билан қаршидан эсган шамолни тутишар ва қуйига шўнғишнинг якунида бир текис кўтарилиб олишар, кейин қандайдир сезилмас тарзда қанотларининг ҳолатини ўзгартиришиб, ерга етган дақиқада —

айни нуқтага аниқ қўнишарди.

— Мана буни учишни назорат қилиш деса бўлади! — деди Жонатан ичида тан бериб. — Чиройли қўниш!

Ўзи ҳам бунга бир уриниб кўрарди-ю, бироқ жуда чарчади. Шунинг учун у кўнган жойидаёқ уйкуга кетди. Ҳеч ким унинг оромини бузмади.

Кейинги кунлар мобайнида Жонатан бу янги маконда парвоз санъати борасида умри бўйи ўрганганларидан кўра кўпроқ илмни эгаллаши лозимлигини англади. Бу ерда худди ўзи каби фикрлайдиган оқчарлоқлар бор эди. Уларнинг ҳар бирида дилдан меҳр қўйган машғулотини мукамал эгаллашга иштиёқ кучли эди. Учишни ҳамма нарсадан ортиқ кўришар, бариси бирдай — чиндан матонатли қушлар эди. Улар куннинг ҳар бир соатини осмонда ўтказишар, тинимсиз машқ қилишарди.

Жонатан ўзи вояга етган муҳитни ҳечам эсламасди. Ўша муҳитда оқчарлоқлар Галаси — жонзотлар жамоаси истиқомат қиларди. Улар кўзлари очилишини ва парвоз завқини кўришни мутлақо исташмас, шу боис, ўз қанотларини қорин тўйғизадиган ва озуқа учун талашиб-тортишадиган бир воситага айлантириб олишган эди... Бироқ гоҳи-гоҳида улар бехосдан Жонатаннинг ёдига тушиб қоларди.

Шу зайл, бир кун тонг палласи Жонатан — йўл-йўриқ кўрсатувчи устози билан қанотларни йиғиб айланиб учиб машқини бир неча марта такрорлашгач, қирғоқда дам олиб ўтиришганида — улар ёдига тушди.

— Менга қара, Салливэн, қолганлар қаерда? — овоз чиқармай сўради Жонатан. У аллақачон бу жойда одат тусига кирган телепатик алоқа санъатини ўзлаштириб улгурган, бу усул чирқиллаб ёки чуғурлаб дудмол ва чалкаш гапиришдан минг бор афзал эди.

— Нега биз бу ерда камчиликмиз? Ахир, у ёқда — мен келган ёқда...

— ... беҳисоб — минг-минглаб оқчарлоқлар бор эди, демоқчисан, тушундим. — Салливэн бошини сермади. — Менинг жавобим шундай: сен — камёб қушлар сирасидансан, сендайлар, нари борганда, миллиондан битта. Биз қандай бўлсак шундайлигимизча, қаердан келганимизни унутиб ва қаерга кетаётганимизнинг ҳеч бир ташвишини тортмай бир оламдан бошқасига учиб ўтаверамиз. Биз шунчаки ўтаётган лаҳзалар билан қаноат қилиб яшаймиз. Сен тасаввур қилсанми: яшашдан мақсад — қорин тўйғизиш, озуқа талашиб жанжаллашиш ёки Галага ҳоким бўламан деб қуйиб-пишишдан иборат эмаслигини англаб етиш учун ҳар қайсимиз нечта умрни яшаб кўришимиз лозим бўларкан?.. Минглаб умрни, Жон, ўн минглаб умрни. Шундан кейин эса дунёда комиллик деган тушунча ҳам борлигини фаҳмлашимиз лозим бўлади. Бунга яна неча юзлаб умрлар керак. Яна юзлаб умрлар эса, ҳаёт мазмуни — комиллик йўлидаги изланишларга сарфланади; бизнинг ҳар биримизнинг вазифамиз — ботинимизда комилликка хос фазилатларни тарбиялаш ва айна пайтда, туриш-турмушимизни, хатти-ҳаракатларимизни ҳам шу мақсадга уйғунлаштириб бормоқдан иборат. Тирикликнинг барча босқичларида битта қонун устувор: кейинги оламга биз шу ерда — бу оламда орттирган илмимиз воситасидагина кириб бора оламиз. Агар биз авомлигимизча қолсак ва билимимизнинг саёзлигига бефарқ бўлсак — кейинги оламимиз ҳозиргисидан ҳеч қандай фарқ қилмайди, жамики тўсиқлар йўлимиз устида яна кўндаланг бўлиб тураверади ва ўзимиз тагин кўрғошиндай оғир қанотларимизни судраб ўша тўсиқлардан ўтишга барибир мажбур бўламиз.

Салливэн қанотларини ёйди ва юзини шамол эсаётган томонга бурди.

— Бироқ сен, Жон, бир умр мобайнидаёқ жуда кўп илмни эгаллай билдинг, шу боисдан ҳам, тўғри бу ёққа келиб тушдинг, сен камида мингта умр сарф бўладиган меҳнатни адо қилдинг.

Бир лаҳза ўтиб улар яна осмонда пайдо бўлишди. Машғулот давом этди. Чархпалак ясаб учиб — жуда мураккаб машқ. Жонатан, парли панжалари ёрдамида тепага учди, айна дамда, қанотларини қандай букиш лозимлигини миясида ўйлаб-чамалаб олишига тўғри келди. Буни у устозининг ҳаракатларига мутлақо уйғун тарзда амалга ошириши шарт эди.

— Қани, яна бир марта, — қайта-қайта такрорлади Салливэн.

Яна бир марта... Яна... Ва ниҳоят:

— Ана энди — яхши!

Шундан сўнг улар сиртмоқ шаклида учиб машқига ўтишди.

Шом палласи эди. Тунги парвозга чиқмаган оқчарлоқлар галашиб кумда ўтиришар ва чурқ этмай ўй суришарди. Жонатан ўзини кўлга олиб, қатъият билан Улуғ Устоз қошига йўл олди. Яқинорада у бу оламни тарк этиб, Коинот сари йўл олади, деган гаплар юрарди.

— Устоз Чианг... — бироз ҳаяжонли оҳангда Жонатан Улуғ Устозга мурожаат қилди.

— Нима гап, ўғлим? — Улуғ Устознинг қароғида меҳр нурлари балқиди.

Ёши бир жойга борганига қарамай, у кучдан қолмаган, аксинча — ўтган йиллар мобайнида куч-гайратда янада юксалган эди. У тенгсиз бир санъат билан парвоз этарди ва Галада у билан беллаша оладиган жўмард топилмасди. Чианг аллақачон забт этган маҳорат чўққисига бошқалар яқинлашишга эндигина уриниб кўришаётган эди.

— Устоз Чианг, бу олам... ҳар қалай, Осмону Фалак эмас-ку, тўғрими?

Ой нур таратарди. Улуғ Устознинг табассум қилаётгани кўриниб турарди.

— Оқчарлоқ Жонатан, сен тагин билим олишга киришяпсан, — жавоб қилди у.

— Бу яхши, бироқ бизни олдинда нималар кутаётир? Биз қаёққа йўл олганмиз? Афтидан, **ФАЛАК ДЕГАНЛАРИ АСЛИДА ЙЎК ЖОЙМИКАН?**

— Сен ҳақсан, Жонатан, **БУНДАЙ ЖОЙ ЧИНДАН ҲАМ ЙЎК.** Зотан, Фалак — на макон ва на замон — балки бизнинг ўзимиз эришган комиллигимиздир.

Бироз жим қолиб, Улуғ Устоз беихтиёр сўради:

— Сен жуда тез учасан, тўғрими?

— Мен... ҳа, мен тезликни яхши кўраман, — деди Жонатан бироз ийманиб, бироқ Улуғ Устоз ўзининг санъатига эътибор қаратганидан хийла гурурланди.

— Нима ҳам дердим, демак, сен Фалакка чиқа оласан, Жонатан, сен мукамал тезликни эгаллаганингда шундай бўлади. Мукамал тезлик эса — бу соатига минглаб мил уча олиш эмас. Миллион мил учиб ҳам эмас. Бу ёруғлик тезлиги ҳам эмас. Зотан, ҳар қандай сон моҳиятан чегарани, меъёрни англатади, чегара эса ҳар доим чеклаб қўяди. Комиллик чегара нималигини билмайди. Демак, мукамал тезлик, ўғлим, бу — боришга тараддудланган жойингда ҳозир бўлишингдир.

Шундай деб Чианг ғойиб бўлди ва шу лаҳзадаёқ сув ёқасида —

олдин турган жойидан ўн беш фут нарида кўринди. Кейин яна кўздан йўқолди ва бир сониянинг мингдан бир улушича фурсатда Жонатаннинг ёнида пайдо бўлди.

— Бу шунчаки ҳазил, — деди у.

Жонатан ҳайратда қолган эди. Осмону Фалакка тааллуқли саволлар бир зумда унут бўлди.

— Бу қандай қилинади? Бу тарзда қанча масофагача кўчиб ўтиш мумкин?

— Хоҳлаган маконга бориш ва исталган замонга кўчиб ўтиш мумкин, — жавоб қилди Улуғ Устоз. — Ҳаммаси сенинг танловингга боғлиқ: қаерда ҳозир бўлишни ният қилган бўлсанг, ўша жойда пайдо бўласан. Шу тариқа, макон ва замонда саёҳат қилиб, мен ўзим истаган барча жойларда хоҳлаган вақтимда ҳозир бўлдим.

Чианг денгизга қаради.

— Қизиқ, — дея давом этди у, — саёҳатни афзал кўриб комилликка интилишни рад этган оқчарлоқлар ҳеч бир манзилга боролмайди, чунки ҳаракатлари жуда суст уларнинг. Аксинча, маконда у ёқдан-бу ёққа учиб-кўниб юришдан воз кечиш эвазига комилликка эришиш йўлини танлаганлар кўз очиб юмгунча фурсатда ўзлари хоҳлаган жойда бўла олишади. Демак, Жонатан, ёдингда тут: Фалак макон ва замонда мавжуд аллақандай жой эмас, зеро, бунда жой ва вақт ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Фалак — бу...

— Менга қара, сен мени шундай учишга ўргата оласанми? — Жонатан ўзига ноаён оламнинг яна бир кўчасини забт этиш имконияти очилаётганини ҳис этиб, сабрсизликдан титрарди.

— Агар сен ўрганишни хоҳласанг, албатта.

— Хоҳлайман. Қачон бошлаймиз?

— Ҳозироқ бошлашимиз мумкин, сен эътироз билдирмасанг.

— Мен шунақа учишни ўрганишни хоҳлайман, — деди Жонатан ва унинг кўзларида ўт чақнади. — Айт, нима қилишим керак.

Чианг вазмин оҳангда, Жонатандан синчков нигоҳини узмай гапирга бошлади:

— Фикр тезлигида ўзинг хоҳлаган жойда ҳозир бўлишинг учун сен дастлаб ўша жойга аллақачон УЧИБ БОРГАНИНГГА ўзингни ишонтиришинг зарур.

Бу устомонликнинг, Чиангнинг уқтиришича, моҳияти шундан иборат эдики, Жонатан ўзининг жонзотлигини, узунлиги қирқ икки дюмли қанотлари бор танасига ўзи асир эканини ва режалаштирилган чегарали ҳаракат кўлаמידан четга чиқолмаслигини унутмоғи лозим эди. Жонатандан, шунингдек, ўзининг табиатан ва моҳиятан камолга етганини, макон ва замонда — ҳаммавақт ва ҳамма жойда ўзининг мавжудлигини англамоқ талаб этиларди.

Жонатан тонг отгандан кун ботгунча тинимсиз машқ қилар, бир зум қараб турмасди. Бироқ қанчалик тер тўкиб машқ қилмасин, турган жойидан бир қарич ҳам жила олмади.

— Эътиқоднинг бунга алоқаси йўқ, — дея такрорлашдан чарчамасди Чианг, — уни ёдингдан чиқар. Шунчаки парвоз қилганингда ҳам биргина эътиқоднинг ўзи билан узоққа боролмайсан... Бу амалда қандай қилинишини билишинг шарт. Шунинг учун, кел, яна бир марта уриниб кўрамиз...

Бир куни Жонатан қирғоқда кўзларини юмиб, диққатини бир нуқтага жамлашни машқ қиларди. Шунда фавқулодда ҳаммасини лаҳзада англаб етди — бу ярқ этиб чақнаган чақмоқдай рўй берди — Чиангнинг берган сабоқларини тушунди.

— Ҳа-я, мен алақачон камолга эришганман, мен аслида комил эдим! Ҳеч қандай куч мени чекланган доирада мажбур қилиб ушлаб туролмайди, чунки табиатимга кўра менинг имкониятларим чеку чегарасиз.

У вужудида ишончдан туғилган қувончнинг қудратини ҳис қилди.

— Яша! — деди Чианг ва унинг овозида галабадан масрурлик оҳанги устувор эди.

Жонатан кўзларини очди. Улар икковлон — Улуғ Устоз ва Жонатан мутлақо нотаниш қирғоқда туришарди. Ёнларида бирор-бир жонзот йўқ эди. Сувнинг каноригача тушиб келган дарахтларнинг учида бир жуфт олтин тусли қуёш порларди.

— Хайрият, ниҳоят мақсадни англаб етдинг, — деди Чианг, — бироқ онгингни бошқариш устида яна бироз шуғуллансанг ёмон бўлмасди...

Жонатан ҳайратга тушганди:

— Биз қаердамиз?

Улуғ Устоз эса бошқа жойда ҳозир бўлганидан, ўзга шарт-шароитдан ҳечам ажабланмасди. Шу боис, у одатдагидай бемалол жавоб қилди:

— Афтидан, бошқа бир сайёрадамиз, Қуёшнинг ўрнида — бир жуфт юлдуз.

Жонатан қувончини ичига сиғдиролмай қичқирди — бу унинг Ерни тарк этганидан бери биринчи хитоби эди:

— АМАЛГА ОШДИ!!!

— Албатта, Жон, амалга ошиши табиий, — деди Чианг. — Нима қилаётганингни билиб, тушуниб қилсанг, доимо амалга ошади. Энди онгни бошқариш ва назоратни машқ қиламиз...

Улар қайтиб келишганида қош қорайган эди. Оқчарлоқлар қирғоқда тизилишиб туришар ва Жонатандан кўзларини узолмасдилар. Уларнинг ҳавасдан чакнаб турган кўзларида ҳайрат қотиб қолганди: оқчарлоқлар уни узоқ вақт тошдай қотиб турган жойидан бир зумда гойиб бўлганини кўришган эди.

Улар Жонатанни қутлай бошлашганди, бироқ у табрикларни қабул қилишга ийманди.

— Мен бу жойда ҳали янгиман, мен энди бошлаяпман... Ҳали мен сизлардан кўп нарсани ўрганишим керак.

— Тақдирнинг ҳазилини қара, Жон, — деди ёнида турган Чианг, — афтидан, сен янгиликдан умуман чўчимайдиган кўринасан, бироз чўчисанг ҳам сездирмайсан, мен ўн минг йил мобайнида сенга ўхшаган қушни жуда кам учратдим.

Оқчарлоқлар сукут сақлаб туришарди, Жонатан эса ўзини ноқулай сезиб чайқалиб қўйди.

— Ана энди, агар хоҳласанг, вақт билан ишлашга киришишимиз мумкин, — деди Чианг, — чунки сен ўтмиш ва келажакка эркин ўта олишни ўрганишинг зарур. Шунда сен энг машаққатли, энг шижоатли ва энг қизиқарли ишга киришишга тайёр бўласан. Яъни сен юксакка парвоз этишга чоғланасан ҳамда эзгулик ва муҳаббатнинг моҳиятини тушуниб оласан.

Орадан бир ой, аниқроғи, вақтнинг бир ой сифатида қабул қилинган муддати ўтди. Жонатан фавкулудда зўр ғайрат билан илмини оширди. У олдинлари ҳам бир кўрганини дарҳол илғаб олар, оддий тажрибага таяниб, устозсиз ҳам мураккаб машқларни уддаларди. Энди эса Чиангдай Улуғ Устознинг танлаган шогирди бўлиб, у янгидан-янги тушунчаларни тез қабул қилар, гўё қуш эмас, балки бир сиқим парга ўралган мукамал режалаштирилган мўъжаз қурилма эди.

Бироқ бир кун келиб Чианг ғойиб бўлди. Бунгача у оқчарлоқлар билан осойишта суҳбат курди, уларни илм олишни ҳар қандай ҳолатда ҳам тўхтатмасликка даъват этди, умрнинг мазмунини таъмин этувчи, кўз билан илғаб бўлмайдиган улуг мақсад — комиллик сари изчил интилиш зарурлигини тайинлади. У гапирар, парлари эса тобора ёрқин ёғду таратарди; ниҳоят Чиангдан таралаётган нур кўзларни қамаштирадиган даражада ярақлай бошладики, оқчарлоқлар энди унга ортиқ қараб туролмадилар.

— Жонатан, — деди Чианг, ва бу унинг сўнги каломи эди, — Муҳаббат нималигини англашга ҳаракат қил.

Оқчарлоқларнинг қамашиб қолган кўзлари яна кўра бошлаганда Чианг ғойиб бўлган эди.

Кунларни қувиб кунлар ўтарди. Жонатан кейинги пайтда Ер ҳақида, ўзи учирма бўлган ўша макон — Заминни тез-тез ўйлаётганини пайқайди. Бу жойда билганларининг ўндан бир, ҳатто юздан бир қисмигина ўша пайтда — Ердалигида унга маълум бўлганида эди — умрининг ерда кечган палласи нақадар мазмунли ва самарали ўтган бўларди! У кумлоқда ўтириб ўй сурарди: қизиқ, ҳозир у ёқда, Ерда ўзининг чекланган туғма имкониятлари доирасини ёриб чиқишга, парвоз моҳиятини англашга, ўзига ато этилган қанотлар денгиздаги кемага учиб бориш ва ундаги балиқнинг ичак-чавоқларию ювундига қоришиб ётган нон бўлақларига чанг солишдан бошқа ишга ҳам ярашини тушунишга интилган Оқчарлоқ бормикан. Эҳтимол, у ёқда ҳатто Галага ўзининг ҳақиқат деб билган тўғри сўзини ошкора айтиб, қувғинга учраган бирорга куш бордир. Жонатан эзгулик илмини чуқур эгаллагани, меҳр-муҳаббат моҳиятини аниқ-тиниқ идрок эта бошлагани сайин Ерга қайтишга хоҳиши ортиб борарди. Зеро, умр йўли ёлғизликда ўтганига қарамай, Оқчарлоқ Жонатан мураббий бўлиш учун яралган эди. У қалбини тўлдирган меҳр-муҳаббатни, ўзи минг машаққатлар билан англаб етган ҳақиқатларни билимга чанқоқ ва уларни эгаллашнинг имконини қидираётган оқчарлоқларга беришни кўзларди.

Бу пайтга келиб фикр тезлигида учиш санъатини тўла-тўқис эгаллаган ва бошқаларга ҳам аллақачон кўмаклашаётган Салливэн Жонатаннинг ниятларини маъқулламади. У Жонатанга шундай деди:

— Жон, сени бир пайтлар Қувғинга ҳукм қилгандилар. Энди сен нимага ишониб ўша оқчарлоқлар ҳозир гапимга кулоқ тутишди, деб ўйлайсан? Сен шундай ҳикмат борлигини билансан ва унинг ҳаққонийлигига ишонасан: **ОҚЧАРЛОҚ ҚАНЧА БАЛАНД УЧСА, ШУНЧА УЗОҚНИ КЎРАДИ**. Сен тарк этган ўша оқчарлоқлар ер бағирлаб ивиришиб, бири-бирига бақириб-чақириб, тортишиб-юлишиб юришибди. Улар Фалақдан минглаб мил қуйида яшашади, сен эса уларга Фалақни — ўша ёқдан, ердан туриб кўрсатаман, деб ўйлайсан! Ахир улар қанотларининг учидан нарини кўролмайдилар-ку! Шу ерда қол, сен шу ерда кераксан. Бу ерга Ёшлар келишади — улар анча юқорилаб уча олишади, шу боис, сенинг айтганларининг тушунишга, кўрсатганларининг уқишга қобил.

Салливэн биров жим қолди, кейин қўшимча қилди:

— Тасаввур қилиб кўр, агар Чианг ўз вақтида бу ердан кетиб, ўзининг эски дунёсига қайтганида нима бўларди? Унда сенинг ўзинг бугун қаерда бўлардинг?

Салливэннинг гапида жон бор, шубҳасиз, у ҳақ эди. **ОҚЧАРЛОҚ ҚАНЧА БАЛАНД УЧСА, ШУНЧА УЗОҚНИ КЎРАДИ** — буни тан олмай илож йўқ.

Ва Жонатан шу ерда қолиб, Ёшлар билан шуғулланди. Уларнинг

бариси гоётада иқтидорли бўлиб, бир кўрганини илиб-ўзлаштириб оларди. Бироқ унутилаёзган туйғу яна пайдо бўлди ва ҳаммаси қайтадан бошланди: Жонатанни ўша ёқда, Ерда ҳам билим олишга муштоқ иккита ёки ҳеч бўлмаганда битта оқчарлоқ бор, деган ўй безовта қиларди. Ахир, агар ўзи ўша қувғинга учраган кунларда Чиангга дуч келганида жуда кўп нарсани билиб олган бўларди!

Охир-оқибат Жонатан чидай олмади:

— Салли, мен қайтишим зарурлигини сезаяпман. Ёшларни бошқаришда сенга шогирдларинг кўмаклашар — энди уларнинг қўлидан келади бу иш.

Салливан хўрсинди, бироқ эътироз билдирмади. Фақат шундай деди:

— Менга сенинг қадринг ўтади барибир, Жон.

— Салли, уялмайсанми! — деди ёзгириб Жонатан. — Бўлмагур гапни гапирма! Айт-чи, марҳамат қилиб, бу ерда биз кун бўйи нима билан машғулмиз ўзи? Агар бизнинг биродарлигимиз ва ўртамиздаги аҳил алоқа макон ва замон каби шартлиликка боғлиқ бўлса, демак, биз ўзимиз, макон ва замонни енга олган пайтда — ўша дақиқадаёқ дўстлигимиз ҳам барҳам топаркан-да! Бироқ макондан устун келгач, бизнинг тарқ этадиганимиз ёлғиз Шу ер. Замондан устун келганимизда эса қоладигани — фақат Ҳозир. Наҳотки бизга энди Шу ер ва Ҳозирнинг орасидаги бирор-бир жойда бир-икки марта учрашиш бошқа насиб этмайди, деб ўйласанг.

Оқчарлоқ Салливанга бу гаплар қаттиқ ботди, бироқ у кулиб туриб жавоб қилишга ўзида куч топди.

— Сен галатисан, — деди у меҳрли оҳангда. — Ойни этак билан ёпиб бўлмайди: агар кимдир Ерда бировни минглаб мил масофадаги нарсани кўришга ўргата олса, ўша кимдир, шубҳасиз — Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон бўлади.

Шундай деб, Салливан қумга термилди.

— Хайр, омон бўл Жон.

— Хайр, Салли. Биз ҳали учрашамиз.

Шу сўзларни айта туриб Жонатан қалб кўзи билан ўзга вақт ўлчамида океан қирғоғида оқчарлоқларнинг жуда катта галасини кўрди. Ва тажрибалари боис, ҳеч қандай зўриқишларсиз шубҳаларга ўрин қолдирмайдиган бир ҳақиқатни теран ҳис этди: йўқ, у — бир сиқим пар, суяк ва гаштдан иборат эмас, у — озодлик ва парвоз гоёсининг мукамал мужассами, унинг имкониятлари чеку чегарасиз.

* * *

Оқчарлоқ Флетчер Линд ҳали жуда ёш эди, бироқ шунга қарамай, ўзининг Галаси унга нисбатан бошқа бирор-бир Гала ҳеч қачон қилмайдиган ўта кўпол ва адолатсиз қарорга жазм этганини биларди.

«Менга барибир, хоҳлаганча жаврайверишсин, — деб ўйларди у Олис Қоялар томон йўл оларкан, ичидан тошиб келган газабдан кўзлари хира тортарди. — Парвоз — бу шунчаки қанотларни қоқиш дегани эмас-ку, у ёқдан-бу ёққа учиб-қўнишмас ахир, худди... худди... аллақандай пашшага ўхшаб! Шу ҳам баҳона бўлди-ю — Оқсоқолнинг теварагидан чарх уриб айланиб учганмишман! Мен, ахир, шунчаки бир ҳазил учун... Мана, эвазига беришган тухфалари — Қувғин! Кўзлари очиқ басирлар! Мияларини моғор босган — ҳеч ниманинг фаҳмига боришмайди! Наҳотки чинакам парвозни ўргансалар олдиларида нақадар кенг имкониятлар очилишини бир дақиқа

ўйлаб кўрмайдилар.

Не бўлса бўлар — менга энди барибир. Нима хаёлга боришса бориша-версин. Мен ҳали уларга кўрсатиб кўяман! Ҳали улар кўзлари мошдай очилиб учишимни, чинакам парвоз нималигини кўришади. Қонундан ташқари, дейишдими?.. Яхши, ташқарида бўлсак бўла қолайлик, агар шу билан кўнгиллари жойига тушса... Бироқ улар бунинг учун афсусланишади, ў-ҳў, ҳали жуда қаттиқ афсусланишади!..»

Шунда у қандайдир овозни эшитди, бу овоз унинг ботинидан келаётган эди. Ғоятда сокин мулойим овоз эди... Бироқ барибир кутилмаган бу овоздан Флетчер саросималаниб ҳавода гўё кўз илғамайдиган тўсиққа урилгандай титраб кетди.

«УЛАРНИ ҚОРАЛАМА, ФЛЕТЧЕР. СЕНИ ҚУВҒИНГА ДУЧОР ЭТИБ, УЛАР ФАҚАТ ЎЗЛАРИГА ЗИЁН ЕТКАЗДИЛАР ВА ВАҚТ-СОАТИ КЕЛИБ, БУНИ УЛАР АНГЛАБ ЕТАДИЛАР. ФАҚАТ БУГИНА ЭМАС — УЛАР, БУГУН СЕНГА АЁН БЎЛГАН НАРСАЛАРНИ ҲАМ ТУШУНАДИЛАР. СЕН ЭСА, УЛАРНИ КЕЧИРМОҒИНГ ВА УЛАРДАН ЎЗ ЁРДАМИНГНИ АЯМАСЛИГИНГ КЕРАК.»

Оқчарлоқ Флетчернинг ўнг қаноти билан ёнма-ён бир қуш учиб келарди. Узидан кўзни қамаштирадиган оппоқ нур таратаётган бу оқчарлоқ дунёдаги энг шаффоф қуш эди. У Флетчернинг қаватида куч ишлатмай бир маромда сузар, бирорга патини ҳам сермамас, унинг учиш тезлиги Флетчер ўзи учун энг юксак тезлик ҳисоблаган даражада эди.

— Нималар бўлаяпти?! Мен ақлдан оздимми?! Ўлдиммикан, ё?! Бу ким?!

Айни дамда ўша — мулойим ва сокин овоз яна унинг беҳаловат ботинидан таралди. Бу гал савол талабчан оҳангда эшитилди:

— Оқчарлоқ Флетчир Линд, парвоз қилишни истайсанми?

— **АЛБАТТА! МЕН ПАРВОЗ ҚИЛИШНИ ИСТАЙМАН!**

— Оқчарлоқ Флетчер Линд, сенинг парвозга иштиёқинг Галани кечириш ва сўнгра бир кун келиб, улар олдига қайтиш ҳамда улар билан бирга бўлиб, парвоз илмини эгаллашлари учун уларга ёрдам берадиган учун етарли даражада кучлими?

Бу устознинг овози эди. Флетчер қанчалик мағрур бўлмасин ва дили қанчалик оғриган бўлмасин, бу нурли мавжудотни алдашнинг ҳеч қандай иложи йўқлигини билди. Ва у итоаткорона жавоб қилди:

— Ҳа.

— Келишдик, Флетч, — нурли мавжудотнинг овозидан меҳр-муҳаббат ёғиларди, — демак, машғулотни тўғрига парвоз қилиш санъатини машқ қилишдан бошлаймиз...

УЧИНЧИ ҚИСМ

Олис Қоялар устида айланиб парвоз этаркан, Жонатан ёш шогирдининг учишини зимдан кузатарди. Бу йигит — Оқчарлоқ Флетчер Линд — фавқулодда иқтидорли шогирд чиқиб қолди. У тиришқоқ, енгил ва ҳаракатчан, шу билан бирга, жуда муҳим хусусиятга эга — парвоз санъатини эгаллашга иштиёқи ниҳоятда баланд.

Айни дамда Флетчер кулранг чакмоқдай шиддат билан устозининг ёнгинасидан учиб ўтди. Бу лаҳзада у соатига бир юз эллик мил тезликда амалга оширган тик шўнғишдан чиқаётган эди. Мана, у ўн олти марта секин чархпалак отиб учишни давом эттирди, ҳар айланганида ўзини ўнглаб, овози борича қичқариб санашга уринади:

— ... саккиз... тўққиз... ўн... Жонатан, қара, тезликни йўқотаяпман... ўн бир... мен худди сендай... аниқ айланишга эриш... ўн икки... афсус, қурбим фақат... ўн уч... бу — сўнгги уч айланиш... сиз... ўн тўрт... а-а-а!!!

Ҳар гал муваффақиятсизликка учраганда Флетчернинг фиғони фалакка чиқарди. Унинг назарида юқори нуқтадан кулаб тушиш, куйига чирпирак бўлиб кетишдан ортиқ фожиа йўқ эди. Бу сафар, устозидан юз футлар куйида у шармандали ағнаб кетишдан ўзини зўрға ўнглаб олди. Ҳаводан тўйиб симирди ва кўтарилиб устозига тенглашди.

— Жонатан сен мен учун вақтингни беҳуда сарфляяпсан! Мен истеъдодсиз, каллаварамман! Уринавераман, уринавераман, бироқ бирор-бир натижага эришолмайман!

Оқчарлоқ Жонатан унга бошдан-оёқ разм солди ва бош силкиб деди:

— Сен ҳақсан. Агар шиддатли шўнғишдан шундай кескин ҳаракат билан чиқадиган бўлсанг ҳеч нарсага эришолмайсан. Флетчер, сен бошидаёқ қирқ мил тезликни йўқотиб қўйдинг! Шўнғишдан бир текис парвоз қилиб чиқилди. Сен учмаслигинг, балки сувдай оқишинг керак! Кескинлик билан оқувчанликни уйғунлаштиришинг зарур. Тушунгдингни?

— Кел-чи, биргаликда — бир бўғин бўлиб машқ қилайлик. Шўнғишдан чиқишга — бир текис ва енгил чиқишга диққатингни қарат...

Орадан уч ой ўтди. Жонатаннинг шогирдлари яна олтига кўпайди. Олтови ҳам Кувфиндилар эди ва барчаси гаройиб янги ғояга — парвоз қувончини ҳис этиш учун учишга беҳад интиёқманд эди...

Албатта, улар учун ўта мураккаб амалий усулларни ўзлаштириш бу машқларнинг нимага кераклигини тушуниб етишдан кўра хийла осон эди.

Шом палласида қумлоқ соҳилда Жонатан уларга шундай дерди:

— Ҳар биримизда Буюк Оқчарлоқ ғояси мужассам — бу ҳар қандай тўсиқлардан холи мутлақ озодлик ғояси. Шунинг учун ҳам парвозда аниқлик ва мукамалликка эришиш — ботинимиздаги ҳақиқий моҳиятни кашф этиш ва намоён қилиш йўлидаги илк қадам. Бу йўлда тўсиқ бўладиган нарсалардан халос бўлиш зарур. Катта тезликда учиш, тезликни меъёрида сақлаш, юксак парвоз сирларини эгаллаш — машқларнинг муҳим жиҳати шунда...

... Кундузги машқлардан толиққан шогирдлари бу пайт мизғий бошлашарди. Уларга амалий машғулотлар хуш келар — тезликнинг завқи қизиқтирар, ҳар бир навбатдаги машғулот илмга бўлган чанқоқликни қондирарди. Бироқ улардан бирортаси, ҳатто Оқчарлоқ Флетчер Линд ҳам, ҳали фикрий парвоз реалликларини англаб етмаган эди. Улар ҳали фикр, ғоя парвози шамол ва қанотлар парвози каби реаллик эканини тасаввур қила олишмасди.

— Вужудингиз — бир қанотингиз учидан иккинчисининг учигача, — дея қайта-қайта такрорларди Жонатан, — бу сизнинг муайян шаклда мужассамлашган, кўзингизга яққол кўринадиган ўз тафаккурингиздир. Фикрингизга банд соладиган занжирларни узинг ва шунда сиз вужудингизни банд этган занжирлардан ҳам қутуласиз...

Бироқ бу сўзларга у қанчалик маъно ва қувват жо этмасин, шогирдларига сеҳрли эртақдай туюларди. Айна дамларда улар ухлашга ва ором олишга муштоқ бўлишарди...

Орадан атиги бир ойча вақт ўтганига қарамай, Жонатан уларга Галага қайтиб бориш фурсати етганини айтди.

— Биз ҳали тайёр эмасмиз! — эътироз билдирди Оқчарлоқ Генри

Кэвин. — Қолаверса, бизга ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ! Биз — Кувфиндилармиз! Чақирилмаган жойга боришга ор қиламиз. Тўғримасми, ахир?

— Биз озод қушлармиз — қаерга бориш хоҳиш-иродамизга боғлиқ ва қаерда бўлмайдик ўз аслимизча қолишга ҳақлимиз. — Шундай деб Жонатан ҳавога кўтарилди ва шарққа — Гала истиқомат қиладиган кадрдон қирғоқлар томон бурилди.

Шогирдлари эса бир неча дақиқа нима қилишни билмай саросималаниб туришди.

Гала қонуни қатъий эди: Кувфинди ортига қайтмаслиги шарт. Ва кейинги ўн минг йил мобайнида бу Қонунни ҳеч ким бузолгани йўқ. Қонун тақиқлайди: қайтишни хаёлга ҳам келтирмаслик керак. Жонатан эса ўйлаб ўтирмай қайтаверинглар, деди.

Сув устида учиб бораётган Жонатан улардан анча узоқлашиб кетди. Агар улар яна ўй ўйлаб ўтиришадиган бўлишса, фаним Гала билан Жонатан ёлғиз ўзи юзма-юз келиши тайин эди.

— Бизни қувфин қилишди. Биз Галага мансуб эмасмиз. Қайси мезонга кўра Гала Қонунига бўйсунимиз керак экан? — деди Флетчер бошқалардан кўра кўпроқ ўзига-ўзи мурожаат этаётган оҳангда. — Боз устига, агар Жонатанга ташланиб қолгудек бўлишса, у ёқда биз керак бўламиз.

Уша кунни тонг палласи мағрибдан улар — саккиз нафар оқчарлоқ қўшалок ромб шаклида қанотларининг учларини бир-бирига текизган ҳолатда яхлит саф — бир бўгин бўлиб учиб келишди. Соатига бир юз ўттиз мил тезликда одатда Галанинг умумий мажлиси ўтадиган қирғоқ устидан учиб ўтишди: Жонатан — олдда, Флетчер — унинг ўнг тарафида бир текис сузиб, Генри Кэвин эса шамолни мардона енгиб ва парвознинг умумий маромини бузмай чапда келарди. Кейин бир текис ҳаракатланиб, ўнгга энгашиб учиди... яхлит сафга тизилишди... панжаларини тепага кўтаришиб ағдарилишди... яна ипга тизилган мунчоқдай бир текис сафланишди, шамол эса уларнинг қанотларига шафқатсиз урилари.

Қирғоқдаги одатий гала-говур ва тортишувлар кутилмаганда сув сепгандай тинчиди-қолди — саккиз минг кўз киприк қоқмай осмонга — Жонатан бошлиқ гуруҳга қадалган, оқчарлоқлар гўё бошлари узра улкан шамшир айланаётгандек тош қотишганди. Саккиз нафар қуш бирининг ортидан бири тик кўтарилишди, «кўр тугун» ясаб учиди ва тезликни энг сўнгги сарҳадгача камайтиришиб қумга қўнишди. Шундан сўнг Жонатан, гўё ҳеч қандай ҳодиса рўй бермагандай, парвоз давомида йўл қўйилган хатоларни таҳлил эта бошлади.

— Хўш, — деди у мийиғида кулиб, — таҳлилни шундан бошла-сак: ҳаммаларингиз сафдаги ўз ўринларингизни бироз кечикиб эгал-ляяпсизлар.

Шу лаҳзада айни бир фикр яшин тезлигида Галадагиларнинг хаёлидан кечди: ахир, бу қушларнинг бариси — Кувфиндилар-ку! Бу етмагандай, қайтиб келишибди-я! Бироқ бу... бундай бўлиши мумкин эмас! Флетчер жанжал бўлишидан беҳуда хавотирланган экан — Гала эсанкираб қолган эди.

— Хўш, нима бўпти Кувфиндилар бўлса, албатта, Кувфиндилар, бироқ улар бундай учини қаерда ўрганишган экан?

Оқсоқолнинг Буйруғи Галадагиларнинг қулоғига етиб боргунча бир соатча вақт ўтди:

— УЛАРГА ЭЪТИБОР ҚАРАТИШГА ЖУРЪАТ ЭТИЛМАСИН. Инкор этилсин. Кувфинлар билан мулоқотга киришган ҳар қандай нокасининг ўзи ҳам қувфинга маҳкум этилсин. Кувфиндилар парвози-

ни кузатиш Қонунга хилоф деб ҳисоблансин.

Шу дақиқадан эътиборан Галадаги оқчарлоқлар Жонатанга терс ўгирилиб олишди, бироқ у, афтидан, бунга эътибор қилмади. У мажлис ўтадиган қирғоқ устида машғулот ўтказар ва биринчи марта ўз шогирдларининг нимага қодир эканликларини тўла юзага чиқаришлари учун уринарди.

— Мартин! — осмонда унинг овози янгради. — Сен кичик тезликда уча оламан дейсан. Айтиш бошқа, лекин буни амалда кўрсатиш керак. Қани, уч!

Кичкина Оқчарлоқ Мартин Уилям устозининг қаҳрига дучор бўлишдан қаттиқ қўрқарди, шу боисданми, ўзи ҳам ҳайрон қоладиган даражада кичик тезликда учиб, мўъжизали усулларни намойиш этди.

У парларини шундай ҳолатда тутдики, кучсиз шамол уни булутларгача олиб чиқди ва у қанотларини бир марта ҳам қоқмай ерга тушиб олди.

Оқчарлоқ Чарлз-Роланд эса Буюк Шамоллар Қоясигача — йигирма тўрт минг фут юксакка кўтарилди ва совуқ шамолдан кўкариб, бироқ ҳайрат ичида, эртага бундан-да юқори маррани забт этишга ишонч билан ерга тушди.

Оқчарлоқ Флетчер — у юксак парвоз санъати билан бошқалардан кўра кўпроқ машғул бўларди — тик учган ҳолатда бир йўла ўн олти марта чархпалак айланди. Бу ҳам етмагандай, кутилганидан ҳам аъло даражада қаноти оша уч марта айланиб учди. Куёш нурлари унинг парларида жилваланди, қирғоқда эса сон-саноксиз кўзлар уни ўғринча кузатарди.

Жонатан бир дақиқага ҳам шогирдларини тарк этмади. У тушунтирар, янги ечимларни таклиф этар, баъзан етакчи вазифасини бажарарди. Қоронги демай, ёмғиру шамолга қарамай, у шогирдлари билан бирга учар — парвоз завқидан шодланар, бошқа оқчарлоқлар эса бу пайт зах тортган рутубатли қирғоқда бир-бирларининг пинжигига тиқилиб мудрашарди.

Ҳар гал учиб машғулотлари тугаганидан сўнг шогирдлар қирғоқда ҳордиқ чиқаришарди. Бундай пайтларда улар Жонатаннинг сабоқларини тинглашга кўника бошлашганди. Унинг гоёлари ёш оқчарлоқларга бир қадар ғалати туюлар, шогирдлари моҳиятни илғаб ололмас, бироқ айрим фикрларини тушунишар эди.

Аста-секин Жонатанни қуршаган шогирдлари доираси теграсида яна бир доира ҳосил бўлди. Бу Галадаги қизиқувчан оқчарлоқлар эди; улар яширинча келишар, соатлаб Жонатаннинг гапларига кулоқ тутишарди. Қоронғулик қуюқлашганда келишиб, бир-биридан юзларини бекитиб ўтиришадиган бу оқчарлоқлар тун пардаси кўтарилмай ғойиб бўлишар — танилиб қолиш ёки ўзлари кимнидир таниб қолишдан ўлгудек ҳайиқишарди.

Жонатан шогирдлари билан қайтиб келганидан сўнг орадан бир ой ўтиб шундай воқеа рўй берди — таомилни бузган биринчи оқчарлоқ Галадан ажралиб чиқди ва учибни ўрганиш иштиёқи борлигини изҳор этди. Бу Терренс Лоуэлл исмли оқчарлоқ бўлиб, саркашлиги учун ўша кунийёқ Кувфинга ҳукм этилди ва... Жонатан уни саккизинчи шогирд сифатида сафга қабул қилди.

Эртаси тунда Кэрк Мэйнард исмли оқчарлоқ ҳам Галани тарк этди. У оқсоқланиб, кумда зўрға судралар, ўнг қаноти эса ҳаракатсиз осилиб қолган эди. Шу алпозда келиб у Жонатаннинг оёқлари остига йиқилди ва жон таслим этаётгандай ҳирқироқ товушда:

— Менга ёрдам бер. Бу дунёда ягона орзуим — парвоз қилиш, —

деди.

— Парвозга шайлан, — деди Жонатан. — Мен билан баравар ўрнингдан қўзғал, бирга машғулотларни бошлаймиз.

— Йўқ, сен билмайсан, менинг қанотим... У менга бўйсунмайди, уни мен қимирлатолмайман.

— Оқчарлоқ Мэйнард, билиб қўй: сенинг эркинг ўзингда, сен ўзлигингни англаш ихтиёрига эгасан ва шу ерда, айнаи чоғда бунга эриша оласан, бунинг учун сенга бирор нарса тўсиқ бўлолмайди. Буюк Оқчарлоқ Қонунида шундай дейилган ва бу — мавжуд ягона холис қонундир.

— Сен мени уча оласан, деб айтаяпсанми?

— **СЕН ОЗОДСАН** — мен шуни айтаяпман.

Худди айтилганидай, Кэрк Мэйнард қаноғларини осонгина ёйди — ҳечам зўриқмади — ва тун осмони узра кўтарилди. Унинг тантанавор қийқириғи уйкудаги Галани уйғотиб юборди. Юз футлар баландда парвоз этаркан, Кэрк овози борича қичқирарди:

— **МЕН УЧАЯПМАН! ЭШИТАЯПСИЗЛАРМИ?! МЕН УЧА ОЛАМАН!!!**

Қуёш бўй кўрсатган паллада Жонатан ва унинг шогирдлари ёнига мингтача қуш келди, улар Мэйнардга ҳайрат билан қарашарди. Энди ўзларини кимлардир кузатиб, таъқиб этиб турганига улар бепарво, Жонатаннинг гапларини жон қулоқлари билан тинглаб, бирор нарсани илғаб олишга уринишарди.

Жонатан эса оддий нарсалар: оқчарлоқнинг учишга ҳаққи борлиғи, уни табиат озод яратгани ва ҳеч нарса — на урф-одатлар, на шубҳа-гумонлар ва тақиқлар уни табиат ато этган озодлиғи учун изза қилолмаслиғи ҳақида сўзларди.

— Ҳатто Гала Қонуни ҳамми? — сўради оқчарлоқлар галасидан бир овоз.

— Ягона холис қонун мавжуд — бу озодлик қонунидир, — жавоб қилди Жонатан. — Бошқача қонун йўқ.

— Худди сен каби парвоз қилишни қандай қилиб ўрганишимиз мумкин? — сўради яна бир овоз галадан. — Сен — Яратганнинг иноятига мушарраф бўлган хос қушсан, қолган жамики қушлардан аълосан...

— Флетчерни кўр! Лоуэллга қара! Чарлз-Роланд! Жуди Ли-чи? Улар ҳам сенингча Яратганнинг иноятига мушарраф бўлган хос қушларми? Сизлардан ортиқ жойи йўқ уларнинг. Мен ҳам шулар қаториман. Фақат, сиздан фарқли ўлароқ, улар ўзлигини таниган ва ўз билимига амал қилиб яшаётган қушлар.

Бу гапдан кейин унинг Флетчердан бошқа шогирдлари безовталашиб тебранишди. Чунки амалга ошаётган мақсадлар, Устози айтганчалик, оддий эканига ҳали улар ишона олмасдилар.

Жонатан ва унинг шогирдлари атрофида йиғилаётган оқчарлоқлар сони кун сайин ортиб борарди. Улар саволлар беришар, таҳсин айтишар, баъзилари маломат қиларди.

— Галада сени ерга тушган Буюк Оқчарлоқнинг Ўғли бўлса керак, дейишмоқда, — деди Флетчер эрталабки юқори тезликда учиш машқидан сўнг Жонатанга, — агар бундай бўлмаса, у ҳолда, демак, сен ўз замонингдан минг йил илгарилаб кетган эмишсан.

Жонатан чуқур нафас олди. «Тушунмовчилик оқибати бу, — ўйлади у. — Сени осонгина шайтонга ё раҳмонга чиқариб қўйишади».

— Хўш, сен нима деб ўйлайсан, Флетч! Биз ўз замонимиздан шунчалик ўзиб кетганмизми?

Узоқ жимликдан сўнг Флетчер ишончсиз оҳангда деди:

— Албатта, умуман олганда, ҳамма даврларда ҳам бундай учишни

ўрганса бўлади. Балки, эҳтимол, биз урфга айланиб қолган учиш усулини ортда қолдиргандирмиз. Биз оқчарлоқнинг учиши ҳақидаги мавжуд тасаввурни инкор этдик.

— Бу, энди, нисбатан аниқроқ жавоб, — деди Жонатан қаноти оша ағдарилиб бир муддат чалқанча учаркан. — Барибир бу замондан ўзиб кетишдан кўра тузукроқ.

Орадан атиги бир ҳафта ўтиб, фалокат рўй берди. Флетчер ёшлар гуруҳига катта тезликда учиш усулини ўргатаётган эди. У етти минг футлар баланкликдан бошлаган шўнғишдан энди чиқаётган — жуда катта тезликда учиб келаётганда қирғоқдан энди қанот чиқарган бир паллопон онасини йўқлаб чирқиллаганча йўлига кўндаланг бўлди. Тўқнашувга санокли сониялар қолган бир вазиятда Оқчарлоқ Флетчер Линд кескин бурилиб, ўзини чапга олди. Чап тарафда эса... рангдор тош қоя девордай қад ростлаб турарди.

Унинг кўзига бу қоя ўзга оламга кириладиган каттакон метин дарвозага ўхшаб кўринди. Даҳшат рўй берди, беҳушлик... ва нафасни бўғадиган даражадаги зулмат... Кейин эса нотаниш осмонда оромбахш ҳолат... хотиралар, беҳушлик... яна хотиралар ва тагин—беҳушлик. Даҳшатли кўрқув кейин ғам ва афсус-надоматлар билан алмашди. Афсус-надоматларнинг эса чеки йўқ эди...

Айнан ўша — Жонатан Ливингстон исмли оқчарлоқ билан дастлаб учрашган кундаги — овозни эшитди:

— Гап шундаки, Флетч, биз ўз имкониятларимиз сарҳадларини аста-секин, тартиб билан, шошилмай енгиб ўтишга интиламиз. Тошни ёриб ўтиш, бизнинг дастуримизга кўра, кейинроқ киришиладиган машгулот.

— Жонатан!

— Буюк Оқчарлоқ Ўғли номи билан ҳам маълум, — вазминлик билан деди мураббий.

— Сен бу ерда нима қиляяпсан? Қоя қайдан пайдо бўлди? Наҳотки мен... ахир, мен... ўлдимми?

— Қўйсанг-чи, Флетч... Ўзинг ўйла: агар сен ҳозир мен билан гаплашаётган бўлсанг, демак, ўлмагансан, шундайми? Сенинг тафаккур миқёсинг кескин ўзгарди, шу холос. Хоҳласанг — шу даражангга қолишинг мумкин, дарвоқе, бу сенинг олдинги даражангдан анча юқори. Ортга қайтишинг ва Галада бошлаган ишингни давом эттиришинг ҳам мумкин. Гала оқсоқоллари бирортамизнинг фалокатга йўлиқишимиз ва барча ишларимиз охир-оқибат фожиа билан якун топишини кутишган. Бирок улар бунинг ҳозир рўй беришини кутишмаган, чоғи.

— Албатта, мен Галага, бошлаган ишимга қайтаман. Ахир, янги гуруҳ билан машгулотларни эндигина бошлагандим.

— Жуда яхши, Флетчер. Сен билан: вужуд — фикр-ғоядан бошқа нарса эмас, деб гаплашганимизни эслайсанми?

Флетчер бошини қимирлатиб қўйди, қанотларини ростлади ва кўзларини очди: у қоянинг этагида ётарди, атрофини эса Гала куршаб олганди. Унинг қимирлаганини кўрган оқчарлоқлар безовталанишди, ҳар тарафдан маломатли бақирган овозлар эшитилди:

— Тирилди! У ўлди ва яна — тирик!!!

— Унга қанотини текизди! Уни тирилтирди! Буюк Оқчарлоқнинг Ўғли!

— Йўқ! Унинг ўзи айтди — Ўғли эмас! У — иблис! ИБЛИС! Галани маҳв этиш учун келган!

Мўъжизадан даҳшатга тушган тўрт мингтача оқчарлоқ бараварига: «Иблис!», дея қичқирар ва бу шовқин-сурон Галанинг устида тўфон

маҳалидаги қутурган шамолдай елиб учди.

Кўзлари ёнган, тумшуклари қаттиқ сиқилган — қонсираган оқчарлоқлар тўрт томондан сиқиб келар ва иккаласини ҳам қиймалаб ташлашга тайёр турарди.

— Нима дейсан, Флетчер, ҳозироқ бу ердан кетганимиз маъқул эмасми? — қизиқсинди Жонатан.

— Мен, албатта, бу ердан узокроқда бўлишимизга қарши эмасман-у...

Бир лаҳза ичида улар қоя этагидан ярим мил нарида ҳозир бўлишди, жаҳолатга ботган оқчарлоқларнинг қаҳру ғазаб билан очилган тумшуклари бўм-бўш ҳавони чўқиларди.

— Нега, — дея ёзғирарди Жонатан, — нега озод қушни унинг озод эканига ишонтириш шунчалар мушкул. Ахир, унинг ўзи бунга ўзини ишонтиришга қодир-ку! Фақат машқларга бироз вақт сарфлаш кифоя, холос. Нега бундай?

Воқеанинг бу тарзда кечганидан ҳануз ўзига кела олмаётган Флетчер сўради:

— Сен нима қилдинг? Биз қандай қилиб бу ерда пайдо бўлиб қолдик?

— Ахир, ўзинг айтдинг-ку, бу ердан кетганимиз маъқул деб... Айтмадингми шундай деб?

— Айтдим. Бироқ қандай қилиб сен...

— Жуда оддий, Флетчер. Худди бошқалар қилгани сингари. Бу тажриба, холос.

Эрталабга келиб Гала ўзининг жоҳиллигини унутган, бироқ Флетчер бирор нарсани ёдидан чиқармаган эди:

— Жонатан, эслайсанми, бир пайтлар — бунга кўп бўлди — сен айтгандинг: қалбингда Галага муҳаббат бўлса бас, ортга қайтиш ва уларга таълим бериш учун шунинг ўзи кифоя, дегандинг.

— Эслайман, албатта.

— Мен тушунмайман, сен қандай қилиб бу ақлидан озган қушлар галасини яхши кўра оласан, ахир, ҳалигина улар сени ўлдирмоқчи бўлишди-ку?

— Оҳ, Флетч! Сен жаҳолатга ботган қушлар галасини севишинг шарт эмас. Сен нафрат ва ғазабга меҳр-муҳаббат билан жавоб қилишга ҳам мажбур эмассан. Сен узлуксиз машқ қилишинг ва мана шу қушларнинг ҳар бирида ҳақиқий олижаноб оқчарлоқни кўра билишинг ҳамда ботинларидаги олижанобликни юзага чиқаришлари учун уларга ёрдам қилишинг керак. Мен муҳаббат ҳақида гапирганимда ана шуни назарда тутиб гапирганман. Биласанми, бунинг амалга ошиши қанчалик қувонарли! Дарвоқе, мен бир жўмард йигитни эслайман — чамамда унинг исми Оқчарлоқ Флетчер Линд эди — ана шуни қувғин қилишганда, у бутун бир Гала билан ёқалашига тайёр эди. Ва Олис Қояларда у ўзи учун чинакам азоб-уқубатлар майдонини — мислсиз оғир синовлар жойини ҳозирлади. Ўша Флетчер ҳозир ўзининг осмонини яратаётир ва бутун Галани ўша ёққа бошлаб кетаётир.

Флетчер Жонатанга қаради, унинг кўзларида қўрқув аломатлари акс этди:

— Мен?! Мен бошлаб кетаяпманми?! Жон, бу билан нима демоқчисан? Бу ерда муаллим — СЕНСАН. Сен бизни ташлаб кетолмайсан.

— Ташлаб кетолмайман? Наҳотки, сен бошқа галалар ҳам, бошқа Флетчерлар борлигини, эҳтимол, уларга мураббий сандан ҳам кўра зарурроқ эканини ўйламасанг. Ахир, сен энди нурли манзилга олиб

чиқадиған ўз йўлингни топдинг...

— Мен-а?! Жон, мен — оддий оқчарлоқман, сен эса...

— ... хос ва бетакрор Буюк Оқчарлоқ Уғлисан демоқчимисан? — чуқур хўрсинди Жонатан. — Менинг энди сенга керагим йўқ. Ўзингни англаб етиш йўлидаги машқларингни давом эттир — сен учун муҳими шу. Ҳар куни бир қадамдан бўлса-да олға интилиб, ўзингнинг ҳақиқий табиатингни — асл Оқчарлоқ Флетчерни кашф этгин. У — сенинг муаллиминг. Сендан уни тушуниш ва ундай бўлиш учун тинимсиз машқ қилиш талаб этилади.

Бир лаҳзадан сўнг Жонатаннинг тани жимирлаб кўринди, унинг парлари нур таратди ва у ҳавода эрий бошлади.

— Уларнинг мен ҳақимда аҳмоқона миш-мишлар тарқатишига йўл қўйма, мендан худо ясашларига изн берма, хўпми, Флетч? Мен — оқчарлоқман. Мен учишни яхши кўраман, эҳтимол...

— ЖОНАТАН!

— Шўрлик Флетч! Кўзларингга ишонмагин. Чунки кўзларга бизнинг озодлигимизни чегаралайдиган панжараларгина кўринади. Энг муҳим нарсани кўрмоқ учун тафаккурни ишга солмоқ лозим. Сен ҳаммасини биласан, фақат буни тушунишинг зарур. Ва шунда барчаси ойдаи равшан бўлади, қандай учиш кераклиги-ю...

Жимирлаш тугади. Жонатан ҳавода эриб битди.

Оқчарлоқ Флетчер ўзини мажбур қилиб ҳавога кўтарилгунча хийла вақт ўтди. Биринчи дарснинг бошланишини сабрсизлик билан кутаётган ўқувчиларнинг янги гуруҳи унинг йўлига кўз тикиб туришарди.

— Сизлар, аввало, — дея ғамгин оҳангда гап бошлади у, — бир муҳим нарсани тушуниб олишларинг лозим: оқчарлоқ — бу чекланмаган озодлик ғоясининг мужассами, Буюк Оқчарлоқ тимсолининг тажассуми ва сизнинг танангиз яхлит — бир қанотингизнинг учидан иккинчи қанотингизнинг учигача — сизнинг фикрингиз, ғоянгиздан бошқа нарса эмас.

Ёш оқчарлоқлар унинг гапларига тушунмай гарангсиб қараб туришарди. «Э, муаллим, — дея ўйларди улар, — сенинг бу гапларинг «кўр тугун» машқини уддалашимизга ёрдам бериши даргумон».

Флетчер чуқур нафас олди ва айтган гаплари уларнинг онгига етиб бормаганини пайқаб, деди:

— Хў-ш... демак... Майли, машғулотларни тўғрига учиш машқларини ўзлаштиришдан бошлаймиз.

Шу сўзларни айтган заҳоти у фавқулодда бир сирдан воқиф бўлди — Жонатанга хос бўлган фаройиб шуур ўзига ҳам бегона эмаслигини англади.

«Чекловлар йўқ, дейсанми Жонатан? — ўйлади у. — Ундай бўлса, менинг осмон остидан сенинг қирғоғингга шўнғиб чиқадиған куним узоқ эмас экан, ўшанда сенга қандай учиш кераклиги ҳақида баъзи бир гапларни айтаман!»

У ўқувчилари кўзига қаттиққўл бўлиб кўринишга ҳаракат қилди, бироқ кутилмаганда... уларни аслида қандай бўлишса шундайлигича кўрди — уларнинг ботинига назари тушди. Бу узоққа чўзилмади — қандайдир лаҳзада кечди, бироқ кўрганлари унга ёқди, у жуда шод бўлди. Флетчер қалбида барча шогирдларига чексиз меҳр-муҳаббат ҳиссини туйди. «Чекловлар йўқ, дейсанми, Жонатан?» — хаёлидан ўтказди у ва мамнун жилмайди. Энди комиллик сари унинг ўзининг йўли бошланди.

Русчадан
Аҳмад ОТАБОЙ
таржимаси

Қандай гўзал бу олам

ХУАН РАМОН ХИМЕНЕС
(1881-1958)

Х.Р.Хименес Испаниянинг улкан лирик шоири. Жуда кўп шеърий ва насрий асарлар муаллифи. 1936 йилда Испаниянинг АҚШдаги элчихонасида маданият ишлари бўйича атташесида ишлаган. Республикачилар инқирозга учрагач, Испанияга қайтиб келмаган. Хименес ижоди дунё адабиётида аҳамият касб этган. Шоир Нобел мукофотига сазовор бўлгандан икки йил ўтгач, Пуэрто Рико шаҳрида оламдан кўз юмди.

Хименес шеърияти испан адабиётидаги барча анъаналарни, шу жумладан, “27-йиллар авлоди” шеъриятидаги жозибаларини ўзида мужассамлаштирган.

НИҲОЯ

... **М**ен ҳам кетарман.
Аввал қандай сайраган бўлса,
қушлар шундай сайрайверади,
боғ қолади боғлигича,
боғдаги дарахтлар ҳам,
кудуқнинг тубида эркаланар ой.

Қўнғироқлар жаранглаб хушқол,
пориллаган куннинг тиғида,
мен ҳақимда эслар эҳтимол.
Уфқ бир дам сақлагай сукут.

Ўзгаради йўллар, сўқмоқлар,
ўтар бир-бир суйганларим ҳам.
Боғимдаги сокин ўтлоқнинг
оғушида зерикар соям.

Мен кетаман, ҳаммаси қолар —
дарахтлар, тонгги шудринглар,
ойни қучоғида эркалаган
кудуғим ҳам қолар, шубҳасиз...

Аввал қандай сайраган бўлса,
қушлар шундай сайрайверади.

* * *

Ёғилади тилло баркашдан
кўз олгучи ял-ял шарора.
Қуйилгани сайин тобора
мунавварлик тўлар кўнгилга.

Гүё кудуқ тубидан зилол
чашма сизиб чиққан сингари.
Талпинади осойиш билмай
ёғду, ташна Она-Ер сари

Гул ва юлдуз шундай ёнма-ён
эсиб турар хузурбахш сабун.
Бахт тўкилиб қолган бу жойда
мовий дунё ётар ястаниб.

* * *

Бир кун кўнгил очиб шунчаки,
десам, менинг ёлғиз тилагим —
ёрим баҳор яшнаган чоғда
кийиб юрса ҳарир кўйлагин.

Пирпиратиб мовий кўзларин,
умид-ла у боқди ирганиб,
шу дам гунча лабидан маъюс,
табассуми кетди сирғалиб.

Шундан буён май оқшомлари
тақдир бизни дуч қилиб турар —
кўчасининг бошида у қиз
оппоқ кўйлак кийиб ўлтирар.

* * *

Келди умр каби ўткинчи,
хўшлашмоқнинг сокин оқшоми.
Сўнгги туғишганим, алвидо...
Мен истайман мангу яшашни!

Шафақланган уфқ ловиллар...
Мажруҳ қилар қонталаш япроқ,
орзуларга тўлиқ дилимни.
Мен истайман мангу яшашни!

Қандай гүзал бу турфа олам!
Сўниб қолма, пирпираган шам,
Мен албатта мангу яшайман,
сен ҳам мангу қола қол, оқшом!

* * *

Мени унутмагин
кутилмаган қувонч!
Ишончларим чилпарчин бўлган,
узоқ кутганларим унутилган.
Аммо, сен беқарор, кутилмаган қувонч,
унутмагин мени!
Унутмайсанми?

ЁШЛИК

Ўша оқшом эрта тонг билан
 кетажакман, деганим ҳамон.
 Хавотирли табассум қилди,
 боқишлари сирли ва гирён.
 — Нега? — деди хиёл довдираб.
 Гўё мен ҳам қолдим қовжираб,
 хукм сурган бу сукунатдан.
 — Нега? — қалбга ўт солар савол.
 — Билсанг, бу юрт кенгликларига
 юрак сиғмас, қичқирмоққа шай.
 Йўқдир ўзни оқламоққа ҳол...
 хит қилади сўзлар топилмай.

— Қаён?
 — Бундан нарига,
 баланд жойга зулмат осмони —
 шундай жойга, токи юлдузлар
 сукут сақлаб, эзмасин мани.

Кўзларига фарқ бўлди шу он,
 гафлат босган юлдузлар...
 Уни сирли табассуми беркитди.

ДАМАСО АЛОНСО

(1898-1990)

Таникли адабиётшунос олим, шоир. Адабиёт тарихи бўйича кўплаб тадқиқотлар муаллифи. Жаҳон адабиётида “27-йиллар авлоди” деб ном олган шоирлар сирасига киради.

ТАХАЙЮЛ

Шунчалар толиқдим, шунча толиқдим,
 алангалар ҳатто кўринар сўник.
 Йигирма йил умрим кечган шаҳарда
 дақиқалик халоватим йўқ.
 Қаҳқаҳалар сўник, йиғилар сўник,
 димофингни ёрар оқшом ҳавоси,
 ана, юлдуз санар болохонада
 ҳамсоямнинг бийрон боласи.
 Қўшилиб санайман, оҳ, етиб бўлмас,
 бир, икки, уч, тўрт, беш зўрга!
 Йўқ, етиб бўлмайди, қайта санайман,
 эргаша олмайман чақнаган нурга...

* * *

Хайқираман ўзимга ўзим:
 “Йигирмага кирдинг, Дамасо,

Йигирмага кирдинг сен бугун!”
 Етаклашиб ёнимдан ўтар
 севишганлар бепарво, шодон.

Мен китоб ўқийман, шеърлар битаман,
 севиш ва севилиш ҳақида ҳамон.
 бахтиёрлик ҳақда, баҳорда офтоб
 нурини меҳр-ла сочиши ҳақда...
 Лек бугун кўзгуга боқдим шаҳд ила
 ва дедим ўзимга: “Ҳайқир Дамасо!
 Баҳоринг кутмоқда таманно билан
 йигирмага кирдинг, Дамасо!”

ҚЎШИҚ

Инсон суяр кошоналарни,
 Ас-асаю афсоналарни,
 Тўкмас бунда қайноқ кўзёшлар.

Мен-чи, фидо сенга шаббода,
 Қўшиқларим бўлсин бахшида,
 Лабларида тутгувчи бода,
 Мен фидоман сенга шаббода.

Кенгликларни тўлдириб, бесар,
 Маволарнинг бағрида эсар,
 Қучоғида тўлса паймонам.
 Ёки кутсам, уммон қўйнида
 Денгизчидай энтикиб жоним.

Кокилларин сирмаб билакка,
 Жиловдори бўларман албат.
 Орзуларим — хур-хур шамоллар
 Кафтларида етсам тилакка.

Дарғаларни денгиз бағрида,
 Дафн қилган каби сўнгги дам,
 Шамолларга сочинг ҳокимни,
 Ором топсин бедор руҳим ҳам.

МИГЕЛЬ ДЕ УНАМУНО (1864-1936)

Илғор испан файласуфи, ёзувчи, шоир ва драматург. “98 йиллар авлоди”нинг ғоявий илҳомчиси. 1924 йилда мамлакатда ҳукм сурган ҳарбий диктатурага қарши чиққанлиги учун Канар оролларида сурган қилинган. Етти йил таъқиб остида яшаган шоир ўзи ректорлик қилган университет жойлашган Саламанк шаҳрида уй ҳибисда сақланган ҳолда оламдан кўз юмган. У ҳаётининг сўнгги дамигача диктаторларга қарши курашган. Унинг ҳарбийларга қарата: “Сиз куч билан одамлар устидан галаба қозонишингиз мумкин, аммо уларни ишонтира олмайсиз!” — деган сўзлари шиорга айланган.

* * *

Тоғ дарёга боқар-да,
мен ҳаётман, деб ўйлар.
Соё сувда қалқар-да,
сузьяпман, деб ўйлар.

Жонсизлар борки, бари,
ўзин тирик кўрсатар.
Асл тириклар эса
кешиб, қайтиб келмаслар.

ЛЕОН ФИЛИПЕ

(1884-1968)

Шекспир асарларининг таржимони, шоир. Унинг 1920 йилда чоп этилган биринчи китоби "Сайёҳнинг шеърлари ва ўтинчлари" деб номланган. Мамлакатда Республикачилар инқирозга юз тугач, унинг изтиробларга тўла "Болта" ҳамда "Адо бўлган испан йиғиси" китоблари ўқувчиларга ҳавола этилган. Мамлакатни тарк этган шоир умрининг охиригача Мексикада муҳожирликда яшаб ижод этган. Унинг оташин ижоди Мексика миллий адабиёти мукофотига сазовор бўлган.

* * *

Тулпорингу уй-у яроғинг
молу мулкинг буюрсин, оға!
Ҳеч вақосиз кўчада қолдим
отамерос қўшиғим билан...

Қишнинг қора кунда қувдинг...
мен-ку, кетсам кетарман бадар.
Сен қўшиқсиз қоларсан мангу!

Тулпорга жим урасан жабдуқ,
гулханга жим боқасан қандай?
Ёки қандай чархлайсан ўроқ...
Қўшиқни ҳам мен олиб кетсам.

ФЕДЕРИКО ГАРСИА ЛОРКА

(1889-1936)

Ўз ижодида андалус халқининг аъналарини ёрқин уйғунлаштира олган, шеърятни янги қирралар билан бойитган Испаниянинг улуғ шоирларидан, драматург, бастакор ва рассом. XX аср испан маданиятининг фидойиларидан бири. 1936 йил 19 августда Гранада яқинида фашистлар томонидан отиб ўлдирилган.

ГИТОР

Ўрлай бошлар
гитор ноласи,
чил-чил синар
тонг пиёласи.
Ўрлай бошлар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

52

гитор ноласи.
 Энди уни овутиб бўлмас,
 беҳудадир, совутиб бўлмас!
 Уввос солиб бўзлайди гитор,
 гўё ўзан аро чопган сув,
 гўё бўрон — изиллаган ув,
 энди уни овутиб бўлмас!
 Уфқ бўзлар тонгни соғиниб,
 худди шундай бўзлар дайди ёй.
 Шундай бўзлар чатнаб ётган қум,
 салқин тўшли гиёҳга етмай.
 Чирқирашар сўнгги бор шундай,
 қушлар, тортса юҳонинг коми.
 О, қисмати шўр бўлган гитор,
 “Беш бешафқат тиглар қурбони!”

ВАСИЯТ

Ўлсам,
 кўминг гиторим билан
 шарқираган сойнинг қумига.
 Оранжзорлар
 сўнгги масканим бўлсин
 ранго-ранг билан.

Агар ўлсам.
 Агар ўлсам,
 бўғотларда пирпирак бўлиб,
 шамолларга тураман қарши.
 Жим...
 Агар ўлсам!

СОЛЕА

Қора ҳарир либос эғнида,
 Олам унга кўринади тор,
 Етиб бўлмас кўнглин тубига.

Қора ҳарир либос эғнида,

Ўртагувчи оху ноласин,
 Эҳтиросли нафасин ҳатто
 Ютар гўё ғаюр шамоллар.

Қора ҳарир либос эғнида.

Очиқ қолган болохонанинг
 эшигидан мўралар беор —
 эҳтирос-ла қуюлган ёғду.

Ҳай, ҳай, ҳай, ҳ-а-й...
 Қора ҳарир либос эғнида!

* * *

Тангридан-да улуғман билсанг!
Гуноҳингдан ўтмас эди у
Қилмишларинг мен кечирдим-ку.

СОҚОВ БОЛА

Шаҳзода чигиртка яшириб кетган,
овозини истайди бола.
Гулбаргларга инган шудрингдан,
овозини излайди бола.
— Топиб олсам, овозимни гар,
Бир ғаройиб занжир ясардим.
Сукутларни занжирлаб сўнгра,
Бир умрга боғлаб ташлардим.
Шудрингларга умид билан у
ҳамон ҳайрон боқиб туради.
Чигирткалар эса йироқлаб,
тутқич бермай учиб юради.

ТОНГ

Қурдобанинг қўнғироқлари,
Тонг чоғида жаранглайди соз.
Гранада, қўнғироғинг чал,
Садолансин оҳангларга мос.
Қўкси тўла мунг, мотомсаро,
Андалузнинг қизалоқлари,
Қиё боқар туманлар аро
Эсан сасга бўлиб жўровоз.
Даричадан боқади шодон,
Мисли балққан тонг юлдузлари.
Йўлакларни айлар чароғон.
Чиллакоёқ испан қизлари.
Эй, Қурдоба қўнғироқларин,
Тонг чоғида жаранглаши соз.
Гранада, қўнғироғинг чал,
Садолансин оҳангларга мос.

*Русчадан
Ўктам МИРЗАЁР
таржималари*

Убайдулла ИБРОҲИМ

Қалбигул

Қисса

1

... **У**ч ҳафта муқаддам мана шу хачирни олмоқчи бўлганимда мол бозоридаги даллолларнинг жағи-жағига тегмай: “бу хачир ундоқ-бундоқ, нор туядек бақувват, кучли” деб роса кўпиртириб мақташган, унинг оғзини очиб, тишларигача кўрсатган эди. Қарасам, мақтаганчалик бор экан. Устига юкланган шунча оғир юкни писанд этмай кўтарган ҳолда, худди дор устида юргандек йўргалаб бормоқда эди. Осмондаги қуёшнинг куйдирувчи иссиғи ҳам унга кор қилмасди. Туман бозоридан чиққандан буён уч соат давомида бир хил суръат билан бораётган хачир ўз эгасининг аҳволини тушунса эди, қадамини бироз секинлатган бўларди. Хуллас, нима бўлганда ҳам, ҳайвон, барибир, ҳайвон-да! Роса қизиган тандирни эслатадиган июн ойларининг куйдирувчи тафти борган сари ҳолимни хароблаштирарди. Дўзах азоби ҳам бундан баттар бўлмасди! Резина таглик пойабзалим, қизиган қум билан тўлиб, оёғларимни кабоб қилмоқда эди. Адашиб, учиб ўтмоқчи бўлган қушларнинг қанотларни ҳам куйдириб кулга айлантириб юборгудек даражада қизиган қуруқ қумлик ҳавоси қуёш тиғи билан қўшилиб, бадандаги қолган сув захирасини ҳам раҳмсизлик билан симирарди. Оғзим қуриб, тилим танглаймга ёпишиб, нафасларимни қиса бошлагандагина бор кучимни тўплаб югурардим-да, хачирнинг ортидан етиб олиб, арқонга боғлаб қўйган сувдонни ечиб, бир-икки қултум сув ичардим. Ичган сувим, худди саватда сув тўхтамагандек, бирпасдаёқ терга айланиб, чўл ҳавосига сингиб кетарди. Сархуш одамдек гандираклаб кетаётиб, уйим томон қарардим. Бироқ, зўрға очилаётган кўзларимга уй, маҳалла эмас, балки қум барханлари орасида селдек тошиб ўрқачланаётган саробдан ўзга ҳеч нарса кўринмасди. Йўловчиларнинг эшаклари қолдирган издан бошқа белги бўлмаган, отлиқ йўловчига ярим кунлик ҳисобланадиган бу йўл тугайдигандек эмас эди.

Уйғур тилидан
Ҳабибулла ЗАЙНИДДИН
таржимаси

Убайдулла Иброҳим, 1951 йили Шинжонгнинг Хўтан вилоятида таваллуд топган, Шинжонг университетининг тил-адабиёт куллиётида таҳсил олган. 1980 йилгача асосан шеър ёзган адиб кейинчалик насрий асарларга қўл урган. Унинг ҳозиргача “Кўклам” каби 4 та шеър-дostonлар тўплами, “Туманли дунё” ҳикоя-қиссалар тўплами, “Тундаги чакмоқ”, “Доғ”, “Бўз дала” романлари, “Оврўпода нималарни кўрдим” каби сафар таассуротлари, «Болалар адабиёти» китоби чоп этилган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

55

Хуллас, гапнинг пўскалласини айтадиган бўлсам, бу жаҳаннам йўлидан фақат пул топиш орзуси билангина кетмоқда эдим. Сархил моллар тижоратини бошлаганимдан бери икки йил ўтиб кетибди, дастмоям ҳам ҳарҳолда беш-олти ҳиссага ортиб ёмон бўлмади. Бироқ, ҳар нарсанинг каттаси қудратли бўлганидек, янги моллар билан тўлиб турадиган катта дўкони бор савдогарлар бозорни эгаллаб бўлди. Мен учун бирдан-бир йўл — мана шундай гўр азобини тортиб, олис дала-қишлоқларга бориб чорбозорчилик қилиш қолган эди. Маишатим ҳукумат хизматчилариникидан кам эмас. Шундай бўлса-да пул деган сабилнинг меҳри иссиқ нарса экан-да. Қанча кўп бўлса ҳам ортиқчалик қилмайди-да!

Маҳалла деган ном ростдан ҳам бекор қўйилмаганга ўхшайди. Қафтдек сояга зор бўлиб, таваккал қилган сафаримнинг пушаймонини қилгач бир бекатдан ўтишимгаёқ ниҳоят кўз олдимда тўнкариб қўйилган қозонга ўхшаб кетадиган бўстон намоён бўлди. Тепаликда туриб қараганда бу “қозон” жуда кенг, жуда ҳам чиройли бўлиб кўринарди. Қорайиб турган тераклар йўл-йўл белбоғларни ҳосил қилган, қичи¹ эндигина чечаклаган бўлса керак, маҳалланинг у ер-бу ерида сочма ҳолда ўсиб ётарди. Ҳали ўроқ тегмаган буғдойзорлар эса, қуёш нурида олтиндек товланарди. Мўл ҳосилдорликдан дарак берадиган мажаҳўхориларнинг қорамтир яшил япроқлари оқариб турган тепаликлардан равшан кўринарди. Тупроқнинг четига ёйилган, уста рассомнинг қўлидан чиққандай кўринадиган бу ҳолат оқбош тоғларнинг бағригача чўзиларди.

Қароргоҳнинг рухсорини кўриш баробарида, оёқларим бирдан кучланиб, белимга ҳам мадор кирди, пастликка қараб чўзилган тор, қия йўлдан сакрагудек юриб, маҳалла томон отилдим.

Саратоннинг сув қочирадиган иссиғи хачирга ҳам ўз таъсирини кўрсатганга ўхшайди чоғи, у ёнбағирдан тушибоқ, илк бор дуч келган жойи қари дарахт тубига келиб, чўтларнинг орасида йиғилиб қолган сувдан қонгунча ичиб олди-да, чимларнинг учини чирт-чирт узиб кавшай бошлади.

Бечора жониворга ичим ачиб кетди. “Майли, дам олволсин” дедим ва юганини бўшатдим. Мен ҳам эски тегирмондан шариллаб оқаётган муздек сувдан роҳатланиб ичиб, бош-кўзимни ювиб, майсазорга ёнбошладим. “Оҳ, мана шу яшил момик тўшакда кўлингни ёстиқ қилиб ётиб, қушларнинг нағмасини эшитган ҳолда бир мизгиб олсанг-а?” — деб ўйлардим. Қолаверса, кўзим ҳам чарчоқ аралаш кучли уйқуга тортарди.

Кейин нима бўлгани, ухлаган ёки ухламаганимни билмайман. Даданинг: “Ўрнингдан тур, бу ерда ухлама” деган овозини эшитиб, сергакландим. Кўзимни очсам, атрофда ҳеч кўринмасди. Ўрнимдан турдим. Эсимда, мен ҳали бола вақтимда дадам ҳам бир кичик чорбозорчи эди. Бироқ, дастмоясини доим икки-уч ҳиссага ортай деганда, бирор фалокатга гирифтор бўларди-да, дастмоясидан қуруқ қолишдан ҳам бошқа кўплаб қийинчиликларга учрарди. Фалакнинг гардиши ўнгига айланишга бошладими, ҳарҳолда улар яна гўё “ўриб олинган беда қопда ҳам гуллагандек” ишлари яна юришиб кетган. Ипигна бўладими, тароқ бўладими, бир нарсаларни сотиб, турмушимизни юргизардилар. Ишлари анча яхши бўлганда ўзлари ҳам кексайиб қолдилар. Мен ўрта мактабни тамомлаб олийгоҳга кириш имтиҳонидан ўтолмагандим, “мушукка ўйин, сичқонга қийин” дегандек, отам роса кулдилар. Ва менга қараб: “Ўқисанг-ку яхши бўларди, албатта, ўқиганга не етсин, аммо бўлмагач, энди кўнглингни чўктириб, бекор юрганча менинг касбимни кўлингга ол, ўғлим.

¹ Қ и ч и — гарчица, хантал.

Озми-кўпми нон бўлса ажаб эмас, ахир қулдек ишлаб, бекдек яша, деган нақл ҳам бежиз айтилмаган”, — дедилар ва бошланишига озгина дастмоя билан, терилари ярқираб кетган қўл ноғорасини менга тутқазиб қўйдилар, сўнг вазминлик билан: “Фурсатни ғанимат билиб, уни қўлдан берма, тижоратда ҳалол бўл, инсофли бўл, ялқовликни тарк эт”, — дегандилар.

Ҳаш-паш дегунча кўёш ғарбга оғди, куннинг забтига олган иссиқ азобидан уйқу билан паноҳланадиган маҳалла аста-секин уйғонмоқда эди. Салқинни қўлдан бермаслик учун ўримга шошилаётганларнинг тарақ-туруқлари, шовқин-суронлари эшитилмоқда эди. Мен барибир, кўк чой ичиб ўтириб, дўкон очадиган бойлардан бўлмаганим учун, кўча оралашни бошлашим лозим эди. Махсус ясалган сандиқларимнинг қулфларини очиб қўйдим, яшилликлар, тиниқ роҳатбахш сув, салқин ҳавони кўзи қиёлмаётган хачиримнинг сағрисини силаб, енгил урдим-да, қўл ноғорамни даранглатганимча, учраган кўчанинг бир бошидан кириб кетдим.

2

Данг... данг... данг... данг...

Ноғорамнинг эчки терисидан қопланган юзи иссиқнинг тафтидан таранглашиб кетибди, овози ҳам жуда соз, янгроқ чиқаётганди. Агар қулоғи оғир бўлмасаёқ, мен кетаётган кўча бўйидан икки юз қадам келадиган уйларда яшайдиган кишилар ҳам бу маҳаллага бир саржин молчининг етиб келганидан осонгина хабар топишарди. Тулумдай тўмпайиб, қорни оғирлашиб қолган бўлса керак, хачиримнинг оёғи секинлаб қолганди. Ҳадеганда уч-тўрт дарвоза олдидан ўтиб кетдим. Шу пайт кимнингдир:

— Укажон, бироз тўхтаб турунг, — кўчанинг ўнг томонидан қалин тахталар билан ясалган дарвоза шарпа билан очилиб, қирқ беш ёшлар чамасидаги бир аёл бошини чиқарди, — сизда сархил рўмоллардан борми? Зангори ранглигидан бўлса янада яхши бўларди, мен шунақасини ёқтираман.

Хачирим худди инсон забонидан билиб оладигандек бир четда шартта тўхтади. Биринчи харидор бўлгучига дарҳол жавоб бердим:

— Ассалому алайкум, холажон, хилма-хил рўмоллар ичида зангори ранглигидан ҳам, қизилидан ҳам, қайси ранги лозим бўлса албатта, ҳаммасидан бор.

Бугунги илк савдойим анча жонли чиққандай кўринарди. Катта дарвоза, устида кўриниб турган тоқлар, хашакларини кавшаб бўлган молларнинг, онасидан ажратилган бузоқларнинг мўрашлари, қўй-қўзиларининг маърашлари бу уйдагиларнинг анча бадавлат оила эканлигидан дарак берарди. Давлатмандлар билан савдо қиладиган бўлсанг, албатта, баҳода қийин келишиларди, бироқ бирор сўмнинг баҳридан кечсанггина. мардлингнинг намоён бўларди-да, бирор нарсани кўпроқ сота олардинг.

Газлама, рўмол, дастрўмол дегандек нарсалар жойланган сандиқни бир пастдёк ерга тушириб оғзини очиб юбордим. Худди сеҳргарлардек, ола яшил рўмолларни бирининг ортидан бирини суғуриб, бояги аёлнинг қўлига тутқазавердим. Унинг кўзи рангдан-рангга кўчиб, олазарак бўлмоқда эди. Ўсма қўйган қошларининг кўтарилиб тушишидан зангори ранг рўмолларгина эмас балки, ранг-баранг матолар ҳам унинг кўнглига ёқаётганлиги чиройидан шундоқ билиниб турарди.

У ҳаворанг рўмолдан бирини қўлига ола туриб сўради.

— Буларнинг нархи қанчадан, укам, агар нархига келишсак, қизимга ҳам бирини оламан!

Баҳосини айтувдим, у юмалоққинадан келган кўзларини катта очиб бир рўмолга, бир кўзимга аланглаб қараган кўйи:

— Қишлоқнинг кўзига тупроқ сочаман дейсизми, укам. Агар билсангиз, қишлоқи бўлсак ҳам оқ-қорани анча яхши фарқ қиламиз, буни сиз ҳам билиб қўйсангиз ёмон бўлмасди, укам, — деди аёл.

Рўмолнинг баҳоси катта нархни тортмайди, сотиб оладиган ва сотиладиган баҳонинг оралигидан менга қоладигани чой пулига яраша бир нарса эди. Агар шаҳарда тижорат қилаётган бўлсам, баҳоси билан тортишадиган бундай аёлларга йўлиққанамдаёқ: “қиммат десангиз бошқа дўкондан олинг” — деб қўяқолардим. Аммо: “Зиёнига сотсам ҳам майли, биринчи савдодан қайтмай”, — дедим-да, унинг айтган баҳосига кўнмоқчи бўлдим. Шундай қилиб, аёлнинг чиройи ёмғирдан кейинги ҳаводек очилиб кетди. У рўмолнинг ҳар хилидан икки-учтасини қўлига олгандан кейин ниманидир ўйлаб қолгандек ҳовлига қараб:

— Оппоқ қизим, буёққа чиққин-чи, — деб бақирди.

— Мана ҳозир чиқаяпман.

Оз ўтмай, дарвозадан ўн тўққиз-йигирма ёшлардаги бир қиз онасининг ортидан етишиб олмоқчи бўлиб эргашган кўзичоқдек югуриб чиқди. У онасининг қўлидаги рўмолга диққат билан қараб туриб сўради:

— Нима гап, ойижон, яна рўмол олмоқчи бўлибсиз-да!

— Рўмолларнинг қайси рандагисини хоҳлайсан, қизим, сени ўзи танлаб олсин дедим.

Қиз рўмолларни бир-бир қараб чиққандан кейин:

— Қандай бўлса бўлаверади, аслида олмасак ҳам бўларди, рўмолларим шундоғам ошиб-тошиб ётибди-ку! — деб қўйди. Лекин барибир қиз бола рангларга кўпроқ ошиқ бўлгани учун, қоғоз бўлса ҳам уларнинг диққатини жалб қилмай қолмасди. Қиз сандиқдаги матоларни кўришни истагида менга қараганида, унинг чиройини аниқ кўришга муяссар бўлдим.

У ҳаддан зиёд гўзал эди. Камондек тортилган қошлари, охуникидек кўзлари, қизил гул гунчасидек лаблари, жилваланиб турган чиройини бир кўрган одам унинг кумга куршалган бундай сахрои қабирда туғилганлигига ишонгиси келмасди. Эғнидаги кўйлаги сунъий толалик нафис матодан тикилган бўлса-да, хушбичим қадди-бастига ғоятда ярашганди. Билакдек келадиган бир ўрим қора чилвир сочлари энгашган чоғида, тўпиғи устида дайди шабада эпкиннида тўлғанарди.

Ростини айтсам, шаҳарлик бўлганимга, кўп ерларни оралаб чиққанамга қарамай, бундай пари пайкарни ҳаётимда биринчи марта учратишим эди.

— Бойвачча, манови молнинг...

— Ҳой укам, тижоратчи деган одам бундай анқаймайди-да, қизим сиздан молнинг нархини сўрапти!

Она-бола икковининг қайта сўраган саволлари мени зўрга хушимга келтириб, хаёл оғушидан халос этди.

Қиз рўмолларни бошига ўраб кўрарди, матоларни бўйига ўлчаб, онасининг матоларга қўйган баҳосини эшитарди. Ҳар бир ранг билан учрашганида, у гўзалликнинг ўзгача бир кўриниши сифатида намоён бўларди. “Одамнинг ёмони” эмас, “кийимнинг ёмони” деган мажозий гап унча дуруст бўлмаса керак, чунки эски кийим кийган билан ҳам, олтин ўз қимматини йўқотмагандек, бу қиз ҳам барибир гўзаллигича қоларди.

Шу аснода, отнинг туёқ товуши ҳамманинг назарини бир томонга қаратди. Келаётган баланд бўйли, кенг яғринли бақувват тўриқ тулпорга минган гавдали, шоп мўйловли бир киши эди. У ялтираб турган жабдуқлар билан безалган эгар устида шунчалик мағрур ўтирардики, бир қарашда от билан бир жон-бир тан бўлиб кетгандек кўринарди. У ёнимизга ҳайбат билан етиб келиб, чаптастик билан отнинг юганини қаттиқ торғди, бўйнини тик тутиб келаётган ўйноқи тулпор бирдан тормозланган машинадек, шартта тўхтади. Танти суворий ўзига мос тушган мўйлабини силаб қўйиб, чап қўли билан отининг юганини тутган қўйи олдимда турган бояги икковидан:

— Нима қилаяпсизлар икковинглар бу ерда? — деб сўради ва отдан туриб бошини аста чайқади, — хотин зоти борки, латга-путтага кўзи тўймайди-да.

Унинг одати шундайми ёки бирор ишдан хафа бўлганми, ҳарқалай рўйхуш бермас, қовоғини ҳам унчалик очмасди. Унинг сўзига биринчи бўлиб қизи жавоб берди:

— Дада, қаранг-а, бу кишида яхши кийимликлар бор экан.

Келган одам бу гўзал қизнинг даласи экан. У сандиқларимга истаристамас қараб қўйди-да:

— Якшанба кун илганинглар етмасмиди, — деди аёлига бурилиб. Аёли анча гапдон бўлса керак, ҳозиржавоблик билан дона-дона қилиб деди:

— Ўзимга бир нарса олишга уринаётганим йўқ, қизимизни ўйлаб савдо қилаётганимни наҳотки кўрмаётган бўлсангиз!

— Шундай бўлса ҳам... айтаман-да...

— Қизингизнинг ҳозир айна чиройли кийиниб юрадиган вақти, — деди аёл қизининг сочини бамайлихотир тузата туриб, — кимнинг қизи экан деса, биринчи бўлиб фалончи афандининг қизи дейишади одамлар, ундан кейин Ханифахоннинг қизи дейдилар. Хўш, бу сизга обрў эмасми, даласи?!

— Ўргилдим, бундай обрўдан. Қулоғимга роса лағмон оса бошладингиз-ку, хоним! Энди мени аҳмоқ эшак қилиб, сўнг қорамолдек офтобда қолай демоқчисиз чоғи?...

Қизнинг отаси отини дарвоза ёнидаги қари тут дарахтининг бир шоҳига боғлаб қўйиб, қамчисини этигининг кўнжигга жойлаштирди-да, ҳовлига кириб кетди. Савдо ҳам шу билан тугади. Қанча мол сотдим, қанча пул топдим, ҳисоблашга ҳафсалам бўлмади. Ҳисоблаганда ҳам барибир адашишимга кўзим етиб турарди. Сандиқларимни эндигина боғлаб турувдим ҳамки, қизнинг отаси мени уйга кириб, чанқов босди қилиб кетишга таклиф қилди. Бу таклиф бошқача айтганда самарқандча мулозамат бўлса-да, қабул қилмоқчи эдим, чунки, бир қарашдаёқ юрагимга оташ солиб, алғов-далғов қилиб ташлаган ва сийрати кўз олдимдан кетмайдиган бўлиб қолган бояги қизни яна бир бор кўришни жуда орзу қилардим. Аммо журъат этолмадим, узр айтиб, тавозе билан рад этган ҳолда, сандиқларимни ҳачирга ортиб, йўлимга равона бўлдим.

Қўл ноғорамни чалардим-у, беихтиёр ортимга ўгирилиб қарардим. Қизнинг кўнғироқнинг овозидек жарангдор талаффузи, жозибали қулиб турган кўзлари кўз олдимдан бир сония ҳам нари кетмасди.

Тўғриси айтсам, бирга ўқиган ёки тенгдошларимнинг чин муҳаббат ва илиқ оилавий турмушининг исботи бўлмиш фарзандларига кўзим тушганда, кўнглим бир тутам бўладиган, турмушимда қандайдир бир бўшлиқни ҳис қиладиган бўлиб қолгандим. Ёшим ҳам йигирма иккига кирди, худди дадам айтгандек, учар қанот бўлиб қолганимни яъни, энди мустақил ҳаёт, оила ҳақида ўйлайдиган фурсат етиб келганини англадим.

Дадамнинг турмушим учун қайғуриши, албатта, ўринсиз эмас, онам эса анча илгари оламдан ўтиб кетган, бирор қиз билан ахдлашгандан кейин дадамга маслаҳат солишим, шунинг билан бошимни икки қилиб, уларни хотиржам қилишим зарур эди. Баъзида атрофимда юрган қизларни ҳам ўйлаб кўрардим. Бироқ, дастўмол, ип-игна харид қилиш баҳонасида кечгача кўзимдан нари кетмайдиган бу қизлар менга бўшанг, ахлоқий суюқ бўлиб туюларди. Кўчадан ўтганда, ҳовлимизга бир назар ташламагунча кўнгли жойига тушмайдиган ҳар хил қизлар энсамни қотирадди, охири: “Пул бўлса чангалда шўрва, дегандай, қани ҳозирча пул топиб турай-чи, насибамни худонинг ўзи етказар”, — деган қарорга келгандим.

Бугунги кунда бирор хосият борми, ишқилиб, тақдиримга битилган қизнинг ўша эканлигига ишониб қолдим. Унинг фақат мен учунгина яратилганига чинакамига ишона бошладим. Агар адашмаётган бўлсам, у дилбарга ҳам, маликаларга ҳам ўхшамасди. Шаҳло кўзлари баайни бир зилол чашмадек, унинг пок ички дунёсини, содда губорсиз қалбини равшан кўрсатиб турарди. Менга таниш йўллардан юриб, сандиқ юкланган хачир сиғадиган тор жин кўчаларни оралаб борардим. Қўлимдаги ноғорани ўхтин-ўхтин даранглатиб қўяман. Харидор чорлаб қилинадиган чораларнинг ҳар қандай бошқа йўллари хаёлимга ҳам келмасди. Худди бозорга шошилаётган ўткинчи йўловчидек, бошини қуйи солиб кетаётган хачирга оралаб қамчи уриб қўяман. Тижорат ва фойданинг калламдаги салмоғи тўсатдан енгиллаб қолгандек туюлади. Шу сабабданмикин, молларим унчалик харидор тополмади. Фақат фарбга ёнбошлаган қуёш юзини сийпаб ўтган қора булутлар тўккан бир нафаслик ёмғирдан кейин, ҳўл бўлиб кетган ниҳолларни юмшатиш машаққатидан қутулган деҳқонлар тракторларини ҳайдаб, уйларига қайта бошлагандилар.

Қуёш қум барханлари орасига чўкаётганди.

3

Салқин эсан шабада қишлоқ кўчаларини турфа гулларнинг анбар исларига тўлдирди. Офтобда қоқлангандек сўлгин тортган дарахт япроқлари бора-бора жонланиб, енгил шивирлашга, кечки шафақ ёғдусига юзланиб ярқирай бошлади. Ҳолсизликдан тилини осилтириб, нам ариқ бўйларида тугилиб ётган итлар, кўксини ҳўл ерга босиб, мудраётган товуқлар ўз тирикчиликларини бошлаб юборишган, тоғ ёнбағирларидан қайтган хўкизларни, миниб олган болалар ўзларича мақом куйлаб, шовқин солиб келишарди. Уйқудан уйғониб бўсагага чиққан ярим яланғоч гўдаклар ноғорамнинг ажойиб овозига ҳавас қилишдимми, ортимдан эргашиб анча жойгача боришарди. Тўхтаган жойимда атрофимни ўраб олиб, олди-соттини қизитиб беришарди.

— Оғайни, биринчи рақамли батарея борми?

Майин, аммо жарангли овоз хаёлимни бўлиб ташлади. Ортимга бурилиб қарадим. Кўчанинг ўртасигача шох ёйган ёнғоқ дарахтига ёндош эшик олдида қўлтиқтаёқ таяниб олган, чап оёғини қўлмакдаги турнадек бироз кўтарволган бир йигит турарди, ёши мендан кўп фарқланиб кетмайдиган, бўйдор, туташ қошли хушрўй бу йигитнинг кайфияти чоғ кўринарди. Тинимсиз ҳаракатланиб турадиган кўзлари, қалин лаби устидаги ҳали устара кўрмаган қоп-қора мўйлаби унга ўзгача салобат бағишларди. Қўпол тикилган бодом дўпписи, кўп ювилаверганидан ўнгиб кетган зангори туслик кийими унинг яшаш тарзидан яққол дарак беради.

— Батарея борликка борку-я, — дедим мен пешонамни силаб қўйиб ўкинган оҳангда, — сандиқнинг энг остига тахланган-да.

У ярқираб кетган қўлтиқтаёғини судраган қўйи ёнимга келди-да, ёлборган оҳангда деди:

— Қандай бўлмасин, менга тўрт дона батарея сотсангиз, радио эшитмасам худди кар одамдек бўлиб қоларканман, олисга борай десам яна...

— Ҳай, сандиқларнинг ҳаммасини тушириб, сўнг оладиган гап-да!

— Сизга ёрдамлашиб юборайми?

У, бир соатимга, бир осмонга қараётганимдан йўлга шошилаётган-лигимни билди, шекилли, бирор ишни эсига олгандек бирданига хурсанд бўлиб кетди:

— Яхши қилдингиз-да, оғайни, — деди у бир қўлини елкамга қўйиб туриб, — назаримда, шаҳарга кетмоқчи бўлсангиз керак, барибир вақт алламаҳал бўлиб қолди, қоронғига қолиб юргандан кўра, бутунги кеча меникида меҳмон бўлинг, суҳбатлашамиз, сизни зериктирмасликка ҳаракат қиламан. Бунча моллар билан кечкурун йўл юришнинг ўзи бўлмайди. Бунинг устига ёлғиз экансиз?!..

Чўлоқ йигитнинг гапи менга сариёғдек ёқди, ҳақиқатан ҳам камида уч-тўрт соатлик чўл йўлининг азоби ёдимда эди. Аслида-ку, ўйлаганимдай бўлганда эди, чўл йўлига тушиш учун бояги қизнинг эшиги олдидан ўтмоқчи, ноғорамни борича даранглатмоқчи, иш ўнгидан келиб қолса, уни яна бир марта кўриб олмоқчийдим. Ҳеч бўлмаганда, унинг дарвозасига яна бир марта келсам, ёдимда сақлаб қолардим.

Бироқ, курраи замин ўз ўқида айланишини тезлатгандек, оқшом ҳам ниҳоятда илдамлаб қистаб келарди, қиз бола кўз боғлаганда кўча-кўйда чиқмайди-да. Мен йигитнинг самимий таклифига рози бўлдим. Унинг чаққонлиги ўйламаган ердан чиқди. Ҳачирни биримиз етаклаб, биримиз ҳайдаганча, нотаниш ҳовлига минг бир машаққат билан зўра киритдик.

4

Куёш абадий давом этиб келаётган кунлик сафарини ниҳоялаб, рухсорини яширган эса-да, лекин кечги шафақ ҳали тамомила сўнмаганди. Ишқомга чирмашган тоқларнинг қуюқ барглари орасидан алвондек қизариб кетган осмон жимирлаётган дона-дона юлдузлардек кўринарди. Шафақ шуъласи билан юриб турган узум доналари шу қадар рангланиб, жилоланиб кетган эдики, кишига мрамардек ясалган нафис санъат буюмини яшил барглар орасига олиб қўйгандек туйғу берарди.

Унчалик катта бўлмаган бу ҳовлининг саранжомлантирилиши кишида озодалик ҳиссини уйғотарди, тоқ ариқларининг атрофлари жуда эпчиллик ҳамда бағоят санъаткорликда ишланган панжара билан куршалган, уй деворлари билан туташиб турадиган супа оқ рангда бўёқ берилган, ҳовли ҳам чиннидай топ-тоза супурилгандики, кўрган ҳар қандай кишининг кўзини яшнатиб, ҳавасини келтирарди. Кечки салқин, оромбахш ҳаво кўнгилни кўтариб, дил губорларини ёзарди.

— Бизнинг бу ерларга ҳали электр деган нарса етиб келмади, — деди ўзини таништириб улгурган Ҳакимжон фонар чироққа ўт ёқаётиб, — қани, ҳурматли меҳмон, супага ўтинг-чи, мен тезда чой дамлайман.

Қўлма-қўл тутишиб, сандиқларни жойлаштириб, ҳачирни оғилхонага киргазиб қўйдик, стол устидаги радиога ҳам забон кирганди. Мен супадаги гулли кигизда ўтираётиб, ўтин ёраётган Ҳакимжондан сўрадим:

— Ота-онангиз кўринмайдиларми, оғайни, — мен ҳам унинг айтганидек “оғайни” деб хитоб қилдим, — бу уйда ёлғиз яшамасангиз керак?

Ҳақимжон кўп ўнғайсизлик келтираётган қўлтиқтаёғини судраб, ўчоққа човғум осгач, жавоб берди:

— Дадам раҳматлик барвақт қазо қилганлар, онам борлар, ёшлари ҳам бир ерга бориб қолди. Аммо кўшни кишлоқдан ер олиб, ёлғиз ўзлари қарайдилар. Мен онамга қайтинг, кучимиз етмайдиган ишга уринмайлик, ойижон, тирикчиликни мен ўзим эплайман дедим, унамадилар.

— Демак, бу гапга қараганда, бугун келмасаканлар-да?

— Шундай. Ойим мени деб қилаётганларини биламан. Каттиқроқ турсам, яна кўнгиллари оғриб қолармикин, деб кўрқаман.

— Ҳа, бундай денг, қанча ер олганлар улар?

— Йигирма беш сотихча ер олганлар, қайтариб берайлик десам, деҳқон одам ердан айрилса бўлмайди, дейдилар. Қайтанга ўзларига машаққат орттириб олдилар. Ҳеч ким ёрдам бермайди, ерга қараш-тараш, экин ва ҳоказоларнинг ҳаммасига якка ўзлари жон куйдирадилар.

Ўзингиз кўриб тургандек, мен бу аҳволда, уларга фойдам тегмайди. Масаланинг мана шу томони мени эзди.

Ҳақимжон мис чойнақда чой дамлаб келди. Суви қочиб қолган мойли қулча билан чой ича бошладик. У чойини пуфлаб туриб, онасини таърифлаб берди. Қоронғи тушиб, ҳаво салқинлашган сари, қандайдир бир ёқимли хуш ҳид димоғимга урила бошлади, сезги аъзоларимнинг адашишидан гумон қилиб, кўксим тўлгунча нафас олдим. Сезгиларим адашмаганди. У хуш ҳид боғ томондан енгил эсан ўйноқи шабадага эргашиб борган сари кучаярди. Зум ўтмай, ҳовли Франциянинг машҳур атри билан ювилгандек, маст этгувчи ифोर билан тўлди.

Ҳақимжон кўкрак қафасимнинг дам-бадам кўтарилиб тушаётганлигига диққат қилган бўлса керак:

— Қандай, димоғингизга хуш ҳид урилаяптими? — деб сўради у маъноли кулиб қўйиб. Шошилиб сўрадим:

— Бу қандай хуш ҳид бўлди, оғайни, жуда ҳам ёқимлик-ку?

У пиёлани тўлдириб, бир парча нонни ташлаб қўйгандан кейин:

— Ҳозирча чой ичатурайлик, бироздан сўнг айтиб бераман, — деди.

— Чойни яхшилаб ичволдим, қани, бўлмаса айтинг-чи, бу асли ниманинг ҳиди?

Ҳақимжон тоқатсизланаётганлигимни тушунди шекилли, дастурхонни йиғиштириб қўйиб, фонар чироғини қўлига олди-да, ортидан юришимни боши билан имо қилди.

Биз боғ эшигидан кириб келдик, у чироқни баланд кўтариб, боғнинг “тўр” тарафига ишора қилди. Мен ҳайронлигимдан бақириб юборишимга сал қолди.

Кичкина боғ эртақларда тасвирланган хаёлий дунёдек бағоят кўркам, ривоятларда талқинланган боғи эрамдай чиройли беғуноҳ бандалар учун бунёд этилган жаннатдек гўзал эди. Ерда ҳам, бўшлиқда ҳам, сопол кўзаларда ҳам ранг-баранг гуллар очилиб кетган, гул япроқларида капалак шабнамнинг марварид томчилари симобдек ялтирарди, тонг қуёшининг илк нурларини тўйгунча симириш илинжида тайёрланиб турган гунчалар ҳаётий кучларини намоен қилишарди. Чироғ ёруғида шунчалар жилоланган гулларнинг қуёш ёғдусида нечоғлик жозиба билан чақнашини тасаввур қилиш мумкин эди.

— Мана шуларнинг ҳаммаси атиргул, — деди гулларига ҳавас ва ифтихор билан қараб туриб Ҳақимжон, — тушунаёписизми, ҳаммаси атиргул, мана бу сариқ, мана бу қизил, бунисини маҳалла атиргули деймиз, буни...

У чироқни гулларга яқинлаштириб туриб таништира бошлади.

Гул деган неъматни мен ҳам кўп кўрганман, бироқ умримда бундай сархил атиргулларни кўрмагандим. Ҳар бир янги номни эшитганда, бошимни қимирлатиб, маъқуллашдан ўзга чорам йўқ эди.

Ҳақимжон гуллар орасидан йўл очиб, мени боғ марказига бошлаб бориб, нақшли сопол кўзага олинган бир туп гулни таърифлай бошладди. У сўзлаётиб, япроқларни авайлаб силарди, очилган ҳар бир дона гулни баргидан авайлаб тутиб, бурнига яқин олиб бориб, ҳидлаб хузурланарди, туриб-туриб оқ тортарди.

— Кўраяпсизми, бу навни, алоҳида парвариш билан етиштирдим. Бир туп гулнинг шохиди тўрт рангда гул очилади. Мана қаранг, қизили бирми, оқ рангдагиси иккими...

Бу бир туп гулни ростдан ҳам гулларнинг шохи дейиш мумкин.

Майли рангининг хилма-хиллигида бўлсин, бошқа атир гуллардан алоҳида ажралиб турарди, шохчалари ҳам қора ва баланд эди.

“Номи ҳам нотаниш, бир томони тоққа, бир томони қумликка тутатиб турган бу сахро ҳақиқатан ҳам гўзаллик дунёси экан” дея хаёлимдан ўтказдим ва сўрадим:

— Бу навни нима деб номладингиз?

— Қалбигул, — деб жавоб берди у ҳаяжонланиб,

— Қалбигул дедингизми, яхши исм экан, бироқ ўз исмингиз билан атасангиз ҳам бўларкан...

Ҳақимжон бирдам тўхтаб туриб деди:

— Сизга қандай тушунтирсам экан? Лекин бу гулга шу номдан ўзгаси бекор, оғайни!

— Нима учун?

— Юринг, — деди у қўлимдан тутиб ҳовли томонга тортиб, — узун йўл юриб чарчаб ҳам қолгандирсиз, ётиб гаплашармиз.

Мен ҳачирга қараб чиққунча Ҳақимжон супага ўрин ростлаб бўлибди. Юпқа кўрпани оёғимизга ташлаб, ёнма-ён кўйилган ёстиққа бош қўйдик.

5

Дала оқшоми кўпинча салқин ва сукунатли кечар экан. Бир кунлик тирикчиликнинг оворагарчилиги билан барча жонзодлар ҳолсизланган бўлса керак, атроф ортиқча товушлардан анча холи эди. Ҳамон кўриқчилик қилаётганларга ҳамроҳ бўлган итларнинг сергакларигина гоҳ чўзиб увулласа гоҳ онда-сонда вовуллаб қўярди. Бу сукунатни қаерлардандир пайдо бўлган қўнғизнинг гўнғиллаб келиб ўзини фонарга уришлари бузарди холос.

Тасаввуримда, ўша нозанин қизнинг ҳовлиси ҳам шу ерга яқин ерда бўлгандек туюларди, у балки шу дақиқаларда беғамгина уйқуга кетгандир, балки ширин тушлар кўраётгандир, уни ўйлаётганимни кошки билса эди-я?! Ҳақимжоннинг овози ширин хаёлларимни узиб қўйди.

— Мана бу анқийган ҳидларни, сезаяпсизми, бояги тўрт рангдаги гулимнинг ислари, — ҳовли деворлари бўйлаб ўсган теракларнинг япроқлари енгил шивирларди. Шабада олиб келган атир ҳидлари гупиллаб урила бошлади, — қалбигулнинг ифорлари!

У ётган еридан туриб ўтирди. Кўксини тўлдириб-тўлдириб нафас олди.

— Ҳай, — деди у хурсанд ҳолда, — нималарни деяпман, сиз гулларнинг ҳидлари орасидан бу алоҳида, бошқаларга мутлақо ўхшамаган ҳидни фарқ этолмайсиз-да! Бунинг учун кишида ўзгача сезги бўлиши керак, оғайни!

Унинг гапи тўғри эди, мен ҳовлига тўлиб кетган хуш ҳидлардан сархуш бўлаётгандим, аммо Ҳақимжон таърифлаган ҳидни фарқлашга ростдан ҳам ожиз эдим.

Мен ҳам ёстиққа суяниб ўтириб, унинг фавкуллодаги иқтидорига ҳайрон бўлган ҳолда сўрадим:

— Қалбиғулнинг ҳиди ростдан ҳам ўзгачами, сиз унинг ҳидини ростдан фарқлай оласизми?

— Ёлгон гапириб нима қиламан, минг хил гуллар орасидан ҳам, қалбиғул ҳидини, ҳеч бир адашмай фарқлайман.

— Қандай қилиб?

— Буни фақат ўзим биламан.

Ҳақимжоннинг топишмоқ тусини олган сўзларини эшитган сари қизиқишим ҳам ортиб борарди. Бунинг тагида қандайдир бир муҳим сир борлигини сезар эдим.

— Боя сиздан ҳалиги гулга нима учун қалбиғул деб ном қўйганингизни сўрагандим, ҳозир икковимизнинг ҳам уйқумиз қочибди. Қани эшитиб кўрайлик?

Ҳақимжон биров иккилангандай бўлиб қолди-да:

— Майли, сизга гапириб берақолай. Маҳалламиздагиларнинг ҳаммаси бу сирдан деярли хабардор, — деди менга юзланиб.

У чопонини ёпиниб олганидан кейин ҳикоясини бошлади.

— У бир қизнинг исми эди. Мен яхши кўрадиган ва лекин васлига етолмаётган қизнинг исми.

— Васлига етолмаётган дейсизми?

— Азбаройи худо, сўзим тугагунча луқма ташламай турунг, дедим-ку. Яна такрор айтаман, бу бир қизнинг исми. Қалбиғул бошланғич мактабдан бошлаб, то тўлиқ ўрта мактабгача бирга ўқиган сабоқдошим эди. У ҳам мана шу маҳаллада туради, болалигимизданоқ бирга ўйнаб, катта бўлганимиз учунми, ишқилиб, ёшимиз улғайган сари бир-биримизни кўрмасак туролмайдиган, кўришганда айтишга гап тополмайдиган бўлиб қолгандик, тез-тез учрашиб турардик. Кўнгил сиригимизни, дил изҳоримизни қилардик. Аммо булар узоққа бормади. Бир кунни Қалбиғул мени йўқлаб келибди, ўнгиб кетган чиройидан нохуш аломатлар акс этиб турарди. Унинг айтишича, уларнинг уйига шаҳардан совчилар келишмоқчи экан.

— Обло-о, — деб юбордим мен яна ўзимни тутиб туролмай сабрсизлик қилиб, — нимага шу пайтгача қудалашмагансизлар, олдинроқ ҳаракат қилсанглар бўлмасмиди?!

— Мен сизга луқма ташламанг дегандим-ку, — деди у мени яна огоҳлантириб, — Қалбиғул ҳақидаги гапни эшитганимдан кейин оёғи куйган товукдек бўлиб қолдим-да, дарҳол онамга маслаҳат солдим, онам менга жуда қаттиқ куюнадилар, аммо ўша вақтда улар ҳадеганда фикримга кўшилиб кетмадилар. “У бой одамларнинг қизи, унинг устига сен бир етим ўғил, қўлинг етмаган ерга осилмайлик”, — деб ўз сўзларида қатъий турдилар, охирида ёлборишларимга чидаб туролмай, у-бу тайёргарлик кўриб, совчиликка бордилар.

— Мана, энди дуруст қилипсизлар, оғайни!

У менга ҳўмрайгандек қаради ва гапида давом этди.

— Яхши қилишга-ку қилдик-а, лекин Қалбиғулнинг ота-онаси совчиларни остонадаёқ қайтариб юборибди. Онам бечора йиғламоқдан бери бўлиб, қайтиб келиб, аламига чидолмай, анча кунларгача кўрна-тўшак қилиб ётиб қолдилар, қазо қилганларига талай йиллар бўлган дадамга қайта аза очдилар.

— Улар нима учун рад қилишибди?

— Нима учун рад қиларди, — у энди саволларимга вазминлик билан жавоб бера бошлаганди, — улар бой, биз камбағал-да! Бунинг устига мен ярим жон эмасми!

— Бу ўхшамаган гап, бой ҳам, камбағал ҳам худонинг бандаси, бир-бирингларни яхши кўрганларингдан кейин, шунинг ўзи етмайди-ми? Хуллас, охири нима бўлди? Шаҳардан совчилар келишибдими, уларга узатишибдими қизини?

— Нима бўларди, совчилар ҳам келишибдимиш, Қалбиғул ўзи унамабди, онасининг маъқул дегиси бор экан. Бироқ, дадаси Қалбиғулнинг раъйига қарабди. У қизини жуда яхши кўргани учун: “Қизимни қишлоқдан ташқарига чиқармайман”, — деб унамабди, совчиларнинг ҳам тарвузи қўлтиғидан тушиб кетибди.

— Бу қачон бўлган воқеа?

— Утган йилнинг эрта баҳоридаги иш.

— Кейин сизлар нима қилдинглар?

— Улар Қалбиғулни кўча-кўйга ҳам чиқармайдиган бўлишибди, ошиқ-маъшуклар олдида ҳар қандай тўсқинлик ҳам ўз ролини йўқотаркан, яна ойда бирор марта бўлса-да, учрашиб турдик.

— Ҳозир ҳам шундайми?

— Шундай.

— Бундай ҳол энди қачонгача давом этади?

— Буни худо билади...

Юрагим ачиша бошлади, илк муҳаббатнинг оташида ўртаниб, висол орзусида қийналаётган бу бир жуфт севишганларнинг тақдирига ичим оғриди. Бояги гўзалга кўзим тушгандан бошлаб кўп ўтган бўлса, ярим кун ўтгандир, бироқ уни бир дақиқа ҳам ёдимдан чиқаролмадим-ку? Бу жудоликнинг азоби, яхши кўрган қизнинг висолига етиш кишини қай кўйларга солмайди дейсиз?!

Ҳақимжон мен шаҳарда таниган йигитларнинг ҳеч қайсисига ўхшамасди, чиройи ҳам бинойидек, суҳбати дилга ёқимли, оқ кўнгил инсон эди. Агар қўлингдан келса, мана шундай йигитлар билан дўст бўлишинг учун ҳар нарсангни қурбон қилсанг арзийди. Ҳақимжоннинг кечмишлари юрагимнинг чуқур қатламида ҳисдошлик ўтини алангалата бошлади.

— Оғайни, тўйлик учун қанча пул керак, тортинмай айтаверинг, сизники, бизники деган гап бўлиши мумкин эмас. Сизлар муродингларга етсанглар, менга шунинг ўзи бас.

Унинг бошини чайқаб туриб, қаҳ-қаҳлаб кулиб юборганидан ҳеч нарсани тушунолмай, довдираб қолдим:

— Гапимга ишонмаяпсанми? — Унга қандай қилиб сенлаб хитоб қилганлигимни ҳам билмай қолдим. — Тижоратчиларнинг ҳаммасини пул, мол-дунёга муқкасидан кетган, деб ўйлаган бўлсанг, хато қилсанг, дўстим, мол десанг ана турибди, бирор қизнинг сепидан ҳам ошади ҳали.

Мақсадимни жиддий талаффузда баён қилсам ҳам, у яна қаҳ-қаҳлаб кулаверди, охирида бундай деди:

— Яхши олийҳимматлигингга раҳмат, оғайнигарчиликка яраркансан, лекин ҳозир мен ҳам бойиб қолдим.

Унинг “бойиб қолдим” деганини сира тушунолмадим. Атрофига қараб, кўрингудек бисотларига қанчалик диққат билан кўз ташласам-да бойлигининг аломатини кўрмасдим.

— Ҳайрон бўлма, дўстим, менинг бойлигим ўша боғда, ундан бошқаси мана шу ерда!

У қўли билан кўксини уриб қўйди ва яна деди:

— Гапимнинг давомига қулоқ сол, дедим-ку, Қалбиғулнинг ота-онаси мени камбағал кўрганлигидан хафа бўлишнинг ҳожати йўқ, сиёсат яхшилангандан кейин деҳқонларнинг кўкрагига шамол тегди. Улар ўзларига

яроқли нарсага эга бўлди. Мен мана шу ҳолим билан нимаям қилолардим? Онам совчиликдан қайтиб келгандан кейин, мени мана шундай майиб қилиб қўйган нуқсонни юз минг бора қаргадим, хаёлдан кун бўйи бош кўтаролмадим. Томоғимдан овқат ҳам ўтмади, умидсизлик илкида ақлимдан озай деганда, кўзим дадамдан қолган бир сопол кўзадаги гулга тушди, ҳар бир япроғидан умид нурини кўргандек бўлдим. Қалбиғул ўз вақтида бу гулни жуда ёқтирарди, баҳорнинг бошларида очиладиган бу гулни унга тақдим қилсам, гўё бутун оламини ҳаля этгандек хурсанд бўлиб кетди. Шунинг билан бу бир туп гулни эъзозлаб, парвариш қилиш ниятига келдим. Маҳалламизга келган бир боғбондан пайванд қилиш сирларини тўлиқ ўрганиб олдим. У катта шаҳарларга борганда янги навларнинг наваларини олиб келди, китоб билан ҳам дўст бўлиб қолдим. Мана кўринг, охири қилган меҳнатим беҳудага кетмади, жуда кўп янги навларни етиштирдим, бояги сархил атиргул ҳамма навларнинг онаси, Қалбиғулнинг назари тушган гул, шу боис унга қалбиғул деб ном қўйганман.

— Гулларингни сотасанми?

Саволимнинг биров кўполроқ бўлганлигини ҳис қилдим, аммо, Ҳакимжон бундан ҳайрон бўлмади, тўғри жавоб берди:

— Сотмайман, ишқилиб кишиларнинг ҳожатини чиқараман, бояги қалбиғулга баъзилар беш юз юван баҳо қўйишди, биласанми, ҳозир маҳалламиздагилар ҳам гул ўстиришга қизиқадиган бўлиб қолишди, бойликнинг даражасини пул, от-сигирлар билан эмас, гулларнинг салмоғи, сони билан ўлчайдиган бўлганлар.

Мен бутун маҳалла оралаётиб, кўзга кўринарлик ҳовлиларнинг биридаги атиргулларни кўрганганимни ёдимга келтирдим ва ундан сўрадим:

— Бу иш яхши бўлибди, бироқ, сизларнинг тўй масалангларни ҳал қилиш керак-да!

— Шошилма, бу ҳам ҳал бўлади, — жавоб берди Ҳакимжон ишонч билан.

Борган сари қуюқлашаётган гул ҳиди таъсир қилдими ёки тун яримлаб қолгани учунми уйку боса бошлади. Бояги гўзал қизни кўз олдимга келтиришга тиришиб, уни тушимда кўришга ишониб, аста кўзимни юмдим.

6

Биров ҳовли эшигини енгил тақиллатиши биланоқ икковимиз барабар уйғониб кетдик, шошилиб кийиниб бўлгандан кейин, Ҳакимжон бориб эшикни очди.

— Киришлар, киришлар, — деди у қизғинлик билан.

Эр-аёл бўлиб ўнтакча киши ҳовлига кириб келди-да, ҳоҳлаган ерлардан ўрин олишди. Ҳакимжон уларга такаллуфлар қилгач, боққа кириб кетди.

Қуёш эндигина кўтарилган, даста-даста нур тол барглари орасидан шўнғиб кириб, узум новдаларини ва япроқларини ёритмоқда эди. Мен бу жамоатнинг нима учун қоқ саҳарда бу ерга келишганларини тахмин этиб улгургунча, Ҳакимжон янги очилган бир даста атиргулни олиб чиқди. Жамоат дурр этиб ўринларидан туришиб, унинг кўлига термилишди.

— Мана бу гул ёшларга муносиб, буниси катта ёшдаги аёлларга, бу гул эса катта ёшдаги кишиларга ярашади...

Ҳакимжон ҳар бир кишига биттадан гулни тарқатиб берди. Улар гулни худди мукофот олишаётган қаҳрамонлардек эҳтиром билан қабул қилиб олишди. Ёши улуглари гулни қулоқларига қистириб олдилар, эркаклар эса, кўкрак чўнтақларига жойлардилар.

Ҳайитлик олган болалардек мамнун бўлган кишилар Ҳакимжонга қайта-қайта ташаккур билдириб, чиқиб кетишди.

— Булар қаердан келган одамлар, гул тақиб нима қилади, — сўрадим уларни узатиб кирган Ҳакимжондан.

У тушунтириб берди:

— Ҳайрон бўлаяпсанми, оғайни, бугун бу маҳаллада тўй бор-да?

— Тўй! — дедим мен яна ҳайрон бўлиб, — тўй бўлса, сендан гул сўрайдиган одат ҳам борми?

— Илгари бундай одат йўқ эди, ҳамма одам қориннинг ғами билан юрганда, гул эсига келармиди? Ҳозир деҳқонларнинг қорни тўйди, уст-боши янгиланди, шунинг билан тўйга биттадан гул тақиб борадиган одат пайдо бўлди, бояги кирганлар ўз уйида гул ўстиришга улгурмаганлар, уларга бирор сопол кўзадан гул етиштириб беришим керак ҳали!

— Ҳа, бундай дегин, бу жуда яхши одат бўлибди, лекин машаққат тортиб етиштирган гулни сендан бекорга олиб кетишса бўлармикин?

— Нимага бўлмас экан, молинга харидор чиқмаса, ичинг ачи-майдами?

— Албатта ачийди. “Харидоринг бўлмаса, зеболигиндан не наф” деган гап бежиз айтилмаган-да, лекин...

— Бора-бора тушуниб қоласан, оғайни, дунёда қурбинг етгунча бир иш қилиб, бошқаларнинг ҳожатини чиқармоқдан ортиқ хурсандчилик бўлмаса керак.

— Ҳакимжон болам, одамлар тўйга кетишмоқда, сен ҳали кўзғол-мабсан-ку?

Эшикдан гапириб кириб келган элик ёшлар чамасидаги аёл мени кўриб, ҳайронлик аломатларидаги назарини ўглига қаратди, Ҳакимжон онасига кимлигимни тушунтиргандан кейин, у ўлини койиганича бориб, бир кўрпачани кўтариб келди-да, унамаганимга қарамай, тагимга тўшади.

Ҳакимжоннинг онаси кўп эзилган, чекка-чекка сочлари пахтадек оқариб бўлган бўлса ҳам, чехраси ҳали ортиқча ажин босмаган аёл экан, унинг ташаббуси ва Ҳакимжоннинг зўри билан тўйга мен ҳам бормоқчи бўлдим. Айтишларича, тўй сабабчиси бўлган йигит Ҳакимжоннинг яқин дўсти экан.

— Бу аҳволда борсанг, мусофирлигинг аён бўлиб қолади, — деди у пиёланинг оғзидек катталиқда очилган бир дона атиргулни кўлимга тутқазиб, — тўй қилмаган йигитлар, одатда, гулни кўлида кўтариб олади.

Икковимиз тўй бўлаётган майдонга кириб келганимизда, супаларда чордона қуриб ўтиришган меҳмонлар маслаҳатлашгандек ўринларидан туришиб, давранинг тўрини бўшатишди ва югуриб тушиб, Ҳакимжонни қўлтиқлаганча юқорига олиб чиқишди. Мен ҳам бориб Ҳакимжоннинг ёнига ўтирдим.

Дарҳақиқат, бу ҳовли ҳам атиргулларнинг анвойи хуш исларига тўлганди. Дастлаб нотаниш кишилар томонидан кўрсатилган улкан иззат-ҳурмат туфайли хижолат тортиб бошимни қуйи солиб ўтирдим. Орага чўккан бир зумлик жимлик бузилиб, кулги, ҳазил-мутойиба авж ола бошлаганда, суянчиқ бўйлаб ўтиришган меҳмонлар қаторига бир-бир, кўз ташлай бошладим. Баъзи меҳмонларнинг кўкрак чўнтагига биттадан гул қистирилиб турарди. Йигитлар қўлларида ўйнаб ўтирган гулни баъзан-баъзан мазза қилиб ҳидлаб қўйишарди. Фақат даврага биздан кейинроқ кирган ва тўғри келган ерга ўтирган бир кишининг на кўлида, на кўкрагида гул кўринмасди. Мен унга бир қарашдаёқ таниш шоп мўйловини, чехрасини таниб қолдим. У юрагимга оташ солган ўша нозаниннинг отаси эди. Унинг қандайдир бир ерлари қизига ҳам жуда

ўхшаб кетадиган бу киши нимадандир тортингандай, индамай ўтирарди, Ҳақимжондан қўл ювиш бошланиб, дастурхон солинди, Ҳақимжон хуш келибсизлар деб такаллуф қилгач, тўй аҳли томонидан ўхшатиб тайёрланиб, даврага тортилган паловга қўл узатишди.

Мен ошдан ола туриб, қизнинг отасини кузатдим, у Ҳақимжоннинг кўксида чақнаб турган қип-қизил атиргулга тез-тез қараб қўярди, гул ҳиди билан тўлган ҳовли ҳавосини очкўзлик билан симирарди ва Ҳақимжоннинг кишининг ичагини узиб юборгудек гулдуратадиган ҳазил-мутойибаларга аралашгиси келарди-ю, қандайдир бир дард билан қийналаётгандек ёхуд нимадандир ҳадиксираётгандек бошини осилтириб ўтирарди.

Меҳмонлар тарқалиша бошлади, саҳарда Ҳақимжондан гул сўраган жамоатнинг бири уйининг яқинлигига қарамай, икковимизни ўз ара-васига чиқариб, олиб бориб қўяман деб туриб олди, ноилож аравага ўтириб Ҳақимжонникига қайтиб келдик.

7

Нимагадир гўзалликлар билан тўлган бу қишлоқдан айрилгим келмади. Эндигина танишган, лекин эски қадрдонлардек бўлиб кетган оғайнимдан айрилишга кўзим қиймаётганидан яна бошқа бир яширин куч қудрати мени бу ердан кетмасликка ундаётгандай бўларди. Қайно-та, қайнона бўлгувчининг кўзидан ўт чиқариб юборадиган пул-молларим гуруримни ошириб, иродамга умид бағишларди. Бу ердан кетиб қолганимда эса, ихтиёримдаги олтин калит ўз ролини йўқотадигандек, энг муҳими, фурсатни қўлдан бой бериб қўйиб, сўнг умр бўйи ўзимни пушаймонда қоладигандек ҳис қилардим.

Ўйлаб-ўйлаб, охири сотилмай қолган молларимни хачирга юкладим-да, Ҳақимжонга кечкурун қайтиб келишимни айтиб, яна маҳалла оралашга чиқдим.

Бугун тижорат ва фойда деган нарсалар ёдимдан тамомила кўтарилган эди. Ногорамни харидор жалб қилиш учун эмас, балки бояги қизнинг эшитиши учун чалмоқда эдим. Йўлнинг икки тарафидаги ҳар бир дарвозага тиламчидек термулиб ўтардим.

Куюш найза бўйига келган чоғ бўлгани учун ҳам, бугунги ҳаво кечадиган ҳам баттар қизиб кетганди. Эрталабда кўк гумбазнинг у ер-бу ерида сузиб юрган оппоқ увада булутлар офтоб тафтида куйиб тугагандек, қаерларгадир ғойиб бўлган, йўлдан адашиб қолгандек туриб-туриб эсиб қўядиган дайди шамоллар ҳам мўридан отилиб чиққан ёлқиндек ўт тафтини олиб келарди.

Хаёлимда маҳалланинг барча кўча-кўйларини кам деганда бир-икки марта айланиб бўлдим, деб ўйлайман. Бироқ, мени ўзига оҳанрабодек жалб қилаётган бояги ҳовли худди афсоналарда бир афсун билан ғойиб бўлувчи сирли шаҳарлардек ҳеч ерда кўринмасди. Дарвозаларнинг деярли қўллари бир-биридан фарқ қилмагани учунми ёки хотирам панд бердими, ҳамма уринишларим беҳуда кетаётганди. Энди бу ахтаришларга чек қўяман, деб ўз-ўзимга айтардим-у, аммо яна ич-ичимдан гўдаклардек мунғаярдим. “Фалончининг уйи қаерда” деб сўраш ҳам ноқулай эди. Майли, айтилик ўша ҳовлини сўрадим ҳам дейлик, у гўзал қизнинг исмини, билмасанг бундан нима наф?

Худди шу пайтда калламда пайдо бўлган бир англаб бўлмас ҳис-туйғу менга “сўл томонга қара” дегандек бўлди. Сўл тарафга қарардим. Қалин ёғоч дарвоза қанотлари ёпиғлик, алдамчидек тик турарди.

Сиртдан ясалган йўғон ҳалқалар лақмалигимни айбга буюриб, чақчайган кўзлардек ғалати кўринарди. Эрталаб нонуштага берилган ем-хашакларни кавшаб бўлган сигирнинг чўзиб мўраши нишонимдан адашмаганлигимни тасдиқларди.

Мен келган жойимда тўхтадим-да, умидлик кўзларимни дарвозага тикиб ноғорамни даранглатишда давом этдим. Аммо қанча қилмай, уринишлар бекор кетарди.

Орадан бир қанча дақиқалар ўтиб кетди, ҳовлида бузоқ ва қўйларнинг мўраётган сигир билан умумий жўрлигидан ўзга ҳеч қандай садо эшитилмасди, нотаниш овоздан чўчий бошлаган товуқлар ҳам аксига олгандай, бирор товушни эшитишга имкон бермасди.

Ниҳоят, бир-бир қадам босиб, дарвозага яқинлашдим-да, аста ич-карига қараб, очишга ҳаракат қилдим, дарвоза очилмагач, унинг тирқишидан аста ичкарига назар ташлашга мажбур бўлдим.

— Кимсан, бу ерда нимага мўралаб юрибсан?

Тўсатдан эшитилган овоздан юрагим ёрилгудек чўчиган кўйи ортимга бурилувдим, шоп мўйловли уй эгасини кўрдим. У отнинг тизгинини тортган ҳолда ўқрайиб турарди. Кўз қорачиелари еб юборадиган алфозда қотиб қолганди.

— М-м-мен... мен... сиз-ларни яна бирор нарса олармикин деб...

У, отидан дик этиб ерга тушди ва қамчисини ўйнатиб туриб:

— Кўзинг қаерда, дарвозанинг кулфланганлигини кўрмадингми, — деди менга яқинлашаётиб, — қани айт, нимани кўзлаяпсан, мақсадинг нима?!

Томоғимга бир нарса тикилиб қолгандек, дудуқлаб қолдим.

— Но... ногўри ўйлаб қолманг, ҳеч нарса... ҳеч нарса...

У менга яқин келди-да, кўзимга тикилиб туриб:

— Ҳеч нарса, ёлғон гапирма, баччағар, мол баҳона-ю, дийдор ғанимат билиб, қизимни йўлдан урмоқчи бўлаяпсан, шекилли, шундайми?

— Йўқ... йўқ... йўқ.

Дарвозага ортимни қилиб турган кўйи, чекинишга ҳам иложим қолмаган эди.

— Гапимни яхшилаб эшитиб ол, қизимни пойлаб юрганингни билиб турибман, кечаги қарашингнинг бошқача эканлигини мени сезмади дейсанми?

— Йўқ... йўқ...

Оғзимдан “йўқ-йўқ” дегандан ўзга гап чиқмасди, “йўқ” деганим ёлғон бўлса-да, бундан ўзга чорам ҳам йўқ эди.

— Тез йўқол бу ердан, нимага анқайиб турибсан, яна қизимни пойлаб юрадиган бўлсанг, ўзингдан кўр! Иккала оёғингни чопиб ташлайман...

Ҳачиримни етаклаганча, шошиб-пишиб йўлга тушдим.

У чорраҳадан қайрилгунимча назоратини қилча бўшаштирмади.

“Мана, кўтаролмасанг, осилтириб ол, деганлари шу бўлади, ярим кун терлаб-пишиб топган дарвоза тагидан ҳақорат билан ҳайдалдим. Бу аламни энди қаерга сиғдираман, энди бу остонага қандай қилиб қадам қўйиш мумкин”, — дедим ўз-ўзимга зарда билан.

Аммо, кулф турган дарвозадан нимагайм мўраладим? Бундай иш кимни ҳам гумонга солмайди? Агар бошқа биров менинг ҳам дарвозамдан мана шундай мўраласа, нима дердим?

Энг ёмони, унинг қизини кўраманми, деб мўралаётганимни сезган эди. Бироқ, сандиқ-сандиқларда ранг-баранг моли бўлган мендек бир келишган тижоратчи йигитнинг қизини кўриш умидида мўралаётганлигимга хурсанд бўлмай, аксинча, енгилтаклик билан кутиб олганлигини тушунмоқ қийин эди.

Ўйламаган ерда юз берган, ёмон тушга ўхшаб кетадиган бу воқеа ҳаддан зиёда аламзада қилиб юборгани учунмикин, фикрим бир ерга жамланмасди на кулишни на йиғлашни билмасдим. Бояги охирлашган ваҳимали жараёни эслаш худди қиёматни кўз олдимга келтиргандек кўрқинчли эди.

Энди бу маҳаллада тураверишнинг ҳожати ҳам қолмагандек бўлганди. Ичимда: “Умрим бўйи бу томонларни елкамнинг чуқури кўрсин” деб хўрсиндим ва “эшакка кучинг етмаса тўқимини ур” дегандек, итоатлик жонивор ҳачиримнинг сағрисига зарб билан бир қамчи урдим. Ҳачир илк маротаба менга эътироз билдириб чакчайиб қўйди-да, ювошлаб, думини липанглашиб йўрғалашга тушди. Яна кўп ўтмай, асабийлашиб, нўхтасини қаттиқ силкидим. Чунки, бу маҳалладан айрилиш менга осонмаслигига кўзим етганди. Кўз олдимда пайдо бўлган хаёлий тасаввурда, мени маҳлиё қилган ўша гўзал тасодифий пайдо бўлган тушунмовчилик учун, мендан ялиниб-ёлбориб узр сўрагандек қиларди. Орқамдан Ҳақимжоннинг ҳассасини тўқиллатган овози эшитилгандек бўларди-да, у озгина кўнгилсизлик туфайли аҳдимдан қайтганимга мендан ранжир эди, ожизлигим, юраксизлигим учун айбларди.

Нима учун кўнглимдаги дардни ўзим билан бирга олиб кетмоқчи бўлаяпман? Нега ўзим ишонган киши билан ўртоқлашмайман, шундай қилсам балки орзуйимга йўл очилармиди, деб ҳам ўйлайман!

Бу ердан бугун кетмасам ҳам, эртага кетсам ҳам бўлаверарди, бунинг устига Ҳақимжонга ваъда бериб қўйган эмасмидим? Ойсиз оқшомнинг сурури ҳам бошқача кўрқинчли эди, ўйлаб-ўйлаб охири ҳачиримни бошқа йўлга бошладим-да, бирдан-бир таниш уйни кўзлаб ортимга қайтдим.

— Оғайни, йўлингга қараб кўзим тешилаёзди., — деди эшик олдида кутиб турган Ҳақимжон мени кўрибоқ, — тижоратинг қандай, сандиқларинг бўшаб қолгандир?

У икки-уч қалам юрди-да, олдимга келиб, ҳачиримнинг жиловини олиб ҳовлига тортди. У чироғ ёруғида юзимга зеҳн солди, индамаганимни кўриб оғзини очганча қолди:

— Ҳой оғайни, қовоғингдан қор ёғилиб турибди-ку, назаримда бозоринг унча яхши бўлмаганга ўхшайди шекилли?

Ҳақимжоннинг кўзидан кўзимни олиб қочдим, бўлмаса, кўнглим бузилиб, йиғлаб юборишим, чаноғимга сиғмай қолган кўз ёшларимни селдек тўкиб юборишим мумкин эди.

Оёқларига мадор киргандек тетиклашиб кетган Ҳақимжон бошқача хурсанд кўринар, юмилмай қолган лабларидан қандайдир ҳаяжон биллиниб турарди. У ҳачирни боғлаб қўйгандан кейин мени тортган қўйи супага ўтиришга таклиф этди-да, кулиб туриб деди.

— Намунча чиройингни оч, худди хантал чайнагандек, юзингни буриштирмасанг, тижорат деган нарса бугун оқмаса, эртага оқадиган нарса, хурсандлигимга ўртоқлашишни хоҳламайсанми ё?!

Ҳақимжоннинг хурсандлиги менинг кўнгилсизлигимни босолмаслигига ишонардим. “Мен Ҳақимжон олийгоҳнинг сиртқи бўлимига қабул қилингандир ёки даладаги ҳосиллар хирмонни тўлдирадиган даражада баракали чиқиб қолгандир”, — деб ўйлардим ичимда.

Бироқ, у кўкрагига яқинда узилган бир дона гулни тақиб олганди. Мана шу гулнинг ўзиёқ унинг шодлигининг сирини тушунтириб бериш учун етарли эди. Мен Ҳақимжоннинг онаси узатган чой тўла пиёлани кўлимга олдим. Ҳамма фикр-хаёлимда ҳукмрон бўлаётган гашликларни бир дақиқа бўлса-да, унутишга тиришиб:

— Қани айтгин-чи, нимага шунча хурсандсан, — деб сўрадим боғдан чиқиб келаётган Ҳақимжондан.

Овозим худди электрон чолғунинг овозидек титраётганлиги ўзимга билиниб турарди, шундай бўлса-да, унинг хурсандчилигининг сабабини билишим, мавриди келса, икки оғиз яхши гап қилиб кўнглини кўтариб кўйишим керак эди.

Турмуш дегани мана шундай дунёда ҳеч нарса абадий бўлмаганидек, бир кун хурсандчилик бўлса, бир кун хафачилик деган гап. Сен ҳам уммонида тўлқинлар билан олишиб юрганигда, бошқаларнинг хурсандчилигини тўлиқ ҳис этолмайсан, бошқалар хурсандчилигининг тахтида яйраб юрганида эса, сенинг азобларингга ҳамдардлашиш ҳеч кимнинг ёдига келмайди, бу сезгининг хатоси эмас, балки маънавий интилишнинг адашишдир.

Ҳақимжон ҳаяжонини босиб олгандан кейингина бояги саволимга жавоб берди:

— Дўстим, ниҳоят, кутилмаганда Қалбигулдан хабар келди, онаси шаштларидан тушиб, юмшаб қолишибди, розилик билдиришибди, энди бу қулай имкониятни кўлдан бермаслик керак!

— Нима сабабдан юмшаб қолишибди? Бирданига бойиб кетган бўлсанг керак-да, балки.

— Нимасини айтасан, дўстим, бойиб кетиш бизга насиб қилса қошки эди, мана ўзинг кўриб турибсан, турмушимизда қилча ўзгариш йўқ.

— У ҳолда улар нима деб?...

— Ҳозирча тушунтириб беролмайман, ишқилиб, инсофга келиб қолганга ўхшашади, қандай бўлмасин, бугун қизнинг уйига тоғора олиб боришимиз керак, сен ҳам хизматда бирга бўларсан, деб ўйлайман.

Бу ҳақиқатан хурсанд бўлишга арзийдиган воқеа ҳисобланарди, Ҳақимжон неча йил ва неча ойни мана шу умид орзусида ўтказмадимми? Қалбигулнинг висоли уни ҳазилкам умидвор қилмадимми? Унинг кўнгли таскин топса, юрагимдаги жароҳат, албатта, енгиллаб қоларди.

— Тоғора тайёрлашга қанча нарса кетади, керак нарсаларни айтавер, ана, анави сандиқда бор, етмаса яна бир илож қилармиз, — дедим унга табиий равишда.

— Атаганинг бўлса майли, бўлмаса ўзимиздан ҳам унча-мунча нарса топилиб қолар, — деди у рози бўлган ҳолда, — яна хали тоғора олиб боришга ҳам бирга борарсан?

— Менми?

Ҳақимжонга ҳаётимда бундай ишга сира бош қўшиб кўрмаганимни айтувдим, у яна кулиб туриб деди:

— Ҳарҳолда бундай ишларни кўриб қўйганинг ёмон бўлмасди, зеро, бу иш сенинг бошингда ҳам албатта бор гап. У пайтда бу ёрдамнинг мендан қайтади.

Ҳақимжоннинг айтгани дуруст эди, кўл кўлни ювса, кўл келиб юзини ювади эмасми? Боз устига, яхши кўрган қизим мана шу маҳаллада, ерлик кишининг “йўл бошловчи” бўлиши билан балки ишим ўнгига тортиб қолар.

Ҳақимжоннинг айтишича, унинг онаси тоғора олиб боришдан бош тортибди, у ўтган сафар борганда юз берган кўнгилсизликларни айтиб: “Ўғлинг бўлса урчоқдек, қизлар келар қурчоқдек дегандек, Ҳақимжондек ҳеч кимдан кам бўлмаган ўғлим бор, кўнглим тўқ. Мен ўғлимга осмондаги ойни олиб бераман десам ҳам кўлимдан келади. Ўтган сафар уларнинг остонасига иккинчи қадам босмайман, деб қасам ичганман, энг аввал улар қилган муомалалари учун узр сўрашлари лозим, ундан кейин қасамимни бузишим мумкин”, — деб тошдай қаттиқ туриб олибди.

Ҳакимжон онаси билан кенгашиб бўлгунча фурсат кутиб турармиди? У охири онасининг розилигини олиб, билан мени ва узоқ қариндоши бўлган бир аёлни бу ишга белгилабди.

Ниҳоят, бу савобли ишга мен ҳам рози бўлдим. Гап орасида Ҳакимжоннинг қариндоши ҳам келиб қолди. Тоғарага керак бўлган нарсаларни солиб, дастурхонга ўраган қўйи унга кўтартириб қўйдим-да, умримда биринчи марта элчиликка қадам қўйдим.

9

Қош қорайиб жамики мавжудотни ўз қўйнига олган. Ҳаво ҳали салқин бўлса-да, ўзимни анча димиққандек ҳис қилардим. Оқ терак япроқларининг енгил шивирлашлари худди миямга сичқон кириб олиб асабларимнинг бўш ерларини қитирлатиб ғажийётгандек ёмон таъсир қиларди. Фақат толеи ўнгидан келган, йиллаб парвариш қилган, умид гули чечаклаётган Ҳакимжоннинг хурсандлигига шерик бўлишим асабларимга тасалли бергандай туюларди.

Бояги аёл майда қадамлар билан ортимдан келарди. Мен ўзимни унутган ҳолда туганмас хаёллар билан банд эдим. Ҳакимжоннинг сабру қаноати, умидворлиги кўнгил жомига мадад малҳамларини тугарди. Бу йўлда ҳар қандай кўнгилсизликларга бардош беришга, Ҳакимжондан ўрнак олишга қатъий бел боғлашга аҳд қилгандим.

— Укажон, Қалбигулларнинг дарвозасидан ўтиб кетдингиз!

У кўрсатган томонга қарадим. Таниш катта дарвоза, ташқи ҳалқалар, дарвозанинг икки тарафидаги дарахтлар...

Ер силкиниб, осмон чирпирагандек бўлди, тўсатдан пайдо бўлган шиддатли бўрон умид шаъмимни ўчириб, ақлимдан жудо қилди. Бутун жисмимни совуқ тер қошлаб, кўз олдимни зулмат чулғаб олди...

Дарвоза очилди. Ўзимга келсам, бояги шоп мўйловли киши тол шийпонга осилган катта газ чироқнинг ёруғи билан нурафшон бўлиб турган ҳовлида турибди.

Тавба, нима ишлар бўлаяпти ўзи дунёда, наҳотки, ўша мени ақлимдан жудо айлаб, пароканда қилган нозанин қиз — Қалбигул бўлса-я?

Шу онларда ерданми ёки осмонданми, ухлаётган бўлсам тушимми ёки ўнгимми, азбаройи ҳаммаси ноаниқ эди. Шу тобда бутун жисмимдаги қон бирданга бошимга тепиб, чеккаларимни кўпиртирган, юрагимни музга айлантиргандек қотиб қолганди...

— Хуш келибсизлар, меҳмонлар, қани супага ўтинглар!

Ҳакимжоннинг қариндоши тирсагимга туртиб қўйгандан кейингина, худди ақлимдан озган савдойидек унга қараб чақчайиб қолдим.

Вақтнинг ўтишини ҳисобга олиш ҳам хаёлдан кўтарилиб кетганидан бўлса керак, бир чоғда чўғдек гиламлар солинган, кўзни қамаштиргудек кўрпачалар тўшалган супада ўтирибман, қаршимда мезбон турибди. Бояги аёлнинг қайта-қайта огоҳлантириши билан аччиқ дамланган чойдан бир пиёла ичгандан кейингина ўзимни қўлга олиб, фикримни бир ерга жамлай бошладим. Ҳақиқат деган нарса бунчалар шафқатсиз бўлмаса? Энди бу ҳақиқатни тушга айлантириб қийёслаш ва унинг туш бўлиб қолишини умид қилиш ортиқча эди. Тун борган сари қуюқлашарди, ширин хаёлларни энди бир умрлик сир тутиб, уни то гўргача олиб кетиш, “қўл синса енг ичида” дегандек, тошаётган кўз ёшларни ичимга ютишим керак эди.

Чойдан кейин, ақлимни тамоман қўлимга олдим-да, пойгакда ҳанузгача ҳўмрайган ҳолда қараб турган уй эгасига ер тагидан қараб оғиз очдим:

— Энди... энди... Қалбигул гулдек улғайибди, энди қиз бола дегани энди...

Уй эгасининг кўзлари катталашиб охири чекига етганда ўйламаган ердан бақриб кетди?

— Бекор гапларни қўйиб ковушларингни тўғирласаларинг яхши бўлармикин, чой ҳам ичилиб бўлди. Омин оллоху акбар...

Мезбоннинг алфозидан, агар ҳозироқ йўқолмайдиган бўлсак, бизни ҳайдаб чиқармоқчилиги аниқ кўриниб турарди. Бироқ натижасиз қайтгандан кейин, Ҳақимжонга нима деб жавоб берилади?

Мен шу пайтда бутун сир-асроримни қалбимнинг қаърига яширган ҳолда Ҳақимжонга охиргача яхшилик қилиш қарорига келган эсам-да, лекин каламда юз бераётган аломатлардан “Ҳақимжон буларнинг ниятини хато тушуниб қолмаганмикин” деган ўй ҳам бирдай чарх урарди. Шундай бўлганда ҳам, мезбоннинг келганларга бундай қўпол муомала қилиши ақлдан эмасди. Мен гарчи асаблар етарлича таранглашганлигига қарамай, мезбонга қарата вазминлик билан дедим:

— Муҳтарам афанди ака, сиз биздан ташрифимиз сабабини сўрамай қувиб солгандай қилганингизни тушунолмадик... ҳеч бўлмаса, икки оғиз гапимизни эшитарсиз? Биз қутлуғ хонадонингизга фақат яхши ниятда фарзанди аржумандингиз бўлмиш қизингизнинг қўлини сўрагани қадам ранжида қилгандик...

— Қизимиз бошқа бировга фотиҳа қилиниб қўйилган, хафа бўлсангиз ҳам айтиб қўйишни лозим кўраман, укам, ҳаммамиз мусулмон одамлар эканмиз, — деди уй эгаси ўша-ўша ўзгармас алфозда, — пешиндан кейин ҳовлимизга бекорга мўраламаган экансиз, ўша чоғдаёқ кўнглимга шундай гумон келувди. Гумоним тўғри чиқди. Молдунёйингизга кўп ишониб кетганга ўхшайсиз, укам, пулим бўлгандан кейин, сўраган захотиёқ ҳар қандай одам қизини қўшқўллаб беради, деб ўйлаган бўлсангиз керак?! Кечирасиз, биз деҳқон бўлсак ҳам молдунёга кўзимиз тўқ. Боя айтдик-ку, қизимиз бошқа бировга фотиҳа қилиб қўйганимизга икки йил бўлиб қолди, бундан кейин дарвозамизни мўралаб юрманг, бўлмаса маҳалламизга иккинчи қадам босмайдиган қилиб юбораман, мен бир сўзлик одамман, айтганимни қиламан, буни ёдингизда сақланг, билдингизми?!..

Унинг гапини эшитиб, яна биров гангиб қолдим-да, кўз олдим бирдан лоп этиб ёришиб кетди. У, мени Қалбигул билан тўй қилиш ниятида келибди, деб нотўғри ўйлаб қолган экан. У... “Фотиҳа қилинган” деганда айнан худди шу Ҳақимжонни кўзда тутган бўлиши мумкин эди.

Шу орада тўсин ортидан Қалбигулнинг чиройи ялт-юлт қилиб кўриниб қолди, сўнгра онаси билан дастурхонга ишора қилди ва қулоғига нималарнидир пичирлади. Мен фурсатни ғанимат билиб уй эгасининг кўзга қараб туриб:

— Оғайнимиз Ҳақимжон жуда олижаноб яхши йигит, — дейишимгаёқ, уй эгаси югуриб келди-да, қўлимни маҳкам тутиб деди:

— Укажон, бояги гапларимни кўнглингизга олмаслигингизни ўтиниб сўрайман, мен сиздан иккала дунёда рози бўлиб кетай, ҳаҳ, менинг нокаслигимни қара-я... “Қош кўяман деб, кўз чиқарган”га ўхшаган иш бўлиб кетди. Узр, минг бора узр...

Мен унинг гапини бўлдим:

— Йигит билан қизда гап йўқ, биз энди ҳар қайсингизнинг бир оғиз розилигингизга қараймиз, тўй деган умр савдоси, “етти ўлчаб, бир кес” деганидек, тузукроқ ўйланиб, бир нарса десангизлар бўлармикин дейман-да?

— Узоқ гаприб ўтиришнинг ҳожати йўқ, қизимизни икки қўллаб узатганимиз-узатган.

— Бу сафаргиси ҳали ишнинг бошланиши, — дедим мен дастурхонни кўйишга ишора қилиб, — тўй олди-берди харажатлари масаласини маслаҳат чойида кенгашиб ҳал қилсак, тўй вақти тўғрисида кейин бир нарса дермиз.

Уй эгалари бир-бирининг гапини тортиб олиб сўзлай бошладилар:

— Энди ҳар бирингизга менинг биргина талабим бор, Ҳақимжонга бу нарса тўғри келармикин билмадим...

— Биз етказамиз, айтаверинг.

Қалбиғулнинг дадаси хижолат бўлган қиёфада бошини силаб қўйди-да, деди:

— Қизимизни жуда ардоқлаб вояга етказганимиз учун айниқса, менинг гоят суюклигимдир, бирдам кўрмасам кўзимдан учади, ҳаммангизга маъқул келса, Ҳақимжондан бир нарсани сўрамоқчийдим, балки уни мендан аямас.

У сўзлаган сари ҳаяжонланарди. Узун камондек қора қошлари остидаги нур ёғиб турадиган кўзлари ўзгарган, қорачиғларидан сачраётган хурсандчилик учқунлари кишига бир хил хотиржамлик туйғусини берарди.

— Қани айтинг-чи, ака, товуқ сутидан бошқа нарса бўлса ҳам бунинг иложи бўлиб, ҳожатингизни чиқарар, — дедим мен ишонч билан. У сўзида давом этди:

— Эшитишимга қараганда, куёв ўғлимизнинг сопол кўзада ўстирилган номи тилларда дoston бўлган эъозли бир атиргули бор экан, шу атиргулни менга ҳадя этса ёки бир шохини кўкартириб берса, қизимни кўрган кўзда кўрсам дейман...

10

Дадамни андишадан халос этиш мақсадида бир парча хат йўллаб, бу ерда яна ўн кунча туриб қолишимни уқтириб қўйдим ва тўй ҳозирлиги учун шошиб-пишиб хизмат қилаётганлар қаторига қўшилдим. Ҳақимжоннинг хурмати ҳам катта, дўстлари ҳам кўп экан. Шундай бўлса-да, Ҳақимжон билан Қалбиғулнинг бошини бириктириб қўйиш йўлида озгина хизматим бўлишидан ўзимни бағоят бахтли ҳис қилардим.

Элчилик вазифаси муваффақиятли адо этилган кундан бир ҳафта ўтиб, маҳалла тарихида жуда кўп мўйсафидларнинг гувоҳлигида ўтган улкан бир тўй бўлиб ўтди, тақдим қилинган бир дондан гулни тақиб олганлар бутун маҳаллани хуш ҳидларга тўлдирдилар, чиройли безалган аравага жойлаштирилган сархил атиргул қиз узатувчилар томондан Қалбиғулнинг ҳовлисига олиб бориб, алоҳида ясалган супага ўрнаштирилди...

Келин кўрардан кейин шаҳарга қайтмоқчи бўлдим. “Овора бўлманлар, тез орада яна келаман” — деган гапларимга қарамай, Ҳақимжон, Қалбиғул ва янги дўстларим маҳалланинг четигача кузатиб чиқишди. Улар билан хайрлашаётганимда, ажойиб дўстликнинг ёдгорлиги бўлган менга ҳадя этилган оқ атиргул япроқларида кўзимдан тўкилган марварид шодалари эрталабки куёш нурида чақнамоқда эди. Йўқ, чақнаётгани марварид эмас, балки шодлик ёши, умид чашмаси, чин дўстликнинг қадрига ета билган қалб табассуми, ҳаёт маъносини тушунган дил икрори эди.

Кум саҳрода кетаётиб орқамга қайрилиб қараб, келгуси турмушимнинг бешиги бўлмиш маҳалла томонга қўл силкитиб туриб дедим:

— Эҳ, ажойиб маскан, мен сенинг бағринга яна қайтаман!

Мори ОГАЙ

Р а қ қ о с а

Қисса

Кўмир ортилган. Иккинчи тоифали кают-компания бўм-бўш, электр чироғи беҳуда чарақлаб ёниб турибди. Одатда кечкурунлари бу ерда қартабозлар йиғилишарди, бугун эса ҳаммаси меҳмонхонада, кирғоқда тунашади, кемада ёлғиз ўзим қолдим.

Эзгу ниятим ушалгандан буён беш йил ўтди: мен Европага хизмат сафарига юборилган эдим. Эсимда ўшанда кемамиз Сайгонда тўхтаган эди, мен кўрган ва эшитганларимдан бағоят ҳайратланардим. Менинг кундалигим кун сайин узундан-узоқ, янги-янги ёзувлар билан тўлиб борарди, улар ҳатто кейинчалик газетада босилиб чиққан ва ўқувчиларга манзур бўлган эди. Менинг болаларча ёзилган тумтароқ очерким турфа жиҳатдан хабардор оммада фавқулодда таассурот қолдирганини эсласам, ҳали-ҳамон баданим увишиб кетади. Ўшанда менга ҳамма нарса: ўсимликлар ва ҳайвонлар, мейморлик ёдгорликлари ва маҳаллий урф-одатлар фаройиб туюларди. Лекин ҳозир кундаликлар учун мўлжалланган дафтаримга ҳеч нарса ёзилмаган, топ-тозалигича қолаяпти. Маълум бўлишича, Германияда ўтказилган йилларим мени ҳеч нарсадан ҳайратланмасликка ўргатган экан. Балки гап умуман бунда эмасдир.

Гап шундаки, бундан беш йил муқаддам у ҳақда ҳеч нарса маълум бўлмаган Фарбга жўнатилган, энди эса тагин Шарққа, ўз ватанига қайтаётган киши ҳеч аввалгига ўхшамасди. Фанларни етарли даражада ўзлаштирмаган бўлсам-да, азоб-уқубатнинг нелигини бошдан кечирдим. Инсон туйғуларининг нақадар омонат эканлигини, бу жиҳатдан ўзим ҳам мустасно эмаслигимни англадим. Бизнинг оний ва бир лаҳзалик таассуротларимиз кимни ҳам қизиқтира оларди дейсиз?

*Русчадан
Пошали УСМОН
таржимаси*

Мори Огай (асл исми Ринтаро, 1862-1922) Япониянинг Симане вилоятига қарашли Цувана шаҳарчасида, шифокорлар оиласида таваллуд топди. Болалигида Конфуций мактаби мумтоз адабиётини ва голланд тилини ўрганди. 1881 йили тиббиёт билим юртини битирди ва 1884 йили Германияга юборилди. У ерда тиббий маълумотини оширди ҳамда Лессинг, Шиллер, Гёте, Гофман, Руссо ва Тургенев асарларини қизиқиб ўқиди. Японияга қайтгач, 1888 йилда ҳарбий вазирликнинг таъбат департаментида бошлиқ лавозимини эгаллади, тиббиёт доктори ва филология доктори даражасини олди. Мори Огайнинг адабий фаолияти «Шеърый таржималар антологияси» (1889) ҳамда «Раққоса» (1890) қиссасини чоп эттиришдан бошланди. Кейинчалик эълон қилинган «Ўсмир» (1910) ва «Ёввойи ғоз» (1912) деган романтик қиссалари билан танилди. Мори Огай Гёте, Г.Андерсен, Г.Лессинг, Г.Ибсен асарларини япон тилига таржима қилиб, япон адабиёти раванакига муҳим ҳисса қўшди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

75

Кеча сизга нимаси биландир ўта мароқли туюлган нарсани бугун унутиб юборасиз. Кундаликлар тугганимнинг сабаби шу эмасмикан? Ҳа, бунинг боиси ҳеч шубҳасиз, шунда деб ўйлайман.

Бриндизини тарк этганимизга йигирма кундан ошган эди.

Йўловчилар одатдагидек бир-бири билан танишишга улгуришган, улар иложи борича ушбу оғир ва тинкани қуритадиган саёҳатнинг энгил кечишини ўйлашаркан, бир-бирига далда беришарди. Мен эса тобим йўқлигини баҳона қилиб, каютамга бекиниб олдим. Қалбим изтироб чекаётганлиги кўпчиликка аралашинишга монелик қиларди. Кўнглимни чулғанган гашлик менга на Швецариянинг тоғ манзараларини, на Италиянинг диққатга сазовор жойларини кўриш имконини берарди. Мен бутун дунёдан, ҳатто ўзимдан ҳам нафратларандим, шу боис муттасил тоқат қилиб бўлмайдиган машаққатлар чангалида эзилардим. Лекин оғриқ аста-секин кўнгли тубига чўккандай, эса бошларди. Барибир, нима билан банд бўлмайин, ўқийманми ёки қандайдир осори атиқани кўздан кечираманми, вужудимда бот-бот ойнадаги хира тасвир ёки узоқдан қайтаётган акс-садо янглиғ ўтмиш ҳасрати қалқиб чиқарди.

Менга ушбу азоб-уқубатлардан халос бўлиш насиб этармикан? Айтишларича, шеър ўқиш қалб жароҳатига малҳам бўлармиш, аммо менинг дардимга унинг даво бўлиши гумон, чунки жароҳатим ўта янги ва ўта чуқур. Бугун кемада сукунат ҳукмрон, катта стюарди¹ чироқни учиргунча бирмунча вақтим бор. Ўз ҳаётини қиссамни қоғозга туширишга уриниб кўраман.

Менга жуда ёшлигимданоқ жиддий тарбия беришарди. Отам вафот этгандан кейин ҳам мени эркалашган эмас. Туғилиб ўсган вилоятимизда бошланғич мактабда, кейинчалик Токиодаги тайёрлов курсларида ва ниҳоят, университетнинг ҳуқуқшунослик факультетида — ҳамма ерда Ота Тоётаро илгор ўқувчилар қаторида эди. Онам мени, ўзининг энг азиз жигарғўшасини ҳаётининг мазмуни деб биларди, бинобарин, тамоман табиийки, менинг ютуқларим унга тасалли берарди.

Ўн тўққиз ёшимда бакалавр дипломини олдим, менгача шу университет мавжуд бўлгандан буён ҳеч ким бундай шарафга муяссар бўлолмаганди.

Мени вазирлик хизматига қабул қилишди. Токиода жойлашиб олгач, онамни ҳам вилоятдан ўз хонамга кўчириб келтирдим, бизлар уч йил бирга яхши яшадик. Раҳбарият қадримга етарди, шунинг учун ходимлардан кимнидир Европага юбориш зарурияти туғилганда бундай танлов менинг чекимга тушганди.

Ўз хизмат мавқеимни ва моддий аҳволни яхшилаш, мустаҳкамлаш менга қанот бағишлади. Шу боисдан ўша пайтда ёши эндигина элликдан ўтган онамдан узоқда яшаш ҳам қалбимга унча қутқу солмади. Шундай қилиб, жонажон уйимни қолдириб, узоқ Берлинга жўнаб кетдим.

Мен шухратпарастликка чулганган чексиз хаёллар, меҳнатга ҳамиша шайлик туйғуси билан бирмунча тараққий этган Европа давлатларидан бирининг пойтахтида пайдо бўлдим. Унинг шуқуҳи мени ҳайратга солди. Шунда суронли воқеалар гирдобиди гангиб қолган эдим.

Унтер ден Линден — «Жўкалар кўланкасида» дейилганда киши ҳаёлида сокин, тинч гўша жонлангандай бўлади. Лекин камон ўқидай текис ушбу шоҳ кўчага чиқиб кўринг-чи!

¹ Кема официанти

Ундаги хиёбонларнинг ҳар иккала томонида кезаётган хонимлар ўз хушгорлари билан тараллабедод қилиб юрганини кўрсангиз! Вильхельм давридаги жасур зобитларнинг аскарӣй башанг кийимларга, аёлларнинг париждча либосларга бурканиб юришлари киши нигоҳини сеҳрларди. Асфальтланган тош йўлларда эса турфа енгил аравалар шовқин солмай ўтиб турарди. Гумбазли уйларнинг пештоқларига етгулик сачраётган фавворалар тўсатдан севалаган ёмғир томчиларидек баландга ўрларди. Узоқда, Бранденбург дарвозалари манзарида ямшил боққа кираверишдаги Ғалаба Илоҳаси ҳайкали қад кўтариб турарди. Ҳар қадамда нигоҳим ғаройиб суратларга қадалар, уларни илк бор томоша қилаётган киши қалбига қандайдир қутқу соларди. Мен ушбу тилсимлар ҳукмига берилмасликка жазм этдим.

Берлинга етиб келганимдаёқ, керакли манзилларга отландим, эшиклардаги кўнғироқчаларни босарканман, прусс амалдорларига тавсияномаларни узатарканман, ушбу мамлакатга келишдан мақсадим нима эканлигини умумий тарзда англатардим. Мени улар самимий кутиб олишар, ортиқча сарсонгарчиликка ўрин қолдиришмас, ёрдам кўрсатишга ваъда беришарди. Бахтимга ватанимдаёқ немис ва француз тилларини ўрганган эдим, мен ўзимни уларга таништиришга улгурмасдан мендан немис тилини қаерда ва қачон, унда шундай яхши гапиришни қандай ўрганганимни сўрашарди.

Расмӣй рухсатномага эга бўлгач, хизмат бурчларимдан бўш вақтда маҳаллий дорилфунунда сиёсатшунослик бўйича маърузаларга қатнайдиган бўлдим.

Орадан икки ой ўтгач, узил-кесил Берлинда жойлашиб олдим ва бутун вужудим билан ишга шўнғиб кетдим. Биринчи даражали аҳамиятга молик масалалар юзасидан ҳисоботлар тузар ва уларни ватанимга юборардим. Қолган юмушларнинг барчасини синчиклаб қоғозга туширардим, унақа ёзувларнинг сон-саногӣ йўқ эди. Мен гўлларча дорилфунунда маърузалар тинглаб, сиёсатчига айланиб кетсам керак, деб тахмин қилардим. Лекин сиёсатшунослик курсини битиргач, ўйлаб қарасам, маълумот олишни яна давом эттиришим керак экан. Кўнглимни хуноб қиладиган ўй-хаёллардан сўнг мен ҳуқуқшуносликка доир икки-учта дастурни танладим, ўқиш ҳақини тўлаб қўйгач, машғулотларга қатнай бошладим.

Уч йил худди тушдагидай ўтиб кетди. Лекин эртами-кечми, кишининг бошига қандайдир синовлар тушиши муқаррар. Ёшлигимдаёқ отамнинг ўғит-насиҳатларига оғишмасдан риоя қилардим, айни замонда онамнинг хоҳиш-иродасига ҳам бўйин эгар эдим. Тиришқоқлик билан ўқирдим, мени гоят қобилиятли бола деб мақтаганларида ўзимни бахтиёр ҳис этардим. Бундан ташқари, мени департамент (маҳаллий маъмурият) бошлиғи мақтаганда ҳам қувониб кетардим. Бироқ у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам мен юқоридан белгиланган кўрсатмаларни беихтиёр ижро этадиган итоаткор бир кимса сифатида қолардим.

Лекин бун қарангки, йигирма беш ёшга кирибман, дорилфунун муҳити, айниқса, ундаги ҳурфикрлик таъсиридан бўлса керак, менда дафъатан қандайдир ботиний норозилик туғила бошлади. Борган сайин аввалига мурдадек қотиб қолган ҳақиқӣй Меним зухур этиш асносида ушбу Мен илгариги хотиржамлик кайфиятимни кунпаякун қила бошлади. Мендан на дунё тақдирини ҳал этишга қодир сиёсатчи, на қонунни миридан-сиригача биладиган, уни ҳурмат қиладиган ҳуқуқшунос чиқишини тамоман англадим. Онамнинг менинг жонли қомус бўлишимни истагани ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, на чора,

департамент бошлиғи мендан ибрат олса арзийдиган қонуншунос чиқишига интилар эди. Биринчисида балки ўзим ҳам жозибали бирор нарсани фаҳмлагандирман, бироқ иккинчисини тамоман бемаъни деб ҳисоблардим.

Шу пайтгача мен ҳатто энг арзимас топшириқларни ҳам зўр ҳафсала билан бажарардим, лекин энди-чи, бошлиғим учун ҳужжатлар тайёрларканман, уларнинг ҳуқуқий жиҳатдан нозиклигини ҳисобга олмасдан ишларни ғаров бутоғини қилич билан чопгандай палапартиш юритишарди. Дорилфунунда адабиёт ва тарих дарсларида ўзгача мазмун борлигини кўриб, ҳуқуқшуносликдан тинглаётган маърузалардан ҳафсалам пир бўлди.

Бироқ бошлиқ мени ҳар қандай куйни бемалол ижро этса бўладиган чолғу асбоби деб биларди. Менинг янгича фикр тарзим ва мустақил ўйларим унинг учун муҳим эмас эди. Мана шунақа қалтис йўлга кирган эдим. Энди эса ундан чиқиб бўлмасди.

Берлинда ватандошларимнинг хийла катта бир гуруҳи таҳсил оларди, лекин мен улар билан муносабат ўрнатмагандим, улар кўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида йўл тутиб, менинг шаънимга бўҳтонлар ёғдиришга ўтишди, балки улар мантиқан шундай қилишга ҳақлидирлар. Улар мени манман деб ўйлашарди. Ахир мен улар билан пиво ичмас, бильярд ўйнамас эдим, шу боис мендан нафратланишар, устимдан кулар эдилар. Гапнинг нафсиламрини айтганда, улар менинг ҳақимда мутлақо тасаввурга эга эмасди. Мен ҳали ўз-ўзимни тушунмай гарангман, уларнинг мени тушунишига йўл бўлсин! Қалбим нэму¹ япроқларига монанд бўлиб, унга салгина тегиб кетилса бас, дарҳол ўз қобиғимга ўралиб қоламан. Мени болалагимдаёқ катталарнинг кўрсатмаларига риоя қилишга ўргатишганди. Ўқишдаги муваффақиятларим ҳам хизмат соҳасида олға силжишим ҳам алоҳида иродага моликлигим оқибати эмасди. Сабртоқат ва тиришқоқлигим фақат атрофдагиларни эмас, балки ўзимни ҳам чалғитарди. Шунчаки бошқалар мен учун танлаган йўлдан борардим.

Менда буйруқларни инкор этиш ва қатъият кўрсатиш учун жасорат етишмасди. Мен мудом ташқи дунё билан тўқнашишдан даҳшатга тушардим. Хаёлимда гўё оёқ-қўлларим боғлаб қўйилгандай. Уйда доимо менга фавқуллодда қобилиятга эгалигимни уқтиришарди, шундай қилиб, ўзимнинг фавқуллодда қобилият эгаси эканлигимга ишонардим. Аммо пароход Иокогама бандаргоҳини тарк этди дегунча бундай ишончдан асар ҳам қолмаган эди. Кўзларимда ёш тирқирарди, бу ҳол мен учун тамоман тасодиф эканлигини сезиб турардим. Фақат кейинчалик бутун борлигимнинг шу зайл зухур этганини англадим.

Мен аслида шундай эдимми ёки фақат онажоним берган тарбиянинг самарасимикан? Шуниси борки, бу унча муҳим эмас, муҳими шундаки, мен ҳаминша кулги остида қолар эдим, дарвоқе, ожиз ва аянчли кишилар устидан кулиш одобданмикан!

Мен қаҳвахонада афту-ангори бўялган, муштариеларни устамонлик билан жалб қилаётган ўта башанг кийинган хотинларни кузатардим. Лекин уларнинг бирортасига ҳам ёрдамлашишга юрагим дов бермасди. Бошига цилиндрсимон шляпа кийган, пенснэ тақиб, олифталик қилаётган, сўзларни аслзода пруссаklarга ўхшаб назокат билан талаффуз этаётган ишратпараст аёлларнинг бирортасига ҳам оғиз очолмаганман.

¹ Н э м у — дуккакли ўсимлик, тунда япроқлари эгилади.

Ҳаттоки ўзимнинг довжорак ватандошларим билан муносабат ўрната олмадим, бинобарин, уларнинг заҳархандалари ва дилсиёҳликларига тоқат қилардим. Энди билсам, бунинг ҳаммаси кейинчалик бошимдан ўтган бир қиссага замин тайёрлаган экан.

Бир куни кечқурун Тиргартенда сайр қилгим келиб қолди. Боғдан чиқиб, жўкалар кўланкаси бўйлаб кетдим. Ўзим яшаётган Монбижу кўчасига ўтиш учун эски черков олдидан Клостерштрассега чиқишим керак эди. Чироқлар уммонига чўмган жўкалар кўланкасидан сўнг айвонларида ювилган кийимлар осилган, иккала томонида уйлар чўзилиб кетган тор ва қоронғи кўчаларга кириб қолдим. Эшиги олдида пахмоқ соқолли яхудий спиртли ичимликлар сотадиган жойдан ўтгач, икки зинапояли улкан бино олдидан чиқиб қолдим, улардан бири баландга, бошқаси қуйига, темирчининг ертўласига олиб борарди. Ҳар гал ушбу уч юз йиллик тарихга эга фаройиб бинони кўздан кечирарканман, қандайдир вужудимни эзувчи туйғу пайдо бўларди.

Дафъатан, черковнинг қопқалари олдида хўнграб йиғлаётган қизни кўриб қолдим. Унинг қиёфаси ўн олти-ўн етти ёшли қизни эслатарди. Бошига ташлаб қўйган шарф тагидан олтинсимон сочлари чиқиб турарди. У жуда одми, аммо тоза кийинган эди. Қадам ташлаб товушини эшитиб, орқасига ўгирилди, унинг тўзал чехрасини фақат шоирлар таърифлай олиши мумкин. Ёрқин, кўм-кўк кўзларида хазинлик акс этарди, узун киприкларидан бетиним йирик ёш томчилари тирқирар эди. Бутун вужудимни ларзага келтириш учун унинг биргина нигоҳи кифоя эди.

Ажабо, шундай бемаҳалда уни шу ерга келиш ва хўнграб йиғлашга қандай ғам-андуҳ мажбур этдийкан? Мендаги беқиёс шафқат ҳисси одатий кўрқоқлигимни енгишга ва унинг ёнига боришга ундади.

— Нега йиғлаяпсиз? Кечирасиз, мен хорижликман, аммо сизга қандайдир ёрдам кўрсатишим мумкин дир балки? — дея сўрадим ўзимнинг жасоратимдан ҳайратланиб.

У менга ажабтовур қараб қўяркан, нигоҳимдан самимий ачинишни уқиб олгандай бўлди.

— Сиз яхши одамга ўхшайсиз. Менинг онамдай бераҳм эмассиз. — У бир зум йиғлашдан тўхтади, лекин дам ўтмай, яна чиройли чехрасида кўз ёшлари милтирай бошлади.

— Илтимос, менга ёрдамлашинг! Шармандалиқдан халос бўлишга ёрдам беринг! Онам мени унинг инжиқликларига қаршилиқ кўрсатаётганим учун уради... Отам ўлди. Эртага уни дафн этиш керак, бисотимизда пул йўқ. — Қиз йиғлаётгани туфайли сўзлари ўқтин-ўқтин узилиб турарди. Унинг аламли қиёфаси менда чексиз шафқат уйғотди.

— Мен сизни уйингизга кузатиб қўяман. Илтимос, фақат тинчланинг. Биз кўчадамиз ахир, кишиларнинг диққатини тортмаслигимиз лозим.

Менга кулоқ осаркан, у соддаларча бошини елкамга қўйди. Кейин, бирдан нимадир ёдига тушди-ю, хижолат тортиб, сапчиб тушди, ёт кўзлардан хавфсираб, илгарилаб кетди.

Мен унинг ортидан борардим. Бизлар каттакон уйнинг қопқасидан ичкарига кирдик, тўртинчи қаватга чиқиладиган уйдим-чуқур зинапоя орқали кўтарилдик ва бошни эгибгина кирса бўладиган эшик олдида тўхтаб қолдик. Қиз занглаган қўнғироқ дастасини бураган эди, шу заҳотиёқ эшик ортидан кекса кампирнинг хириллаган овози эшитилди.

— Ким у?

— Бу мен, Элизаман.

У жавоб беришга улгурмасдан эшик ланг очилди-ю, кўз ўнгимда кампир пайдо бўлди. Оппоқ сочлари, қачонлардир ёқимтой бўлган чеҳрасидаги ажинлар унинг уқубатли ҳаёт кечирганидан далолат берарди. Эғнида нимдош пахмоқ кўйлак, оёғида йиртилган шиппак. Элиза менга бош ирғаб кўяркан, хонадон бўсағасидан ҳатлади. Кампир эса шундайгина кўз олдимда эшикни тақиллатиб ёпди.

Мен тамоман довдираган алпозда эшик олдида турардим. Керосин чироқнинг хира ёруғида эшик лавҳасидаги «Эрнст Вайгерт, тикувчи» деган ёзувни ўқишга муваффақ бўлдим. Бу, афтидан, марҳум отасининг номи эди. Орадан кўп ўтмай, ичкарида кампирнинг серзарда товуши эшитилди, кейин овоз босилиб, эшик очилди. Илтифотсизлиги учун кечирим сўраркан, мени ичкарига киришга таклиф этди.

Мен ошхонага кириб қолгандим. Ўнг томонда пастдаккина дераза бўлиб, унга оқ читдан парда тортилган эди. Чап томонда эса қандайдир ношуд одамнинг қўли билан қурилган беўхшов каттакон гиштин печка жойлашганди. Ярим очиқ эшикдан оппоқ чойшабга ўралган марҳумнинг жасади ётган каравот кўзга ташланарди. Мени ошхонада у билан ёнма-ён жойлашган қия шипли ошхонага бошлаб келишди. Унинг шипи йўқ ҳисоби бўлиб, тўсинларга зич қилиб елимланган варақлар шип ўрнини босарди, мансарданинг бир бурчакда каравот турарди. Ўртада устига чиройли мовут дастурхон ёпилган стол, унинг устида эса шундай вазиятда бирмунча ноўрин туйилган бир қанча китоблар, суратли альбомлар, гуллар солинган тувак бор эди.

Хижолатда қолган қизгина стол ёнида қотиб турарди. У жозибанинг ўзгинаси эди. Унинг беҳад оппоқ чеҳраси чироқ ёруғида оққизғиш аломат касб этарди. Нозик билаклари оддий кишилар тоифасидан чиққан қизниқига ўхшамасди. Кампир хонадан чиққанда қизгина тилга кираркан, талаффузидан ўзининг оддий тоифага мансублигини намоён этди.

— Сизни бу ерга бошлаб келганлигим балки нокулайдир. Сизнинг яхши одам эканлигингизни сездим, буни ёмонликка йўймасангиз керак деб ўйлайман. Ахир сиз эртага отамни дафн этиш билан боғлиқ барча ташвишни Шаумберг ўз зиммасига олганини билмайсиз. У мен икки йилдан буён хизмат қиладиган «Виктория» театрининг хўжайини, шунинг учун мен унга ёрдам сўраб мурожаат қилдим. Лекин маълум бўлишича, у бировнинг ғам-аламидан фойдаланиш пайида экан. Илтимос, менга ёрдам беринг. Қарзингизни ўзимни овқатдан қиссам ҳам, камтаргина маошимдан қайтараман. Акс ҳолда эса онам... — У йиғлаб юборди, унинг нигоҳи рад қилиб бўлмайдиган ялинишни ифодаларди... У ўзининг жозибаторлигини билиши гумон эди.

Чўнтагимда бир неча қумуш марка қолган эди. Шунинг учун кўлимдаги соатни ечиб, стол устига қўйдим.

— Дастлабки харажат учун бу аҳволингизни бирмунча енгиллаштиради. Судхўрга Монбижу кўчаси, учинчи уйда яшовчи Ота деган исмни айтиб қўйинг, мен уни сотиб оламан.

Қизнинг кўзлари чексиз ташаккурни ифодаларди. Хайрлашаётиб, мен унга қўлимни узатгандим, у уни лабларига босаркан, аламли кўз ёшлари тирқирар эди.

Эҳ, орадан кўп ўтмай қандайдир шум тақдир уни ҳузуримга ташаккур изҳор этгани бошлаб келди! У мен кун бўйи ёнида ўтириб, Шопенгауэр ва Шиллерни ўқийдиган дераза тахтасига олиб келган ҳашаматли гулчамбарни қўйди. Бу ташриф муносабатларимизнинг ибтидоси эди,

бундан ватандошларим огоҳ бўлишди. Ўша ондаёқ менинг раққосалар билан дилхушлик қилаётганлигим хусусида миш-мишлар тарқалган эди. Холбуки, ўртамизда беғубор меҳр бор эди, холос.

Улардан бири, машҳур фитначи, номини айтмайман, раҳбариятга менинг театрларга танда кўйиб қолганлигим ҳақида хабар берган эди. Шусиз ҳам кўпларнинг ақли етмайдиган баъзи нарсаларни синчиклаб ўрганаётганлигимдан зардаси қайнаб турган бошлиқ сира ҳаялламай элчихонани огоҳлантиришга улгурган эди, оқибатда менга лавозим беришни рад этишди. Элчи мени бу ҳақда хабардор қиларкан, агар ватанимга қайтишни истасам, менга йўл ҳақи тўлашлари мумкинлигини айтди. Бордию, бу ерда қолсам, бундан буён қандайдир ёрдам беришлари амри маҳол эди.

Ўйлаб олишга бир ҳафта муддат беришларини илтимос қилдим. Мулоҳазаларга бериларканман, шу аснода мени чуқур ғамга ботирадиган иккита мактуб келди. Уларнинг иккаласи ҳам қарийб бир пайтда юборилган эди. Биттаси онамнинг кўли билан, иккинчиси эса унинг, кадрдон онамнинг ўлими тўғрисида қариндошимнинг кўли билан ёзилган эди. Онамнинг мактубини ҳикоя қилиб беришга мадорим йўқ, кўзимдан селдай оқаётган ёшлар ҳалал беради.

Шу вақтгача Элиза иккаламиз ўртамиздаги муносабатлар ёт-бегоналар тасавуридагидан кўра хийла беғубор эди. Отасининг қашшоқлиги туфайли Элиза яхши тарбия ололмаганди. Ун беш ёшида кам эътибор бериладиган рақс тўгарагига қабул қилинган. Кейинчалик иккинчи даражали ролларни ижро этадиган «Виктория» театрига ишга кирган эди.

Раққосаларнинг қисмати аччиқ бўлади. Шоир Хакмндер уларни «замонавий чўрилар» деб атаган эди. Тинкани қуритадиган меҳнати эвазига арзимаган чойчақа олади, кундузи репетиция, кечқурун саҳнада. Спектакллар учун ҳашаматли либосларга бурканадилар, кундалик ҳаётда аянчли аҳволда яшашади, айниқса, ота-она, ака-ука ёки сингилларига ғамхўрлик улар зиммасига тушганда, уларнинг аксарияти алалоқибат ўта тубанлашиб кетишади.

Элиза табиатан хокисорлиги ва отасининг жиддийлиги туфайли бундай қисматдан йироқ эди. У болалигидан ўқишга меҳр қўйганди. Лекин таассуфки, унинг кўлига чакана китобфурушлар сотадиган ўртамиена романлар тушади. Бизлар танишганимиздан кейин мен унинг китоб ўқишини кузатиб турадиган бўлдим, ўшандан сўнг унинг шу соҳадаги диди тобора ўзгара бошлади, нутқи сайқал топа борди. Ҳатто менга ёзадиган мактубларида хатолар анча камайди. Айтиш жоизки, бизнинг ўртамизда даставвал ўқитувчи ва талаба муносабатлари ўрнатилган эди. Мени хизмат жойимдан бўшатганларини билиб олгач, унинг чехрасида ўзгариш юз берди. Мен албатта, бунга қандайдир даражада у ҳам сабабчи бўлганини юзига солишдан ўзимни тийгандим. Шунга қарамасдан, менинг молиявий жиҳатдан қашшоқлашганимни билиб қолса, мурувват кўрсатмай кўйишидан хавфсираб, бу ҳақда онасига ҳеч нарса демасликни илтимос қилди.

Тафсилотларга берилиб ўтирмайман. Лекин айнан шу пайтдан бошлаб Элизага нисбатан туйғуларим муҳаббатга айлана борди-ю, муносабатларимиз жиддий тус олди. Бу ҳол айни келажакдаги тақдиримни аниқлаб олай деган энг қалтис пайтда содир бўлди.

Эҳтимол, бировлар мени енгилтак деб хаёл қилишар, лекин мен муносабатларимизга жиддий ёндашардим. Элиза ҳам менга нисбатан шундай ҳолатда бўлиб, юз бериши мумкин бўлган айрилиқ хусусида оғиз очмасди. Эҳ, у қандай сулув эди, унинг ёқимли чехрасида қандай саросима акс этаётганини кўрсангиз эди! Мен эса ҳушимдан жудо бўлиб турардим.

Мен элчига ўз қароримни билдиришим керак бўлган кун келган эди. Агар мен ҳозир, мени лавозимимдан четлаштирганларида ватанимга кайтсам, шармандалигим ҳаммага аён булиб, ҳеч қачон қаддимни кўтариб юролмайдиган бўламан. Лекин яшаш учун маблағим йўқлиги туфайли бу ерда қолишнинг ҳам имкони йўқ эди.

Айнан шундай пайтда азалий дўстим, ватанга бирга қайтаётган ўртоғим Аидзава Кэнкити мададкор бўлди. У граф Амакатанинг шахсий котиби эди, у менинг лавозимимдан бўшатилаганимни билиб олгач, Токио газеталаридан бирининг ноширини мендан газетанинг хорижий мухбири сифатида фойдаланишга кўндирган эди. Бу менга Берлинда қолиб, сиёсий ва маданий ҳаёт мавзуларидаги репортажлар билан яшаш учун маблағ топиш имконини беради.

Менга арзиманган маош белгилашди, бирмунча арзонгаров қаҳвахонага яқин хонадонга кўчиб ўтдим, маошдан маошга зўрға етардим. Мен янги ҳаётга кўникаётиб, чор-ночор юрганимда Элиза ҳаққоний раҳмдиллик намоён этиб, ёрдам кўлини чўзди.

У онасини қандай кўндирганини билмайман, кўп ўтмай мен уларнинг уйида ижарада тура бошладим. Элиза иккаламиз топган-тутганимизни бирга баҳам кўриб, ҳаёт гаштини суриб яшардик.

Эрталабки нонуштадан сўнг Элиза одатда машқ қилишга отланарди, баъзан театрда бўладиган бўш кунларигина уйда қоларди. Мен Кёнигштрасседаги ўзининг тор айвони ва узунасига чўзилган зали билан машҳур қаҳвахонага бориб турардим. Шифтда осилган чироқ ёруғида у ердаги газеталарни қараб чиқардим ва мени қизиқтирган ахборотни ёзиб олардим. Ушбу қаҳвахонага муайян бирор машғулоти бўлмаган ёшлар, ўзининг арзимас сармоясини фойдаси билан қарзга берган чоллар, ишларини битириб, бир оз дам олиш учун кирган саррофлар ҳам қатнарди.

Бу ерда совуқ мрамор стол ёнида узоқ ўтириб, нималарнидир ён дафтарига кўчираётган японнинг пайдо бўлганлиги уларга ғалати туюларди. Официант аёл келтирган бир финжон қаҳва шундайлигича қолиб кетар, мен эса ҳадеб узун ёғоч тахтачага осиб қўйилган кўпчиликнинг диққатини тортадиган газеталарга нигоҳимни қадаб турардим.

Гоҳида Элиза мени излаб қаҳвахонага кирарди. Шундай ҳолларда бизлар кундуз соат бирга яқин мен ва ўша жажжи, нозиккина қиз иккаламиз биргаликда уйга қайтардик. Гоҳо ортимиздан ғаразли қараб кўйишарди.

Университетдаги маърузаларга бормай кўйгандим. Энди бўлса шифтдаги чироқнинг хира ёғдусида газета учун кичик-кичик мақолалар ёзардим, Элиза эса театрдан кайтгач, ёнгинамда ўтириб олар ва менга ҳавас билан қараб турарди. Менинг ҳозирги ишим билан қадимги қонун ва низомлар ҳақида ҳикоя қилган рефератлар ўртасида ҳеч қандай муштараклик йўқ эди.

Газета мендан сиёсий янгилик ҳақида ёрқин шарҳлар, шунингдек, адабиёт ва санъат соҳасидаги янги фикрларни кутарди. Буни нечоғлик уддалаганимни айтишим қийин, аммо ўзимнинг публицистик мақолаларимда Бёрнс ва Хейнега, албатта, кўпроқ Хейнега тақлид қилишга интилардим.

Орадан бироз муддат ўтгач, бирин-кетин Вильҳелим I ва Фридрих III вафот этди. Мен Японияга янги императорнинг тахтга ўтириши, Бисмаркнинг афдарилиши хусусида батафсил ахборот юборишим керак эди, қиссаси, ишларим даставвал фараз қилганимдан кўра кўп эди. Шу боисдан ихтисосим бўйича мўлжалланган китобларни ўқиб

чиқишга ҳам бўш вақт тополмасдим. Курслар тингловчиси сифатида рўйхатда бўлсам ҳам, маърузаларга бормасдим. Зотан улар учун тўланадиган пулим ҳам йўқ эди.

Машгулотлар орқага суриларди. Лекин мен Германияда бошқа Европа мамлакатларидагига нисбатан анча яхши йўлга қўйилган халқ маорифи соҳасидаги билимларни хийла теранлаштирдим. Мухбир бўлгандан буён ҳар куни бир талай мақола ва лавҳалар, кўчирмалар олар эдим. Талабалик йилларида орттирган малакаларим кўл келарди. Менинг бизни ўраб олган дунё ҳақида аввалги, тамоман чекланган тасаввурларим мисли кўрилмаган даражада кенгайди. Мен бу билан немис газеталаридаги бош мақолаларнигина қараб чиқишдан нари ўтмаган ватандошларимнинг кўпчилигидан хийла фарқ қилардим.

Мэйдзи даври (1868-1911 йиллар, ўша даврда табақалар тенглиги ҳақида қонун қабул қилинган)нинг йигирма биринчи йили қиши келди. Марказий кўчаларнинг хиёбонларини қордан тозалаб, қум сепишарди, йўлларнинг чеккаларида қортепалар қад кўтарган эди. Лекин Клостерштрассе мавзеидаги кўчалар қордан халос бўлмаган эди, муз парчалари билан қопланган ўпқонларни тозалашга тўғри келарди. Эрталаб уйдан чиқарканмиз, қор устида музлаб, қотиб қолган чумчуқларни кўрардик. Печкамиз ловуллаб ёниб турган бўлса-да, аммо тош деворлардан совуқ кирарди. Кўчада эса изғирин суяк-суякларимиздан ўтиб кетарди.

Яқинда Элиза шундайгина саҳнада ҳушидан кетиб йиқилган экан, уни ҳамроҳлари уйга олиб келишди. Ўшандан буён танида дармони қолмай, ҳар қандай емакдан кўнгли айнирди. Онаси бундай ҳолат сабабларини сира адашмасдан аниқлади. Наҳотки, Элиза чинданам ҳомиладор бўлса? Менинг шундай омонатгина ҳолатимда-я!

Якшанба куни эрталаб ҳаммамиз уйда эдик. Элиза ўйчан қиёфада печка ёнидаги оромкурсида ўтирарди. Гўё ҳамма нарса одатдагидай, аммо аллақандай ғам-андуҳдан унинг қалби алағда эди.

Тўсатдан хонадонга кираверишда нотаниш овоз эшитилди, шу он Элизанинг онаси менга келган хатни кўлимга тутқазди. Гарчи унда прусс маркаси ва муҳр узра Берлин деб ёзилган бўлса-да, мен Аидзаванинг хатини дарҳол танидим. Конвертни ҳаяжон билан очиб, ўқидим: «Кеча кечқурун вазир Амаката билан келдим. У сени кўрмоқчи, дарҳол етиб кел. Борди-ю, ишларингни ўнглаш мумкин бўлса, ана шу энг кўлай фурсат. Муҳтасарлик учун кечир, ўта шошиб турибман».

Мен хатни саросимага тушган ҳолда кўздан кечирдим.

— Японияданми? — сўради Элиза. — Аминманки, хунук хабар эмас. — Афтидан, у хат газетадан бўлиб, менинг ҳозирги хизматим билан боғлиқ бўлса керак деб ўйлади.

— Йўқ, ҳаммаси жойида, — жавоб бердим мен. — Сенга Аидзава ҳақида айтганим эсингдами? У бу ерга вазир билан келибди. Вазир мени қандайдир иш юзасидан кўрмоқчи экан. Демак, боришим керак.

Элиза менга худди она ўзининг якқа-ю ягона боласига қандай ғамхўрлик қилса, ўшандай ғамхўрлик қиларди. Гап вазир билан учрашувга тақалгани учун у дармонсизликни енгиб, ўрнидан турди, энг яхши оқ кўйлакни танлади, ўзи авайлаб сақлаган икки қатор тугма қадалган фракни олиб чиқди, галстукни ўз кўли билан боғлади.

— Мана, энди кўринишинг ўзгача. Қани, ойнага бир қараб қўй-чи. Негадир ўта маъюссан, сен билан бирга боришимни хоҳлайсанми? — У фракимдан тортиб кўяркан, илова қилди:

— Ҳозир сенга қараб турибман, аммо бу менинг Тоётаром эканига ишонгим келмаяпти. Сен бой ва аслзода одам бўлганинда ҳам барибир мени ташлаб кетмайсан, шундаймасми? Ҳатто онамнинг таклифлари ушалмаганда ҳам.

— Қанақа бойлик ва аслзодалик? — жилмайдим мен. — Сиёсий мансабдан Мосуво бўлганим қачон эди. Вазир билан учрашувдан ҳам фойда йўқ, шунчаки кўпдан буён кўрмаган азалий дўстим билан кўришаман.

Элизанинг онаси мен учун дабдабали извош чақиртирган экан, у қорни ғирчиллатиб эшик олдига келганда мен қўлқопларимни кийиб, унча янги бўлмаган пальтомни елкамга ташлаб, шляпамни олиб, хайрлашув олдидан Элизани ўпдим. Мен извошга ўтириб олганимда у қиров босган деразани ланг очиб юборди, унинг тузиган сочлари шиддатли шамолда ҳилпирарди.

Мен «Кайзерхоф» меҳмонхонаси олдида извошдан тушгач, қоролуқдан жаноб Айдзаванинг қайси хонада истиқомат қилаётганини билиб олдим-да, мармар зина орқали керакли қаватга кўтарила бошладим. Бунақа жойларда кўпдан бери бўлмаган эдим. Ҳашаматли устунлар, барқут диванлар ва кўзгулар билан безатилган кенг залда пальтомни ечиб, йўлак бўйлаб Айдзаванинг хонасига йўналдим. Эшиклар олдида бироз қадамимни секинлатдим, наҳотки бизлар учрашсак? Университетда ўқиб юрган пайтимизда у менинг истеъдодлигимни эътироф этарди.

Мана бизлар бақамти бўлиб турибмиз. Сўнгги учрашган вақтимиздагидан кўра у бироз тўлишган, салобат касб этганди. Лекин ҳар доимгидек тетик ва самимий эди. Тафсилотларга берилишга вақт йўқ эди, бизни вазир кутарди.

Вазир менга бир қанча ҳужжатларни таржима қилишни топширди. Мен уларни олдимга хайрлашдим. Орқамдан келаётган Айдваза менга бирга нонушта қилишни таклиф этди.

Нонушта чоғида асосан у савол берар, мен эса жавоб қайтарардим. У ўз мартабасини анча мустаҳкамлаган эди, бироқ бу жиҳатдан мен ҳадеб қусурларга йўл қўярдим. Мен унга ҳаётимда юз берган машаққатлар ҳақида миридан-сиригача сўзлаб бердим. У мени тингларкан, ҳайратланар, аммо ҳечам айбга йўймасди. Ватандошларимизнинг риёкорлиги уни ғазаблантирар эди. Лекин мен ҳикоямни тугатгач, у жиддий тортди ва бирпасдан кейин мени туғма иродасизлигим учун қийин бошлади: мендай ўқимишли, истеъдодли одам муккасидан ўша қизга берилиб кетганмишман, ўзимни вақтни беҳуда ўтказишга маҳкум этган эмишман.

Ҳолбуки, айни чоғда граф Амакатага менинг немис тилини билишимдан бошқа ҳеч нарса керак эмасди. Ишдан бўшагилишимнинг сабаби унга маълум эди, бинобарин, Айдзава мен учун илтимос қилишга уринмасди ҳам. Унинг тахминича, бордию, граф ўзини чалғитишга уринаётганларини билиб олса, бу яхшилиққа олиб келмайди, агар мен ўз ишим билан унинг ишончини қозонсам, ўз қобилиятимни намоён этолсам, ўшанда унга мақбул бўлишим мумкин, гап аёлларга тақалганда, шуниси равшанки, бордию, ўртаимизда самимий севги мавжуд бўлганда ҳам, барибир бутун ҳаётингни қиморга тикиб бўлмади. Оддий ҳаётий ҳақиқат шундаки, мен журъат этиб, ҳаммасига чек қуйишим лозим, вассалом. У менга ана шундай ҳаракат дастурини таклиф этган эди.

Унга қулоқ солиб ўтирарканман, мени шундай туйғу чўлғаб оларди: гўё мен тўлқинларга ишониб узоқ уфқдаги тоғларга етишга уриниб, океанда сузаётгандай, аммо ўша тоғлар қалин туман билан қоп-

ланган, уларни кўришни орзу қилмаса ҳам бўлади. Уларга етган тақдирда ҳам интилаётган нарсага эриша оласанми?

Ҳарчанд қашшоқ яшасакда, Элиза билан кечаятган ҳаёт менга ажойиб туюларди, унинг муҳаббатини рад этолмасдим. Табиатан кўнгил бўшлигим туфайли бирор қарорга келмасликни афзал билардим. Шунга қарамасдан, бир пайт дўстимнинг маслаҳатларига кулоқ осиб, ўтмишимга чек қўйишга ваъда бердим. Умуман айтганда, жиддий йўқотишлар таҳдиди натижасида рақибимга қаршилик кўрсатишим мумкин, бироқ дўстим учун нимадандир воз кечолмайман. Ромлари икки қават деразали ва ловуллаб ёниб турган каминлик ресторан иссиқ ва шинам эди. Лекин кўчага чиқдим дегунча совуқ шамол юзга тикандек урилар, изғирин юпқа пальтомдан ўтиб, юрагимни жунжиқтириб юборар эди. Хужжатлар таржимасини бир кечадаёқ ниҳоясига етказдим. Шундан сўнг мен «Кайзерхоф»га танда қўйиб қолдим. Даставвал граф мен билан нуқул ишларим хусусида гаплашди, лекин кейинчалик, бир куни ватанимизда содир бўлган айрим ҳодисалар тўғрисида гап очилди, у бу жиҳатдан менинг фикрларим билан қизиқди. Шуниси борки, у бошқа бир гал ёт мамлакатда вақти-вақти билан юз бериб турадиган чигал воқеалар ҳақида гапираркан, қаттиқ кулиб юборди.

Тахминан бир соатдан сўнг граф менга кутилмаган бир таклиф билан мурожаат қилди:

— Эртага мен Россияга жўнаб кетаяпман. Менга шерик бўлишни хоҳламайсизми?

Кейинги пайтларда Аидзава банд бўлганлиги учун биринчи кун кўришолмадик. Шу боисдан бу таклиф тасодифан менинг чекимга тушган эди. Шу ерда ҳам ҳар доимгидек иснод келтирадиган ожизлигим тутиб кетди: «Наҳотки рад қилиш мумкин бўлса!» Ваҳоланки, борди-ю, мен ҳурмат қилган киши менга қандайдир илтимос билан мурожаат қилса бас, шу заҳотиёқ, розилик билдираман. Оқибатини ўйлаб ҳам ўтирмайман. Бундан ташқари, мен шошқалоқларча бирор қарорга келган бўлсам, айбимни ювиш учун ҳар қандай қийинчиликка қарамай, ҳеч шубҳасиз, берилган ваъдамнинг устидан чиқаман.

Ўша куни мен таржима ҳақини ҳам, хизмат сафари пулини ҳам олдим. Пулнинг бир қисмини мен Россиядан қайтганимча яшаб тургин деб Элизага бердим. У эрталаб ҳаким хузурида бўлган экан, ўзининг одатий камқонлиги сабабли бунга ишонмаган бўлса-да, ҳаким унинг ҳомиладорлигини исботлаган эди. Бунинг устига, театрдан хабар келди: Элизани кўпдан буён театрга бормаганлиги учун вазифасидан бўшатишган эди. У бор-йўғи бир ойгина касал бўлган эди, бундай бешафқат қарорга келганда бошқа сабабни назарда тутишган бўлса ажаб эмас.

Менинг сафарим Элизада ғайритабиий хавотир уйғотгани йўқ, у менинг туйғуларимнинг самимийлигига мутлақо шубҳаланмасди.

Темирўл орқали мўлжалланган сафар унча узоқ эмасди, шунинг учун кўп нарса олиш талаб қилинмасди. Ижарага олинган қора костюм-шимни, луғат ва «Гота альманахи»нинг сўнгги сонини жойлаштирдим, холос. Элизанинг аҳволини инobatга олган ҳолда сафарим соғлиғига таъсир этишидан хавфсираб, уни барвақт онаси билан танишлариникига бориш иложини қилдим. Ўзим эса, хонадоннинг эшигини кулфига, калитни кираверишдаги этикдўзга бериб қўйдим Хўш, Россия сафари ҳақида нима десам экан? Таржимон вазифасида дафъатан гуноҳларга макон ердан ажралиб, булутлар сари парвоз этибман. Вазирнинг мулозимлари билан Петербургга келиб, воқеалар гирдобига шўнғиб кетибман. Саройнинг ҳашамадли қиёфаси

музлар ва қорлар салтанатига кўчирилган Парижга хос дабдабани эслатарди. Сон-саноқсиз шамларнинг ёғдуси заррин погонлар ва юлдузларнинг ҳалқаларида чарақларди. Жимжимадор қилиб ясатилган каминлар ёнида ўтириб олган сарой хонимлари ташқаридаги изғириндан беҳабардай, дабдабали елпинишарди. Вазирнинг мулозимлари орасида француз тилини бирмунча биладиган мен эканман, бинобарин, меҳмон ва мезбонларнинг ўзаро суҳбатини таъминлашим учун бетиним нари-бери ивирсиб юришга тўғри келди.

Элизани ёдимдан чиқармасдим. Ҳа, бордию, унутмоқчи бўлсам ҳам унутолмасдим, ундан ҳар кунни хат олардим! Унинг ёзишича, мен кетган кунни ёлғизлик ва ҳасратдан фориғ бўлиш учун кеч тунгача танишлариникида ўтирипти, уйга келганида дармонсизликдан тўшакка ағдарилипти ва ухлаб қолипти. Эрталаб уйғониб, тушига кирган даҳшатларни ўйларкан, ўрнидан турай деганда унга шундай ғам-алам ва саросимадан воз кечиш ҳам ўрлапти. Унинг биринчи мактуби умумий тарзда шундай битилганди. Кейинги хатлари ҳам мусибат аломатлари сингари жаранглар, нукул «оҳ-воҳ»дан бошланарди.

«Оҳ, сенга муҳаббатимнинг теранлигини энди тушуниб етибман! Сен ватанимда яқин қариндошим қолмади дегандинг, шундай экан, нега энди бутунлай бизникига кўчиб келишинг мумкин эмас экан, пайти келиб аҳволимиз яхшиланар. Мен сенга шундай меҳр ва ғамхўрлик кўрсатишга интилардимки, сен ўзингни бу ерда ўз уйингдигдек ҳис этардинг. Борди-ю, ватанинга қайтишинга тўғри келса, онам ва мен сенинг ортингдан борардик. Лекин йўл пулини қаердан оламиз? Илгари хизмат ишларинг юришиб кетса, шу ерда қолсак ҳам бўлаверади деб ўйлардим. Аммо ҳозирги, йигирма кунлик айрилик шуни кўрсатдики, сенсиз ҳаёт мен учун ўта мушкул экан... Аҳволим атрофдагиларга маълум, онам билан ёлғиз қолиш менга ҳечам мумкин эмас, иккалаамиз бот-бот жанжаллашиб қоламиз. У менинг қатъиятлилигим олдида таслим бўлади. Сен билан мен Шарққа кетсак, онам ўзининг узоқ қариндошлари яшайдиган Штеттин деган жойга кўчиб кетиш нияти бор. Сўнги хатингда вазирнинг муҳим ишлари билан банд эканлигингни ёзибсан, шу юмушларинг бизга йўл пули йиғишга ёрдам беролмайдими? Берлинга қайтишинга муштоқу мунтазирман».

Ушбу мактуб биринчи бор мени юз берган вазият ҳақида жиддий ўйлашга мажбур этди. Менинг дастлабки енгилтаклигим заррача бўлсин мурувватга арзимаёди.

Мен энди ўзимнинг муаммоларимни бегоналар аралашувига йўл қўймасдан ҳал этишга қабтй қарор қилдим. Иккинчи даражали масалалар хусусида гап борганда мустақило қарорга келиш қийинчилик туғдирмасди. Гап Элиза билан менинг ўзаро муносабатларимизга тақалганда бор журъатим қаергадир ғойиб бўларди.

Шу аснода вазир менга борган сайин катта эътибор бера бошлади. Ахир ҳозир мен узоқни кўролмаганим туфайли зарур ишларни амалга оширишдан нари ўтолмасдим. Ҳар бир сония менинг келажагим учун қандай таъсир кўрсатиши худонинг ўзигагина аён, мен унинг хоҳиш-иродасига бўйин эгишга қодирман, холос. Элизага бўлган туйғуларим совиб қолдимикан ё?

Мени биринчи бор вазирга таништиришганларида унинг ишончини қозониш мушкул бўлса керак деб ўйлаган эдим. Лекин вақт ўтиши билан мен бунга эришдим. Аидзава «Японияга қайтгач, бизлар бирга ишлаймиз» деган гапни бир неча бор такрорлаган эди. Бу

вазир тузган режага ишора эдими, билмасдим, нечоғлик қалин дўст бўлмайлик, лавозим ахлоқи юзасидан Аидзава менга бу ҳақда очиғини айтолмаганди. Мен обдон ўйлаб оларканман, ўз-ўзимга Аидзава менинг Элиза билан алоқани узаман деб ўйламасдан берган ваъдам ҳақида вазирга айтдимикан, дея савол бердим.

Даставвал, эндигина Германияга қадам қўйганимда ўз шахсиятимда қандайдир уйғониш ҳис этгандай бўлдим. Ушанда мен ҳар қандай ҳолда ҳеч қачон бегоналар қўлида ўйинчоқ бўлмаслигим керак дея онт ичгандим. Кўриб турганингиздек бу оёқлари боғланган, аммо қанот қоқиш имкони берилган, ўзига бино қўйган кушчанинг ҳолатини эслатарди. Шу боис бундай кишанлардан халос бўлишга умидим йўқ эди. Аввалига департамент бошлиғининг, энди эса вазирнинг қўғирчоғига айланган эдим.

Ваколатхона билан биргаликда амалга оширилган миссиямиз Янги Йил арафасида ниҳоясига етди.

Вокзалда ҳамроҳларим билан хайрлашиб, извошга ўтириб уйга жўнадим. Янги йилда одатда берлинликлар ухламайди, келгуси кун эрталаб камини тўлдиришади. Кўчаларда сукунат ва изғирин ҳукмрон, қотиб қолган қор ярақлаб турибди. Извош Клостерштрассега бурилиб, киравериш олдида тўхтади. Деразанинг қандай очилганини эшитдим, бироқ уни извошда туриб кўриб бўлмасди. Извошчи сафар халтамни олиб, йўлак томон йўналди. Шу он Элиза истиқболимга югуриб чиқди. У шодон қичқираркан, ҳайратланган извошчининг кўз ўнгида огушимга ташланди. У ўзича мийиғида тўнғиллаб қўйди, лекин нима деганини эшитмадим.

— Оҳ, ниҳоят! Агар келмаганимда нақ ўлардим!

Шу дақиқагача мен иккиланиб юрардим. Гоҳо Японияга, гоҳо муваффақиятга бўлган ташналик севгидан устун туюларди. Лекин ҳозир унинг мени ўз оғушига олиши барча шубҳалар туманини тарқатиб юборди. Бошини елкамга қўйиб йиғларди, кўзларидан қувонч ёшлари тирқирарди.

— Қайси қаватга? — сўради извошчи зина орқали кўтариларкан.

Эшик олдида бизни Элизанинг онаси қарши олди, извошчи билан ҳисоблашсин дея унга кумуш танга бердим. Элиза мени қўлтиқлаб хонага бошлаб келди. Кўзимга стол устига тўшалган оқ мато ташланди. Уни жилмайиб кўрсатаркан, Элиза деди:

— Кўрдингми, қандай тайёрланаяпмиз!..

У қўлига бир бўлак матони олганда унинг йўрғак эканлигини тушундим.

— Эҳ, нақадар бахтли эканлигимни тасаввур этолмайсан! Боламизнинг кўзлари сеникидек қора бўлади. Унинг кўзлари сеникидек бўлишини орзу қиламан. Кел, унга сенинг номингни берайлик! Бу сенга кулгили туюлиши мумкин, албатта, аммо мен сен билан черковга борадиган ўша саодатли сонияни кўришга муштоқу мунтазирман. — У жиққа ёш кўзларини менга қаратди.

Сафардан сўнг дам олаётган бўлса керак деб бир неча кун графникига бормадим. Ундан бирор кун мени тақлиф қилган мактуб келишини ўйлаб, ҳеч қаерга жилмасдан уйда ўтирардим. У мени очиқ чеҳра билан кутиб олди, Россияда қилинган ишлар учун ташаккур изҳор этди. Кейин туйқусдан мендан ўзи билан бирга Японияга қайтиш истагим борми-йўқлигини сўради. Менинг саводхонлигимни мақтаркан, тилларни билиш фавқулодда бебаҳо бойлик эканлигини эътироф этди. Менинг кўпдан буён Германияда эканлигимни билган ҳолда бу ерда муайян мажбуриятларим бўлиши мумкинлигидан хавфсирарди, лекин бунақа тўсиқларнинг мавжуд эмаслигини Аидзава орқали билиб олган экан.

Унинг режаларига қарши боришга менинг қурбим етмасди. Мени титроқ босди, бироқ Аидзава айтган нарсани рад қилишга журъатим етмади. Бундай имкониятни бой бериш менга умрбод ватандан жудо бўлишни англатарди ва айни замонда мен учун пок номимни қайтариш имкониятига барабар эди. Мен бир дақиқа шу ерда, улкан гарб пойтахтида одамлар гирдобида ўлишимни тасаввур қилиб кўрдим. Бундай истиқболдан юрагим орқага тортиб кетди. Маънавий тийнатимга хос барча мулоҳазалар ғойиб бўлди. Мен розиман деб юбордим.

Бу менинг пасткашлигим эди, албатта. Уйга қайтгач, Элизага нима дейман? Графнинг ҳузуридан чиққанимда бутун вужудимни аллақандай ғулғула чулғади. Уй-хаёлларим чувалиб, тундагидай йўлдан адашиб, оёғимни зўрға судраб бораётгандим. Яхшиямки, извошчи ортимдан қичқиришга улгурди, акс ҳолда, нақ ғилдираклар тагида қолиб кетардим. Қандай қилиб, Тиргартенга келиб қолганимни, мисли кўрилмаган дармонсизлик ва бош оғриғи хуруж қилиб, тердан жикқа ҳўл бўлиб, ўриндикқа чўкиб ухлаб қолганимни эслай олмайман. Мен даҳшатли совуқдан уйғониб кетдим. Атрофга қоронғулик чўккан, пальтом ва шляпамни қалин қор босган эди.

Соат ўн иккини кўрсатмоқда эди. Моабит райони Клостерштрассе кўчасидаги кўнка¹ йўлини қалин қор қоплаган эди.

Бранденбург дарвозалари ёнидаги газ фонуслари кўчани хира ёритарди. Мен ўрнимдан туришга ўриниб кўрдим, аммо оёқларим акашак бўлиб туришга имкон бермасди. Уларни обдон ишқалашга тўғри келди.

Клостерштрассега қандай етиб келганимни эслолмайман. Тун ярим кечадан ўтган эди. Жўкалар кўланкасидаги қаҳвахона ва ошхоналар очилган бўлса керак, аммо мен ҳеч нарсани пайқамасдим. Қилинган хиёнатни ҳис этиш мен учун дунёни зулматга чўмдирган эди.

Элиза ҳали уйғоқ эди, шекилли. Тўртинчи қаватдаги чироқ тун осмони манзаридида юлдуз мисол чарақларди. Мен зинадан қарийб эмаклаб кўтарилдим, оёқларим зирқирарди, ошхона орқали ўтиб, хона эшигини ланг очиб юбордим. Элиза болалар кийимини тикиши билан овора эди. Мен уйга кириб келганда у қийқириб юборди:

— Сенга нима бўлди? Афт-ангоринг абгор бўпти-ку!

Ҳақиқатан ҳам мени кўрган киши даҳшатга тушадиган аҳволда эди! Уйга келаётиб, йўлда тинимсиз қоқилар ва гандираклаб йиқилардим, шу боис усти-бошим лойга ботганди. Шляпам йўқолган, бошимда сочларим хурпайиб кетганди.

Элизага ниманидир тушунтиришга уринганим эсимда. Оёғимда зўрға турардим, йиқилмайин дея столга ёпишардим, лекин гандираклаб, ерга ағдарилдим.

Бир неча кун тўшакка михланишга тўғри келди. Алаҳсираб, гоҳ у ёнимга, гоҳ бу ёнимга ағдарилдим, Элиза ёнимда, ҳеч қаерга жилмай ўтирарди.

Энди тузала бошлаганимда Аидзава келиб қолди. Мен ундан нимани пинҳон тутаётганимни ўз кўзи билан кўрди. Лекин вазирга фақат менинг касаллигимни билдирган эди.

Биринчи бор Элизага иқроп бўлган ҳолда қараганимда унинг чеҳрасида юз берган ўзгариш мени ҳайратга солган эди. Мен касал бўлиб ётганимда хийла ҳолдан тойган, уйқусизликдан кўзлари қизариб, киртайиб кетганди, юзида қон қолмаган эди. Аидзаванинг ёрдами туфайли кундалик харажатлар учун пулга муҳтож эмасдик, лекин унинг ёрдамига таяниш Элизани хуноб қиларди.

¹ Кўнка — от қўшиб юриладиган вагон.

Кейинчалик у менга сўзлаб берганидек, мен ўша машъум кеча вазирнинг таклифини қабул қилганлигимни Элизага етказган экан. У бу ҳақда унга айтганида ранги-кути учиб, ўриндиқдан сакраб: «Менинг Тоётарам, хиёнат қилишга қандай журъат этолдинг?» деб хитоб қилган ва беҳуш йиқилган. Аидзава ва онаси уни қаравотга ётқизишган. Аидзаванинг менга ҳикоя қилишича, у бир муддатдан сўнг ўзига келиб, нигоҳини узоқларга қадаганича жойида қотиб турган. У фақат менинг исмимни айтиб қичқирар ва лаънатларкан, сочларини юлар ва кўрпани ғажир экан. Аҳён-аҳёнда ўзига келиб, нималарнидир излаган. У онасининг қўлидан ҳеч нарсани олмаган. Фақат йўргакни опичлаб, уни юзига босиб, йиғларкан.

Элизанинг жазаваси борган сайин сусайди. Лекин айна дамда онг-шуури учқунлари йўқола борди, унинг ақли гўдакникига тенглашиб қолганди. Кўрикдан ўтказган ҳақим, унинг тузалиши амримаҳол, ногаҳоний таъсир натижасида руҳий касалликка йўлиққанлигини эътироф этди. Ҳақим уни Дальдорфдаги асаб касалликлари шифохонасига ётқизишни тавсия этди, лекин Элиза бунга тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатар, фақат ўша йўргакни кўкрагига босиб, қўллари билан авайлаб силаркан, ўзини хотиржам ҳис этарди. Мен касалга чалиниб ётганимда у ёнимдан жилган эмас, лекин ҳаракатлари бежо, ўзи бесаранжом эди. Гоҳо ниманидир сезгандай «дори, дори ...» дея гудраниб қўярди.

Мен орадан кўп ўтмай узил-кесил тузалиб кетдим. Мен «жони узилган» аёлни қучган ҳолда дард-алам ичра хўнграб йиғлардим. Вазир билан Японияга қайтиш олдидан Аидзаванинг маслаҳати билан Элизанинг кундалик сарф-харажати ва ақлдан озган бадбахт аёлдан туғиладиган бола учун алоҳида миқдорда пул бериб қўйдим.

Ҳа, Аидзава Кенкити — камдан-кам учрайдиган дўст, аммо мен ҳали ҳамон ундан нафратланаман.

*Шарқнинг аллома шоири Муҳаммад Иқбол
таваллудининг 140 йиллигига*

Иқбол абадияти

Шарқнинг машҳур файласуф-шоири Муҳаммад Иқбол фақат Ҳиндистон ярим оролидагина эмас, балки бутун хорижий шарқнинг адабий, сиёсий ва ғоявий ҳаётига катта таъсир кўрсатган файласуф шахсдир.

Машҳур ҳинд адиби Мулк Раҷ Ананд файласуф-шоир Муҳаммад Иқболнинг шарқ адабиётида, қолаверса жаҳон адабиётида тугган ўрнига шундай баҳо беради:

«Улуғ шоир, теран файласуф Муҳаммад Иқбол фақатгина Ҳиндистон адабиётини мустаҳкамлаш ва унинг миллий қайта тикланиши билан чегараланиб қолмай, балки Туркия, Эрон, Миср, Афғонистон каби мамлакатларда поэтик ва фалсафий фикрларнинг тараққий этишида илҳом манбаи бўлиб келган».

Муҳаммад Иқбол бу борада буюк Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Румий, Бедил, Ғолибларнинг инсонларварлик ғояларини давом эттиради, инсоннинг яратувчилик қудратини мадҳ этади.

Муҳаммад Иқбол 1877 йили 9 ноябрда ҳозирги Покистон Ислом Республикаси Панжоб вилоятига қарашли Сиалкот шаҳрида майда тижоратчи оиласида таваллуд топди. Аллома Иқболнинг ёзишчига, унинг аждоллари асли кашмирлик браҳманлардан бўлиб, деярли 300 йил аввал ислом динини қабул қилади. Исломни қабул қилган бу хонадон бошқа кўп хонадонлар сингари рожаларнинг зулмидан танг аҳволга тушгач, Кашмирни ташлаб, Сиалкотда истиқомат қила бошлайди. Бўлажак шоирнинг отаси Шайх Нурмуҳаммад ва волидаси Имом бибилар тақводор кишилар бўлганликлари учун ўз фарзандларини ҳам ислом дини руҳида тарбиялашга катта эътибор беришган. Оилада ҳукм сурган диний руҳ ҳамда бу хонадонга зиёрат қилиб келадиган кишиларнинг дин ҳақидаги суҳбатларини эшитган иқтидорли, ўткир зеҳнли Муҳаммад Иқбол уларни қалбига жо қиларди. У бошланғич маълумотни она шаҳри Сиалкотда олиб, кейинчалик илмий ва маданий марказлардан бири, Лоҳур шаҳрига келиб, ўз билимини ошириш мақсадида коллежга кириб ўқийди. Сиалкотдаги мубашширлик мактабида таҳсил олаётган чоғида Иқбол араб-форс адабиёти ва тилини мукамал билган машҳур олим Саййид Мир Ҳасан билан яқиндан танишади. Олим бўлажак шоир қалбида Шарқ шеърлятига, айниқса, форс назмига чуқур муҳаббат уйғотади. Чунки бунга асос бор эди. Устознинг шогирдлари орасида Муҳаммад Иқбол ўткир зеҳни, илмга чанқоқлиги билан ажралиб турарди. Бўлажак шоирнинг араб-форс адабиётига, тилига бўлган ҳаваси жуда баланд бўлиб, унинг учун ҳам устоз Саййид Мир Ҳасан шогирди Муҳаммад Иқбол ҳақида гап кетганда: «Бу йигит келажакда катта обрўга эга бўлади, шу боисдан унга араб-форс тили ва адабиётини миридан-сиригача ўргатиш менга хузур бахш этади», — дер эди.

Дарҳақиқат, Муҳаммад Иқбол илм ўрганиш йўлидаги ҳар қандай қийинчиликлардан чекинмай, билмаганини Шарқ ва Ғарб олимларидан сўраб ўрганди. Шогирднинг устозига ҳурмати баланд бўлган. Чунончи, ҳукумат келажаги порлоқ ёш шоирни «сэр», яъни «жаноб» деб мурожаат этишларини сўрашганда, у «Сиз аввал устозимга «Шамс ул-уламо» (уламоларнинг қуёши) деган унвон берсангиз, мен шунда рози бўламан», — дейди. Шунда вилоят губернатори:

«Мен унинг номини бутун биринчи маротаба эшитяпман. Нима, у китоблар ёзганми?», — деб сўрайди. Шунда Муҳаммад Иқбол: «Гарчанд устозим китоб ёзмаган бўлса-да, мен унинг жонли китобиман. Бу шахс менинг энг азиз, мўътабар устозимдир», — деб жавоб беради. Шунда инглиз ҳукумати Муҳаммад Иқболни «сэр» деб атади, унинг устозига «Шамс ул-уламо» деган унвон берди.

Муҳаммад Иқбол Ҳофиз, Саъдий Шерозий, Бедил, Румий ғазалларини жуда эрта мутолаа қилишга киришди. Мактабда ўқиб юрган пайтларидаёқ урду тилида шеърлар битар эди.

Бўлажак олим Лоҳурда фалсафадан таҳсил олади. Бу ерда у Шарқ фалсафаси ва адабиётининг билимдони Томас Арнольд билан танишади. У орқали инглиз тилини пухта ўрганишга киришади. Томас Арнольд талабаларга меҳрибонлиги туфайли Муҳаммад Иқболнинг унга меҳри тушади. Томас Арнольд ёш олимни фалсафа билан бирга, табиатни севишга, ундан баҳра олишга ўргатди. Томас Арнольд хизмат муддати тугаб, она юрти Англияга жўнаётганда, Муҳаммад Иқбол хафа бўлиб, «Нола-е-фироқ» шеърини битади.

Шоирнинг дастлабки назмлари устози Саййид Мир Ҳасанга жуда маъқул бўлади ва у шогирдига бу назмларни ўз даврининг шеърият юлдузи ва талабчан танқидчи Доғ Деҳлавийга юбориб, унинг фикрини билишни маслаҳат беради. У шундай қилади ҳам ва Доғ Деҳлавийдан тез орада юқори баҳо олади. Шундан кейин шоир Доғ Деҳлавий билан ёзишмалар олиб боради. Доғ Деҳлавий эндиликда унинг шеърлари таҳрирга муҳтож эмаслигини билдиради.

Ёш шоир турли анжуманларда, мушоираларда шеърлари билан аста-секин танила бошлайди ва шеърият мухлислари назарига тушади.

Доғ Деҳлавий вафот этганда Иқбол қаттиқ қайғуриб, устози хотирасига алам-изтиробга тўла марсиясини битади.

Муҳаммад Иқболнинг волид ва волидаси ўз фарзандларининг розилигини олмасдан 15 ёшлигидаёқ уни гуҷаротлик доктор Ато Муҳаммаднинг қизига (Орий Хотунга) уйлантириб қўйган эдилар. Орий Хотун жуда юмшоқфевл, очикқўнгил, лекин саводсиз, оддийгина бир қиз эди. Муҳаммад Иқбол унга нисбатан муҳаббат, яъни маънавий яқинлик сезмади. Муҳаммад Иқбол ушбу хотинидан Офтоб Иқбол исмли ўғил ва Меърож Бегим исмли қиз кўрди. Лекин қизи Меърож Бегим 18 ёшга тўлар-тўлмас оламдан кўз юмади. Муҳаммад Иқбол 1899 йили Лоҳурда «Анжумани ҳимоят-е ислом» жамоасининг 15 йиллигига бағишланган тантанали мажлисда ўзининг «Нола-е-ятим» шеърини ўқиб, шеърият мухлисларининг таҳсинига сазовор бўлган эди. Ўша кундан эътиборан Лоҳурда урду тилида чоп этиладиган «Махзан» журналининг ҳар бир сонида Муҳаммад Иқболнинг шеърлари чоп этиладиган бўлди. Муҳаммад Иқбол мазкур журналнинг бош муҳаррири, урду адабиётининг кўзга кўринган таниқли шахс Шайх Абдул Қодир билан яқиндан танишиб, у билан қиёматлик дўст бўлиб қолди.

Абдул Қодир ўзининг яқин дўсти ва ватандоши ҳақида мамнуният билан шундай дил сўзларини битган:

«Агарда мен таносух назариясига ишонганимда эди, унда мен шундай деган бўлардим: шеъриятга ўзини бағишлаган Мирзо Ғолиб ўзи билан шеъриятини ҳам ломаконга олиб кетган бўлса-да, бу шеърият уни яна ерга қайтиб тушишга мажбур қиларди ва яна қайтадан ўзининг шуъласи билан бирор-бир фоний инсон қалбини ёритиб, гуллаб турган шеърият бўстонини сугорган бўларди. Буюк шоирнинг қалби иккинчи маротаба узоқ Панжобда қайта туғилган бўлиб, шеърият санъатининг барча тилсимотларини Муҳаммад Иқбол исмли инсонга бағишлаган бўларди». Дарҳақиқат, Муҳаммад Иқболнинг шеърлари Ҳиндистон ва Покистонда Мирзо Ғолиб шеърлари сингари машҳурдир.

1899 йили Муҳаммад Иқбол коллежни икки олтин медаль билан тугатиб, магистрлик даражасини олишга муваффақ бўлди. Ўша йилиёқ уни фалсафа ва фикрдан маъруза ўқишга олиб қолдилар. Мазкур коллежда у 1905 йилгача мударрислик қилди.

1903 йили истеъдодли ёш олим иқтисодий муаммоларга бағишланган «Илм ул-иқтисод» номли асарини чоп этади. Бу асар унинг иқтисод фани бўйича чоп этилган биринчи асари эди.

1905 йили Муҳаммад Иқбол коллеждаги меҳрибон устози Томас Арнольднинг маслаҳати ва акасининг моддий ёрдами билан илмини ошириш мақсадида

Англияга жўнайди. Муҳаммад Иқбол Лондонга жўнашдан олдин Дехлига келиб, шоир Мирзо Голиб қабрини зиёрат қилди ва шу ерда бундай шеър битди:

Шеърят майдонида фикру хаёл чамбарчас
 Лутфу гуёлик ичра ким тенгдир сенга, Голиб?
 Ҳиндистон сарзаминини нега терс айладинг, айт.
 Келгайми яна ундай ақлу санъатга голиб?
 Голибдай бир инсонга муҳтожмиз жуда-жуда,
 Меҳру эътиқодини кўп йиллар ичра солиб.
 Жаҳонбод эй Дехли, илму ҳунар бешиги,
 Бу кун йиғлайди қасринг, кулбаларинг, деворинг.
 Хоки замининг ичра ухлар қамару қуёш,
 Уларнинг сиймосида улуғлик, иқтидоринг.
 Голибдай жавоҳир ором олар қаърингда,
 Голибки, кеча, бугун, эрталик ифтихоринг.

Ж.ЖАББОРОВ таржимаси

1908 йили Муҳаммад Иқбол Лондондан қайтиб келиб, ҳуқуқ фанини чуқур ўрганишга киришди, бу соҳа бўйича ҳам докторлик дипломини олишга сазовор бўлиб, тўғри бало берадиган ҳақиқий зиёли бўлиб қайтган эди.

Европада илм олиб юрган чоғларида Муҳаммад Иқбол зодагон оиладан чиққан Атия бегум Файзий билан танишган эди. Атия ҳам ўша йилларда Лондонда Фарб фалсафасидан таҳсил кўраётган эди. Улар бир-бирлари билан тез-тез учрашиб, фалсафа, адабиёт, Ватан тақдири ҳақида суҳбатлашиб туришарди. Уларнинг бундай дўстона учрашувлари она-Ватанларида ҳам давом этиб келди.

Шундан сўнг Муҳаммад Иқбол мусулмонларни сиёсий фаолликка чақаришни, инглиз ҳукмронлиги остида ётган ватандошларининг оғир аҳволини яхшилашни ўзининг асосий бурчи ва вазифаси деб билди.

Табиийки, Муҳаммад Иқболнинг миллий-озодлик ҳаракатидаги фаолияти унинг сиёсий онги ўсишига катта таъсир кўрсатди.

1915 йили Муҳаммад Иқбол ўзининг форсий тилида ёзган «Асрор-е-худий» «Шахс сирлари» маснавийсини чоп эттирди. Мазкур асарида шоир шахснинг маънавий камолотга эришиш йўлидаги фаолиятини моҳирона тасвирлаб, бу борада фаол ҳаракат қилишга даъват этади. Бу асар инглиз шарқшуноси, йирик адабиётшунос, профессор Никольсонда катта қизиқиш уйғотади ва бу асарга сўзбоши ёзиб, уни инглиз тилига таржима қилиб чоп эттиради. 1918 йили шоирнинг иккинчи маснавийси «Румуз-е-бехудий», («Шахс сирларининг очилиши») асари форс тилида чоп этилди. Бу асарда шахснинг камолотга эришувида жамият муҳим роль ўйнашини, жамият шахсларсиз ҳеч нарса бўлмагани каби шахс ҳам жамиятсиз ҳеч нарса эмаслигини таъкидлайди.

1923 йили шоирнинг форс тилидаги лирик шеърлари тўплами «Паёми Машрик» («Шарқ хабари») чоп этилди. Тўпланда шоирнинг фалсафий фикрлари ўз ифодасини топган. Бу асар буюк олмон шоири Гётенинг «Фарбу Шарқ девон»ига назира тарзида ёзилган бўлиб, шоир уни беш қисмга бўлади. Биринчи қисми «Лолае-е-Тур» («Тур тоғининг лолалари») иккинчи қисми «Афкор», («Фикрлар»), учинчи қисми «Май-е-боқий» («Боқий май»), тўртинчи қисми «Нақш-е-Фаранг» («Европа қиёфаси») деб номланган. Бешинчи қисмининг номи «Хурда» «Қатрлар».

1924 йили шоир урду тилида 1901-1924 йиллар давомида ёзилган шеърларини «Қарвон қўнғирогининг овози» («Бонг Даро») номи билан чоп эттиради. Муаллиф бу тўпламида ўз ижодини тўрт даврга бўлади. Биринчи даврга Европа сафарига чиққунга қадар ёзилган шеърлари кирса, иккинчи давр 1905-1908 йилларда ёзилган шеърларни ўз ичига олган. Учунчи давр эса Европадан қайтгач, 1924 йилга қадар ёзган шеърларидан иборат. Тўртинчи давр 1924-1938 йиллардаги ижодини ўзида акс эттирган.

Муҳаммад Иқболнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий қарашлари ўзи яшаган ва ўзидан кейинги даврлардаги Ҳиндистон мусулмонларининг ижтимоий тафаккури асосий мазмунини белгилаб берган, десак муболаға бўлмайди. Бу ҳақда машҳур шарқшунос олим Х.А.Гибб: «Иқболни тушуниш Ҳиндистонда ислом моҳиятини тушуниш демакдир», деган эди.

Муҳаммад Иқбол ижодини ўрганган тадқиқотчиларнинг фикрлари ҳар доим ҳам бир хил бўлган эмас. Жумладан, рус файласуф олими Н.П.Аникеев: «Умуман, Муҳаммад Иқбол тўла ва узвий фалсафий қарашлар тизимини яратган деб айтиб бўлмайди»,¹ – деган эди. Шубҳасиз, Европа тафаккурининг файласуф-шоирга таъсири беқиёс, чунки у Европа фалсафасининг ўша даврдаги тараққиёти билан яхши таниш эди. Масалан, у бир қатор Ғарб файласуфларига, яъни Кант, Гегель, Фихте, Шопенгауэр билан бир қаторда Лейбниц, Нитше, Бергсон, Жеймс ва бошқаларга мурожаат этиб, улардан шахс, мутлоқ ақл, ички мушоҳада (интуиция), ирода, озодлик каби фалсафий категорияларни ишлаб чиқишда фойдаланган. Муҳаммад Иқбол, шунингдек, ушбу масалаларни ҳал этишда бир қатор Шарқ мутафаккирларидан: Румий, Ибн ал-Арабий, Ғаззолий, Ал-Жилий, Сарҳиндий, Шоҳ Валиуллоҳ, Сайид Аҳмадхон, Мирзо Бедил, Мирзо Ғолиб ва бошқаларнинг бой меросига қайта-қайта мурожаат қилиб келган.

Румийнинг адабий илҳомчиси ва руҳий устози Шамс Табрзий бўлган бўлса, Муҳаммад Иқболнинг руҳий устози Жалолиддин Румий бўлган. У файласуф-шоир учун ички овоз, Ҳақиқат мезони бўлиб, Муҳаммад Иқбол унга қараб ўз сози торларини созлаган.

Шоирнинг қидираётган йўлчи юлдузи – бу ишқ. Муҳаммад Иқбол ўз маснавийсининг кириш қисмида, Румий тилидан, ўзининг дастуриламали Муҳаббат ва Ақл эканлигини айтади. Шоир қалб кўрини ўзгаларга ҳам ўтказиб, маънавийлик ва жўшқинлик уйғотиши лозим.

Бу ҳақда Муҳаммад Иқбол ёзади:

«Мени ишқ сайқаллади, инсон бўлдим. Дунёнинг улугворлиги ва ожизлигини билдим». Муҳаммад Иқбол Жалолиддин Румий тимсолида ўзининг фалсафаси ва диний устозини кўрди.

Илоҳий нур ила нурланган қалб ўзи ҳам нурга айланади. Жозиба маркази каби Шамс Табрзий қалби Румийни алангалатгани сингари Румий руҳи ҳам Иқболнинг қалбига оташ солди.

Муҳаммад Иқболнинг буюклиги яна шундаки, у миллат мустақиллиги учун курашда шеърининг ҳаётий зарурлигини англаб ета олди. Шоир бу курашнинг назарий асосини исломда кўрди ва мавжуд ижтимоий тузумни ўзгартиришни диний мафкурада деб билди ва шунга ишонди. Муҳаммад Иқбол оламни билишда фан ва фалсафанинг ролини камситмаган ҳолда дин инсониятни бахтсизликдан, фалокатлардан қутқаришга қодир» деб билди. Гарчи Муҳаммад Иқбол тасаввуф таълимотини тўлалигича қабул қилмаган бўлса-да, устози Жалолиддин Румийнинг унга таъсири катта бўлган.

Тасаввуфдаги пассивлик ва тобелик Муҳаммад Иқболнинг комил инсон таълимотига қарши эди. Чунки Муҳаммад Иқбол озодликни ва мустақилликни тинимсиз курашда, жўшқинликда кўради. У инсон ҳаётининг маъносини фаол курашда деб билади; «Эго»нинг пировард мақсади кузатувчилик, пассивлик эмас, балки ижтимоий ўзгаришга даъват этадиган улуг кучдир, бу кураш ва фаолликдир.

Файласуф фикрича, ижодий фаоллик ва кураш инсон моҳиятининг ҳақиқий мазмуни.

Муҳаммад Иқбол Шарқнинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий тафаккури тарихида таниқли файласуф, ислом таълимотининг жонкуяр тарғиботчиси Шоҳ Валиуллоҳ, буюк ҳинд маърифатпарвари, адиби, «Алигарҳ ҳаракати» номли маърифатпарварлик ҳаракатининг асосчиси Сайид Аҳмадхон каби машҳур мутафаккирлар орасида муносиб ўрин эгаллайди. Уларнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва диний қарашлари, ўзлари яшаган ва ундан кейинги даврлардаги Ҳиндистон ярим оролида яшовчи мусулмонларнинг ижтимоий тафаккури асосини белгилаб берган, десак янглишмаймиз. Бу фикримизни кўпгина Шарқ ва Ғарб олимлари фикри билан ҳам далиллаш мумкин.

Шоҳ Валиуллоҳ, Сайид Аҳмадхон, Муҳаммад Иқболлар турли даврда яшаб ижод қилишларига қарамай, уларнинг дунёқарашлари ва фаолиятларининг муштарак томонлари ҳам йўқ эмас. Булардан энг биринчиси жамиятни ижтимоий

¹ Н.П. Аникеев. Проблема личности в философии М. Икбола. «Вопрос философии» 1985; № 6.

тараққиёт йўлига бошлаш, давр шароитига қараб, диний ислоҳотни амалга ошириш, инсон муаммоси ва бошқалар. Файласуф-шоир Муҳаммад Иқбол «Ҳиндистонда динни қайтадан ислоҳ қилиш кераклигини биринчи бўлиб Шоҳ Валиуллоҳ Деҳлавий сезган эди», деб ёзган.

Динни ислоҳ қилиш, бидъат ва хурофотлардан тозалаш Шоҳ Валиуллоҳ ижодида қанчалик муҳим бўлса, Сайид Аҳмадхон ва Муҳаммад Иқбол фаолиятларида ҳам шунчалик муҳим ўрин тутган. Шак-шубҳасиз, бу мутафаккирлар таълимотларидаги умумий томонлар ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, Муҳаммад Иқбол шахс масалаларида фаоллик ва бунёдкорлик ғояларига катта эътибор берган, унинг бу ғоялари Сайид Аҳмадхон таълимотидаги «апни мадад ап» («ўз-ўзига ёрдам») ғояси билан уйғунлашиб кетганлигини яққол кўришимиз мумкин.

Шундай қилиб, Муҳаммад Иқболнинг фалсафий қарашлари бир томондан муслмон диний фалсафаси ва Шарқ халқлари машҳур мутафаккирларининг илғор фалсафий ғоялари, иккинчи томондан ғарб фалсафасини чуқур ўрганиш асосида камол топган.

Муҳаммад Иқбол, шунингдек, қадимий Юнон мутафаккирлари Афлотун, Арасту, Гераклит, Демокрит ва бошқаларнинг таълимотларини ўрганган ва чуқур таҳлил қилган. Файласуф-шоир ўзининг назмий асарларида Афлотун ғояларини танқид қилади. Муҳаммад Иқбол учун аҳамиятли бўлган нарса Афлотун ва Арасту фикрлари ислом фалсафасига қай даражада таъсир кўрсатганлигини аниқлашдир. Муҳаммад Иқбол Ашъарийлар, мўтазилийлар ва бошқа оқимларнинг қарашларини таҳлил этар экан, вақт, замон ва макон, майда заррачалар тўғрисида уларнинг қарашлари юнон файласуфлариникидан нимаси билан фарқ қилишини аниқлашга интилади.

Муҳаммад Иқболнинг фалсафий қарашлари марказида табиат ва инсон масаласи туради. Бу масала шоирдан олдин ўтган Шарқ ва Ғарб мутафаккирларининг ҳам диққат марказида эди.

Муҳаммад Иқбол фалсафанинг асосий масаласини ҳал этишда объектив идеализм позициясида турган. Унинг борлиқ ва билиш назарияси тўғрисидаги концепцияси маълум даражада Гегель диалектикаси таъсирида шаклланган, Табиат, жамият ва инсонга у доимий ҳаракатда, ривожланишда ва шаклланишда деб қарарди. Инсон қудратининг табиатдан устунлигини, инсон ўзини ўраб турган кучлардан қудратли эканлигини англаш унга янги ишонч бағишлади.

Муҳаммад Иқбол янги нуқтаи назарни ишлаб чиқишга киришиб, эски муаммоларни янги тажриба асосида қайта кўриб чиқди ва ўз навбатида янги муаммоларга дуч келди. У инсон онги, замон, макон ва сабабият ҳақидаги асосий тушунчаларга янгича ёндашишга интилди. Мутафаккир шоирнинг фикрича, илмий қарашларнинг ривожини асосида билиш тушунчасининг ўзи ҳам ўзгарди. Эйнштейн назарияси бизнинг коинот ҳақидаги тасаввуримизни ўзгартириб юбориб, дин ва фалсафа муаммоларини қайта кўриб чиқишга даъват этди. Шунинг учун ҳам Осиеъ ва Африка мамлакатларининг ёш авлод муслмонлари ўз динларига янгича ёндашишни бошладилар.

Муҳаммад Иқбол ашъарийларнинг фалсафий таълимотларидан атомистик назариясидаги олам майда жавоҳирлардан иборат, деган фикрларига қўшимча қилиб, Оллоҳ реал нарсаларни эмас, балки реал нарсаларнинг асосини ташкил этувчи жавоҳирларни яратган, деган хулосага келади.

«Яратувчанлик фаолияти тўхтамайди, доимо янги атомлар юзага келади ва коинот доимо ривожланади», — дейди Муҳаммад Иқбол. Атомлар қарама-қаршиликларни, ҳаёт ва ўлим, ҳаракат ва турғунликларни бирлаштирувчи куч сифатида мавжуд. Улар на замонда ва на маконда чекланган.

Шундай қилиб, Муҳаммад Иқбол теология орқали ҳаракатни диалектик ҳодиса деб тушунади.

Пантеистик таълимот фалсафа тарихида ўзининг чуқур илдизига эга. Пантеизм ғоялари қадимий ҳинд ёдгорликларидан Ведаларда, Упанишадларда, Гиталарда ҳам учрайди.

Шарқ пантеизми икки хил кўринишда намоён бўлган. Биринчи хил кўриниши — ваҳдат ал-вужуд (олам — бу худо), иккинчи хил кўриниши — ваҳдат ал-мавжуд (худо — бу олам) демакдир.

Муҳаммад Иқбол Шарқ пантеистик таълимотининг иккинчи оқими «ваҳдат ал-мавжуд» тарафдори бўлганлиги учун ҳам оламнинг азалийлигини, модда ва руҳнинг бирлигини этироф этади.

Мутафаккир деярли барча асарлари («Асрор-худий», «Жовиднома»)да Оллоҳ ва табиат, Оллоҳ ва инсон ўртасидаги муносабат ҳақидаги масалани батафсил таҳлил қилади. Дастлаб Муҳаммад Иқбол Оллоҳни «Абадий гўзаллик», у ҳеч нарсага тобе бўлмаган қувватдир ва у осмонда ва ерда, куёшда ва Ойда, юлдузларда, қуруқликда ва океанда, алангада ва тошу дарахтларда, паррандаю жониворларда кўринади, дейди. Бунга унинг «Гўзаллик табассуми», «Ҳақиқат», «Гўзаллик», «Шабнам ва юлдузлар», «Юлдуз» каби шеърлари мисол бўла олади.

Муҳаммад Иқбол Ҳиндистон ярим оролидаги ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётида мусулмон оқимининг йирик намояндаси ҳисобланади. Шубҳасиз, унинг таълимоти ҳам қадимги, ҳам ҳозирги, ҳам Шарқ, ҳам Ғарб фалсафасига бориб тақалади. Муҳаммад Иқбол ана шу сарчашмалардан ўзига хос равишда унумли фойдаланган.

«Муҳаммад Иқбол файласуф-шоир Мирзо Ғолиб ижодининг ворис сифатида уни янада юқори поғонага кўтаришга ҳаракат қилган. Ғолибнинг Муҳаммад Иқболга қанчалик таъсир кўрсатганлиги ҳақида ҳиндистонлик ғолибшунос олим, адабиётчи Малик Рам шундай ёзади: «Шеъриятимизда XIX асрнинг охирига келиб, уни ислоҳ қилиш ҳаракати бошланган бўлса, унинг дастлабки яловбардорлари Абдул Калом Озод ва Алтоф Ҳусайн Холийлар бўлишган. Ҳар иккиси ҳам бевосита Мирзо Ғолиб таъсирида ижод қилишган».

Холий Мирзо Ғолибнинг шоғирди бўлган. Муҳаммад Иқбол эса Шарқ ва Ғарбнинг илмий ва адабий меросидан баҳраманд бўлиб, ўзининг ўткир тафаккури ва теран фикр-мулоҳазалари билан тилимизни анча бойитди. Бу Муҳаммад Иқбол Ғолибнинг маънавий фарзанди деган фикрни тасдиқлайди. Чунки Мирзо Ғолиб урду шеъриятини янги катта йўлга олиб чиқмаганида, Озод ва Холийлар унга пойдевор ўрнатмаганида, Муҳаммад Иқбол шоир бўлиб танилмаган бўлар эди.

Шахс масаласи барча даврларда барча халқлар учун доимо долзарб ва муҳим муаммо бўлиб келган. Шарқнинг буюк алломалари Абу Абдуллоҳ Рудакий, Абулқосим Фирдавсий, Жалолиддин Румий, Жомий, Навоий, Бедил, Ғолиб ва бошқалар ижодида шахс муаммоси етакчи ўринни эгаллайди.

Ҳазрат Али (р.а.) ўз фалсафий қарашларида жамият ва унда инсоннинг ўрни ҳақида фикр билдиради. У жамиятда тенглик ва адолат бўлиши керак деб ҳисоблайди. Жамиятдаги табақаланишга қарши чиқаркан, барча одамлар тенгдир, яъни улар Одам фарзандлари эканлиги ва шу жиҳатдан улар ўзаро биродарлардир, деган ғояни илгари суради.

Шундай экан, нега одамлар бир-бирларини хўжа ва хизматкорларга ажратадилар деган фикрни ўртага ташлайди. У ҳаёт давомида тенгсизлик ва адолатсизликка кескин қарши чиққан ва курашган.

Муҳаммад Иқбол ижодида ҳам шахс ва жамият масаласи марказий ўринни эгаллайди. Инсон моҳиятини очишда маърифатли шахснинг фаол ҳаракати ниҳоятда зарур эканлиги тўғрисидаги фикри, унинг ижтимоий қарашларининг асосини ташкил этади.

Унинг таълимотида катта ўрин тутган шахс концепциясининг икки томонламалигини кўришимиз мумкин. «Мен» ва «Мен эмас»лик тушунчаларининг ўзаро муносабатларини таҳлил қилмай, фақат «Мен» тушунчасига таъриф бериш тўғри эмас. Муҳаммад Иқбол шахс масаласида фаоллик ва бунёдкорлик ғояларини илгари суради. Файласуф-шоир ижодидаги шахснинг фаоллик ғоялари Сайид Аҳмадхон илгари сурган ғоя – «апни мадад ап се» (ўз-ўзига ёрдам) таълимоти билан уйғунлашиб кетганлигини яққол кўришимиз мумкин. Муҳаммад Иқбол шахс масаласини ривожлантиришда шак-шубҳасиз бир қатор Ғарб файласуфлари Кант, Фихте, Нитше, Жеймс ва бошқаларга мувожаат қилганини кўришимиз мумкин.

Муҳаммад Иқбол Фихте сингари «Мен» ва «Мен эмас» тушунчасини дунёнинг мазмуни ва мавжудлиги тўғрисидаги фикр деб таъкидлади. Фоний дунё, яъни «Мен эмас» «Мен» нинг ижодий фаолиятининг айнан кўринишидир. Нарса ва ҳодисалар дунёси қандайдир мутлоқ бошқа нарса бўлмай, балки ўзлигимизнинг бир қисмидир. Унинг фикрича, шахс ўзини реал ҳаётда намоён этади. Шахснинг юксалиши, ҳаётнинг юксалиши, шахснинг тушкунликка тушиши бу инсониятнинг тушунликка тушиши демакдир. Ҳаётнинг сирини унинг тинимсиз ёнишидадир, — дейди Муҳаммад Иқбол.

Мутафаккир Саид Аҳмадхон сингари шахс масаласини ҳал этар экан, шахс фақат фаол курашда, бетиним ҳаракатда камол топади, дейди. Бунга унинг «Кўмир ва олмос» шеъри мисол бўла олади.

КЎМИР ВА ОЛМОС

Кўмир бир кун деди олмосга конда:
«Жилвагар, безавол — сенсан жаҳонда,
Сен — бойлик, хазина, мен — қора кўмир...
Ахир масканимиз, вужудимиз бир.
Лекин менинг жойим ўчоқ бошида,
Сен эса ёнурсан шоҳлар тожида.

Олмос деди:

Лекин мен курашдим, сербардош бўлдим,
Чиниқдим, тобландим, пишдим — тош бўлдим,
Сийнам жилолардан ёнади маъмур,
Ёруғ юлдуз бўлдим ва таратдим нур.
Билгил — мард ёвқурга шон-шараф ёрдир,
Кимки бўш, лавангдур — нотавон, хордир.

Э.ВОҲИДОВ таржимаси.

Шоир кўмир тимсолида қуллик ҳаётига тан бериб, қуллик тақдири азалдан деб, ҳаракатсиз, тобе шахс тимсолида гавдалантирилса, олмос тимсолида эса курашларда чиниққан, зулм ва зўравонликни бартараф этишга интилувчи иродали шахс сиймосини гавдалантиради.

Файласуф-шоир серташвиш, ҳаракатчан, серғайрат, ўз-ўзини такомиллаштириш учун тинимсиз меҳнат қиладиган, эртанги бахтли кунга замин тайёрлайдиган шахсни ардоқлайди, тараннум этади, ватандошларининг истиқболини ўйлаб иш қилишга даъват этади.

Бугуннинг завқи-ла ёнмаган киши,
Эртанги шавқидан бўлади маҳрум.
Кимнинг бугун-ла гар бўлмаса иши.
У эрта андуҳга бўлади маҳрум.

Ж. ЖАББОРОВ таржимаси.

Тинимсиз жўшқинлик, машаққатлар билан кураш — бу ҳаётдир, у ўзининг бу кўринишида озодлик синонимига айланади. «Бир сўз билан айтганда, ҳаёт — бу озодликка интилишдир», деб ёзади шоир.

Муҳаммад Иқбол фикрича, ишқ шахснинг энг олий сифатидир: «Ишқда битмас-туганмас ички қувват ва тараққиёт булоғи бор, — дейди шоир. Агар ишқ фаол ибтидо сифатида шахсни кучайтирсин, илтижоллик (суал) шахсни кучсизлантириб, уни ҳалокатга олиб боради. «Суал», яъни илтижо маъносида Муҳаммад Иқбол шахсий интилишсиз, ҳаракатсиз, меҳнатсиз эришилган барча нарсани тушунади.

Аллома Иқбол «гадо» ёки «қашшоқ» деб иқтисодий ночорликда яшовчи кишини эмас, балки халқ оммасининг қонини канадек сўрувчи, улар ҳисобига яшовчи, текинхўр кишиларни тушунади.

Ўз ризқини бошқалар саховатидан қидирмоқлик
 Камбағални қилар янада қашшоқ,
 Меҳнат ила гар топса нон,
 Бахтиёр бўлур унда инсон.

С. ЙЎЛДОШЕВ таржумаси.

Мутафаккир фикрича, жамиятга ўзини бағишлаган шахс барҳаётликни касб этади. Чунки у ўзида жамиятнинг ўтмиши ва келажагини мужассамлаштиради.

«Ҳақиқий шахс, — деб ёзади Муҳаммад Иқбол, — ўзининг барча қобилиятини жамиятга бағишлаши лозим. Муҳаммад Иқболнинг индивиди кишилиқ жамиятининг асосини ташкил этади. Шахс ўзининг чекланган ва ниҳоясига эга бўлган руҳий дунёсини тарихий тараққиёт йўлида барҳаётликка эришган ҳамда ўз имкониятлари билан чексиз бўлган жамиятга бағишлайди».

Шахс ва жамият масаласини ҳал этишда Муҳаммад Иқбол немис файласуфи Нитшега тақлид қилган, унинг ғоясини давом эттирган, деган тадқиқотчилар ҳам бўлган ва шунингдек, Муҳаммад Иқбол шахс ва жамият масаласини ҳал этишда Нитшега ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ва ҳатто Нитше таълимоти билан таниш бўлмаган, деган фикрни айтган тадқиқотчилар ҳам бўлган. Бир шоир ҳақида икки хил қараш илмий жиҳатдан маъқул эмас. Шубҳасиз, Муҳаммад Иқбол Нитше унинг шахс, шахс ва жамият тўғрисидаги таълимоти билан таниш бўлган. Лекин у Нитшега кўр-кўрона тақлид қилган, десак хато бўлур эди.

Нитше ҳам, Муҳаммад Иқбол ҳам забардаст, ҳаракатчан, мустақил фикрга эга бўлган шахсни улуғлайди. Шахснинг бунёдкорлик фаолиятини иккала мутафаккир ҳам улуғлайди. Лекин бу улуғлаш икки хил бўлган. Муҳаммад Иқболнинг Нитшедан асосий фарқи, Инсон — яратувчи масаласини ҳал этишда эмас, балки Шахс жамиятнинг бир зарраси экан, шахснинг жамият олдидаги бурчи ва вазифаси нима деган саволга жавоб беришдан иборатдир.

Нитшеннинг «Супермен»и Оллоҳдан ажралган, холис бўлибгина қолмай, балки у жамиятдан ҳам ажралган, алоҳида Олий Шахс бўлиб, у оммадан устун турувчидир. Муҳаммад Иқбол қуйлаган шахс жамиятни англайдиган, халқ манфаатлари йўлида ўз жонини қурбон қилишга тайёр турган, уларнинг ғам-андуҳларига, севинчларига шерик бўладиган кимсадир.

Ирода эркинлигига эга бўлган шахс ўзининг фаол ҳаракатлари билан ижтимоий идеалларни амалга оширишга ўзини бағишлайди.

Айнан шу масалалар тўғрисида Иқбол Нитшедан фарқ қилади. Иқболнинг «Комил инсони Нитшеннинг инсонга нафрат билан қарайдиган, халқни назарига олмайдиган «Олий инсон»идан тубдан фарқ қилади. А.Уайтхед каби баъзи олимлар Муҳаммад Иқболни «Шарқнинг Нитшеси» деб ҳам айтишган. Бу фикрнинг нечоғлик бемаъни эканлиги ҳақида Иқбол ижодининг тадқиқотчиларидан бири, файласуф-олим С.А.Воҳид мана бундай деган: «Муҳаммад Иқбол билан Нитшеннинг асосий ғоялари ўртасида ҳеч қандай яқинлик йўқ, уларнинг дунёқарашлари бутунлай қарама-қарши нуқтаи назарни ташкил этади».

Бу ҳақда Муҳаммад Иқболнинг ўзи Никольсонга ёзган бир хатида шундай дейди: «Жаноб Никольсон, «Шахс сирлари» асаримни таржима қилганингиздан бениҳоя хурсандман. Лекин айрим инглиз тадқиқотчилари менинг фалсафамни юзаки ўрганганликлари учун «комил инсон» назариямни Нитшеннинг «олий инсон» назарияси билан тенглаштириб, янглишадилар. Шу жумладан, жаноб Уайтхед ҳам «комил инсон» назариямни Нитшеннинг «олий инсон назарияси» билан тенглаштирган, бу фикрларни Уайтхед айтган вақтда мен Нитше ва унинг «олий инсон» назариясидан мутлоқ беҳабар эдим. Хатимни мен 1908 йилда ёзган эдим. Менинг «комил инсон» назариямни тушунмоқчи бўлган инглизлар, аввало, ўзларининг ватандош файласуфи Александрни билишлари лозим. Менинг мақсадим Александрнинг мақсадига яқин туради».

Кўриниб турибдики, Муҳаммад Иқболнинг «комил инсони» Нитшеннинг «олий инсон» назарияси билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Гарчанд Муҳаммад Иқбол юқоридаги хагида, Нитше билан ҳеч қандай алоқам бўлмаган, деб айтган бўлса-да, кейинроқ асарларида унга муносабат билдирган. Бизга маълумки, шоирнинг

«Паёми Машриқ» («Шарқ хабари»), «Боле Жаброил» («Жаброил қанотлари») асарларида Нитшега атаб ёзилган шеърларини ўқиш мумкин. Лекин кейинчалик Нитшенинг Муҳаммад Иқболга бевосита бўлмаса ҳам билвосита таъсир этганлигини эътироф этмоқ зарур. Муҳаммад Иқбол ўзининг «комил инсон» назариясини яратишда Фарбада инглиз файласуфи Александр, немис файласуфи Гёте ва Шарқда Ал-Жилий таъсирида бўлган.

Нитше таълимотида халқ бир сурув қўй бўлса, Муҳаммад Иқбол таълимотича халқ метин продали, жасур, меҳнатсевар, бунёдкор шахслардан ташкил топган жамиятдир.

Нитше фалсафаси зиддиятлардан холи эмас. У инсоннинг руҳий, маънавий моҳиятини тушунишни истайди. Бунинг учун у бутун ақлий захирасини ишга солади. Нитше ўзининг айрим асарларида пайгамбарона сўз юритади. Унга илоҳий ҳақиқат очилади. Лекин Нитшенинг тафаккури олий руҳга қарши исён бўлгани учун ҳам унда бир-бирига зид фикрлар учрайди.

Нитше фикрича, ахлоқийлик асрлар оша инсон эркини, руҳини сўндириб келган. Динда ҳам Оллоҳ ҳукмрон сифатида намоён бўлади. У ўз «қуллари, хизматкорлари», уларнинг тақдири, ҳаётлари устидан ўз ҳукмини ўтказди. Ҳар бир инсон диний нуқтаи назардан худонинг қулидир. Нитше халққа нафрат кўзи билан қарайди. «Ҳаёт – бахт булоғи, лекин халқ сув ичган қудуқлар заҳарланган. Мен тозалик тарафдориман, лекин халқ тумшугини кўрарга кўзим йўқ», – дейди Нитше.

Агар Нитше таълимотича «инсон табиатан қул ва йиртқич ҳайвон бўлса, Муҳаммад Иқбол таълимотича, «Инсон – табиатнинг олий маҳсули, у яратувчилик жиҳатдан Оллоҳга яқин туради».

Муҳаммад Иқбол шахс ва жамият ўртасидаги алоқанинг муҳимлигини батафсил таҳлил қилгач, қуйидаги хулосага келади:

1. Индивид ўз шахсиятини жамиятдан ташқарида тараққий эттира олмайди.
2. Жамият ҳам индивидсиз яшай олмайди.

3. Жамиятни менсимайдиган шахс буюк инсон эмас, аксинча, ўз ҳаётини жамият ҳаёти билан боғлаган шахс буюк инсондир. Бу борада у профессор Мегдугла фикрига қўшилади. Яъни жамиятсиз индивид ўзининг инсонийлик моҳиятини намоён эта олмайди.

Муҳаммад Иқбол шахс ва жамият ҳақидаги фикрини нозик таъб билан ифода эта олди. Чиндан ҳам Муҳаммад Иқбол шахснинг яратувчанлик қобилиятини тараннум этиб, унинг табиатни забт этишдаги чексиз имкониятларини моҳирлик билан намоён этди.

Аллома Иқбол ижодининг турли-туман илдизлари, ички зиддиятлари унинг қарашларининг қарама-қаршиликлари билан чамбарчас боғлиқдир. Бу ҳақда тараққийпарвар ҳинд шоири Али Сардор Жаъфарий ўзининг «Тараққий пасанд адиб» («Тараққийпарвар адиб») асарида бундай ёзади: «Иқбол поэзияси ипак ва ипдан тўқилган матога ўхшайди. Уни таҳлил қилаётганингизда ипни ипакдан ажрата билишингиз керак». Машҳур ҳинд адиби Мулк Раж Ананд унинг Шарқ, қолаверса, жаҳон адабиётида тугган ўрнига бундай баҳо беради:

«Улуғ шоир, теран файласуф Муҳаммад Иқбол фақат Ҳиндистон адабиётини мустаҳкамлаш ва унинг миллий қайта тикланиши билан чегараланиб қолмай, балки Туркия, Эрон, Миср, Афғонистон каби мамлакатларда поэтик ва фалсафий фикрларнинг тараққий этишида илҳом манбаи бўлиб келган».

Муҳаммад Иқбол ижодининг марказида табиат, жамият, инсон ва шахс масалалари туради. Улар доимо ҳаракатда, ривожланишда ва янгиланиб туради, дейди шоир. Буюк шоир – мутафаккирнинг дунёқараши, унинг шеърлятидаги, фалсафасидаги ватанпарварлик, инсонпарварлик ва адолатпарварлик ғоялари Ҳиндистон ва Покистон халқларининг илғор фалсафасига ва адабиёти ривожига самарали таъсир ўтказиб келмоқда.

Собиқ шўро давлатидаги халқлар чиндан ҳам ўз Ватанларида мўъжиза яратаётганликларига ишондилар. Тез орада озодликка, тенгликка, демократияга ва миллий жиҳатдан ўз ҳуқуқларини ўзлари ҳал қилишга ишонганлар. Шунинг учун кўпгина тараққийпарвар кишилар Россияда содир бўлган инқилобга хайрихоҳлик билдирган эдилар. Ана шундай кишилардан бири Муҳаммад Иқбол бўлган. Тоталитар сиёсий тузум мустақиллик учун

кураш йўлида тўсиқ эди. Яхлит Туркистон ўлкаси парчаланиб, мустақил (номига) республикаларга бўлиниб, бир-бирларидан ажратилиб Марказнинг аввалгидан янада маҳкамроқ исканжасига тушди.

XX асрнинг охириги 10 йилида асрлар бўйи зулм-ситам, хўрлик ва қашшоқликда ҳаёт кечириб келган халқимизнинг кўкрагига шамол тегиб, мустақилликка эришди. Эндиликда халқимиз мустақил, демократик, ҳуқуқий фуқаролик жамият қуриш йўлида фаол иштирок этиб келмоқда. Ҳақиқий, адолатли мустақил жамиятни барпо этишда жамият аъзолари илгаридан ҳам фаол ва яхши ишлашлари лозим.

Абу Наср Форобий ва Муҳаммад Иқболлар ижтимоий фойдали меҳнатсиз идеал жамият қуриш мумкин эмаслиги ҳақида гапирганлар. Шунинг учун Муҳаммад Иқбол ҳам дунёдаги барча халқларни жамият учун эл-юрт учун фойдали меҳнат қилишга чақирди. Хукмрон синф вакиллари халқ оммасини, аксинча, пассивликка, тобеликка даъват этиб келган бир даврда Абу Наср Форобий ва Муҳаммад Иқболларнинг ижтимоий ҳаётни қайта ислоҳ қилиш йўлидаги орзулари миллатларнинг тинч-тотув яшашлари йўлидаги идеаллари билан боғлиқ эди.

Марказий Осиё Қадимги Миср, Бобил, Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари сингари қадимий маданий-маънавий қадриятларга бой, Шарқ ва Ғарбни азалдан бир-бирига боғловчи ўлка бўлган. Бу ўлка қадимий Буюк ипак йўлининг қалби ҳисобланган.

Буддавийлик давридаёқ Ҳиндистондан йўл олган карвонлар Европа мамлакатлари билан савдо-сотик қилиш мақсадида Марказий Осиё орқали ўтиб борган. Тарихий манбаларда ёзилишича, Марказий Осиё жўғрофий шароити яхши, иқлими мўътадил бўлганлиги учун савдо карвонларининг кети узилмаган. Ғоявий майдонда буддавийлик таълимоти хукмронлик қилган даврларда чоп этилган «Жатака» (эрамиздан аввалги III-II асрлар) тўпламида ёзилишича, савдогарлар карвони Ҳиндистондан Марказий Осиёга чиқишган. Ўз навбатида Марказий Осиё савдогарлари Ҳиндистон билан савдо-сотик, илмий, маданий, алоқалар ўрнатилганлиги ҳақида бир неча тарихий ҳужжатлар мавжуд.

Ўрта Осиё икки аср давомида (VIII-X) араб халифалиги таркибида бўлишига қарамай, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасида илмий, маданий алоқаларнинг ривожига Ҳиндистон олиму адибларининг ҳиссалари катта бўлган.

Марказий Осиё ва Ҳиндистон ярим ороли халқлари ўртасидаги илмий, маданий, иқтисодий, алоқалар янги давр шоиру адиблари ва олимлари томонидан ривожлантириб келинмоқда. Хусусан, Шарқнинг буюк файласуф-шоири Муҳаммад Иқбол ижодида ҳам Марказий Осиё халқларининг қадимги ва ўрта аср даврлардаги маданий, маънавий мероси муҳим ўрин эгаллайди.

Саъдулла Йўлдошев
профессор

Оқ чўққилар доим уйфоқдир

Болқор халқининг таниқли шоири Қайсин Қулиев халқимизнинг катта дўсти, юртимиз ва адабиётимизнинг шайдоси эди. У юртимизда ўтказиладиган халқаро маданий тадбирларда мунтазам равишда қатнашарди. Чунки халқимизнинг бой маданий меросини чуқур қадрларди.

— Самарқандда, халқ даҳоси яратган меъморчилик дурдоналарини томоша қилар эканман, бир нарсадан хижолат бўлдим ва ўқиндим, — деган эди у илк бор қадимий шаҳримизни кўриб қайтгандан сўнг. — Дунёда олтмиш йилча яшаган туркий тилда ёзувчи шоир ҳалигача Самарқандни кўрмаган бўлса, кечириниш мумкинми, ахир. Йўқ. Регистон майдони, Ғўри Амир, Шоҳизинда, Бибиҳоним мадрасаси каби санъат ва меъморчилик обидалари қайси мамлакатда бор? Мен Тожмаҳални, Қизил Фротни кўрганман, дунёдаги бошқа архитектура ёдгорликларини томоша қилганман. Лекин Самарқанддаги обидалар ҳаммасидан зиёда.

У адабиётимизни ҳамма жойда ибрат намунаси сифатида кенг тарғиб қиларди.

— Ўзбек шеърятини — жаҳон аҳамиятига молик шеърят. Улуғ Алишер Навоий ижоди фикримнинг ёрқин исботидир, — деган эди Қайсин оға бир учрашувда.

Ҳа, Қайсин Қулиев ҳар сафар Алишер Навоий даҳоси олдида таъзим қиларди, унинг асарларини жаҳон маданиятининг дурдоналари деб биларди. Ўзига замондош ўзбек адиблари — Ойбек, Фафур Фулом, Мақсуд Шайхзода, Зулфия, Шукрулло, Абдулла Орипов билан дўстлик алоқаларини ўрнатганди. У адибларимизнинг асарларини аслиятдан ўқиш ниятида ўзбек тилини мустақил равишда бир қадар ўрганганди. Умуман олганда, у барча шоирларни оға-инисидай, туғишганидай яхши кўрарди. Таниқли ёзувчи Чингиз Айтматов таъбири билан айтганда, Қайсин Қулиев юрагида Пушкин, Лермонтов, Есенин, Низомий, Фузулий, Пастернак, Верхари... яшарди. Ҳамиша у дунё шоирлари билан ва ўзининг ҳам шоир эканлигидан фахрланарди.

— Инсон ўзининг тилида яратилаётган адабий ютуқларидангина эмас, балки бошқа тилларда сўзлашувчи қаламкаш дўстларининг муваффақиятларидан ҳам қувониши лозимдир. Буни мен ажиб фазилатлардан бири ҳисоблайман, — дея ўз адабий дунёқарашини ифодалаганди шоир. Шундай ажиб фазилат эгаси бўлган юртдошларимиз Қайсин Қулиев ижоди билан таниш ва унинг шеър-достонларини севиб мутолаа қиладилар.

Аёлни мадҳ этди Шарқнинг шоири,
Умубашар бундан яхши хабардор.
У шаҳло кўзларнинг бўлиб асири,
Оху кўзларига менгзади илк бор.

Мен улуғ Ҳофизнинг ўзи билан ҳам,
Нафис мушоира бошлардим рўй-рост.
Агарда севгилим, қачондир топсам,
Сенинг кўзларингга муносиб қиёс.

Қайсин Қулиев Россия Федерациясининг Кабардин-Болқор Республикасидаги Чегем туманида 1917 йил 1 ноябрь куни дунёга келди. Унинг шоирлик иқтидори камол топишида болқор халқ шоири Козим Мечиевнинг сезиларли ҳиссаси бор.

Чунки Қайсин ўспиринлик даврида кекса шоир хонадонига тез-тез келар ва ундан маслаҳатлар олиб турарди. Бунинг самараси ўлароқ, Қайсиннинг биринчи шеърлар китоби 1940 йилда «Ассалом, тонг» номи билан болқор тилида босилиб чиқди. Айниқса, унинг 1942 йилда ёзган «Тоғлик эканимдан доим кўксим тоғ» деб номланган шеъри адабиёт ихлосмандлари даврасидагина эмас, окопларда аскарлар томонидан ҳам қўлма-қўл ўқилди. Шу боис Доғистон халқ шоири Расул Ҳамзатов «Мен шеъриятда эндигина қадам ташлаётган давримдаёқ Қайсин Кулиев буюк шоирлардан бири эди» деганда айни ҳақиқатни айтганди.

— Шеърият икки карра кучлидир, агар у ижодкорнинг шахсий намунаси билан мустаҳкамланган ва юрак қони билан суғорилган бўлса, — деган эди Қайсин Кулиев. — Шоир она-Ватани учун оғир дамларда олдинги сафларда бўлиши керак. Қўрқоқлик ва лоқайдлик шоирларга ёт хислатдир.

Сўзи билан иши бир Қайсин Кулиев Иккинчи жаҳон уруши бошланиши билан она-Ватан ҳимояси учун кўнгилчилар қаторида фронтга отланди. Жангларда икки марта оғир яраланди, госпиталда даволаниши билан докторлар тақиклашларига қарамай яна фронтга йўл олди. 1944 йилда болқор халқи асосиз равишда ўз юртидан мажбуран кўчирилди. Шу муносабат билан Қайсин Кулиев ҳам фронтдан қайтарилди. Лекин унга ўз юртида яшашга ҳам рухсат этилди. Шоир эса, юртдошлари изидан Қирғизистон пойтахти сари йўлга тушди.

Дучор бўлса хешим, кўшним балога,
Мен ҳам тайёрдурман ўша жафога.

Халқи бошига тушган бу кулфатни шоир кейинчалик шеърларида, «Чегемда Лайлога сўйлаганларим» достони (1975) ва «Қиш эди...» насрий асарида (1985) ўкинч билан қаламга олди. Ўша вақтда эса, юртдошлари сари ошиқётган шоир дардларини куйидаги тўртликка жойлади:

Яраланган бўри судралар,
Ўт-ўланда қолаётир қон.
Овчи эса изма-из борар...
Мени шундай топасиз осон.

Шоир ўзи таъкидлагандай, халқи томонда туриб ижод қилди, ҳақиқат қарор топиши учун курашди. Ниҳоят, адолат тикланди. Болқорларнинг Чегем водийсига қайтишига рухсат берилди. Қайсин Кулиев учун энг азиз неъмат — Чегем водийсида осойишта ижод нашидасини сурадиган кунлар келди.

Айтсалар: «О Қайсин, тарк этгин тоғни,
Олтин қаср берамиз, даври даврон сур».
Дейман: «Не қиламан бундай чорбоғни,
Чўпонга олтин-дур қийматсиз эрур».

Майли, тоғлар аро юраин қашшоқ,
Бой бўлгандан кўра муҳожирликда.
Ёлғиз оёқ йўлда ютай чанг-тупроқ,
Форда тунай, лекин яшай ҳурликда.

Шоирга шарт эмас тўкин дастурхон,
У тоғлар кўйнида туйса бас шуур.
Бургутга кўрк эмас, керак куч-осмон,
Тоғликка зар эмас, озодлик зарур.

Шоирнинг безовта қалби осойишта ижод қилишга имкон берармиди?! Она тилини куйлаш оғир оқибатларга олиб келиши мумкин бўлган ўша даврда Қайсин Кулиев она тилига бағишланган ажойиб шеърлар ёзди, кам сонли миллатларнинг она тилларини фаол ҳимоя қилди, барча тилларни тенг ҳуқуқли асосда ривожлантириш ҳақида қайғурди.

— Ҳозир тил ҳақида гапирганлар билиб қўйсинлар, — дея нутқ сўзлади у тилшуносларнинг 20-асрнинг 60-йилларида бўлган йирик анжуманида. — Ватан учун ҳалок бўлган қахрамонлар сўнгги бор она тилида «Озодлик!» дея ҳайқирганлар. Бу китобий гаплар эмас, балки ботирларнинг қони билан ювилган ҳаёт фалсафаси, аччиқ ҳақиқатдир. Айримлар «Кам сонли миллатларнинг тиллари ўлади» деб гапирётганидан хабардорман. Буни одамлар эмас, ҳаётнинг ўзи ҳал қилади. Она тил — ҳар биримиз учун табаррук тупроқ ва меҳрибон онамизнинг нафаси. Она тилидаги қўшиқларимиз, эртақларимиз уйимиз, отамаконимиз каби биз учун бебаҳодир.

Халқ тили қиров эмас, эриб кетмагай зумда,
У тоғлар бағридаги баланд мустаҳкам қоя.
Тил халқ билан биргадир қувончли, ғамли кунда,
Тухматлар кўланкаси унга сололмас соя.

Тил халққа суворийдай, навкардай доим посбон,
Донишманддай, деҳқондай ҳар ишга доим дастёр.
Шу боис тил халқ каби мангуликка даҳлдор,
Агар ўлса у, ҳалок бўлар мисли қахрамон.

Болқор халқининг суюкли шоири Қайсин Қулиев Чегем водийсида табиатни, ер-осмонни, тоғларни, дарахтларни, қушларни, тинчликни, ҳурликни, меҳнаткаш инсонни, муқаддас аёлни, боқий муҳаббатни, дунёнинг келажаги бўлган болаларни куйлади, халқи орзу-армонларини шеърый мисраларга кўчирди. Унинг қаламидан тўкилган бу шеърлар умумбашарий маданият дурдоналари қаторидан ўрин эгаллади, ўзи эса дунё халқларининг суюкли шоирига айлана борди. Айниқса, 1964 йилда «Ярадор тош» китобининг босмадан чиқиши унга катта шуҳрат келтирди. Китобга кирган шу номдаги шеъри тилдан тилга кўчди, адабиётнинг нозик билимдонларини ҳам ҳайратга солди.

ЯРАДОР ТОШ

Жанг олови тоққа ўрлаган замон,
Даҳшати тошга ҳам етказди озор.
У донг қотди, куйди, бўлди ярадор...
Тошда ўқлар изи битмаган ҳамон.

Ўша кунлар ўт ва ўқ тўфонида,
Тоғдаги сўқмоқ йўл этилди тилка.
Ўлимга тик боққан ботир ёнида,
Шу метин тош турди елкама-елка.

О, юртим тошлари! Ваҳм солиб ёвга,
Биз бирга дош бердик оғир синовга.
Бироқ яралади бизни битта ўқ,
Бағримизни ёқди битта лаҳча чўғ.

Ҳиндистоннинг собиқ Бош вазири Индира Ганди тинчликка бағишланган халқаро анжуманда «Шоир Қайсин Қулиев шеърисида тўғри таъкидланган, жангларда отилган ўқ, аввало она юрагини тешиб ўтади» деганида зал гулдурос қарсақларга кўмилди. Бу гулдурос қарсақлар дунёдаги отишмалар овозини бир қадар пасайтирди, десак сира муболага эмас. Йиллар ўтди, лекин бу шеър дунёдаги барча оналарнинг тинчликка даъвати сифатида турли тилларда ҳамон янграяпти.

Қайдадир, йироқда инграйди аёл,
Дардларини кўшиб айтади алла.
Дунёдаги мавжуд даҳшат ва завол,
Алла оҳангига кўчар баралла.

Жанглarda отилган энг биринчи ўқ,
 Она юрагини тешиб ўтади.
 Сўнг жангда ким голиб,
 бунинг фарқи йўқ,
 Она қалби бир умр алам ютади.

– Мен ҳаётда ҳам, ижодда ҳам аёллардан ҳамиша миннатдорман. Тўғри, улар баъзан қалбимга озор етказишди, лекин кўпроқ шодлик бахш этишди. Буларни турли йилларда ёзган шеърларимда акс эттиришга уринганман. Аёл — инсониятни тарбиялаётган она, — дея шоир аёлларга бўлган чексиз ҳурматини изҳор этганди.

Шу ўринда Қалмиғистон халқ шоири Давид Қуғултиновнинг Қайсин Қулиев 60 йиллик тўйида сўзлаган нутқидан парча келтиришимиз жоиздир:

– Мен яқинда Японияда бўлиб қайтдим. Кунчиқар мамлакатда менга «Чўмилади аёл дарёда» шеърини ёзган шоир мамлакатидан келган меҳмон сифатида катта иззат-икром кўрсатишди. Улар шоир ҳамон ажиб донишмандлик билан, ўта нозик дид билан оналар, инсон гўзаллиги тўғрисида шеърлар ёзаётганига ишонч билдиришди. Сафардан қайтаётганимда япониялик аёллар «Чўмилади аёл дарёда» шеъри муаллифига қизгин саломларини етказишимни сўрашди ва гулдасталар тақдим этишди...

Чўмилади аёл дарёда,
 Қотиб қолган қуёш самода.

Олтин кўлин оҳиста ташлаб,
 Унинг кифтин силар авайлаб.

Бошин эгиб турар мажнунтол,
 Сувда қалқир сояси беҳол.

Майсалар жим қарар ўтлоқда,
 Тошлар жиққа ҳўлдил қирғоқда.

Сузиб борар дарёда гўзал,
 Ер юзида йўқдай шум ажал.

Йўқдай офат, йўқдай бўрон, қиш,
 Йўқдай зиндон, йўқдай ғам-ташвиш.

Гуё, уруш йитган дунёда...
 Чўмилади аёл дарёда.

Таниқли рус шоири Михаил Дудиннинг шу шеър ҳақидаги фикри ҳам қимматлидир:

– Бу шеърда Ренуарнинг ҳам, Кустодиев, Боттичелли ва Рубенснинг ҳам ранглари қандайдир янгича товланган, ҳаёт гўзалликлари бус-бутун мужассамлашган, олижаноблик ҳам, турмуш ташвишлари ҳам ярақлаб кўзга ташланади.

Ўзбекистон халқ шоираси Зулфиянинг қуйидаги сўзларини шоирнинг ижодига, ўзига берилган энг чиройли мухтасар тавсифлар қаторига киритиш мумкин:

– Қайсин Қулиев китобларини ўқитганда ҳар қандай киши унинг шеърларига мафтун бўлиб қолади, шоирнинг шахсан ўзини таниганлар эса унинг меҳри, одамийлигига мафтун бўлиб юрадилар.

Шеър ёзиш — энг қийин иш, деб бежиз айтишмайди. Чунки шеърда Куръони каримда эътироф этилгандай ҳикмат бўлиши керак. Бу ҳикмат эса, барча халқларга тушунарли бўлиши ва уларнинг орзу-армонларини ифодалашни лозим. Ижоди давомига энг қийин ишни шараф билан уддалаган Қайсин Қулиев шеърият, шоирлик ва ҳаёт ҳақида фикр юритар экан шундай деган эди:

— Шеърят, энг аввало инсонни ҳимоя қилиши, айна дамда қувончли ва ғамли дамларида ҳам руҳлантириши, ҳам далда бериши керак. Ўзим ҳам шоирлар тоифасидан бўлганим учун умидсизликка солувчи шеърларни тан олмайман. Шеърятнинг вазифаси чучмал, ширин сўзлар билан эмас, балки очиқ, тўғри, ҳаққоний, лозим бўлганида аламли, изтиробли сўзлар билан инсон қалбига кириб бориш, ларзага солиш ва уни шу тариқа имони бақувват, ҳақгўй курашчи қилиб тарбиялашдан иборатдир.

Шоирнинг ўзи ҳаёти ва ижоди давомида таърифлаб берган шу мезонларига қатъий амал қилди.

Кувонганман кўрсам тўй-байрам,
Ғайрликдан ёнмади жоним.
Битта чети кемтик бўлса ҳам,
Ҳалол эди тишлаган ноним...

Интилмадим олай деб унвон
Ва кимдандир яхши яшашга.
Сўзламадим ҳеч кимга ёлгон,
Демак, ҳаққим бордир куйлашга.

Маълум сабабларга кўра, улкан истеъдод соҳиби Қайсин Қулиев ўзининг бор имкониятидан тўлиқ фойдалана олмади. Бироқ, у ҳаёт имтиҳонларидан чўчиб, осон йўллар қидирмади, мисоли қоягирдай эҳтиётлик билан тақдирига битилган сўқмоқдан олий мақсад чўққилари сари интилди.

Оқ чўққилар доим уйғоқдир,
Ғоҳ булут ортида улар.
Асли ҳаёт тикка сўқмоқдир,
Эҳтиётсиз жарликка қулар.

Қор остида хатарли сўқмоқ,
Жонинг омон асра, ҳушёр юр.
Олда порлаб турмайди маёқ,
Сўқмоқ, ҳаёт ҳамиша оғир.

Қайдан юрма кутар имтиҳон,
Осон йўлнинг ўзи йўқ, ахир.
Шу боисдан ҳар битта инсон,
Ерда юрсин мисли қоягир...

Ҳар бир шоирнинг севган мавзуси бўлади. Қолган мавзулар, ғоялар, фикрлар шу мавзу атрофида жипслашади. Шубҳасиз, Қайсин Қулиевнинг севган мавзуси — ТОҒ. Унинг «Тоғлик эканимдан доим кўксим тоғ», «Тоғлардан излайман уззукун илҳом», «Тошда ўқлар изи битмаган ҳамон», «Оқ чўққилар доим уйғоқдир» каби юзлаб мисралари фикримизни тасдиқлайди.

— Мен Кавказда кўп бўлганман, — деб ёзганди севимли шоирамиз Зулфия. — Лекин ҳар гал Қайсин Қулиев шеърларини ўқисам Кавказни, у туғилган ўлкани қайта кашф қиламан. Хаёлимда оқ чўққили Эльбрус жонланади, қулоғимга тоғ шалолаларининг шалдирашлари чалинади, мард, меҳнаткаш, оққўнгил одамларнинг тафти ва нафаси кўксимни яйратади.

Шукурки, шоир «Тоғ — тупроқ, қум, тош, қор ва муздан иборат тепалик» деган умумий гаплардан жуда юқори туради, тоғ тушунчасидан умумбашарий фалсафаларни топади ва уларни ўлмас мисраларга сингдиради. Ҳаётда турмуш ташвишларини кўравериш қартайган кишиларнинг сочларига оқ тушади. Қайсин Қулиев наздида, тоғларнинг чўққилари дунё ташвишларини кўравериш оқарган. Шоир доим уйғоқ оқ чўққиларга қараб, огоҳ кўнғироқларини чалади. 1964 йилда ёзилган «Қоғларга илтижо» шеъри ана шундай шеърлари сирасига кириди. Бу шеърда ҳам дунёвий, ҳам диний фалсафа мужассам. Чунки унга Куръони каримнинг Тоҳа сурасидаги «(Эй Муҳаммад), улар сиздан тоғлар (қиймат қунида қандай бўлиши) ҳақида сўрайдилар. Бас, айтинг: Парвардигорим уларни (қум каби) сочиб юборур» ояти ва шу мазмундаги бошқа оятлар асос қилиб олинган.

ҚОЯЛАРГА ИЛТИЖО

Сизга ёлвораман, қулга айланманг,
Агар ёқсалар ҳам ўтда бешафқат.
Қулга айлансангиз мабодо сиз ҳам,
Биз ожизлар недан оламиз ибрат!?

Ёлвораман, бизга кўрсатинг карам,
Ёлвораман, дилга солмангиз ваҳма.
Устингиздан ўтса зоти мукаррам,
Уларга тошингиз бўлмасин дахма.

Мағрур бошингизни этмангиз нигун,
Ҳаттоки, энг мудҳиш даҳшатли онда.
Йўқса, бизга ҳурлик ва сабот учун,
Тимсол намунаси қолмас жаҳонда.

Қоялар — жим турган буюк ҳақиқат!
Бу дунёда кўпдир ташвиш ва кулфат.
Ва лекин қиёмат кунигача то,
Сиздан баланд фақат Куёш ва Худо.

Қояларга ёндош осмонни фақат,
Чақмоқлар, бургутлар қилсин безовта.
Жонзодлар галаси кезсин ҳамма вақт,
Пойингизга туташ водий, яйловда.

Сизга ёлвораман, қулга айланманг,
Агар ёқсалар ҳам ўтда бешафқат.
Қулга айлансангиз мабодо сиз ҳам,
Биз ожизлар недан оламиз ибрат!?

«Қоялар — жим турган буюк ҳақиқат!». Улар буюк ҳақиқатни ичида сақлаб жим тураверар экан. Одамлар эса... 1985 йил 4 июнь кунини Қайсин Қулиев оғир хасталиқдан кейин вафот этди. Ундан юзлаб тилларга таржима қилинган юзлаб китоблар қолди. Жумладан, ўзбек тилида шоирнинг «Гул ва ханжар» (1968), «Кўзларингизни севаман» (1977), «Мени ардоқлаган аёлларга» (2004) китоблари кўп нусхада нашр этилган.

Йиллар ўтаверади. Қайсин Қулиевнинг дилбар шеърлятига янги авлодлар ҳам мурожаат қилаверади. Чунки унинг шеърлари ўзи таъкидлаганидай, юрак қони билан суғорилган. Бундай шеърлар эса, мангу яшайди, оқ чўққилар каби доим уйғоқдир.

Биз эса Қайсин Қулиевни ёдга солувчи саналарда уни кўпроқ соғинамиз, шеърларини қайта варақлаймиз, дўстларининг хотираларини кўздан кечирамиз. Шундай кезларда шоирнинг узок йиллик дўсти, қирғиз адиби Чингиз Айтматовнинг хотиралари таскин беради:

— Қайсин Қулиевнинг ҳаёти ва ижоди чамбарчасдир. Бизга қолдирган ҳаёт китоби вафодор. Ишончим комил, унга шоирнинг эски ва янги дўстлари қайта-қайта мурожаат этишади, меҳру муҳаббат билан таскин излашади. Ундан мардлик, олийҳимматлик ва ор-номус дарсларини оладилар.

Асрор МЎМИН

Қамчибек КЕНЖА

Эрон бўйлаб

Лавҳалар

МАСЖИДДА ТУНАЛГАН КЕЧА

Соат бизнинг вақтимиз билан кечки олти ярим, Эронда беш (ўн етти) бўлаётган эди. Раҳбарлар кетиб қолишган экан. Навбатчилар паспортларимизни шошилмай, синчиқлаб, анча муддатда текширувдан ўтказишди. Энг асосийси, автоуловни расмийлаштириш кўп фурсат талаб этарди. Шунинг учун автобусимиз божхонада қоладиган бўлди. Оқсоқоллар ва уларнинг маҳрами асрорларини Сарахс шаҳарчасига кузатдик. Қолган уч оғайни ботир «Отайўл» ичида тамадди қилгач, Илҳомжон машинада қолди, бошқа гапга зинҳор кўнмади (унга юклатилган масъул вазифалардан бири — автобусни кўз қорачиғидай асраш эди). Муҳаммад Содик иккимиз сафар тўшакларимизни кўтариб, ҳовли ўртасидаги ҳайбатли масжидга кириб кетдик. Деворларга Эрон халқи ва ҳукуматининг бузурглари Оятилло Ҳумайний билан Муҳаммад Ҳотамийларнинг йирик суратлари осилган, полга бир хил қаймоқранг гулли, қалин шерозий гиламлар тўшалган. Кун чиқиш тарафида театрларнинг орқа ложасига ўхшаган болохона бўлиб, унинг олди кулранг мато билан тўсиб қўйилган, бу хонаи хос — аёллар намозгоҳи эди...

Саҳар туриб қарасак, автобус ойналарини оппоқ, қалин муз-қиров қоплабди, мотор ишлатиб қўйилгач, анчадан кейин эриди.

Сарахсга кетган ҳамроҳларимиз келишди.

Божхоначилар бизнинг вақт билан соат тўққиздан иш бошлашлари керак эди, анча ўтди, бизга зарур кимсалардан дарак йўқ. Кутаяпмиз. Сарахс, демакки, Машҳад томондан юк ортилган улкан ва поезд вағони каби узун машиналар қаторлашиб кириб келмоқда.

Таниш дашт оралаб Машҳад сари кетдик. Афғонистонда кўрганим — тепа қисми қалъани эслатувчи тоғлар силсиласи бу ёқда ҳам бор эди. Даврдош, қисматдош тоғлар бўлса керак, деб ўйладим.

Кўча соз ва озода, тоғлар, адирлар гиёҳли, истарали. Ёнбошдан яна янги, гоят пухта йўлга ҳозирлик кўрилкоқда эди.

Ҳар ўн чақиримда йўл кўрсаткич лавҳалар, устунлар.

Таниқли ёзувчи, Бобур номидаги халқаро илмий экспедиция аъзоси, «Бобурийлардан бири», «Ҳинд сориға», «Андижондан Даккагача», «Буюклар изидан» каби сафарномалар муаллифи Қамчибек Кенжанинг «Андижондан Бағдолгача» номли навбатдаги китобида Яқин Шарқ ва Арабистон ярим оролидаги мамлакатларда яшган буюк аждодларимиз ҳаёти ва ижодини ўрганиш юзасидан олиб борилган изланишлар, экспедиция аъзоларининг заҳматли ва мароқли саргузаштлари ҳақида, мазкур мамлакатлар, шаҳарларнинг ўзига хос жиҳатлари, одамларнинг феъл-атворлари, яшаш тарзлари тўғрисида ҳикоя қилинади. Бу сафар эътиборингизга «Сафарнома»нинг «Эрон бўйлаб» қисмидан лавҳалар ҳавола этилаётир.

Шунча узоқ — икки юз километрдан зиёд масофада солярка бўлмади. Бир ёнилги куйиш шаҳобчаси учради-ю, у ҳам берк экан.

Ҳар сафаргидай, Машҳадга оқшом тушганда, аммо чироқлар кўчаларни, шаҳарни чарогон қилиб турганда кириб бордик.

МАШҲАД. ИМОМ РИЗО ВА УНИНГ ҲАРАМИ

2004 йил, 24 декабр, чоршанба

Эрталаб машварат, яъни қисқа мажлис бўлди. Умумий тартиб-қоидалар, келгусидаги режалар, хусусан, шу бугунги дастур, иқтисодий-молиявий масалалар яна бир карра муҳокама қилинди, фикрлашиб олинди.

Опалар меҳмонхонада қолишди. Бошқаларимиз Имом Ризо ҳарамига жўнадик.

Ҳамма кўчаларнинг икки бетидаги зич дўконлар янада қалинлашган, бинолар чиройли пештоқларидаги ном-лавҳалар, рекламалар қуюқлашган, гўзаллашган. Дўкон ичларида мол бисёр, ранг-баранг ва хилма-хил.

«Машҳад»нинг асли луғавий маъноси «шаҳидлар қони тўкилган жой», «шаҳид бўлган жой» дегани, аммо эндиликда у мулки тижоратга айланган, шаҳар катта бозору, аҳли фақат олди-сотди билан шуғулланадигандай таассурот уйғотади одамда.

Машҳад — ҳайратлар шаҳри! Зеро, у мамлакат вилоятлари ичида энг каттаси ва машҳури бўлмиш Хуросон музофотининг марказидир.

Шаҳар ҳақида аввалги сафарномаларда қисман тўхталиб ўтган эдим. Китобхонларимиз эътиборига яна шуларни ҳавола қилиш мумкин: Машҳад ҳам анча қадимий шаҳарлардан бўлиб, бу ном дастлаб X аср араб жуғрофионларининг асарларида тилга олинган. Ундан аввал Машҳад ўрнида Санобод деган қишлоқ бўлган. XI-XII асрларда ғазнавийлар ва салжуқийлар ҳукмронлик қилишган. XIII аср охирида шаҳарга мўғуллар ҳужумидан жиддий шикаст етган. Темурийлар, сафавийлар даврида Машҳад ҳар жиҳатдан равнақ топган. 1736-47 йилларда Нодиршоҳ давлатининг пойтахти бўлган. 1795 йили шаҳарни кажорлар эгаллаган. Шаҳарда Имом Ризо ҳарамидан ташқари, Гавҳаршодбегим масжиди, Мадраса, карвонсаройлар, Нодиршоҳ мақбараси ва бошқа археологик ёдгорликлар, тарихий обидалар сақланиб қолган.

Дарвоқе, «Бобурнома»да келтирилишича, Машҳадда бир қанча муддат Султон Ҳусайн Мирзо (Бойқаро)нинг ўғли, Бобур Мирзонинг яқин жигарларидан Ҳайдар Мирзо ҳам ҳокимлик қилган.

Алалхусус, Имом Ризо ким бўлган? Аввало, мазҳаб ҳақида. Шариатимиздаги мазҳаблар диний ҳуқуқлар, йўналишлар, вазифаларни белгилаб берадиган оқим, таълимот мазмунидан вужудга келган. Ҳозир суннийликда тўртта - ҳанафий (асосчиси Абу Ҳанифа -Имоми Аъзам), моликия (асосчиси Молик ибн Анас), шофиъия (асосчиси аш-Шофиъий), ҳанбалия (асосчиси Ибн Ханбал), шиаликда эса битта — Жаъфария (асосчиси Жаъфар ас-Содиқ) мазҳаблари мавжуд.

Суннийлик «сунна» сўзидан олинган бўлиб, анъана, хатти-ҳаракат тарзи деган маъноларни ифодалайди ва Муҳаммад пайгамбаримиз сўзлари, яъни ҳадислари, саъй-ҳаракатларига асосланган йўналишдир. Мутахассисларнинг ҳисобларига кўра жаҳон мусулмонларининг қарийб тўқсон фоизини суннийлар ташкил этади. (Суннийликда чорёрлар (тўрт дўст) — Абу Бакр, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб Муҳаммад пайгамбаримиз давлатининг қонуний ворислари, давомчилари ҳисобланади). Қолган ўн фоиз ҳам суннийлар каби Куръони каримни илоҳий деб эътироф этсалар-да, халифалар

даврида унинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган деб ҳисоблайдилар ва фақат Ҳазрати Али ва унинг авлодларини, шу жумладан, ўн икки имом ҳокимиятини тан оладилар. Халифа Али билан Фотима (Муҳаммад алайҳиссаломнинг қизи)дан тарқалган, исломнинг қонуний раҳнамолари деб ҳисобланувчи имомлар сулоласи куйидагилардир: 1. Али ибн Абу Толиб. 2. Ҳасан. 3. Хусайн, 4. Зайн ал-Обиддин Али. 5. Муҳаммад ал-Бакир. 6. Жаъфар ас-Содиқ. 7. Мусо ал-Козим. 8. Али ар-Ризо. 9. Муҳаммад ат-Тақий. 10. Али ан-Нақий. 11. Ҳасан ал-Аскарый. 12-имом Муҳаммад ал-Маҳдийни яширинган (дунёвий илм китобларида ғойиб бўлган) дейилади ва замона охирида ерга қайтиб келиб, адолатли тузум ўрнатади, деб ҳисоблайдилар.

Машҳад шаҳрининг муқаддас зиёратгоҳга айланишининг асосий сабабчиси, ўн икки имомнинг тартиб бўйича саккизинчиси, мана шу, биз ҳарамини ҳайрат билан томоша қилаётганимиз Али ар-Ризо (Али ибн Мусо ҳам дейилади) саккизинчи аср охири ва тўққизинчи аср бошларида Мадинада яшаган. Китобларда ёзилишича, халифа ал-Маъмун шиалар билан яқинлашиб, улар ёрдамида ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Али ар-Ризони тахт вориси деб эълон қилади. Суннийлар бунга қарши чиқадилар. Кўп ўтмай Али ар-Ризо Хуросоннинг Тус шаҳри яқинида заҳарлаб ўлдирилган ва Санобод қишлоғига дафн этилган. Кейинчалик унинг қabri устига мақбара барпо этилган ва қишлоқ унинг шарафига Машҳад Али Ризо (Али ар-Ризо шаҳид бўлган жой) деб атала бошланган, орадан йиллар ўтиб Машҳад номидаги йирик шаҳарга айланган.

Илҳомжоннинг Машҳадга, Имом Ризо ҳарамни остонасига бешинчи бор қадам ранжида этиши, лекин бирор марта ёдгорлик ичига кирмаган, зиёрат қилмаган экан. (Бояқиш машинани пойлайди-да). Бу гал ҳам шундай қарорга келинаётган эди, мен кўриқчиликдек шарафли вазифани зиммамга олиб, ўз ваколатимни камтарин ва камсуқум сафардошимизга бердим. Унинг чеҳрасига мамнунлик ранги югурганини кўриб, ўзим ҳам хушнуд бўлдим.

Машина кўп, қатнов, тигиз, ҳайдов шитоб — ҳарамга кириб-чиқувчилар оқимининг охири йўқ. Хусусан, аёллар кўп — бари қора ридода. Бояқиш оғизлар... камига қўлқоп ҳам кийиб олишган.

Мажмуа худуди катта — бир неча гектар бўлса керак. Уни хотиржам, астойдил айланаман десангиз, Машҳадда бир неча кун қолиш керак бўлади.

Зиёратгоҳ билан ёндош Имом Ризо майдони мавжуд. У ҳам кенг, ундан чор атрофга йўллар кетган. У ёқдан-бу ёққа физиллаб юрган машиналарни кўриб бошингиз айланади. Майдон тагидаги ер ости кўчаларида эса ақлингиз шошади: тепадаги каби доира йўл, ҳар ер-ҳар ердан ўнгга юриб, худди спортлото коптогидай четга — юқорига чиқиб кетилади. Орқага қайтиш мумкин эмас, бунинг иложи ҳам йўқ. Биз ҳам уч мартача айланиб ўтиб, ҳарамнинг асосий кириш дарвозасига олиб чиқадиган бурилишни аранг топиб олдик. Чунки қатнов бир неча қат, тез, шиддатли, форс ва инглиз ёзуви ва тилларидаги осма лавҳаларни — йўл кўрсаткичларни ўқиб, англашга улгуриш қийин.

Ҳарам теварагида қад кўтарган темир ҳавозалар зиёратгоҳ кенгайтирилаётганидан далолат беради.

Назорат расталари аввалги сафар кўрганимиздай: «деворлари» матоҳдан, чор бурчакли чодирсимон «хона»чалар. Эркаклар алоҳида, аёллар алоҳида «хона»дан ўтишади. Текширувчилар қўлтигу чўнтақларингизни пайпаслаб туришади. Фотоаппарат, видеокамера олиб кириш қатъиян тақиқланган.

Автобус атрофида айланиб юрибман — вазифа ўта масъулиятли. Хийладан кейин Муҳаммад Содиқ ҳарамнинг бир ходими билан чиқиб, совға-саломлар ва «Усмон қуръони» китобининг микрофильмини олиб кириб кетди.

Ҳарам зиёратидан чиқиб, Жом қишлоғига жўнадик — «Шоҳнома» асарининг муаллифи Абулқосим Фирдавсий қабрини — «Оромгоҳи Фирдавсий»ни

зиёрат қилгани. Илгари икки ёни асосан тутқатор бўлган йўл кенгайиб, ўзгариб кетибди, қурилишлар, янги бинолар кўп эди. Дарвоқе, Жомни эндиликда Тус шаҳарчаси дейилади — у Машҳаднинг ғарб томонида.

Фирдавсий бир замонлар ўз юртига сиғмай, дарбадарлик ҳирқасини елкасига ташлаб чиқиб кетган эди, энди унинг шарафли номини улуг шоир қабр-мақбарасини тавоф айламоққа келган минг-минглаб инсонлар ёд этмоқда.

Муҳаммад Содиқ тележурналист дўстимиз Фаррух Расуловдан ҳам синч-ковроқ чиқиб қолди. У қўлига тушган нарса борки, обдон кавлаб, ички сир-асрорини тўла ўрганиб, тузукни ишдан чиқариб, бузуқни ўнгламагунча қўли ҳам, кўнгли ҳам тинчимасди. Раҳбарнинг фотоаппаратини бузиб, хийла таъзир еб эди, аммо этаги ҳазил-ҳузулга (кўпчилик яхши-да) айланиб, танбеҳ тиғининг дами ўтмаслашди. Қолаверса, у беғараз, самимий инсон, дили кибру ғубордан холи, югуриб-елиб хизмат қилиб юрибди. Биргина шахснинг таржимони бўлишлик қанчалар оғир, заҳматли юмуш. Олти кишига тилмочлик қилишни айтинг. Яна, ҳаммаси ҳар хил тоифа... Бунинг устига, у аввал ҳам экспедициянинг бир неча сафарига иштирок этгани учун раҳбарнинг феъл-оадатларини, унинг жаҳли кўпга чўзилмаслигини тушуниб қолган эди.

Сафарда юзни қаттиқроқ, орийатни сал юмшоқроқ тутиб юрган маъқул. Акс ҳолда, узоққа бориш қийин. Сафардаги аския, ҳазил-ҳузулларда ёш унча инобатга олинавермайди, амал, мартаба ҳам...

Опалар палов дамлашди. Бир лаззатли бўлибди. Эрон турпи ҳам Андижон ошига хўп айтаркан-да!

Режамизда атоқли туркман шоири Махтумқулининг қабрини зиёрат қилиш мўлжали ҳам бор эди. Бобур экспедицияси учун буюк зотларнинг миллати, туғилган жойлари эмас, уларнинг маърифий-ижодий фаолияти, илму фан ривожига, Шарқ, умумжаҳон маданиятига қўшган ҳиссаси муҳим! Қолаверса, билим ва заковатини мукаммаллаштириш мақсадида Мовароуннахру Хуросоннинг кўпгина маълум ва машҳур шаҳарларида бўлган адибнинг ёшлигида Хива, Бухоро билан бир қаторда Андижондаги мадрасалардан бирида таҳсил кўрганлиги ҳам биз учун алоҳида эътиборга молик далилдир. Шоирнинг бадиий тасвир воситалари Фарғона водийсига хос иборалар, рамзлар, кўчиримлар билан бойитилган айрим шеърлари Андижонда истиқомат қилган вақтларида ёки ўша даврларнинг хотиралари, таассуротлари асосида ёзилган, деб тахмин этиш мумкин.

Хуллас, Махтумқули ҳам ўз ватани, элидан Мосуво бўлиб, маърифат ва зиё излаб юртга-юрт кезган сиймолардан. Шоир қабрини Эроннинг машҳур Мозандарон шаҳрида, Машҳаддан етмиш чақирим нарида, деб эшитган эдик, ундоқ эмас экан, 500-550 километр атрофида экан. Суриштирганимизда у ерга Гургон (Астробод) шаҳри яқинидаги Оқ қалъа орқали ҳам бориш мумкин, дейишди. Оқ қалъанинг имом-хатиби Муҳаммад Содиққа таниш экан, меҳмонхона телефонидан мулозимлар ёрдамида кўнғироқ қилиб гаплашди.

Масофа ҳам, вақт ҳам кетмоқда — Машҳадгача икки минг километр юриб, муддатнинг, умрнинг беш кунини сарфлаб кўйган эдик. Йўналишларни ўрганиш муаммоси туғилиб, менга Эрон харитасини топиб келиш топширилди. Кўчага чиқдим — йўл билмайман. Харита сотадиган дўкон қайда, харитани нима дейишади — сўролмайман — гунгман. Хуллас, анча қидириб, дўконни топдим, имо-ишора билан харитани сотиб олдим.

1 доллар — 830-840 туман — 8300-8400 риёл, яъни 1 туман — 100 риёл.

Меҳмонхонанинг унча катта бўлмаган қабулхонаси — кутиш зали деворларида ҳам эронликлар даҳоси, пири Рухулло Ҳумайний, мамлакатнинг ҳозирги диний, олий раҳбари Саид Али Ҳаменийнинг улкан суратлари осиб кўйилганди. Президент Саид Ҳотамий расми негадир камроқ.

Кеча чарчаб, донг қотиб, ухлаб, туни билан машина қатнови тинмаслигини билмаган эканмиз, шекилли. Безовта бўлиб ухладим. Эрталаб Муҳаммад Содиқ

билан Илҳомжон ҳам (учовимиз хонадош эдик) вужудларининг эзилиб кетганидан шикоят қилишди. Менимча, шароитнинг азбаройи яхшилигидан. Автобусда тош йўлларда силкиниб юрган баданларга бу ердаги парку тўшақлар ўта юмшоқлик қиляпти, чоғи.

2004 йил, 25 декабр, пайшанба

Кеча Зокиржон ака Имом Ризо мажмуасидаги «Остони қудс» («Муқаддас остона») кутубхонасида «Хатти Бобурий»дан нусха олишни илтимос қилганида кутубхона мутасаддилари юқори маҳкамалардан сўраб кўрамиз, дейишган экан, бугун яна бордик.

Назорат масканларидан чиқилган жойда, ҳарамга кираверишда ичкарига ўтган зиёратчиларга бир-икки донадан конфет улашиб туришарди. Суриштириб билсак, бугун Имом Ризо сингисининг таваллуд куни экан.

Китобхонада 2000 йили бизни Қуръон музейигача кузатиб қўйган, шахсан менга ҳамроҳ, бўлиб, ғалча-назоратчи ҳузурига борган одамни кўриб қолдим — уни пастак, ғўласимон гавдасидан, олди томони сийраклаша бошлаган, калта кузалган мошгуруч сочидан танидим. У ҳам бизни эслаганди, жилмайганича қўл узатиб: «Шомуродий, сизларчасига Шомуродов», деб ҳазиллашди.

Лекин, бу ташрифимизнинг ҳам самараси нақд бўлмади.

«Қисқа фурсатда китобдан нусха кўчириб бериш имконимиз йўқ, агар Машҳадда кўпроқ турсаларингиз тайёрлаб қўйишимиз мумкин», — деди кутубхона мудири оғои Миржова гўё таассуфланган оҳангда.

Ҳаётий тажрибаси мўл, нозик ҳолатларни нозик ҳис қиладиган Зокиржон акада ҳамиша эҳтиёт шарт фикр, чора бўларди.

— Хўп, неча кун муҳлат берасизлар бизга? — деб сўради у буюртмачилик ҳуқуқини кутубхоначиларга инъом этиб.

— Кам деганда ўн беш-йигирма кун... — дейишди.

— Ваъдаларингизга умид қилса бўладими? — сўради раҳбар сал бўшашгандай.

— Бизнинг сиёсатимиз — айни диёнат, диёнатимиз — айни сиёсат, — деб ўзича лутф қилди Миржова жаноблари. У ҳар қандай экспедиция ҳам бир шаҳарда шунча узоқ муддат туrolмайди, деб ўйларди.

— Бир ой десангиз ҳам кутамиз, — деди Зокиржон ака қатъий. Зеро, раҳбарнинг ушбу экспедициядан кўзда тутган асосий мақсадларидан бири ҳам Бобур Мирзонинг ана шу табаррук асарини қўлга киритишдан иборат эди. Қолаверса, биз кейинги мамлакатларни айланиб келгунимизча бир ойдан ҳам кўпроқ фурсат ўтиши аниқ эди.

Кутубхонанинг илтифотли фармонбардорлари бир-бирларига қарашди. Улар раҳбарнинг дангаллиги, қайтмаслигига ҳайратларини ёки «энди бу ёғи нима бўлди?», деган саволни бир-бирларига сўзсиз изҳор этишди, чамаси. Зокиржон ака худди шу жойда мубоҳасага нуқта қўйилганига шама қилгандай, мезбонлар билан тезгина хайрлашди.

Хуллас, пешиндан кейин, соат учларга яқин отландик. Меҳмонхонанинг иш юритувчиси Муҳаммад Носир шаҳар ташқарисигача олиб чиқиб, йўлни кўрсатиб юборди.

Нишопурнинг эски йўли янги кўча билан анчагача ёнма-ён борди-да, кейин ўнгга бурилиб, бир боғ ичига кириб кетди.

Ёмғир севалай, йўқ, зарралай бошлади, кейин савалашга ўтди ва бир кучайиб-бир сусайиб, охири қорга айланди.

Дарахтзор ичидан бошланган йўл дашт, тоғлар оралаб давом этди. Тоғликдан тушганимизда қор йўқ эди, яна озгина юрганимизда булутларни йириб-йиртиб қуёш йилтиллади-да, кўп ўтмай чарақлаб кетди. Хуллас, бир йўлда, бир неча соат мобайнида қиш ва куз ҳаволарига шоҳид бўлдик.

Безазан (тул хотин), Машҳад, Алиобод, Муҳаммадобод, Ишратобод, Хусайнобод қишлоқларидан ўтдик. Чиндан-да, обод, саришта масканлар эди. Аммо, ҳар тўқисда бир айб деганларидай, ёнилғи куйиш шохобчаси учрамасди. Нишопурга кираверишда бор-у, навбат катта экан, ўзбекчасига «ёнбош»дан бо-риб куйдириб олдик.

НИШОПУР

Эроннинг шимоли-шарқий қисмида, Хуросон остонасида жойлашган ушбу шаҳарга учинчи аср ўргаларида асос солинган, номи Шопур-1 ёки Шопур-2 исми билан боғлиқ дейилади манбаларда (тарихий асарларда «Найсабури» ҳам ёзилади). Еттинчи аср ўргаларида уни араблар эгаллаган. Тўққизинчи асрда Тоҳирийлар, X асрда Сомонийлар давлатига қараган, XI-XII асрларда Салжукийлар қароргоҳи бўлган. Сўнг шаҳарни ўғузлар вайрон қилишган.

Ҳа, Нишопур ҳам Балх каби, Бомийн каби жабрдийда шаҳар. Манбаларда битилишича, ёвуз мўғул босқинчилари 1221 йилнинг айна баҳорида боғу гулзорлар чаман-чаман гул очган, ердан ризқу рўз тафти кела бошлаган бир паллада Нишопурга бўри галасидек ёпирилиб киради. Шаҳарни ишғол этиш пайтида ҳалок бўлган ҳар бир саркарданинг ўчи, қасоси учун тўрт юз ҳунарманддан бошқа ҳаммани тигдан ўтказадилар, шаҳарни ер билан яксон этиб, ўрнини шудгорлаб ташлайдилар.

XIV-XV асрларда шаҳар қайта тикланади.

Шуҳрати Балхдан қолишмайдиган, бир замонлар Хуросон пойтахти бўлган Нишопур ва унинг атрофида табиий ва қўл меҳнати билан бунёдга келадиган бойликлар кўп, масалан, шаҳарга яқин жойда феруза кони мавжуд. Аммо, биз — маънавият кишилари учун Нишопурнинг энг катта бойликлари — Умар Хайём ва Фаридиддин Аттор каби буюк сиймолари азиз ва қадрлироқдир. Шунингдек, бу файзли шаҳарда юртдошимиз — шоир, олим ва мусаввир Адиб Собир Термизий (XI аср) ҳам кўп йиллар истиқомат қилган, таниқли давлат арбоби, маърифат ҳомийси, ал-жабр ва илми нужум олими Абулқосим Али бинни Жаъфар томонидан қурилган расадхонада ишлаган.

УМАР ХАЙЁМ

Ҳаким, файласуф, риёзатчи-мунажжим, шоир Умар Хайём — Фиёсиддин Абдулфатҳ Умар ибн Иброҳим (XI асрнинг иккинчи ярми, XII аср бошлари) Нишопур, Балх, Бухоро, Самарқанд, Исфаҳон шаҳарларида ўқиган, илму фаннинг жуда кўп соҳалари билан изчил шуғулланган. Масалан, Исфаҳон расадхонаси олимларига раҳбарлик қилиб, бу ерда ал-жабр, фалакиёт бўйича илмий тадқиқотлар олиб борган. «Ал-жабр ва ал-муқобала исботлари ҳақида рисола» асарига сонлардан бутун мусбат илдиз топшишнинг умумий қондасини математика тарихида илк бор исботлаган, Григорий тақвимидан ҳам аниқроқ кўёш тақвимини яратган, афсуски, бу ихтиро ўша пайтда соҳа билимдонларининг камлиги ва халқаро миқёсда оммалашмагани боис ҳаётга татбиқ этилмаган.

У «Коинот ва унинг вазифалари ҳақида рисола», «Борлиқ ҳақида рисола», «Борлиқнинг умумийлиги ҳақида рисола» ва бошқа ўнлаб фалсафий асарларида Пифагор, Арасту, Птоломей, Ал-Хоразмий, Ибн Сино каби улуг мутафаккирларнинг қарашларини ёқлайди, шарҳлайди, муносабат билдиради, табиат сирлари, ҳаёт ҳақиқатини излайди, ўз кузатишлари, мулоҳазаларини баён этади.

Умар Хайёмнинг «Наврўзнама» асари Шарқ халқларининг Янги йил байрами бўлмиш Наврўз, унинг келиб чиқиш тарихи, аждодларимизнинг шу баҳор, шодлик айёми ила боғлиқ таомил, урф-одатлари тўғрисида муфассал маълумот бериш билан бирга, форс адабиёти тарихида наср жанри тараққиётига маълум даражада хизмат қилган.

Аммо Умар Хайёмга унинг дунёдаги кўп тилларга таржима қилинган рубоийлари оламшумул шухрат келтиради. Шоирнинг ҳажман ғоят сиқик, фалсафий теран, инсон ва ҳаёт, умрнинг ғаниматлиги, уни хуш, мазмунли ўтказишга даъват этадиган, бадий жиҳатдан юксак рубоийлари ҳали-ҳануз турлича талқин этилади. Бир замонлар (ҳатто ўзи ҳаётлигида ва энг кейинги шўро даврида) файласуф шоирни даҳрийга чиқардилар. Ҳолбуки, унинг асарлари муқаддимасидаги Оллоҳга ҳамду санолар ва Муҳаммад алайҳиссаломга салому саловотлар баёни, умри охирида Бухорога келиб саҳиҳ, ҳадислар тўплами муаллифи Имом Бухорийнинг қабрини зиёрат қилиб, сўнги рубоийларидан бирида Тангрига истиғфор айтгани, шундоқ исломий юрт — Эронда шоир шаънининг шунчалар иззату икромга буркалиб, хотирасига муҳташам ёдгорликлар бунёд этилгани бу ғалат фикрларнинг аксини исботлаб турибди. Ижодкор истеъдодининг кучи, сири ҳам шундаки, унинг асарларини ўқиган ҳар бир китобхон ўзича маъно ва ғоя топади, ақли ва дунёқараши доирасида хулоса чиқаради.

Қисқаси, Умар Хайём тўрт сатрдан иборат бўлган шеърият тури — рубоийнинг мумтоз адабиётимизда мустақил асар — жанр сифатида шаклланишига ва такомилга мислсиз ҳисса қўшган. Унинг бу борадаги ўзига хос анъаналари кейинчалик кўплаб аҳли қалам томонидан давом эттирилди ва давом эттирилмоқда. 1912 йили уммонга чўкиб кетган машҳур «Титаник» кемасида Умар Хайёмнинг рубоийлари кўлэмси ҳам бўлганлиги ва унинг қиммати ниҳоятда юқори баҳоланганлиги бежиз эмас, албатта.

Кўҳна Нишопур кўчалари бўйлаб борар эканмиз, беихтиёр Умар Хайём рубоийлари ёдга тушади:

Сен-мендан олдин ҳам тун-кун бор эди,
Айланган фалак ҳам бутун бор эди.
Тупроққа авайлаб қадамингни қўй,
Бу тупроқ қаро қўз бир нигор эди....

Шаҳар марказида бир неча тарихий обида бўлиб, энг содда, камтарона, аини вақтда кўркем қурилган, Умар Хайём хотирасига бағишлаб бунёд этилган, расмий маълумот-китобларда «Павильон-ротон» деб номланувчи сағана-ёдгорликдир. Одатдаги мақбаралардан батамом фарқ қилувчи мазкур қурилма бир қарашда-қабр устига тикланган иншоотга ҳам ўхшамасди: қабр тоши атрофида салобат, виқор билан кўкка бўй чўзган, узун ромб шаклидаги ўнта гулдор, нақшли мрамор-бетон устун ярим йўлда бир-бири билан кесишиб, гўё хандасавий бурчаклар ҳосил қилиб, учлари гумбазсимон кўринишда тутатиб кетган. Бир қарасангиз, илми нужумга ишоратдай, тўгарак жаҳон — фалакиёт рамзидай... Яна бир боқсангиз, гулчамбарни ҳам эслатиб юборади. Сарасаф солиб кузатсангиз, ўтовга, томи баланд қилиб кўтарилган чодирга ҳам менгзаш мумкин. Зеро, шоирнинг тахаллуси «Хайём» ота касби чодирдўзликдан олинган-ку.

Менинг назаримда эса, даҳма Умар Хайёмнинг рубоийларига қиёсан, тақлидан ярагилгандай: сиртдан соддага ўхшайди — кам сўз сарфланган, лекин улاردан турфа маъно жилваланиб туради.

РИВОЯТ. Мактабдош уч дўст — Низом-ул-мулк, Ҳасан Саббоҳ ва Умар Хайём бир-бирларига бир умр садоқатли бўлишга, қай бирлари юксак мартабага кўтарилса, бошқаларига ҳомийлик қилишга ваъдалашадилар. Воқеан, Низом-ул-мулк мансаб пиллапояларидан юқорилаб, салжуқийлар сулоласининг подшоҳи Маликшоҳга вазир даражасига етишади. Ҳасан Саббоҳ йирик руҳоний бўлиб кетади. Умар Хайём эса илму ижод йўлидан бориб, қашшоқликда

кун кечиради. Бир кун у Низом-ул-мулкка болаликдаги онтларини эслатганда: «Сенга Нишопур ҳокимлигини бердим», дейди вазир. «Улусга ҳокимлик қўлимдан келмас, — деб эътироз билдиради Умар Хайём. — Яхшиси, буюр, менга йилда бир бора нафақа берсинлар, бир пиёла сариқ сув, бир бурда нон билан куним ўтар, илм чўққиларини эгалласам бас». Низом-ул-мулк Нишопурдан келадиган солиқлардан дўстига 10 минг динор нафақа тайин қилади.

Умар Хайём ёдгорлиги рўпарасида жойлашган Имомзода Муҳаммад Мохруҳ номидаги ҳашаматли, аммо эски мақбара-масжид остонасида хуфтон намозини ўқиб чиқаётганларга дуч келдик. Менинг эътиборимни аксарият кекса эркакларнинг қотмалиги ўзига тортди. Таажжубки, қора ҳижоб ёпинган аёллар ҳам шундай эди.

ФАРИДИДДИН АТТОР

Форс-тожик мутафаккири, тасаввуф шеъриятининг йирик намояндаларидан бири, «сирлар жавоҳирини тузувчи» (Навоий) Шайх Фаридиддин Аттор — Муҳаммад ибн Абубакр бинни Иброҳим ўн иккинчи аср ўрталарида, ҳижрий 513 йилда Нишопур яқинидаги Хадкана қишлоғида таваллуд топган. Сўфийликнинг таниқли тарғиботчиларидан Боязид Бистомий (IX аср), Ҳусайн ибн Мансур ал-Халлож (IX-X асрлар) ғояларини давом эттирган. У ўз асарларида инсон ва табиат хусусиятлари, ахлоқ ва маданият, яхшилик ва ёмонлик, камтарлик ва такаббурлик, олижаноблик ва худбинлик ҳақидаги эзгу қарашларини рамзий кучлар, тимсоллар воситасида ифодалаб, дўстликни, вафо, садоқат, сахийлик каби одамий фазилатларни улуғлайди, ижтимоий иллатларни қоралайди.

«Султон-ул ҳақиқатёр» деб ном қозонган шайх ва шоир Фаридуддин Атторнинг турли соҳа ва мавзуларда «Мухторнома», «Хисравнома», «Асрорнома», «Булбулнома», «Гул ва Хурмуз», «Уштурнома», «Васиятнома», «Илоҳийнома», «Меърожнома», «Мусибатнома», «Жавоҳирнома» ва бошқа ўнлаб асарлари маълум. Шулар жумласига кирувчи «Тазкират ул-авлиё» ислом оламида мўтабар, «Мантиқ ут-тайр» эса маънавият, бадиият аҳли ўртасида машҳуру мукаррамдир.

«Буюк тилшунос, юзларга боқиб юракларни ўқувчи», ўзи ҳам авлиё мақомини олган бу улуғ зотнинг «Гўзал ахлоқ битиги» дея таърифланмиш «Тазкират ул-авлиё» («Авлиёлар китоби») рисоласида пировард мақсад-мазмунни имон-этиқод собитлиги, маънавий-руҳий поклик, комил инсонликка эришиш йўллари, валийларнинг ибратли ҳаётлари, ҳайратомуз кароматлари, ўғитлари, ҳис-туйғулари мисолида кўрсатилади.

«Тазкират ул-авлиё» («Ўзбекистан миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, Мирзо Кенжабек таржимаси), асарининг таржимаси илова-сида нақл этилишича, шоир аллома 29 йил Нишопурда, 85 йил Шодибашаҳрида яшаган.

Жалолиддин Румий Балхдан қувғин қилинган отаси Баҳоуддин Валад билан Маккаи мукаррамага бораётганида Нишопурда Фаридуддин Аттор ҳузурига киришган ва бўлғуси улуғ донишманд пир, устоз дийдори, суҳбатидан баҳра олган. Мавлоно у маҳал ёш бола, Аттор эса кексайган эди. Жалолиддинга «Асрорнома» асарини ҳада қилади. У китобни ёнидан қўймай, доимо ўзи билан олиб, ўқиб юради.

Фаридиддин Аттор вафоти билан боғлиқ бир ривоят машҳурдир. Шайх Аттор умрининг охирида узлатни ихтиёр этган. 114 ёшга етганда мўғул Чингизхон аскарлари қўлига асир тушади ва бир муштарий-харидор уни минг дирҳамга сотиб олмақчи бўлади. «Ўз асарларида инсоннинг камолот йўлини чизиб

берган, ўнлаб шеърый китоблари ила дунёга донг таратган, лекин ҳеч қачон давлатдорлар ва сарватдорлар мадҳида қаламини булғаманган бир сиймо» (Радий Фиш) бу ҳимматни рад этади:

- Сотма, — дейди душман аскарига, — менинг нархим бундан баланддир. Охири яна бир мўғул навкари шеригини масҳара қилиб:
- Бу пирни бир қоп сомонга сотасанми? — деб сўрайди. Шунда Шайх:
- Энди сотгил, менинг нархим шудир, — дейди.

Ҳазабланган мўғул навкари қари, заиф чолнинг бўйнига қилич тортади ва ҳазрати Аттор шу тариқа кофирлар қўлида шаҳид кетади.

Тасаввуф мулкининг дурдоналаридан бири саналмиш «Мантиқ ут-тайр» асари бутун Шарқ маданияти оламида беқиёс шуҳрат қозонган. У Жалолиддин Румий, Маҳмуд Шобистарий ва бошқа йирик шоирлар ижодига кучли таъсир кўрсатган. Ҳа руҳда, ўша мавзуда яна бир қанча асарлар вужудга келган.

«Бу дунёнинг энг тоза гавҳарларини бағрига жо этган» (Р.Фиш) «Мантиқ, ут-тайр»ни ёд олган, унинг таассуротлари ва таъсиротларини бир умр онгида, юраги қатида сақлаб юрган Алишер Навоий ҳам ниҳоят, умри поёнида у мўътабар асарга жавоб, тазмин тарзида «Лисон ут-тайр» («Қуш тили») асарини ёзган.

Фаридиддин Аттор мақбараси, шаҳардан бир неча чақирим кунчиқиш томонда боғсимон, хиёбонсифат жойда бўлиб, яқин-атрофида бир-икки тижорат дўкончасию чоққина емакхонадан бошқа бино йўқ, унга олиб борадиган йўл ҳам алоҳида, кенг, текис, икки бетида дарахтлар саф тортган, шинам эди.

Афсуски, кечиккандик. Ёдгорликнинг ишчи-хизматчилари кетиб қолишганди, ҳатто қоровулни ҳам топиб бўлмади. Мақбарани теварагидан — темир панжара орасидан ва устидан томоша қилиш билан чекланишдан ўзга чорамиз йўқ эди. Зиёратчилар учун рус тилида чиқарилган «Нишабура» сарлавҳали, тўғрироғи русчага нўноқларча ўгирилган суратли букламда (уни бизга Хайём сағанаси олдида беришди) шундай фикр ва далиллар битилган эди: Шайх Фаридуддин Аттор Нишопурийнинг мақбараси дастлаб шаҳар бош қозисининг саъй-ҳаракати билан барпо этилган. Мазкур сағана бузилиб кетгач, Алишер Навоий Аттор қабри устига чиройли бир даҳма қурдирган. Аммо у мақбара ҳам Кажорлар ҳукмронлигининг сўнгги даврларида вайрон бўлган. Ҳозирги ёдгорлик 1341 (ҳижрий-қамарий бўлса керак - Қ. К.) Миллий мерос жамияти томонидан буржи мусамман усулида икки гумбазли қилиб тикланган.

Фаридуддин Аттор ёдгорлиги яқинида яна бир тарихий обида — ўз даврининг етук ижодкорларидан бўлган Камолломулк сағанаси ҳам бор. У мумтоз меъморчилик билан замонавий биносозлик анъаналарини ўзида мужассамлантирган кўркем иншоот ҳисобланади.

ОДАМЛАР ВА ОТЛАР

Вақт кеч бўлишига қарамай Нишопурдан жўнаб кетдик. Икки соатча юриб, дурустроқ жойда тунамоқчи эдик. Биз адашдик. Шу адашиш жараёнида Сабзавор бикинидан ҳам ўтдик.

Сарбадорлар давлати вужудга келган, ўн тўртинчи аср охирларида Амир Темур ўз мамлакати ҳудудига қўшиб олган бу таниқли шаҳарга маълум муддат Алишер Навоийнинг отаси Фиёсиддин Кичкина ҳокимлик қилганини эсладик.

Сабзавор билан боғлиқ, хотирлашга муносиб яна бир далил, тарихий шахс бор эди — бу қадимий шаҳарда теран маъноли, нозик қочиримлар, лутфларга мўл ҳикоятлар устаси, кўҳна ва бой Шарқ адабиётида биринчи бўлиб ўзидан аввал ўтган буюк тарихий шахслар, адиблар ҳақидаги нақлу ривоятларни тўплаб, катта адабий-илмий қимматга эга бўлган «Латоиф-ут-тавоиф» («Турли тоифа-

лар тўғрисидаги латифалар») деган китобига жамлаган ва Алишер Навоийнинг юксак баҳосини қозонган Мавлоно Фахриддин Али Сафий таваллуд топган. Бўлажак адиб ёшлигида Ҳирот мадрасаларида ўқиб, Абдураҳмон Жомийдек устоз таълимини олган, кейинчалик Самарқандга келиб, Хожа Убайдулла Аҳрорга котиблик қилган.

Сафий ҳикоятларидан:

- Шўрвани араб тилида нима дейдилар? — сўрашибди бир арабдан.
- Сахун! — жавоб берибди араб.
- Совуғини-чи? — яна сўрашибди.
- Биз шўрвани совутмасдан ичиб қўямиз, — дебди у ҳозиржавоблик билан.

* * *

Ота-бола айбдорни ҳоким олдига келтиришиб, аввал отани юз дарра урдилар — ота вой, демади. Аммо ўғлини ётқизиб, бир дарра уришлари ҳамон «оҳ!», деб юборди.

— Ўзинг юз дарра калтак еганингда гинг демадинг, нега энди бунга бир дарра уришимиз билан фарёд чекасан? — деб сўрашибди.

— Аввалги калтаклар менинг танамга ботганди, бу зарба жигаримга тегди, — дебди падари бузруквор.

Узоқ юриб, Султонобод, Феруз, Бузғон, Чаканд шаҳарчаларидан ўтиб, Эрон вақти билан кечки ўн бир, бизда тунги ўн икки ярим — кечанинг деярли қоқ белида Кучан шаҳрига етиб бордик. Меҳмонхона излаб чорак кам бир соат кўча кездик. Ниҳоят, бир мусофирхона (бундан бошқа сўз билан таърифлаб бўлмади) топдик. Уйқусираб эшикни очган мулозим — пастак бўйли кекса киши бизни хушламайгина қарши олди, тезроқ киришга даъват этиб, остона ҳатлаб ўтишимиз билан анча путурдан кетган ёғоч эшикни шарақлатиб ёпди, ҳатто автобусда қолаётган Илҳомжонга «яхши ётиб туринг» дейишга ҳам улгурмадик.

Отахон бизни кичкина, бесаришта ҳовлидаги бинонинг иккинчи қаватига тор, фирчиллайдиган лиқилдоқ зиналардан бошлаб чиқди-да, икки хонани кўрсатди. Бирига опалар киришди, иккинчисига — биз. Кўнглимизга унча ўтиришмади, бошқа кенгроқ, дурустроқ хона йўқми, деб сўраб эдик, чол жуссасига ярашмаган кўрслик билан:

— Йўқ, хоҳласанглар шу, — деди, — ярим кечада келишади-ю, тагин жой танлашади, — деб тўнғиллади яна.

— Ҳай, майли, — дедик ноилож. Чарчаганимиз учун апил-тапил ечинишга киришдик. Тавозе юзасидан бир оз пойгаҳ ҳам талашдик. Лекин энди уйқуси очилиб кетган жиккак қария қаравотлардан бирига астойдил ўтириб олиб, бизни суриштиришга ва гапга солишга тушди. Уй эгасини чиқиб кетинг, дейиш ноқулай, бунинг устига, сиркаси сув кўтармайдиганроқ кўринди. Тўнини тескари кийиб олмасин, шу жойдан ҳам маҳрум бўлиб қолмайлик, деб эснаб-эснаб ўтирдик. «Очилган кўриқ» рўмонидagi Шукар бобони эслатадиган ҳожи Қуломон бобо етмиш саккиз ёшда экан. Асли амали нима билмадиг-у, ўзини худди хўжайиндай тутарди. Икки йўл ҳаж қилибди. Лекин у Маккаи мукаррамани назарда тутдими, Машҳад (Имом Ризо ҳарами)ними — сўрамадик. Сочсоқоли бир хил ранг — кумушсимон, бир хил қалинликда — қисқа; соқоли махсус қўйилмасдан, шунчаки ўсиб кетганга ўхшарди.

Мўйсафид қувгина, шайтонгина эди. Гапириш асносида эҳтиросга берилганида бармоқларини силтаб қисирлатар, гоҳ-гоҳ тишлари орасидан хуштак чалиб

қўярди. Аслида ёшига номуносиб бу бачкана қилиқлар ўзига ярашиб турар, лекин азбаройи толиққанзимиздан унинг алмойи-алжойи гапларини кесишга мажбур бўлдик.

Шундай қилиб, бир-бирига тегиб турган каравотларга тўртовлон жойлашдик. Каравотлар тахтали экан. Энг басавлатимиз Зайнобиддин аканинг бели оғрир эди, қаттиқ ва тор ўрин фойда берди шекилли, саҳар анча дадил турди. Ҳатто бомдодни ҳам каравот устида бошлари пастак шифтга тегай-тегай деб, бироз энгашиб ўқидилар (ерда ўқишга жой ҳам йўқ эди-да).

Илҳомжон ювингани кирди. Яхши ухлай олмаганми, машқи пастроқ эди. Бояқиш автобусда совқотган бўлса керак. Кеча рулда узоқ юриб чарчаган эди. Бунинг устига раҳбар:

— Илҳомжон, қалайсиз, совқотмадингизми? — деди баланд, тантанавор овозда, гўё шу оҳанг билан унга далда, руҳ бермоқчи бўлгандай.

— Ҳм, — деб қўйди Илҳомжон. Бошқа нимаям десин. Бомдоддан кейин йўлга чиқдик.

Ширвондан ўтдик. Йўлга гап йўқ. Икки томон даштликлар, ҳайдалган, ҳайдалмаган, нимадир экилган, экилмаган бепоён ерлар. Аммо дарахт дегани жуда кам. Яқин-узоқ тоғлар бепоёнликка қандайдир руҳ, файз бағишлаб тургандай...

Машина ичи совуқ.

Шаҳар ва шаҳарчалар тартибли, озода. Дўконлар сероб. Шаҳру йўлларда кундузгю тунги чироқлар беҳад кўп: чекка, хилват жойларда ҳам ҳадиксиз юриш мумкин.

Божурга яқинлашяпмиз. Кўчадаги оқ ҳошия-чизиклар, улар ўртасидаги сариқ рангли тунги ёритгичлар йўлнинг бегагидек. Турли кўрсатгич-белгилар беҳисоб.

Паст тоғ ёнбошлари ва қиршовларида бир-бирига ўхшаш уйлар... Ажабки, томлари текис - шиферли, тунокалиги йўқ. Қандайдир шийпоннамо бинолар тепаси эса оқ тунока билан ёпилган эди.

Божурга кираверишда, шаҳар ичида ҳам, йўлнинг икки тарафи, ўртадаги хиёбонларда турли дарахтлар, хусусан, қарағай ва арча кўп эди.

Шаҳарни кесиб ўтадиган кўчада нон ёпишаётган экан. Зобитлар камаридан энлироқ, узун-узун тасма нон деса ҳам бўлади. Ўн дона олдик. Пул берсак, меҳмон экансизлар, деб қайтаришди. Салдан кейин бир ошхонада 1 термос доғ сув учун 150 туман тўладик! Жойлар банд экан, қўшни ошхона столида (йўл бўйидаги бундай емакхоналар ниҳоятда тор, ташқарига икки ё учта стол қўйилган эди) ўтириб тамадди қилаётганимизда эгасининг гаши келиб, тўнғиллади. Ўзи ҳам тунд одам эди...

Бир оз юрганимиздан кейин автобусга солярка қўймоқчи эдик, навбат катта, машиналар уч саф эди, ногўғри туриб олган эканмиз, бир ҳайдовчи ўз ўрнини бериб, манави қаторга кириб олинглар, бўлмаса, сизларга ҳали-вери навбат етмайди, — деди.

Ҳа, шунақа дунё-да бу!..

Бир тепаликдаги чиройли тулпор от сурати ҳаммамизнинг диққатимизни тортди. Унинг ёнига йирик хуснихат билан «Туркман оти — дунёда энг олий зотли отдир» деган ёзувли улкан панно ўрнатилган эди.

— Демак, шу яқин-атрофда туркманлар яшайди ва уларнинг йилқичилик хўжалиги бўлса керак, — деди Зокиржон ака.

Шу муносабат билан отлардан гап кетди. Ҳайвон турларидан инсонга энг яқин ва садоқатли бўлган бу ақлли жониворнинг турлари, фазилатлари тўғрисида ҳар ким ўқиган, эшитганини ўртага ташлади.

Отларнинг келиб чиқиши хусусида тахминий мулоҳазалар бор-у, аниқ далиллар йўқ. Аммо аввалда ёввойи ҳайвонлар сирасида эркин юрган бу жониворларнинг хонакилаштирилиб, тизгин урилганига беш минг йилдан ошган, деб ёзадилар. Уларнинг зоти икки юздан ортиқ бўлиб, оғир юк тортадиган,

йўртоқи (йўрға), аравакаш, спорт отлари, бўрдоқига боқиладиган, пойгага мўлжалланган ва бошқа турларга бўлинади. Уларнинг номлари ҳам ранг-баранг ва ўзига хос: владимир, першерон, голланд йўрғалари, америка стандартбереди, фин, немис, венгер, латиш отлари, шунингдек, қирғиз, кабарда, лақай, қорабоғ, ахалтака, араби, кариб, ёвмут, барбари ва ҳоказо...

Ўзбекистонда эса отларга уларнинг туси, ташқи алоҳида белгиларига, феъл-атворига қараб исм қўядилар: жайрон, саман, кўкқашқа, қорабайир, тўриқ, захча кўз... Отларнинг ақллилиги, инсон зотига дўстлиги, эгасига садоқати ва бошқа сифатлари акс эттирилган ҳужжатли, бадий асарлар, фильмлар кўп. Чингиз Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссаси эса заҳматкаш от (аслида рамзий, албатта) таржимаи ҳоли, умрлик фаолияти, инсоният, жамият ҳаётида тутган ўрни, чеккан азобу укубатлари, аламли кексалик қисматига бағишланган, яъни от йирик ва зўр бир асарнинг бош қаҳрамони тимсолида гавдалантирилган.

От ҳақидаги ривояту ҳикматларнинг саноғи йўқ.

Мен сохт-сумбагидан мардоналик, шиддат, жўшқинлик ёғилиб турадиган бу гўзал махлуқнинг, айниқса, бир хислатига қойил қоламан. Айғир қариндош байталга «яқинлашмас» экан. Мабодо зот олиш мақсадида онаси ё бошқа авлодига кўзини боғлаб қочиршиша ва кейин айғир ўша бияни таниб қолса, баландликдан жарга сакраб, ўзини ҳалок қиларкан!

ГУРГОН — ҚАДИМИЙ АСТРОБОД

Оппоқ қор билан қопланган бу ҳудудларда қуёш чарақлаб турарди.

«Сафарингиз бехатар бўлсин!», «Оҳиста юринг!» каби ёзув-шиорлар кишида қандайдир илиқ кайфият ҳосил қиларди. Унча баланд бўлмаган, «чиғанок»лари нисбатан кам довонларда ҳам «Эҳтиёткорлик — саломатлигингиз гарови» деган лавҳа ҳайдовчи ва йўловчиларни хушёрликка, сергакликка даъват этарди.

Узоқдаги баргсиз дарахтлар ва ҳар турли ҳандасавий шаклларни эслатувчи пастак тоғлар ҳайратни оширади.

Йўлда «ДАН» назоратчилари борлигидан огоҳлантириб чироқ ёқиб ўтиш бу ёқларда ҳам бор экан, демак, бу борада бутун дунё ҳайдовчиларининг тили бир, яқдил, шекилли-да.

Салдан кейин исиб, тўнларни ечдик, телпақларни дўппига алмаштирдик.

Озод шаҳрига ўн чақирим қолганда тоғлар йириклашиб, йўлни куршаб олди. Уларнинг туси, шакл-шамойили ўзгача — қалин дарахтли тоғлар. Йўл ёқалаб кетган дарасимон пастликдаги дарахтларнинг бир дона ҳам япроғи йўқлиги учун қуриб қолганга ўхшаб кўринарди. Шунчалар зички, уларни барги билан тасаввур қилиб, ёпирай, дейсиз.

Минудашт шаҳридан чиқаверишдаги манзара гўзал эди. Ўнгдаги текис қора тупроқли ерлар, чапдаги адирлар, паст тоғларнинг ёнлари шудгорланган, пушта тортилиб, экишга тахт қилиб қўйилган эди. Ора-орада, катта-катта майдонларда қаричга келган ям-яшил буғдой гўё оламга хусн бериб турибди.

Тутзор, пўртаҳол ва бошқа мевали боғлар...

Қиршовлари арчазор тоғлар...

Томлар асосан шийпоннамо...

Шу йўлда Алибод деган учта қишлоқ ва бир шаҳар бор экан. Бу — шиаларнинг тўртинчи халифаси Ҳазрат Али ибн Толибни ниҳоятда улуглашларидан нишонадир (Аммо, Муҳаммадобод деган жойлар ҳам кам эмас).

Бу ҳудудларда, хусусан, айланма йўл ўртасидаги майдонлар, хиёбонларда танаси йўғон, барглари ингичкароқ турдаги чиройли пальмалар кўп эди.

Йўл бўйларида болалар боқиб юрган қўй сурувларига дуч келдик.

Яна бир Алиобод деган манзилга етмай тушлик қилдик. Овқатларнинг нархи хийла қиммат эди: етти ҳисса гуруч-палов 14500 туман — 18 доллар!.. Лекин қатикхўрлик зўр бўлди. Бир банка қатиқ ва бир термос қайнаган сувни олижаноблик қилиб, бепул берворишти!

Шаҳардан чиққанда норанж, турунж боғлари бошланди: бўлак-бўлак, кўргазма учун махсус экилгандай; зангор япроқлар орасидан кўзга ташланадиган, деярли бир хил ҳажмдаги тўқ-сарик мевалари гўё қўл билан териб чиқилган каби эди. Бу ёқларда ҳатто ҳовлиларда ҳам нуқул пўртаҳол ва мандарин етиштириш урф экан — бизнинг Гуркировда фақат анор экилгандай.

Илгарироқ Хуросон остони (вилояти)нинг бўш ётган бепоён ерларини кўриб, қишлоқ хўжалигига эътибор мундайроқ, шекилли, деб ўйлаб эдим. Гулистон вилоятидан, хусусан, Алиобод шаҳридан ўтгач, фикрим ўзгарди. Ерлар ниҳоятда текис ҳайдалган, чиройли ёгатлар олинган эди. Шудгорланган ерларни яна қайта ҳайдашмоқда эди. Демак, булар «куз ҳайдасанг юз ҳайда», деган ақидага амал қилишади чоғи...

Катта-катта пайкалларга карам, помидор ва бошқа полиз, сабзавот экинлари экилган, экилмоқда эди. Нибу зотли ўсимликлар, гул кўчатлари растарапта бўлиб улғаймоқда, умуман, қаровсиз ер йўқ ҳисоби.

Тошкент вақти билан кечки соат бешларда Гулистон вилоятининг маркази Гургонга кириб борганимизда ҳаво анча илиқ, одамлар енгил кийимда юришар, аксарияти бош яланг эди.

Дарахтларнинг кўплиги, уларнинг йўл бўйларига, хиёбонларга тартиб билан экилганлиги шаҳарга чирой бағишлаб турарди.

Ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган йирик шаҳарлардан бири Гургоннинг аввалги номи Астробод бўлиб, бронза давридаёқ жануби-шарқий Каспий бўйининг йирик марказларидан эди. Шаҳар яқинида олиб борилган қазилмаларда қўлга киритилган қадимшунослик топилмалари Астрободнинг милоддан аввалги 3—2-минг йилликлар давомида юксак тараққиётга эга бўлганлигидан шохидлик беради, дейилади манбаларда.

Астробод узоқ йиллар теурийлар салтанати таркибида бўлиб, айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги пайтларида энг бой ва муҳим вилоятлардан, умуман, мулки Хуросонда ҳар жиҳатдан пойтахт Ҳиротдан кейинги кент, таянч нуқта ҳисобланади, шу боисдан у ерда асосан подшонинг хос, содиқ кишилари, валиаҳд шаҳзодалар ҳоким бўлганлар.

Жумладан, мумтоз адабиётимизнинг кўкка бўй чўзган пойдор, сержило устуни, ғазал, нафақат ғазал, бадиият мулкининг султони — шоҳи, Ҳирот маданият-маърифат гулшанининг ўктам боғбони Навоий ҳам...

Астробод Туркман давлати билан чегарадош эди, мана шу ҳудудни мустаҳкамлаш, кўшнилари билан муносабатни яхшилаш зарурати туғилади. Академик Азиз Қаюмовнинг «Ажойиб кишилар ҳаёти» туркумидаги «Алишер Навоий» номи илмий-бадиий биографик асарида ва бошқа адабиётларда ёзилишича, туркман давлатининг ҳукмдори Ёқуббек Навоийни ғоятда ҳурмат қиларди.

Тарихий ва замонавий китобларда Алишер Навоийнинг Астрободга юборилиши сабаби борасида турлича фикрлар мавжуд. Яъни, Навоийнинг инсонпарварлиги, ҳалолу ростгўйлиги Султон Ҳусайн саройидаги айрим вазиру вазирлар қалбида ғашлик, ҳасад оловини ёқиб, улар адолатпарвар амир ва шоир устидан подшога такрор-такрор арз этадилар. Масалага яна ўзгача тус берувчилар — Ҳусайн Бойқаро ўз дўсти-қадрдони, улкан истеъдод эгаси, нозик кўнгил шоири алломани ғаламис аёнлар кутқуси, гараздан эҳтиёт қилиш мақсадида уни Ҳиротдан вақтинча узоқлаштириб туришни маъқул кўради, дегувчилар ҳам бор. Бизнингча, фаразларнинг бари ҳам маълум асосга эга эди. Ҳарнечук, аксарият тадқиқотчиларнинг қарашларида, бадиий асарларда Навоийнинг Астрободга ҳукмдор этиб тайинланишини Мир Алишернинг хоҳиш-иродасисиз

юз бергандай, бу ҳодиса, бу даврни шоир умр дафтарининг зерикарли, зорлигу изтиробларга тўла саҳифалари сифатида талқин қилишга мойиллик яққол сезилади.

Навоийнинг Астрободга юборилиши тафсилотлари улuf шоир билан замондош атоқли муаррихларнинг китобларида ҳам қисман ёритилган. Жумладан, саховатпеша аллома ҳомийлигида камол топган Хондамир бобоси ва устози Мирхонднинг тарихий маълумотларини такрорлаб, давом эттиради: «...Олиймакон хоқон (Султон Ҳусайн Бойқаро — Қ. К.) Журжонда¹ ҳоким бўлиб турган амир Мўғулни пойтахтга чақириб олиш, султон ҳазратларининг яқин дўсти Низомуддин Алишерни дорулфатҳ Астрободнинг ҳокимлиги билан сарафроз қилишга майл қилди, равшан дилидаги сирни тўғри тадбирли амир олдида ўртага қўйганда, Тангрига шукрким, аввал тариқат сулукига муҳаббатти ортиқлигидан муаттар хотирига хоқонийнинг муҳим ишларига кафил бўла олиши ва бу амрни қабул қилиши хусусида оғиз очмади. Лекин хоқон ўтиниб сўрагандан ва муболағадан кейин рози бўлди»²

Тарихчи олимнинг таъкидлашича, адолат хислатли Амир (Навоий)нинг келиши муносабати билан уламою фузалолар бағоят мамнун бўладилар, раият, деҳқонлар амну омонликка, фароғат ва осудаликка эришадилар. Мозандарон, Рустамдор, Филон вилоятларининг ҳокимлари Астрободга туҳфалар билан элчилар юбориб, мулки Хуросон пешволаридан бирини ҳокимият тепасига келганлиги билан муборакбод айлашиб, унинг амру фармони адосига, яхши қўшничилик ришталарини мустаҳкам тутишга ҳозир эканликларини маълум қиладилар. Султон Ёқуб Мирзо ҳам бир неча бор улuf шоир-ҳокимга ишончли кишилари орқали шарафли либослар, тансиқ таомлар, Астробод раҳбарияти ва аҳли манфаатларига мос келадиган фармон ва ёрликлар жўнатиб, юксак илтифот кўргизади, камоли муҳаббат ва яқин дўстлик туйғуларини изҳор этади.

Китоблардаги тасвирларга қараганда, Астробод табиатида ўша замонда ҳам сўлим ва тароватли, шоирга илҳом бергувчи манзаралар мўл бўлган.

Хуллас, Навоий Астрободда илму ижод билан ҳам, давлат юмушлари билан ҳам жиддий шуғулланади: идора ишларида тартиб ўрнатади, халққа зулму озор етказайтган айрим мансабдорларни вазифасидан четлаштиради, олиму уламолар, шоиру фузалолар, аҳли санъат билан гурунлар, ижодий суҳбатлар уюштириб, уларга маънавий ва моддий ёрдам кўрсатади. Шаҳар ободончилиги борасида бир талай тадбирларни амалга оширади, «гул сочувчи Астробод ул кишининг шарофатли қадами баракотидан гулистони Эрамнинг рашкини келтиради»³ган даражага етади. Айна вақтда Навоий Ҳирот билан узвий алоқада бўлиб, Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларга бот-бот мактублар ёзади, пойтахтдан олисда туриб ҳам подшо ва унинг амиру аъёнларини адлу инсофга, имону эътиқод мустаҳкамлигига, халқпарварлик ва маърифатпарварликка даъват этади.

Мутафаккир, адиб ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг Астрободда бор-йўғи икки йилга яқин (1487-88 йиллар) ҳокимлик қилиши музофот номининг кенг ёйилишига, янада раванқ ва шухрат топишига катта ҳисса қўшди. Раҳбаримизнинг узоқ бўлса ҳам, бу йўналишни танлаши боиси ҳам шу — бобокалонимиз, фахру ифтихоримиз қадами теккан заминни кўрмоқ, зиёрат қилмоқ орзуси эди. Аввалги сафарлар Эрон ҳудудидан ўтганимизда бу кўҳна ва тарихий воқеаларга бой масканга йўлимиз тушмас ва Навоий қадамжоларини тавоф этиш армон бўлиб қолар эди. Оллоҳга шукрки, шул орзу-ниятимиз

¹ Журжон — Гургон (Астробод) нинг арабча номи.

² Навоий замондошлари хотирасида. Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985 й., 125-бет.

³ Юқоридаги китоб, 89-бет.

мустажоб бўлди, буюк армонларимиздан яна бири ушалди. Фақат Гургон замонавийлашиб, тарихий жойлар камайиб кетгани учунми, бино ва йўлларда, арчаларнинг ям-яшил япроқлари қатида ҳазрат Навоий бўй-басти, нафаси сезилиб турган, шахсан менинг тасаввуримдаги шаҳарга унчалик ўхшамасди. Лекин, барибир ёрқин туйғуларга тўлаётган кўнглимнинг таскин топаётганини аниқ ҳис қилардим.

Шаҳар марказидан тўғрига — Техронга, ўнгга — Оқ қалъага кетилар эди. Биз шу тарафга бурилдик...

ТЕХРОНДА

Техронга яқинлашяпмиз. Қор ҳамон бўраламоқда.

Шаҳар остонаси (катта бир мамлакат бўсағасидай туюлди менга)га етдик. Икки томондаги адирсимон тоғларнинг ёнларида, тепаларида, пастликларда, йўл четидаги жамики бўш майдонларда боқий яшиллик тимсоли бўлмиш арчалар қорни, совуқни писанд этмай, қунишмай, эгилмай, мағрур яшнаб турарди. Шунча катта ва ноқулай ҳудудларга кўчат ўтқазиб чиқишни эса тасаввур қилиш қийин эди!

Йўлда четроққа аранг чиқиб тўхтадик. Раҳбар билан таржимонимиз ўша атрофдаги маҳкамадан элчихонамизга қўнғироқ қилдилар. Элчихонамизда бизни, яъни Бобур халқаро экспедициясини кутишмоқда экан.

Такси ёлладик. Таксичи ҳам Ўзбекистон элчихонаси манзили — Настарон кўчаси жойлашган Фармония мавзеини яхши билмас экан, адашиб-адашиб, сўраб-сўраб (бир хиёбон ёнидан тўрт марта ўтдик), сал кам икки соатда ваколхонамизни топдик. Элчимиз Икромжон Акрамов ва унинг ёрдамчилари кутиб олишди.

Такси ҳайдовчининг адашувига сабаб, у «Настарон»ни «Пастарон» деб (нарироқда шу номдаги кўча ҳам бор) эшитган экан.

Бизни бир неча кўча нари Ниоворон боғи яқинидаги Эрон ташқи ишлар вазирлиги меҳмонхонасига олиб боришди. 3-қаватдаги рўпарама-рўпара бўлма-ларга жойлашдик. Гап йўқ: хоналарда телевизор, магнитофонли катта радиоприёмник, ўриндиқлар, якка ва жуфт каравотлар, ювиниш хоналари... Полнинг очиқ ери йўқ — қалин палос тўшалган. Совутгичда турли-туман ширинликлар, анвойи идишларда салқин ичимликлар... Шулар орасида Бавариянинг спиртсиз пиволари ҳам маржондек териб қўйилганди.

Оқшом телевизорда шу кунни Эроннинг Бом шаҳрида содир бўлган табиий офат — кучли zilзила туфайли юз берган вайронгарчилик, талафотларни намойиш этиб қолди. Аҳвол ўта нохуш ва аянчли эди. Зокиржон ака шитоблик билан Андижонга, ўғли Зоҳиджонга қўнғироқ қилди. Зоҳиджон Москва телевидениеси мазкур офатда аввал йигирма беш минг, кейинроқ қирқ минг киши ҳалок бўлгани тўғрисида хабар берганини, биздан жуда хавотирланишаётганини билдирди. Раҳбар бизнинг zilзила бўлган шаҳардан анча олисда, Техронда эканлигимизни айтиб, унинг кўнглини тинчитди.

2004 йил, 28 декабр, якшанба

Эрталаб элчимиз, консулхонамиз котиби Низомиддин, элчихонамиз ходими Бобур ҳамроҳлигида Эрон Ташқи ишлар вазирлиги қошидаги Сиёсий ва халқаро тадқиқотлар институтига бордик. У ерда биз билан учрашув мўлжалланган эди.

Анжуманни институтнинг тарих ва маданият департаментга раиси жаноб Назар Оварий очиб, бизга мезбонларни (улар етти-саккиз киши эди) таништирар экан, бинонинг институт хузуридаги хорижий мамлакатлар билан алоқадор

хужжатлар архиви эканлиги, унда қирқ миллиондан ортиқ қимматли далил-ашёлар мавжудлигини таъкидлаб ўтди. Кейин элчимиз Икромжон Акрамов Бобур халқаро фонди ва унинг илмий экспедицияси, уларнинг ташкилотчиси, раҳбари, Ўзбекистан Республикаси Олий Мажлиси депутати Зокиржон Машрабов фаолияти тўғрисида сўзлаб берди.

Раҳбаримиз аввало Бом шаҳридаги зилзила туфайли Эрон халқи бошига тушган оғир мусибат муносабати билан ҳамдардлик изҳор қилди. Бобур фондининг аждодларимиз қолдирган бой маданий меросни тўплаш ва ўрганишдан иборат мақсад ва режалари, экспедициянинг ўтган гал кўҳна ва бой тарихга эга бўлган Эрон мамлакати заминига қилган сафари чоғида амалга оширилган ишлар, изланишлар натижалари асосида яратилган фильмлар, китоблар ҳақида қисқача ахборот берди. Мустақиллик туфайли Ўзбекистонда халқнинг маданий бойликларини, қадриятларини тиклаш, улуг аждодларимиз хотирасини абадийлаштиришга эътибор мислсиз даражада кучайгани, Ал-Фарғоний, Исмоил Бухорий, Имом Термизий ва бошқаларнинг юбилейлари халқаро миқёсда нишонлангани, уларнинг қабр-мақбаралари батамом қайта таъмирланиб ободонлаштирилгани тўғрисида жўшиб гапирди. Эрон Ислом Республикасининг аввалги элчиси жаноб Наракиён илтимосига кўра, ноёб Усмон Қуръонининг фотонусхасини бир неча кун аввал Машҳаддаги Имом Ризо ҳарами мажмуининг Қуръон китоблари мозийгоҳига топширганини алоҳида қайд этиб, деди:

— Бизнинг илтимосимиз, мақсадимиз иккита: Техрондаги миллий кутубхонада сақланаётган «Куллиёти Бобур» ва Имом Ризо ҳарами музейидаги «Хатти Бобурий»дан нусха олиш. Бу борада кўрсатажак ёрдамларингиз, ўйлайманки, Ўзбекистон билан Эрон мамлакатлари ва халқлари ўртасидаги маданий алоқалар, ўзаро ҳамкорликнинг мустаҳкамланишига ва кучайишига хизмат қилади.

Сўзи ниҳоясида Зокиржон ака «Бобурнома»нинг Бобур фонди томонидан чоп этилган гўзал нашрини институт кутубхонасига ҳадя этди.

Назар Оварий ўрта бўйли, буғдойранг, қошлари керилган одам эди.

У сўзининг якунида ўн олти жилдга мўлжалланган «Ислом қомуси»нинг ҳозирга қадар нашр этилган олти китобини (Бобур Мирзога оид саҳифалари алоҳида белгилаб қўйилган эди) экспедициямизга туҳфа қилди.

Зокиржон ака Назар Оварийни Андижонга лутфан таклиф қилди.

— Бизда, меҳмонга чақирсанг, у ўша заҳоти етиб келади, деган мақол бор, — деб қулди раис.

— Бош устига, — деди раҳбар ва раисга қарсақлар остида Бухоро зар чопонини кийгизди.

Мулоқот мобайнида ёнимда ўтирган Муҳаммад Содик пичирлаб: «Зокиржон аканинг фотоаппаратини тузатиб қўйдим», деб суюнчилади. У фотоаппаратни Машҳадда бузиб қўйган, шундан бери бояқиш хижолатда эди.

Қайтишда бир ҳол эътиборимизни жалб этди.

Бомдаги зилзиладан зарар ва жабр кўрганлар учун Қизил Ярим ой жамияти томонидан мулоқишларда, хиёбонларда хайрия қутилари, чодирлари ташкил этилган, уларга кимдир пул, кимдир кийим-бош, адёл ва бошқа нарсалар ташлаб кетишарди. Чунки Кермон (маҳаллий аҳоли, шу жумладан, техронликлар «Герман» деб талаффуз қилишади) вилояти маркази, пойтахтдан минг чақирим шарқи-жанубда жойлашган Бом — сайёҳлик ва маданий аҳамиятта молик катта, нуфузли шаҳар ер билан яксон бўлган, Эрон телевидениеси воқеа юз берган жойларни, ўлганлар, ярадорлар, девор-ғиштлар, бетонлар остида қолган кексалар, аёллар, болаларни, уларнинг фарёд уриб йиғлаётган жигаргўшаларини, бошқа аянчли манзара-ҳолатларни ҳеч яширмай, хаспўшламай дам-бадам кўрсатиб турарди. Юрт мотамда эди.

Низомиддин ва Бобурнинг айтишича, Эрон аҳолисининг сони кейинги йигирма икки йилда ўттиз миллиондан олтмиш миллионга етган. 1970 йилларнинг

охиридан урушлар туфайли мамлакатда, хусусан, қишлоқларда яшаш даражаси пасайиб кетгач, кўплар шаҳарга — марказга интила бошлаган. (Ҳамма жойда, барча замонларда шундай бўлади, чунки шаҳарда пул топиш имкони, йўллари кўп). Ушанда Теҳрон нуфуси икки миллион бўлган, айни вақтда эса ўн-ўн уч миллион орасида экан.

Собиқ шоҳ Муҳаммад Ризо Паҳлавий даврида пойтахт аҳолисининг ортиб кетиши устидан назорат бор эди, ҳозир унчалик эмас, дейишди улар.

ЭЛЧИХОНАДАГИ МУЛОҚОТ

Оқшом элчимиз бизни меҳмонга чақирди.

Элчихонамиз маҳкамаси мўъжазгина ҳовлили, кўш қаватли бинода эди. Фойеда икки мамлакат раҳнаомлари биргаликда тушган суратлар, шунингдек, Ислон Каримов, Муҳаммад Саид Ҳотамий ва Ҳамид Карзайнинг Теҳрондаги учрашувлари (2003 йил) тасвирлари, Ўзбекистон манзаралари, Соҳибқирон Амир Темур портрети, Алишер Навоий сиймоси туширилган пахта гулли лиқоб, кўҳна Бухоронинг чинни буюмларга солинган расмларидан жонажон ватанимиз таровати уфуриб тургандай эди.

Фойе тўрига — расмий ва норасмий мулоқотларга мўлжалланган жойдаги диван, ўриндиқларга энди ўтирган эдик, Икромжон Акрамовни телефонга чақирдишди. Тошкентдан, Ўзбекистон Ташқи ишлар вазирининг биринчи ўринбосари Норов эртага самолётда Бом зилзиласидан жабр кўрганлар учун ёрдам келаётганини хабар қилибди. Президентимиз болаларга кўпроқ эътибор бериш лозимлигини тайинлабди.

Бироздан кейин Эроннинг Ўзбекистондаги собиқ элчиси жаноб Муҳсин Покойин кулимсираб кириб келди ва ҳаммамиз билан эски танишлардай (Зокиржон ака билан, шубҳасиз қадрдон эди) бағирлашиб кўришди. Уни раҳбаримиз хоҳишига кўра элчимиз таклиф қилган экан.

Жаноб Покойин ҳақида кўп эшитгандим-у, ўзини кўрмагандим. У ўрта бўйли, бурун, соч-соқоли мошкичири киши эди.

Зокиржон ака гапни Бобур Мирзодан, унинг «Хатти Бобурий» асаридан бошлади.

— Бу китоб нусхасининг маълум бир қисмини шахсан ўзим Бобур ватанига олиб бориб берганман, — деди Муҳсин Покойин ўз ишидан мамнун бўлиб.

Зокиржон ака мазкур парча ҳозир Бобур Миллий боғидаги «Бобур ва жаҳон маданияти» музейининг энг эътиборли жавонида сақланаётганини айтди.

Даврада форсийзабон дўстлар билан бемалол тиллашиб ўтирган ҳамроҳимиз Муҳаммад Содиқ ҳожи Шайх Саъдий ҳақида сўз кетганда, Машрику Мағрибда буюк сўз санъаткори сифатида шуҳрат қозонган шоир шеърларидан ёд ўқий бошлади:

Баний одам аъзои якдийгаранд,
Ки дар офаринаш зи як жавҳаранд.

Чу узве бадард оварад рўзгор,
Дигар узв хоро номонад қарор...

Покойин жаноблари давом эттирди:

Ту кас меҳнати дийгарон беғамий,
Нашоядки номат ниҳанд одамий...

— Улуғ алломамининг мана шу байтлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти биноси пештоқига битиб қўйилган, — дея таъкидлади мезбон гурурини яширмай. Ҳикматлар дури бўлмиш ушбу шеърнинг ўзбекча матни бундай:

Бани одам аъзои бир бадандир,
 Ҳаммаси бир моя, бир гавҳардандир.
 Танангда бир аъзо гар бўлса бемор,
 Ҳаммасида қолмас сабр ила қарор.
 Ўзгалар ғамини чекмаса одам,
 Анга нолойиқдир инсон деган ном.

Бадиий мероси башариятнинг барча маданиятли аҳлига тегишли бўлган Саъдий Шерозийнинг фалсафий сатрлари бутун дунё тинчликсеварлари, эзгу ниятли кишилари қадами узилмайдиган халқаро мўътабар бир даргоҳнинг шиориға, панд-даъватномасига айланиши, чиндан-да, ҳар бир шарқлик учун фахр ва ифтихордир.

Мулоқот-зиёфат охирида Зокиржон ака азмойиш олиш ниятида Ироқдаги ҳолат, Эрон билан Ироқ алоқалари, Эрон ҳукумати ва халқининг жангтоҳ бўлиб турган қўшни мамлакатдаги воқеаларга муносабати тўғрисида сўради.

Америка ракеталарининг Ироққа ҳужуми нисбатан сустралган, Саддам Хусайн қаёққадир ғойиб бўлган, хуллас, жанг олови бир қадар пасайган палла эди. Экспедициямиз дастурида умрининг сўнгги йилларида Бағдодда яшаган ва ўша ерда вафот этган яна бир буюк юртдошимиз Мусо Хоразмий қабрини излаш тўғрисида ҳам алоҳида банд қайд этилган эди.

Раҳбаримиз дангалчи, лекин ҳар бир тadbир, сафар, қидирувга вазиятни ҳар томонлама ўрганган ва ҳисобга олган ҳолда пухта киришадиганлардан.

— Ироқдаги вазият ҳозир бирмунча дуруст, — деди Муҳсин Покойин муж-малроқ қилиб.

— Имкон бўлса, Ироққа, ундан Кувайтга, сўнг Саудияга ўтиб, қайтишда Иордания, Сурия, Туркия билан юрсакмикин, деган ниятимиз бор эди, — дея мақсадга аниқлик киритди Зокиржон ака.

— Ҳали сафарда беш-олти ой юрасизлар экан-да. Бунақада Марко Поло рекордини синдирасизлар-ку, — деб кулди жаноб Покойин.

Каминанинг «Бобурийлардан бири» номли китобимда собиқ элчининг сурати бор эди, Зокиржон ака иккимиз дастхат ёзиб, тухфа этдик. У кўп мамнун бўлганлигини айтиб, ташаккур билдирди.

2004 йил, 29 декабр, душанба

Эрталаб Алишер ва ҳайдовчи Янгибой ҳамроҳлигида, элчихонамиз машинасида шаҳар айлангани чиқдик.

Техрон... Элбрус тоғининг жанубий этагида, денгиз сатҳидан 1100–1300 метр баландликда жойлашган бу шаҳар қарийб саккиз юз йиллик тарихга эга бўлиб, XII асрда Рей яқинида барпо этилган, икки юз йиллардан сўнг йирик савдо маркази сифатида доврўф қозонган. 1722 йили шаҳарни афғонлар вайрон қилади, лекин яна тезда тикланади. 1786 йили Кажорлар султони Техронни ўз давлатининг пойтахти қилиб олади. 19-аср охирларида шаҳар кенгайтирилади. Йигирманчи аср бошларида Техрон мамлакат меҳнаткашларининг инқилобий ҳаракатлари ўчоғига айланади.

Техрон билан боғлиқ дунёвий аҳамиятга молик воқеалардан бири шуки, 1943 йили бу ерда уч иттифоқчи давлат — собиқ СССР Халқ комиссарлари раиси И.В.Сталин, АҚШ президенти Ф.Рузвельт, Англия Бош министри У.Черчилл иштирокида Халқаро конференция ўтказилиб, унда Германияга қарши урушда биргаликда ҳаракат қилиш, уч давлатнинг урушдан кейинги даврдаги ҳамкорлиги ва бошқа масалалар бўйича декларация қабул қилинади.

Йигирманчи аср форс насрининг асосчиларидан бири, таниқли Эрон ёзувчиси Мушфиқ Козимийнинг «Қўрқинчли Техрон», арман адиби Гарегин Севунцнинг «Техрон» романларини эслайман. Ўтган асрнинг йигирманчи йилларидаги форс халқининг ҳаёти, жамиятдаги тушқун ҳолатлар, мамлакат, шу жумладан, пойтахт аҳлининг миллий-озодлик ҳаракатлари ифодаланган мазкур асарларда Техрон шахрининг маҳобати бугунги даражада эмас, зеро, у китоблардаги воқеалар содир бўлган даврда бунчалик катта ва салобатли, кўркам бўлмаган, албатта.

Шаҳар марказида илгари қурилган ва янги қад кўтарган замонавий иншоотлар — маъмурий идоралар, меҳмонхоналар, истироҳат боғлари, катта-кичик хиёбонлар сероб эди. Одамлари асосан оқ, буғдойранг юзли, калта соқолли ва, албатта, мўйловли.

Техрон атрофида ва пойтахтнинг ўзида яшовчиларнинг чеҳраси кавказликларга — озарбайжон, гуржиларга ўхшаб кетарди. Бир заминда турли улус ва элатларнинг истиқомат қилиши, хилма-хил элатларнинг аралашиб, алмаши-ниб туриши тарихнинг ҳамма даврларига, деярли барча мамлакатларга хос табиий жараён. Лекин гоҳида бу ҳолат баъзи ҳукмдорлар хоҳиш-иродаси, сиёсати туфайли сунъий равишда, зўрма-зўракилик билан амалга оширилган замонлар ҳам кўп бўлган. Шўро даврида месхети турклари, қрим-татарлар ва бошқа айрим миллат вакилларининг Сталин сиёсати ва тазйиқи билан тубжойларидан мажбурий равишда кўчирилганлигини эслайлик. XVIII асрда курдлар Хуросонга (бир қисми Онадўлига) сургун қилинган. XVI асрда эса Эронга арманлар билан гуржилар ғайриихтиёрий тарзда кўчирилган.

ФОРС АЁЛЛАРИ

Аёлларнинг деярли тўқсон тўққиз фоизи узун чодрада. Асли улар аввалдан чодра ёпинишган. Мамлакатда хотин-қизларнинг ҳол-аҳволи йигирманчи аср бошларида ҳам жудаям ночор, эркисиз бўлганлигини айрим ижодкорларнинг асарларидан билиш мумкин. Жумладан, жасоратли шоира Бадеъ Жоланинг шундай сатрлари бор:

Эй, сен Эронининг хандон аёли,
Бу гўзал боғимнинг гули, чиройи.
Истиқбол онаси, мардонасисан,
Сен меҳру вафонинг дурдонасисан.
Сен у нокасларга қул токайгача?
Бўлмоғинг хасларга гул токайгача?
Гул юзингни чимматинг токай тўсар?
Дунёдан токай юрарсан беҳабар?
Хур жамолингни ёпарсан не учун?
Нур сочувчи ойни беркитдинг нечун?
Чўрилиқ, бу зорликлар энди бас,
Нотавонлик, хорликлар энди бас!

Албатта, энди Эронда ҳаёт бутунлай бўлакча, бинобарин, шоирларнинг мавзулари, услублари, мақсад-ғоялари ҳам тамоман ўзгача. Мамлакатнинг ҳозирги замон шоирлари ичида Машрикзаминнинг орифмашраб, ошиқ бир шоири Сухроб Сипехрийни алоҳида тилга оладилар. «У сўз санъати сеҳри орқали сизни илоҳий нурлар тажаллийси бўлган Борлиқ ва Инсон сирлари билан ошно этади», — деб ёзади форс адабиётшуноси, филология фанлари доктори Иброҳим Худоёр. Биргина далил: Сипехрийнинг «Саккиз китоб» номли куллиёти — девони Эронда 17 мартаба қайта нашр қилинибди!

1920 йили тузилган коммунистик партия ва мамлакатга суқилиб кирган инглизлар таъсирида 1935 йили кийим-бош ислоҳоти ўтказилиб, хотин-қизларнинг чодрани ташлашлари тўғрисида махсус декрет қабул қилинган эди. 1979 йилдаги инқилобдан кейин Ислом республикаси мақомини олган ҳукумат томонидан Эрон мусулмон аёлларининг миллий кийими — ёпинчиги сифатида қора чодра қайта, қатъий жорий этилган.

Дастлабки пайтларда тирноғига лак суркаганлар эговлаб жазоланган. Ҳозир аста-секин чодралар тарк этилиб, оқ ва бошқа рангдаги рўмол, калтароқ кийимлар пайдо бўлмоқда, кўпаймоқда экан. Чодрада юрганларнинг ҳам дадил, шаҳдамлиги сезилиб туради. Қолаверса, уларнинг ҳарқалай юзлари очиқ, зипиллаб машина ҳайдаб кетаётган форс қиз-жувонларини ҳам тез-тез учратиш мумкин. Бу аломатлар умумий тараққиёт, ижтимоий ҳолат поғонасининг юқорилиги билан боғлиқ бўлса керак.

Умуман олганда, Эроннинг бугунги фаровон, осуда кунларга етиб келиши ҳам осон кечмаган. Турли империалистлар тазйиқи, сиқувларидан, ички бошбошдоқликлар, тўғри тузум излаб довдирашлардан кушод бўлиб, ҳар жабҳада эркин қулоч ёзиб, тараққиёт сари юз тутганига энди чорак аср бўлди.



Георг ГЕГЕЛЬ

Зардуштийлик

1. Зардуштийлик дини. Зардуштийлик дини нурни мутлоқ илоҳий эзгулик сифатида унинг табиий борлигидан ажратмаган ҳолда — кўёш, юлдузлар, оловнинг нурланиш ва чақнаши билан биргаликда олиб қарайди, бу илоҳийликни оддий ифода ва инъикос ёки рамз сифатидаги ёруғликдан ажратмайди. Бирламчи илоҳий маъно бутун борлик, ёритгичлардан ажратилмайди. Бинобарин, бу ерда агар ёруғлик эзгулик, адолат, ҳаёт бахш этувчи ва тарқатувчи асос экан, у, барибир, эзгуликнинг оддий суврати — образи саналмайди, ҳолбуки, эзгуликнинг ўзи ёруғликдир. Ёруғликнинг зидди сифатида унга нопоклик, зиёнкорлик, ярамаслик, бузғунчилик ва ҳалокат сифатида зулматни қарши қўйилишда ҳам буни кўриш мумкин.

Бу дунёқараш қўйидаги таркибий қисмларга бўлинади:

А) Биринчидан, ўз-ўзида соф нурафшонлик сифатида илоҳийлик ва унга зид зулмат ҳамда нопоклик Ахурамазда (Хурмузд) билан Аҳриман орқали гавдаланади ва уларнинг номи билан аталади. Бироқ бундай тажассумда маъно бутунлай юзаки кўринади. Биз учун ҳақиқатда ўз-ўзини англовчи зот сифатидаги Ахурамазда худди яҳудийлар илоҳи ёки христианлар худоси каби чинакам Рух ва худоси шахсга ўхшаб, ўз-ўзида ҳиссий субъект эмасдир. Ҳарҳолда Ахурамазда шоҳ, буюк ақл, худо, қози деб аталса ҳам, бироқ у ёруғлик ва ёритгич сифатида ҳиссий борликдан ажратилмайди. У ҳақиқатан ҳам ёруғликни ифодаловчи ўзига хос жамики алоҳида моҳиятларни, демакки, илоҳийлик ва мусаффоликни ўзида гавдалантиради; бироқ у мустақил руҳий умумийлик ҳамда ўзи учун борлиқ сифатида барча мавжудотлардан фарқ қилмайди. Зот ўзини худди тур ва индивидларда ифодаланишига ўхшаб, мавжуд хусусийлик ва алоҳидаликларида яшайди.

БАДИИЙ ИЖОД ВА САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Миллий истиқлол тўғрисида халқимиз жаҳон фалсафасининг асл дурдоналари билан яқиндан танишиш имкониятларига эга бўлди. Бинобарин, республикаимиз Президенти И.А.Каримов «Фидокор» газетасининг муҳбири саволларига берган жавобларида дунёдан олган улуғ файласуфларнинг асарлари ҳанузгача ўзбек тилида нашр этилмагани тўғрисида аксарият эиёлилар, хусусан, ёшларимиз уларнинг гоёвий қарашлари билан яхши таниш эмаслигини, шунинг учун уларнинг китобларини тушунарли қилиб ўзбек тилида чоп этишининг зарурлигини алоҳида таъкидлаган эди. Бу эзу фикр баҳоли қудрат бизни машҳур немис файласуфи Георг Вильгельм Фридрих Гегелнинг эстетикага оид маърузаларини она тилига ўгиришга даъват этди ва рағбатлантирди.

Буюк олмон файласуфи Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1771–1831) жаҳон фалсафий фикрлари тарихида алоҳида ўрин тутди. У немис мумтоз фалсафасини юқори чўққига олиб чиққан, шу жумладан, немис эстетикасини ривожлантирган ва унинг энг яхши анъаналарини яхлит бир тизимга солган йирик мутафаккирдир. Гегелнинг энг муҳим ютуғи унинг борлиқ ҳодисаларига диалектик ва тарихий ёндашуви ҳисобланади.

Шундай бўлишига қарамай, Гегель асарларини ўрганиш ва тарғиб қилишда ўзбек олимларидан И.Мўминов, А.Жалоловлар муносиб ҳисса қўшганлар. И.Мўминов 1941 йили «Гегель фалсафасининг рационал маъзи» мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган бўлса, А.Жалолов 1976 йили «Фан» нашриётида «Гегель» номли рисола чоп эттирган. Олам таниган машҳур алломанинг фалсафий мероси ҳақида ўзбек тилида

Тўғри, у бундай умумийлик сифатида барча алоҳидаликлардан устувор ва олтин тожли шоҳларнинг шоҳи янглиғ энг биринчи, энг олий, энг мусаффо, энг юксак юзгуликдир. Бироқ Ахриман барча зулумот, ёвузлик, фалокат ва хасталик орқали кўринганидек, Ахурамазда ўзини нурафшонлик ва мусаффоликда намоён этади.

Б) Бу дунёқарашнинг чуқурлашиб, ёруғлик салтанати ҳамда зулмат салтанати тўғрисидаги тасаввурларга айланиши, улар ўртасидаги ўзаро курашнинг боиси ана шундадир. Илоҳий ибодатни адо этувчи, ёруғликнинг хос моҳиятини ифодаловчи, осмону фалакнинг буюк ва соф сийнаси, оламнинг еттига асосий ёритгичларидан бири бўлган илоҳий амшоспанд¹ Ахурамазда салтанатида энг олдинги ўринни эгаллайди. Ахурамазда билан алоқа боғлаган ҳар бир амшоспанднинг ўз ҳукмини ўтказадиган, оламга сажда қиладиган ва мурувват кўрсатадиган алоҳида белгиланган кунлари мавжуд. Улардан куйироқда турувчи изидлар ва фарварлар² эса, гарчанд Ахурамазданинг ўзидек тажассум этсалар ҳам, бироқ аниқ инсоний қиёфага эга эмас, шундай қилиб, мушоҳада қилишда маънавий, моддий субъективлик эмас, балки ёруғлик, шуъладорлик, чакнашлик, нурланишлик муҳим саналади.

Табиатда ёруғлик ва ёритгичлар кўринишида амал қилмайдиган алоҳида предметлар — ҳайвонлар, ўсимликлар ҳамда инсоният оламининг ўз маънавийлиги ва моддийлиги, алоҳида хатти-ҳаракатлар, давлатнинг бутун ҳаёти, атрофини етти аён-акобирлар қуршаган подшоҳ, табақалар, шаҳарларнинг ибратли, мурувватли ва эзгу фазилатлари, ҳалол-пок кишилари саналган ҳокимларга эга бўлиши — буларнинг барчаси худди шу тарзда, яъни Ахурамазда салтанати тариқасида олиб қаралса, у ёруғлик ва покликни, Ахурамаздани гавдалантиради. Ҳар қандай ҳақиқат, аслик, меҳр-муҳаббат, адолат, ҳар қандай жонли зот, жамики мурувватли ва мадаккор руҳ, бахтиёрлик, раҳмдиллик ва бошқалар Зардушт томонидан ботинан ёруғлик ва илоҳийлик тариқасида эътироф қилинади.

Ахурамазданинг салтанати ҳақиқатан софлик ва ёруғликдир, бунда ёруғлик ва дилоромглик, маънавий ва ҳиссий фазилатлар худди Ахурамаздада табиий мувофиқлик касб этгани сингари табиат ҳодисалари билан руҳ ҳодисалари бир-биридан фарқ қилмайди. Яратувчанликнинг ҳар бир порлоқ кўриниши Зардушт учун руҳ, куч-қудрат ҳамда ҳар қандай тирикликнинг тажассуми ҳисобланади, наинки, улар ижобий фазилатларни эъзозлашга, ҳар қандай ёмонлик ва зараркунандаликни ўз-ўзидан барҳам топтиришга йўналтирилади.

1 Амшоспанд — «Барҳаёт зотлар» маъносини англатади. Маздапарастлар динида Баҳман, Ардабихишт, Шахриёр, Спандармоҳ, Хурлорд ва Амурдол каби илоҳлар Амшоспандлардир. Бу муътабар зотлар Ахурамазданинг эзгу ва масъулиятли вазифаларини ўз зиммаларига олганлар. (Қаранг: Авесто. //Гулистон, 2001, 1-сон, 39-б.)

2 «Авесто» образлари.

бундан бошқа бирор-бир манбани топиш қийиндир. Гегель асарларини ўзбек тилига таржима қилиш, ўзбек китобхонларини унинг асл оригинал асарлари билан таништириш деярли амалга оширилмади, улар тўғрисида дарслик ва ўқув қўлланмаларидаги сийқаси чиққан фикрлар билан чекланиш одат тусига кирди. Боз устига, Гегель асарлари рус тилидан бoshқа бирор тилга таржима ҳам қилинмади.

Мустақиллик шарофати билан умуминсоний қадриятлар, шунингдек, чет эллик буюк алломаларнинг фалсафий асарларини ўрганиш масаласига катта эътибор бериб келинмоқда. Президентимиз И.А.Каримовнинг қатор асарлари ва нутқларида, айниқса, унинг 2005 йил 28 декабрда Тошкентдаги талабалар шаҳарчасида ёшлар билан бўлган учрашувдаги суҳбатида қўплаб фарб файласуфлари, шу жумладан, буюк немис файласуфи Гегель асарларини ўрганиш зарурлиги масаласи кўтарилди.

Гегель «Рух феноменологияси» (1807) асарида эстетика масаласини илк маротаба ўрганишга киришади. Санъат бу ерда абсолют руҳ тараққиётининг муайян босқичи тарзида, санъат, дин, фалсафа шаклида ифодаланиши кўрсатилади. Гегель фикрича, абсолют руҳ мушоҳада шаклида санъатда, тасаввур шаклида динда ва тушунча сифатида фалсафада гавдаланади. Эстетика масалалари Гегелнинг «Рух фалсафаси» (1817) асарида ҳам ўрин олган.

Гегелнинг «Эстетикадан лекциялар»и куйидаги сўзлар билан бошланади: «Бизнинг мазкур лекцияларимиз баҳс юритиш мавзуи жиҳатидан гўзалликнинг кенг қўламли олами, тўғрироғи, санъат, аникроғи, бадий ижод соҳасини ўрганадиган эстетикага бағишланган». Уч жилдан иборат бу асар таркибан ўз ичига кириш, гўзаллик тўғрисида таълимот, санъатнинг символик, классик ва романтик шакллари ҳамда санъатнинг

Ҳайвонлар, одамлар, ўсимликлардаги реал ва эзгу сифат манба – ёруғликдир ва бу ёруғликнинг меъёр ва фазилати барча мавжудотларда муайян шуъладорлик даражаси билан биз Ахриман салтанатида ҳам кўрамиз, лекин шундай фарқ билан кўрамизки, бу ерда маънавий пасткашлик билан нарсалар табиатидаги ёвузлик, умуман олганда, бузғунчи ва фаол салбий ибтидо устуворлик ва ҳукмронлик қилади. Бироқ Ахриман ҳукмронлиги кенг тарқалмаслиги лозим ва бутун оламнинг мақсади уни йўқ қилишдан иборати бўлмоғи лозим; фақат Ахурамазданинг яшаши ва ҳукмронлик қилиши учун Архиманнинг бу салтанати ҳамма мавжудотларга тарқалмаслиги, йўқотиб ташланмоғи керак.

В) Инсониятнинг бутун ҳаёти мана шу ягона мақсадни амалга оширишга бахшида этилгандир. Алоҳида ҳар бир одамнинг вазифаси бу неъматларнинг тарқалиши ҳамда Ахриман билан инсония, табиий ҳолат ва фаолиятлар орқали бўладиган қурашда тенглашиш маъносиди ўз-ўзини маънавий ва жисмоний покланишдан бошқа нарса эмасдир. Ахурамаздани унинг моҳиятлари орқали, бу ёруғликдан келиб чиққан ва ўз-ўзича покиза бўлган барча нарсаларни эъзозлаш ва уларга ёқишга интилишни улуғлаш олий, муқаддас бурчдир. Ахурамазда ҳар қандай иборатнинг бошию охири ҳамдир. Шундай экан, форс, зардуштчи обид (ибодатгўй, Ахурамазданинг фикру сўзлари орқали унга ибодат қилмоққа даъват этмоғи лозим. Ўзидан нур таратиб покизаликнинг бутун оламини шуълалантирувчига ҳамду санолар айтгандан сўнг, у алоҳида нарсаларнинг салобати, қадр-қиммати ва мукамаллигини улуғлаб, тегишли тартибда ибодат қилиши лозим; форс-обид дейди: улар эзгу ва покизадир, уларда Ахурамазда уларни покиза ўғиллари янглиф севади, барча мавжудотлар туғилаётган вақтдагидек улардан қувонади, бинобарин, ҳамма нарса улар туфайли янгиланади ва покиза бўлиб дунёга келади.

Инсон аввало Ахурамазданинг табиий инъикоси, унинг салтанат тахтини ўраб олган ва ҳукмронлигига кўмак бергувчи энг биринчи ва чин элчи сифатидаги амшосипандларга ибодат қилиши лозим. Осмоннинг бу руҳларига ибодат қилиш уларнинг фазилат ҳамда амалларидир, шунингдек. Агар сўз юлдузлар ҳақида форс, уларнинг пайдо бўлиш вақтларига хос даражада ўта аниқдирлар. Обид кундузи қуёшни эрта тонгда чошгоҳда, ботаётган вақтида улуғлаб, қақиради (унга ибодат қилади). Обид асосан наҳордан тушликкача Ахурамазданинг ўз нурини орттиришни, оқшом пайтида изидлар раҳномолититда қуёшнинг ўз ишини яхши яқунлаб олишини тилаб ибодат қилади. Форс обид энг муҳими, тупроқ ва сахрога озик, табиатга ҳосилдорлик шарбатини берувчи, шунингдек, девларнинг одамлар ўртасида нифоқ урушлар, тартибсизликлар ва бузғунчиликлар чиқаришига қарши қурашувчи, оламнинг биринчи яратувчиси бўлган Митрага таъзим бажо келтиради.

алоҳида тур (меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рассомлик, мусиқа, поэзия)лари назариясини олади. Кириш қисмда эстетика «санъат фалсафаси» ёки «бадий фаолият фалсафаси» деб таърифланади. Гегелнинг эстетик қарашлари асосида гўзаллик тўғрисидаги таълимот турали. Бу категорияни ишлаб чиқишда Гегель олмон классик эстетикасининг жамики тажрибасидан ижодий фойдаланади. У гўзалликни идеянинг ҳиссий ҳодисаси сифатида таърифлайди. Идея деганда эса тушунча билан тушунча реаллиги назарда тутилади. Шунинг учун гўзаллик, унинг фикрича, тушунча ривожланишининг гавдаланишидан бошқа нарса эмас, у алоҳидалик ва умумийлик, субъективлик ва объективлик, моҳият ва ҳодисанинг бирлигидир. Гегель фикрича, гўзаллик, бир томондан, ҳақиқат бўлиб, айни у билан тенгдир. Бошқа томондан, гўзаллик ҳақиқатдан фарқ қилади, негаки, ҳақиқатда идея энг умумий шаклда юз кўрсатиб, ташқи, ҳиссий ифодаланишга эҳтиёж сезмайди, гўзаллик ифодаланмасдан мавжуд бўлмайди. Шунинг учун гўзалликни идеянинг ҳиссий ҳодисаси, ҳиссий кўриниши деб ҳисоблаш мумкин.

Гегель «Эстетика» асарида идеал тўғрисида мукамал таълимотни яратади, идея ўз шаклига мувофиқ келадиган воқелик сифатидаги идеаллик, деган фикрни илгари суради. Гегель идеал категориясининг тарихий талқинини беради ва уни бутун инсоният бадий тараққиёти тарихига тадбиқ этади. Натижада идеалнинг уч тараққиёт даврига санъат тараққиётининг уч босқичи, яъни классик санъат, символик санъат, романтик санъат мувофиқ келади.

Гегель эстетикаси асосида уч категория, яъни гўзаллик, улуғворлик ва хунуклик категорияси турапти. Гўзаллик икки маънода, яъни идеал сифатида ҳамда идеалнинг

Обид сўнгра ўзининг бир хил мадҳия (гимн)ларида кишиларда софлик ва ҳақиқат, шунингдек, ер юзининг қайси қисмида яшашидан қатъи назар, умуман, қандайдир идеал, соф инсоний руҳлар сифатида гавдаланувчи фарварларга мадҳ ўқийди. Хусусан, обид Зардуштнинг покиза руҳга, кейинроқ эса табақалар, шаҳарлар, минтақаларнинг бошлиқлари ҳаққида дуо қилади; жамики кишиларнинг руҳлари бир-бири билан ўзаро тўла алоқадор бўлиб, ёруғлик муҳитининг жонли аъзолари сифатида Горотманда (фарасманда) янада яхлитлашади. Ниҳоят, обид ўз ибодатида ҳайвонлар, тоғлар, дарактларни ҳам унутмайди, Ахурамаздага нигоҳини тикиб туриб, улардаги эзгулик, инсонга муруватни мадҳ этади. У, айниқса, Ахурамазданинг энг биринчи ва ундан-да юксак борлигининг айрим кўринишларига таъзим қилади.

Занд-Авесто бундай ибодат қилишдан ташқари, яна эзгулик ва покликни фикрда, сўзда ва амалий ишда гавдалантиришни қатъий талаб қилиб қўяди. Обид ўзининг жамики зоҳирий хулқ-атвори ва ботиний борлиғи билан ёруғликка; ўз ҳаёти ва фаолиятида Ахурамаздага, амшосипандларга, изидларга, Зардуштга ва барча яхши одамларга ўхшаган бўлиши керак. Бинобарин, яхши одамлар ёруғлик оламида яшаганлар ва яшайдилар, уларнинг барча ишлари ёруғликнинг моҳиятидир; шунинг учун улар ҳар бир кишининг кўзи олдида ибрат ва ўрناق бўлишга арзирли қиёфада кўриниши керак. Инсон ўз ҳаёти ва ишларида қанчалик ёруғликка хос покликни ва баракани юксак намоён этса, шунчалик унга осмон руҳлари яқин бўлади. Изидлар ҳаммаёқни эзгулик, хайр-эҳсон билан тўлдириб-тоширгани, барча нарсаларни серҳосил ва сероб қилгани сингари, обид ҳам табиатни пок сақлашга, уни гўзаллаштиришга, ҳамма жойга тириклик нури ва шодлик неъматларини тарқатишга интилади. У шу тарихқа ҳаракат қилиб, очларга озиқ-таом беради; беморлар кўнглини овлайди; ташналарга жонбахш ичимлик тақдим этади, дарбадарларга бошпана ва кўрпа-ёстик, ерга тоза уруғ беради, канал-наҳрлар қазийди, саҳрода даракт ўтқазиб, ўрни келганда, унинг ўсиб-унмоғи учун кўмак беради, жонли мавжудотларни озиқлантириш ва кўпайтириш тўғрисида гамхўрлик қилади, оловнинг соф шуъласини ҳимоя қилади, ўлик ва мурдорларни йўқотади, никоҳ тўйларини ўтказиши ва булардан муқаддас Спанд-омад, ернинг изиди шодланади ва дев ҳамда дарвандлар етказадиган зарарга қаршилиқ кўрсатилади.

2. Зардуштийлик динининг нормамзий табиати. Зардуштийлик динининг бу асосий қарашларида биз ҳали рамзийлик деб атаган нарса асло учрамайди. Ёруғлик, бир томондан, табиат ҳодисаси тариқасида, иккинчи томондан, хайрли иш сифатида моҳиятни асровчи эзгулик сифатида маънога эгадир, бас, шундай экан, бу умум маънони бутун табиат ва инсоният оламига хос ёруғликнинг чинакам борлигини ифодалашда атиги образ деб айтиш мумкин эмас. Агар форсларнинг ўз қарашларини

муайян тараққиёти сифатида ишлатилади. Гегелнинг мазкур асариде унинг доҳиёна фикрлари баён этилади, ўз даври учун муҳим бўлган санъат меҳнат билан, реал инсоний амалиёт билан боғланган, деган ғоя илгари сурилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Гегель асарда эстетиканинг ранг-баранг муаммоларини таҳлил этишда нафақат Европа, шу билан бирга Шарқ халқлари бадиий-эстетик маданиятига ҳам кўп муурожаат этади. Бу эса асарнинг умуминсоний мазмунини бойитишга хизмат қилган. Энг муҳими, лекциялар матнида халқимизга яқиндан таниш бўлган жуда кўплаб тарихий ва бадиий образларга дуч келамиз. Унда тегишли ўринларда зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»дан тортиб, шарқнинг буюк алломалари Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Муслиҳиддин Саъдий, Жалололдин Румийларнинг асарлари таҳлил этилади.

Албатта, машхур файласуфнинг асарлари ниҳоятда сержило бўлиб, рус тилига ҳам гоёт мураккаб таржима қилинганлиги маълум. Биз унинг асарларини ўзбек тилида тақдим этиш борасида ўта шарафли бу ишга қўл урар эканмиз, унинг масъулиятини бағоят чуқур ҳис этган ҳолда унга қандайдир мажбуриятдан эмас, балки ботиний бир эҳтиёждан ёндашганимизни таъкидлашни истаимиз.

Айни чоғда улуг файласуфнинг «Зардуштийлик» номли асарини муҳтарам журналхонларга тақдим этишга жазм қилдик.

*Маҳмуд АБДУЛЛАЕВ,
Фаргона давлат университети фалсафа
кафедраси мудири, фалсафа фанлари
доктори, профессор*

ҳисобга олсак, мавжудот билан унинг маъноси ажратиб қаралмайди, бинобарин, улар ёруғликни ҳам ёруғлик сифатида эзулик, ҳам эзуликнинг ёруғлик тарзида жамики алоҳида кўринишларда яхшилик, ҳаёт ва яратувчи ибтидонинг гавдаланиши, деб тушунадилар. Тўғри, умумийлик ва илоҳийлик моҳиятларнинг алоҳида кўринишлари орқали оламда ўзини рўёбга чиқаради, аммо унинг бу алоҳидаланиши ва ҳолисона мавжудлигида, барибир, фикр, ғоя билан образнинг субстанционал, ажралмас бирлиги сақланиб қолади. Бу бирликда биз дуч келадиган тафовутлар мазмун билан унинг намоён бўлиши ўртасидаги айримлик эмас, балки илоҳийликнинг, юлдузлар, ўсимликлар, инсоний манфаат ҳамда хатти-ҳаракатларнинг ёруғлик ёки зулмат деб фарқланишига ўхшашдир.

Бу дунёқараш кейин шаклланган тасаввурларда ўзининг ҳақиқий асосини ташкил этмайдиган, аксинча, фақат айрим мулоҳазаларда билинадиган символизмнинг баъзи бир кўринишларига тегишли бўлади. Масалан, Ахурамазда ўзининг арзандаси Жамшид тўғрисида шундай дейди: «Виваҳманнинг ўғли бўлган авлиё фарвар Жамшид эди, мен унинг қўлига олтин дамли ва олтин софли ханжарни тутқазган эдим. Кейин Жамшид ер юзининг уч юз қитъасини кезиб чиқди. Олтин дамли ханжар билан ер багрини тилиб ёрди ва айтди: «Спанд-омад, энди шод бўл! У ўргатилган ва ёввойи ҳайвонларга ҳамда одамларга муқаддас ибодат сўзларини етказди. Шундай қилиб, унинг бу мамлакатларга тантанали юриши бахт-саодат ва тинчлик-омонлик келтирди., уй ҳамда дала ҳайвонлари ва одамлар катта-катта тўда бўлиб тўпланишди». Ханжар ва ерни ёриш манзараси бу ерда деҳқончиликнинг образли тасаввурига бир ишорадир. Деҳқончилик ўз-ўзи учун ҳали маънавий фаолиятга айланмайди, шу жиҳатдан у қандайдир соф табиийлик ҳам бўла олмайди, балки деҳқончилик инсоннинг бутун ҳаёти давомида тўпланган ўй-хаёли, ақл-идроки ва тажрибаси орқали юзга келганлигини кўрсатади. Тўғри, Жамшиднинг саргузаштлари тасвирланганда ерни ханжар билан ёриш деҳқончиликка ургу бериш, унинг унумдорлиги ва ҳосилдорлиги ошишига ишора тарзида бирон-бир жойда берилмаган. Бироқ, афтидан камдан-кам учрайдиган бу хатти-ҳаракатда қандайдир шахсий саргузашт ҳамда тупроқни юмшатишга нисбатан ҳам кўпроқ нарса кўзда тутилдики, бу орқали биз муайян рамзий тасаввурни ахтариб топишимиз керак бўлади.

Митра — Мехр (Куёшга топиниш маросимлари ривожланишининг кейинги босқичларида учрайдиган бир қатор тасаввурларнинг хусусиятлари ҳам худди шунга ўхшайди. Уларда Митра ярим қоронги горда тик туриб, бошини орқароққа олган ҳолда буқанинг бўйнига ханжар қадаган ўсмир қилиб тасвирланади; бу пайтда илон қон ялай бошлайди, аён эса буқанинг жинсий аъзоларини чақа бошлайди. Бу рамзий тасвир баъзан кенг, баъзан эса бошқачароқ тафсилотлар билан изоҳланади. Бироқ астрономик аломатлар тикиштирилган бўлишига қарамастан, буқани умумий ва жиддий маънода устидан инсон-маънавий ибтидо ғолиб келган табиий асос сифатида тушунмоқ керак. Бу тасвирни руҳнинг табиат устидан ғолиб келиши маъносида изоҳлаш лозим. Кейинги даврларда руҳни табиатдан устун қўйиш одамларнинг эҳтиёжига айланиши муносабати билан «воситачи»ликни англаувчи Митра-Мехрнинг номи бунга бир ишорадир.

Афсуски, рамзлар қадимги форсларда биз тилга олган кўринишда атиги номигагина учрайди ва билиш усулининг асосий тамойилларига айланмайди.

Авесто амр этган топиниш эса янада озроқ рамзий маънога эгадир. Бу ерда биз, масалан, ёритгичларнинг чигаллашиб кетувчи оқимини шарафловчи ёки уларга тақлид қилувчи рамзий рақсларни учратмаймиз, биз умумий тасаввурларнинг шунчаки рамзий кўриниши саналган яна бошқа ҳолатларни ҳам кўрмаймиз. Форслар назарида диний эътиқод ҳисобланувчи жамики хатти-ҳаракатлар чин покизаликни нафақат инсоннинг ботиний дунёсига, шу билан бирга ташқи табиатга ҳам тарқатади ва бу нарса барча одамлар ҳамда табиат мавжудотларида Ахурамазда салтанати умум мақсадларининг юксак ифодаланишини кўрсатади; шундай қилиб, хатти-ҳаракатлар бу мақсад йўлида фақат ишора бўлмайди, шу билан бирга улар орқали тўлақонли рўёбга ҳам чиқади.

Зардуштийлик дини, унинг билиш ва тасвирлаш усуллариининг нобадийлик аломатлари. Юқоридагиларга ўхшаб, бундай қараш ўз турига кўра, рамзийлик хусусиятига эга эмас, бас, шундай экан, унда айни бадий характер мавжуд бўлмайди. Тўғри, умуман тасаввурнинг бу усулини поэтик ном билан аташ мумкин. Бинобарин, инсоннинг алоҳида қизиқиши, ҳолати, хатти-ҳаракати ва қилиқлари

ҳам табиатнинг айрим нарсалари сингари уларнинг табиийлиги, боз устига, қандайдир маънисиз тасодифийлиги ҳамда оддий кўриниши сифатида олиб қаралмайди, балки уларнинг алоҳида табиий сифати, абсолютлик ёруғлик тарзида мушоҳада қилинади ва, аксинча, табиат ҳамда инсоннинг аниқ воқеликка хос моҳияти уларнинг мавжудлиги ва образдан маҳрум бўлган умумийлиги маъносидан эмас, балки бу ерда бу умумийлик ва ҳозир сўз юритганимиз алоҳидалик қандайдир табиий алоҳидалик тариқасида гавдаланади ва тавсифланади. Биз ботинан покиза ёруғлик кўринишидаги бундай дунёқарашни санам (идол)ларнинг тутуриқсиз ҳамда бемаъни образларига қараганда гўзалроқ, кенгроқ ва тугалроқ, деб ҳисоблаймизки, бу нарса эзгулик билан ҳақиқатга шубҳасиз мос тушади.

Лекин бу дунёқарашда поэзия умум тасаввурларга суянади ва санъат ҳамда бадий асар даражасига кўтарила олмайди. Бинобарин, на эзгулик, на илоҳийлик ўз-ўзидан белгиланади, руҳдан бу мазмуннинг на образи ва шакли ҳосил бўлади, балки бу дунёқарашда кўёш, юлдузлар, реал ўсимликлар, ҳайвонлар, одамлар, абадий оловнинг мавжудлиги, кўриб ўтганимиздек, ўзининг мутлақлик қиёфасига мувофиқ келадиган табиийлик билан қўшилиб кетади. Санъат талаб этганидек, ҳиссий тасвир руҳларнинг қуввати сифатида гавдаланмайди, кўриниш топмайди ва яратилмайди, балки бевосита ташқи мавжудликдан айни унинг ифодаси тариқасида кашф қилинади ва тавсиф этилади.

Тўғри, бошқа томондан кўрдикки, ягоналик муайян кўринишда намоён бўлади ва реаллигидан қатъи назар, у, масалан, изидлар, фарварлар, алоҳида кишиларнинг генийлиги ҳақидаги тасаввурларда акс этади. Афсуски, бу хилдаги чегараланиш мутлақ расмий бўлганлиги учун поэтик тўқима одатдан ташқари даражада заифлашади, шундай қилиб, гений, изид, фарвар ўзига хосликка эга бўлмайди, ўзига хос бўлиши ҳам керак эмас, балки қисман фақат шундай маъно, қисман мавжуд бўлган субъектнинг соф ва холи кўриниши сифатида тавсифланади. Бу ерда фантазия асл маънодан ўзгачароқ, ботинан бир қадар бой индивидуалликнинг мустақил кўринишидан бошқачароқ тарзда бирор-бир нарсани ярата олмайди. Давом этиб, ўзига хос мавжудликнинг яна умум тасаввур ва жинсларга бирлашувини кўрсак-да, шундай моҳият сифатида у фантазия бевосита реалликдан далолат бериб турса-да, барибир, кўпдан-кўп ўшандай тур ва жинслар ҳамда улар алоҳидалигининг манбаи сифатида қандайдир кенг-қамровли бирликка эришар экан, аслида у поэзия ва санъат асарига эмас, балки фантазиянинг номуайян маънодаги маҳсулига айланади.

Масалан, Байрамнинг кўлидаги муқаддас олов бу аъло олов; сувлар орасида ҳам барчасидан аълороғи мавжуд. Танасидан ҳаёт шарбати оқадиган Ҳамма дарахти барча дарахтларнинг энг аввалгиси, энг аълоси, энг покизаси, энг мукаммалидир. Бутун ер юзининг ёруғ нур билан шуълаланган дастлабки замини сифатида тоғлар орасидан Альборж (Эльбурс) кўриниб туради. Ёруғликнинг моҳиятини англаб етган одамлар ўша тоғдан ерга тушган, унда кўёш, ой ва юлдузлар ўзларига макон топган. Бироқ шундай бўлишига қарамай, умумийлик бу ерда алоҳида нарсаларнинг ҳақиқий мавжудлиги билан биргаликда мушоҳада қилинади ва фақат қаердадир умумий тасаввурлар ўзига хос образлар орқали ҳиссий муайянлик касб этади.

Ибодатнинг мақсади, оддийроқ қилиб айтганда, барча нарсаларда Ахурамазда мавжудлигини ҳақиқий гавдалантиришдан иборатдир. Ибодат ҳар бир нарсанинг фақат ўз турига мос ва соф бўлмоғини талаб қилади ва ҳатто Юнонистонда полвонлар, қиличбозлар ва бошқалар баайни хушбичим қоматлари туфайли табиий соддаликка эришганда муяссар бўлинганидек, ибодат бу нарсалардан бадий асарлар яратишга интилмайди.

Барча бу жиҳатлар ҳамда алоқалар тарафидан кўриб чиқиладиган маънавий яхлитлик ва ҳиссий реалликнинг илк бирлиги санъатда рамзийликнинг фақат биргина куртагини ташкил этади, аммо ҳақиқатда унинг ўзи ҳали рамзий бўлмайди ва бадий асарлар яратмайди. Бу муҳим мақсад-муддаога эришмоқ учун янада илгарилаб бориш, фақат ҳозир қараб чиққанимиз бошланғич бир бутунликда маъно билан унинг образи ўртасидаги боғлиқлик чегарасини белгилаб олиш ҳамда уни англаб етиш керак.

*Рус тилидан
Маҳмуд АБДУЛЛАЕВ
таржимаси*

Китоб сизни ёлғизлатиб қўймайди

Ошкора суҳбат

ПРОФЕССОР СЕРГЕЙ ПЕТРОВИЧ КАПИЦА НИМА УЧУН
КИТОБЛАРДАН МИННАТДОРЛИГИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ ҚИЛАДИ

Унинг ижодхонасидаги китоб жавонлари орасида қатор терилган “Британика”нинг ўттиз жилди алоҳида кўзга ташланади. Ёнидаги қаторда қалин қизил жилдли Катта Совет Қомуслари ҳам худди шунча жойни эгаллаган...

— *Сергей Петрович, олим кишининг оиласида аниқ билимларга ўзгача муносабат бўлиши тушунарли. Қомусий китоблар ҳам бамисоли шундай муқаддас битиклардир. Умуман, китоб ҳаётингизда қандай ўрин тутади? Янги китобларни кузатиб боришга улгурасизми?*

— Иш фаолиятим тақозоси биланми, эҳтимол, ёшимга мувофиқми, ҳозир мени кўпроқ тарихга оид китоблар ўзига жалб этяпти. Лев Вознесенскийнинг китобини катта қизиқиш билан ўқиб чиқдим — унда яқин ўтмишимиз ҳайратомуз даражада чуқур ва жўшқин таҳлил этилган. Шунингдек, Ерофеев, — “Москва — Петушки” номли ажойиб қиссани ёзган Венедикт эмас, — балки Владимир, совет дипломати, назаримда, арзигулик хотиралар китобини чиқарди.

Яқинда рафиқам компьютердан диққатимни бироз узиш мақсадида мени Марининани ўқиб чиқишга кўндирди. Бироқ, ундан ваъда қилинган завқни ололмадим. Ҳатто ўша, — мен дефектив деб атайдиган романлар ҳам, — охиروқибатда, ўз жанрининг қандайдир минимал талабларини қондириши керакку, ахир. Ҳафсалам пир бўлди. Пелевиннинг “Пи авлоди”ни ва ҳатто Сорокинни ҳам ўқиб чиқдим. Бироқ, очигини айтсам, унинг тил услубини англолмадим.

— *Сизга замонавий муаллифларнинг ёзув услуби ёқмайдими ёки бошқа сабаби борми?*

— Назаримда, адабиётимиз замон даъватига жавоб бермаётган кўринади. У бениҳоя катта эркинлик олди — ҳеч қандай меъёр — на адабий, на лисоний, на ахлоқий меъёрларга амал қилмай, кўнглига келганини босиш ва чоп эттириш мумкин бўлиб қолди. Аммо натижада ҳеч вақога эришилмаётганини, кўпинча янада номақбулликка йўл қўйилаётганини кўряпмиз. Муаллиф туб моҳиятни ҳам, уфқни ҳам кўрмаётгандек туюлаяпти.

Бугун оммавий аудиторияга ишлаётган ҳамма — ёзувчи, режиссёр, журналистнинг масъулият меъёри деярли муҳокама этилмаяпти. Бинобарин, бу муаммолар муаммоси! Биз “Мўъжизасиз мўъжизалар” кўрсатувларидан бирига ёзувчи Борис Акунинни таклиф этдик ва шу мавзуда бафуржа суҳбатлашдик. Таққослаш учун XIX асрнинг буюк адабиётини олинг: мамлакат жуда катта ўзгаришларни бошидан кечирган ҳамда адабиёт уларни акс эттирганди.

Яқинда менга “Октябрь” журналининг 1942 йил август—сентябрь сонини ҳаёда этишти — унда отамнинг мақоласи чиққанди. Бошқа муаллифлар қаторида ленинградликларга бағишлови билан Ольга Бергольц, Борис Горбатов, Максим Танк, Вячеслав Шишков, Всеволод Иванов, Михаил Зощенко, Степан Щипачевлар бор... Урушнинг айни авж палласида “Октябрь” журнали 25 минг нусхада чоп этилган! Ҳозир-чи, энг салмоқли журналларнинг адади қанча? Икки-уч мингми? Улар ҳам аслида, раҳмдил одамлар ҳайру эҳсони эвазига жон сақлаб турибди. Ушанда эса, уруш ҳамда етишмовчиликларга қарамасдан, журналлар беркилмаган ва адади ҳам кўп бўлган. “Октябрь”нинг бу сони ҳаммамиз учун шармандали ҳолдир!

Ҳозирда биз салмоқли журналлар савияси қандай йўқолаётганининг гувоҳи бўляпмиз. Росмана жиддий адабий танқид йўқ. Бутун адабий жараён иттифоқларга тарқалиб кетди, адабиётнинг ўзи эса қандайдир бешинчи ўринга чекинди. Станиславский айтганидек, томошабин ёки ўқувчи эса тентак. Уни анчайин бўш, ўртамиёна асарни сотиб олиш, ўқиш ва қўриш учун қўндириш осон. Охир-оқибатда, ҳозир кузатаётганимиздек, уларни шунчаки танлаш имкониятидан маҳрум этиш мумкин.

Китоб нашр этиш, ҳозир бошқа кўпгина соҳалар каби, ҳаётимизда даромад топиш воситаси бўлиб бормоқда. Инсон ақлини ўтмаслаштирувчи ва унинг кадр-қимматини ерга урувчи катта адабда чоп этилаётган адабиётнамо тизмалар ақли ноҳис кимсалар учун мўлжалланган. Ўзларини ақлий даражаси билан, заковатли қатламга мансуб деб билувчи сара зиёлилар ҳокимият билан ҳамда ўзаро муносабатларини аниқлаштириб олгунларига қадар, дунёдаги барча қоғоз чиқиндиларини йиғувчилар бирлашиб бўлдилар. Бироқ, оила билан баб-баробар айнан китобгина инсон шахсини, айниқса, ёшлигида, сезиларли даражада шакллантиришига сира шубҳа йўқ. Китоб сизни ёлғизлантириб қўймайди.

— *Илк бор қандай китоблар ўқигансиз?*

— Ўша илк бор ўқиган китобим рус ёки инглиз тилида бўлганини аниқ айтолмайман. Отамиз оиламизни мен дунёга келган шаҳар — Кембриждан Москвага кўчириб келганида етти ёшда эдим. Ўша даврда ҳам, кейинчалик ҳам оиламизда ҳар иккала тил сингишиб кетди. Шундай бўлса-да, болалик чоғимдаёқ менда катта таассурот қолдирган бир китоб ёдимда қолган. Бу Ферсманнинг “Қизиқарли минералогия” китоби эди. Катта, чиройли, яшил муқовали китоб эди. Энди англашимча, у болалар учун мўлжалланганди. Ўша китоб жуда зўр ёзилганди. Ўшанда ҳатто китоб муаллифига завқланиб мактуб ёзиб жўнатишга ҳам журъат қилгандим. Бу воқеа уруш бошланиши арафасида бўлган, ўшанда 12 ёшда эдим...

— *Наҳотки жавобини олган бўлсангиз?*

— Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг — ҳа! Бунинг устига, ғоят муфассал жавоб олгандим. Оиламизда яна битта китоб бор, у менга, укамга, бизнинг фарзандларимизга, ҳаттоки, невараларимизга катта таъсир ўтказган. Бу онамнинг отаси, бобом — Алексей Николаевич Криловнинг “Менинг хотираларим” китобидир. Биз 1941—42 йилларда Қозонда эвакуациядалигимизда бобомиз уни ўзи ўқиб берарди. Бобом йирик математик бўлган ва шу билан бирга, бошқа жуда кўп амалий масалалар билан шуғулланганди, ҳаммадан ҳам у кемасозлик соҳасига қизиқарди. Ҳозир уни ишбилармон деб аташган бўларди.

— *Янглишмасам, Цусимадан кейин рус флотининг қайта туғилиши академик Крилов номи билан боғлиқ, шундай эмасми?*

— Дарҳақиқат, ўз даври учун унинг ғоялари илғор бўлиб чиқди. Флотимиз нисбатан тез орада қақдини тиклаб, Биринчи жаҳон урушида ҳам, Улуғ Ватан уруши даврида ҳам денгиз сарҳадларимизни ҳимоя қилди. Шундай, бобом бизга ўша вақтда ишлаётган ҳали қўлёзма ҳолидаги асаридан хотираларини ўқиб берарди. У қўлда ёзарди, унинг хуснихати ҳам ажабланарли даражада тўғри эди. “Менинг хотираларим” китоби, назаримда, ўн ёки ўн икки марта қайта нашр этилди. Илк наشري уруш даврида, 1942 йилда ҳали бобом ҳаётлигида чиққанди. У 1945 йилда Ленинградга қайтганидан сўнг вафот этди.

Санкт-Петербургда, Васильевск оролида жойлашган Фанлар академияси ҳовлисида бобомнинг китоблар билан тўлган хонадони бор эди. Унинг 10 минг жилддан ортиқ китоби ўз соҳасига оид — биринчи навбатда, кемасозлик, амалий математика ва фан тарихига тегишли эди. Гап келганда айтиб қўяй, бобом Ньютоннинг бош китоби бўлмиш “Табийй фалсафанинг математик муқаддимаси”ни таржима қилганди. У асосий европа тилларини, яна грек ва лотинчани биларди.

— *Ньютонни ҳам тўғридан-тўғри лотинчадан ўқирганми?*

— Ҳа, унинг геометрик тузилишини синчиклаб уқиб-ўрганиб, бевосита аслиятдан ағдарган. Шу боис бу таржима ниҳоятда катта илмий аҳамият касб этади. Бу иш Биринчи жаҳон уруши даврида бажарилганини ҳисобга олинганда, китоб эса дастлаб бобом профессори бўлган Николаевск ҳарбий-денгиз академияси нашрларида босилиб, 1916 йилда чоп этилган.

— *Пётр Леонидович ўғилларини китоб билан дўстлаштириш учун қандайдир ҳаракатлар қилганми?*

— Афтидан, бунинг учун ҳеч бир зарурат бўлмаган. Бобомдан фарқли равишда, отам бизга китоб ўқиб бермаган.

— *Тунги уйқу олдидан эртақ ҳам айтмаганми?*

— Оиламизда бу негадир одатга айланмаган. Дастурхон атрофида қандайдир янги китобларни муҳокама қилганимизни эслолмайман. Лекин уйимизга ёзувчилар келиб туришарди. Масалан, отамиз Алексей Толстой билан дўстлашганди. “Инженер Гариннинг мўъжизаси” китоби менда катта таассурот қолдиргани ёдимда бор. Мен ҳозир ҳам бу китобнинг биринчи нашрини замонавий дунёда олим, ихтирочининг ўрни ва масъулияти тўғрисида энг салмоқли асар эди, деб ҳисоблайман. Агар болалар адабиёти ҳақида тўхталадиган бўлсак, унга тўғри маънода отамнинг онаси — Ольга Иеронимовна Капица, бувим қайғурарди. Аввалига, унинг эри (бобомиз) Петроград атрофида ҳарбий истеҳкомлар, шу жумладан, шаҳарга кирувчи денгиз сарҳадларини 16 дюймли тўшлар билан ҳимоя қилувчи машҳур Кронштадт истеҳкомларини қураётган эди, бу анчайин маърифатли аёл икки ўғлининг тарбияси билан шуғулланарди.

Улар улгайиб қолишгач, бувим касбига кўра болалар адабиёти билан машғул бўлди, Ленинграддаги Герцен номидаги педагогика институтида шу соҳа кафедрасини бошқарди, профессор бўлди, ўша даврда ҳали ёш бўлган Маршак, Чуковский, Бианкилар иш бошлаган журналларга кўмак бериб турди. У ёш истеҳком соҳибларини кўлаб-қувватлар, уларга ўргатарди. У урушдан олдинроқ вафот этган, оиламизда отам хориждалигида бувим билан ёзишган жиддий мактублари сақланиб қолган.

— *Сиз академик Крилов — бобомиз йиққан ноёб кутубхонани тилга олдингиз. Ундан бирор нима сақланиб қолганми?*

— Бобомнинг кутубхонасидан мени қизиқтирадиган истаган китобни олишга рухсат берилган — бобом шундай васият қилганди. Асосан, бу билим тарихига оид асарлар эди. Биз фаннинг мумтоз намояндалари деб атайдиган муаллифлар бобомда бисёр эди. Бу китобларни ўқишни бошлаганимдан кейин, тез орада механикани Ньютон ёки Логранждан, математикани эса Гаусс бўйича ўрганишнинг ҳожати йўқлигини англадим. Шунингдек, кимёни Менделеевдан, биологияни Дарвиндан ўрганиш шарт эмас экан. Коперник бутун умри давомида Ернинг айланишини исботлаш учун меҳнат қилди. Ҳозир эса бу география ёки астрономияга оид истаган дарсликда бир неча сатрда баён этилган, холос.

— *Шу сабабли илк манбаларни ўрганишнинг ҳожати йўқ деб ўйлайсизми?*

— Агар сизни билим тарихи қизиқтирадиган бўлса, уларни ўрганиш зарур. Бирок айнан илми улар бўйича ўрганиш ярамайди. Сиз, масалан, адабиёт ва тарихни мумтоз намояндаларга мурожаат этмай ўрганолмайсиз. Шекспир ёки Толстой асарларини қисқа ахборот берувчи дайжестда ўқиш нақадар бемаънилик. Гарчи улар ҳозир мавжуд бўлса-да. Лекин бу бадий адабиётни англашнинг унчалик яхши йўли эмаслигини тан олинг. Бу ерда сиз аслиятга мурожаат этишингиз зарур. Фанда эса бу ҳар доим ҳам қўл келавермайди...

— *Чунки замонавий муаллифлар эгаллаган билимларидан келиб чиқиб, одатий атамалар ва ўзлари одатланган тилда ихчамроқ баён этадилар, шундайми?*

— Албатта. Лекин бу, яна таъкидлайман, фанга оид илмий асарлар мазмунининг ўзигагина тааллуқли. Улар, агар истасангиз, фан тарихчилари, қайсидир тор соҳа мутахассислари ёки оддийгина қадимийликни қадрловчилар учун тансиқ таомдир. Лекин қадимги буюк заковат эгалари ўз илмий асарларига ёзган сўзбошилари эса ҳозир ҳам шундай, балки юз йиллар аввалгига нисбатан ундан-да каттароқ қизиқиш билан ўқилмоқда. Назаримда, бу илмий, услубий, фалсафий ва тарихий фикрнинг энг зўр ҳужжатларидир. Ахир, охир-оқибатда, файласуфлар ва биографлар фан ҳақида у ёки бу пайтда ёзганлари эмас, балки ўша олимларнинг ўз фанлари тўғрисида қандай ўйланликлари муҳимдир.

Бу борадаги шахсий мулоҳазаларим, — нокамтарлик бўлса, узр сўрайман, — мени китобларнинг китоби билан шуғулланиш гоёси сари етаклади. Натижада мен ҳазиллашиб таърифлайдиган, умуман ўқиш мумкин бўлган энг буюк китоб — “Фан турмуши” вужудга келди. Бу шакл жиҳатдан бобом қадрлаган ҳамда йиғиб юрган улуг олимларнинг энг ёрқин сўзбошилари сараланиб ва тартибга солинган антологиядир.

– Сиз фақат уйдаги асарлардан фойдаланиши билан чекланингизми?

– Йўқ, албатта. Бу ғоя пайдо бўлиши биланоқ, аввало, марказий кутубхонага йўл олдим. Тан олишим керакки, “Фан турмуши” деган номнинг танланиши ана шу илм маскани билан боғлиқ. Бундай китобнинг мавжудлигига мутлақо ишончим комил эди. Кутубхонага боргач, уни топиб беришларини сўрадим. На муаллифини, на нашр этилган вақтини айтиб беролмасам ҳам, менга кўмаклашишга ваъда беришди.

Бир ҳафтадан кейин борсам, узр сўрашди: “Биласизми, тополмайпмиз. Лекин бизда бир кекса онахон ишлайди, у яқинда таътилдан қайтади — у ҳаммасидан хабардор”. Ўша ёши улуг аёл у даврда Рубакин жамғармасини назорат қиларди, у мени умидвор қилди: “Ҳа, ҳа, назаримда, шундай китобни кўрган-дим, шекилли. Излаб кўраман...”

– У даврда ҳали Интернет, электрон каталоглар, ахборот изловчи қудратли тизимлар бўлмаган эди, шундайми?

– Кўпинча кутубхона ходимларининг, фантастик хотирасига суянилари. Лекин мен излаётган китоб ўша даврда умуман мавжуд бўлмаса, нима қилиш керак? Бундан беҳад ранжидим, десам, ёлғон бўларди. Аксинча, катта бўшлиқ борлиги аён бўлди ва бу ишга иштиёқ билан киришдим.

Буюк асарларнинг 500 га яқин жилдини кўздан кечириб чиқдим. Кутубхонадан уларнинг аслияти ёхуд таржималарини топдим. Мақолаларнинг бир қисми айнан шу китоб учун махсус таржима этилди. Натижада юздан ортиқроқ китобни саралаб, фан соҳаларига кўра, даврига мувофиқ уларни гуруҳларга ажратдим — 600 саҳифадан иборат китоб юзага келди. Унда 102 нафар улуглар номи — таржимаи ҳолига оид очерк, олимнинг портрети ва ўзи ёзган шахсий матни бор. Уларнинг ҳаммаси сира қисқартирилмаган ҳолда берилди.

– Ушбу китобни яратиш учун қанча муддат ишладингиз?

– Икки ярим йилга яқин. Ўзимни қизиқтирган бир талай маълумотлар топдим. Масалан, инглиз олими Гук билан боғлиқ ҳайратланарли воқеа — унинг портретини ҳеч ердан тополмадим. Ваҳоланки, у жуда йирик олим, инглиз Фанлар академияси асосчиси, Ньютоннинг замондоши бўлган эди. Замондошларининг эътирофи этишича, бутун олам тортилиш қонуни тўғрисида Гукнинг ўзига хос тасаввурлари ҳамда ички сезгиси бўлган экан. Эҳтимол, шу сабабли Ньютон унга буткул тоқат қилмагандир. Ва Гук бандаликни бажо келтирган чоғида (у эса ёш вафот этган), унинг барча портретларини йўқ қилиб юборишни буюрган. Унинг бирон-бир тасвирини адабиётларда излаб топиш умидида олиб борган уринишларим зое кетди. Охир-оқибатда Англиянинг Фанлар академиясига — Қироллик жамиятига мактуб ёздим. У ердан олимнинг портрети сақланиб қолмагани тўғрисида жавоб олдим.

– Бунинг учун Ньютонга “рахмат” айтиш керакми?

– Ҳа, унинг буйруғига мувофиқ, ҳаммаси куйдириб ташланган. Ваҳоланки, Ньютоннинг ўзидан ҳаёт чоғидаги 37 та портрет қолган бўлса ҳам — у ўзининг шахсий шуҳрати тўғрисида кўпроқ қайғурган эди.

– Моцарт ва Сальери мавзусига оид яна бир янги лавҳами?

– Маълум маънода шундай. Эки Коперникни олинг — ўзининг илмий асари сўзбошисида у бевосита Рим Папасига мурожаат этади. Эҳтимол, айнан шу боис муаллиф ҳаётлигида китоб тақиқланмагандир. Китоб чоп этилганидан 70 йил ўтгач, у тақиқланди. Кези келганда айтиб ўтиш зарур, ўз замонаси учун ғоят зарур ҳисобланган бу китобнинг биринчи нашри 300 нусхада босилганди. Ўша даврдан бери ғўё тўрт аср ўтмагандек — Россияда ҳозир кўпгина илмий асарлар тахминан шундай алаҳ билан чоп этиляпти.

– Ўзингизнинг “Фан турмуши” китобингиз қанча нусхада чиққан?

– Китоб 13 минг нусхада босилганди. У 1973 йилда «Фаннинг мумтоз вакиллари» туркумида чиққан эди. Академик Арцимович китобнинг муҳаррири бўлишга розилик билдирганди, бу унинг энг сўнгги ишларидан бири эди, у ўша 1973 йилда вафот этди. Ёруғ дунёни тарқ этишдан аввал саҳифаланган китобни имзолаганди. Нашрни шуҳратпарастлар ярмаркасига айлантирмаслик учун аввал-бошиданоқ ўша даврда ҳаёт бўлган олимлар китобга киритилмаслигига қарор қилинганди.

Яна бир гапни айтмай, китоб учун суратларни ўзим танлашимга тўғри келган эди. Эрмитажда қадимги олимлар портретларини ўз ичига олган ажойиб ўйма

нақшли суратлар коллекцияси борлигини кимдандир эшитгандим. Ленинградда бўлган чоғимда бахтимни синаб кўришга аҳд қилдим. Ўша вақтда ҳам Эрмитажнинг раҳбари Пиотровский эди, лекин у ҳозиргисининг отаси бўлиб, уни озроқ танирдим. Раҳбар мени илтифот билан кутиб олди ҳамда ҳақиқатда шундай жамғарманинг борлигини, у ўйма нақшли суратлар хонаси сақловчиси ҳукмидалигини тасдиқлади. “Бироқ мен ундан буларни кўрсатишини сўрашга, айниқса, буюришга ҳаддим сифмайди, — деди менга Борис Борисович. — У коллекциянинг сақланишига менинг эмас, балки Худонинг олдида жавобгардир. Мабодо уни кўндиролсангиз, у ўз хазинасини сизга очади. Сизга ягона ёрдамлашим мумкин бўлгани — буюртмангизни фотолабораториямиз кечиктирмаслигидир. Бунга кучим етади...”

— Китобда ўйма нақшли суратларни кўриб турибман. Демак, ўшандаёқ мўъжизасиз мўъжиза яратишга муяссар бўлган экансиз-да?

— Дарҳақиқат, менга ноёб нусхаларга қўл теккизишга ижозат этишди. У ерда ишнинг турли босқичлари ифодаланган рембрандона ўйма нақшли суратларнинг туркум излари бор эди. Ҳойнаҳой, уларнинг баҳоси миллионлардир. Буларнинг ҳаммасини ўша аёл сақларди. Биз фахрланишга одатланган барча бебаҳо нарсаларни шундай фидойи, садоқатли инсонлар тутиб турадилар, афсуски, бугун улар бизни уялтириб, қашшоқларча маош оладилар. Ўшанда эса биз биргаликда икки кун давомида излаш билан машғул бўлгандик — буни катта омад деб хотирлайман. Эҳтимол, бир жиҳатдан, ана шу сабабли ҳам китоб муваффақиятга эришгандир.

— Шундан бери ўттиз йилдан кўпроқ вақт ўтди. Китоб бирон марта қайта нашр этилдими?

— Йўқ. Лекин ҳозир шундай фикрлар юзага чиқяпти. Ахир ҳаётимда у билан жуда кўп боғлиқликлар бор. Бу “Мўъжизасиз мўъжизалар” кўрсатувимнинг гўёки уйда тайёрланган хомаки нусхасидир. Агар Ампер билан суҳбатлаша олсам эди, қайсидир маънода, эҳтимол, у ўзи ёзиб қолдирган нарсаларига амал қилган бўлардим.

— 1973 йилда сиз кутубхона, МФТИ кафедраси ва “Мўъжизасиз мўъжизалар” кўрсатуви телестудияси оралиғида бўзчининг мокисидай қатнаганмидингиз?

— Ундай бўлмаганди. Кўрсатув кейин пайдо бўлди. Лекин ҳар иккала ҳолат ўзаро бир-бирига чамбарчас боғлиқдир.

Александр ЕМЕЛЬЯНЕНКОВ суҳбатлашди.
“Труд” газетасининг 2005 йил Ўзбек тилига
20 декабр сонидан олинди.

Ўзбек тилига
Гулчехра МУҲАММАДЖОН
ўғирди

Рольф ЭДБЕРГ

Сув томчилари — вақт томчилари

Нега шундай, сув биз учун энг зарур нарса, сувсиз ҳаёт бўлмайди, лекин шу билан бирга сув деярли қадрланмайди, ваҳоланки, ҳеч қандай фойда келтирмайдиган олмосларнинг қадр-қиймати жуда баланд.

Адам СМИТ

Иқлим шароити Скандинавиянинг тоғли худудлариникидан ҳам оғир бўлган Шарқий Африканинг инсон қадами етмас ерларида қадимги одамлар қароргоҳларининг излари топилгани маълум. Жазирама саҳро, тирик жон кўринмайди. Гоҳида ибтидоий одамларнинг муъжазгина қабиласи дағал ишлов берган тошлар учрайди. Бирданига кумда чиганоқлар қатламининг аниқ излари кўзга ташланади. Демак, қадим замонларда бу ерлар денгиз бўлган.

Дарҳол тасаввурингизда ён-атрофи яшил ўрмонлардан иборат, чиганоқлар йиғилган қирғоқ ва суви ялтираб турган кўл пайдо бўлади. Қадимги одамлар ўз маконларини ичимлик суви бўйига қурганлари табиий ҳол...

Инсон ўзининг қора қитъадаги илк ватанини тарк этиб, яланг оёқ ҳолда саёҳатини бошлаганида, асосан, дарё ва денгизларнинг қирғоқлари бўйлаб юрган. Харитага кўз ташлар экансан, улкан осмон жисмининг бепоён худудларига кўчиб борган аждодларимиз учун табиат томонидан белгилаб берилган йўллари аниқ кўрамиз. Сув йўллари — инсон йўллари.

Нил дарёсининг ўрта ва куйи оқимида инсон томонидан яратилган воҳа пайдо бўлди. Икки тарафидан саҳронинг иссиқ нафаси уфуриб турган бу воҳа дарё бўйлаб минглаб чақиримга илон изи бўлиб чўзилган. Бу, Буюк Саҳролар ўлкасининг бор-йўғи юздан уч қисми, бироқ айнан шу ерда одамлар яшаши мумкин эди. Қадимги мисрликларнинг ҳаётида дарёнинг аҳамияти шунчалик муҳим бўлганки, улар учун йил дарёнинг ҳолатига боғлиқ уч мавсумдан иборат деб қабул қилинган: йилнинг бошланиши ёзга, яъни Нил тошиши вақтига тўғри келган, сўнг экинларнинг ўсиши мавсуми ва ниҳоят, сув сатҳи энг паст бўлган мавсум — йиғим-терим мавсуми келган. Йил бошланишида дарёдаги сув сатҳининг баландлиги тўкин-сочинлик бўлиш-бўлмаслигидан дарак берган.

Саждаларнинг энг қадимийси, бу сув манбасига сажда қилиш бўлса керак. Юзлаб, минглаб диний эътиқодлар ўзгарди, лекин сув манбаси ёнида қурбонлик келтириш анъанаси сақланиб келмоқда. Кузда куриб қолувчи ва баҳорда қайта туғилувчи оқим — ҳаётнинг жўшиб қайнаши ва давом этишининг тим-соли сифатида қабул қилинади.

Бизнинг кунларгача ҳам баъзи нарсалар етиб келган. Баланд тоғларнинг музликларидан бошланувчи, «Шива худосининг таралмаган жамалаклари» орасидан ўтиб, қуйироқда тинчийдиган муқаддас дарё — Ганг минг йиллардан бери беқиёс даражада эъзозланади. Ҳиндийларнинг мана ман деган руҳонийлари учун Ганг дарёсини зиёрат қилиш уларнинг ҳаётларидаги энг олий мақсад бўлиб келган. Муқаддас дарё сувларида таҳорат қилиш — покланиш ва янгиланиш, унинг сувини ичиш — буюк шараф, ўз хокини дарё сув билан аралаштириб юбориш учун ўлимидан сўнг дарё қирғоғида куйдирилиши — ҳар бир ҳиндийнинг муқаддас орзуси. Қариялар, ўлим арафасида, ўзларини Ганг қирғоғига олиб боришларини илтимос қилишади.

Кимда ким, тонгда ҳиндийларнинг Ганг дарёсида таҳорат қила туриб чиқаётган қуёшни қўлларини кўтарган ҳолда қўтлаганини ва Ҳимолай қорлари ортига ботаётган қуёшни Непал тоғларидаги Будда ибодатхонасидаги қўнғироқлар бонги кузатиб қолишини кузатган бўлса, у ҳаёт берувчи кучларга бўлган доимий мурожаатга гувоҳлик қилган бўлади.

Шундай таомил ва маросимлар борки, уларни йўқолиб кетган динларнинг акс-садоси деб қабул қилиш керак, уларга ишонинишнинг ёки ишонмаслигинингидан қатъи назар, фарқи йўқ. Масалан, Фарбнинг христиан жамиятида чақалоқ чўқинтирилаётганида унга сув сачратилади, бу покланиш удуми. Тхай халқлари марҳумнинг бармоқларига сув томизишади; никоҳ маросими вақтида келин ва қуёвнинг қўлларига муқаддас қўзадан сув қуйишади. Братск ГЭСидан қуйироқда эса яна бир қизиқ удум мавжуд — никоҳлари расмийлаштирилган келин-қуёвлар буюк дарёга гулдаста инъом этишади.

Дастлаб муқаддас ва фойдали деган тушунчалар бир-бирларига чамбарчас боғлиқ эдилар. Инсон сувнинг табиатдаги узлуксиз алмашинуви аралаша бошлаганидан сўнг муқаддас деган тушунча иккинчи даражали бўлиб қолди, фойда эса — тахмин қилинадиган фойда — мутлақ бўлиб қолди. Янги туғилган чақалоқларни чўқинтираётган, марҳум қўлларини намлаётган ёки никоҳ гулдастасини дарёга инъом этаётганлар таомилнинг бирламчи мазмуни ҳақида ўйламай қўйдилар, бу маросимлар «гўзал ва қадимий» ва хўжақўрсин маросимларга айландилар. Сув, битмас-туганмас бойлик манбаи сифатида қабул қилина бошлади ва бу манбани хоҳлаганча ўзгартириш ва таҳқирлаш мумкин бўлиб қолди.

Бундай муносабатнинг қисмати аксарият ҳолларда аянчли бўлди. Қадимги тамадунларнинг гуллаб-яшнашига сабаб бўлган каналлар охир-оқибат айнан шу худудларнинг заволига айланди. Тоғ сувлари юйиб тушган тузлар денгизларга етиб боролмай тупроқда чексиз миқдорда йиғила бошлади, натижада шўрланган тупроқда ҳеч нарса битмайдиган бўлди. Бесамар суғорилаётган далаларда сизот сувларининг миқдори бениҳоя ортиб кетди ва улкан худудлар ботқоққа айланиб қолди. Одамларнинг очкўзлиги ва омилиги Дажла ва Фрот дарёлари оралиғидаги ҳосилдор ерларни абгорликка дучор қилди. Бир вақтлар муқаддас бўлган дарёлар ҳозирги кунга келиб қўнғир ранг, қақшаган худудлардан оқиб ўтаяпти, Бобилнинг машҳур осма боғлари туз туфайли сўлиб, маъсуда Ниневия ботқоқларда қолиб кетди.

Дарё бўйида гуллаган тамадунларнинг аянчли тақдири Нил воҳасини анча вақт четлаб ўтаётган эди. Дарёнинг тошиши ерни суғорар, тузлар эса ер ости сувларида эриб, қайтиб дарёга оқиб тушарди. Бу, бизнинг замонимизгача, яъни техник маҳорат ва ишбилармон нодонларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Нил тарихидаги энг катта ўзгариш содир этилмагунча давом этди.

Инсон сувнинг табиатдаги айланишларига аралашар экан, у бир вақтнинг ўзида геологик жараёнларга ҳам таъсир кўрсатади. Дарёда тўғон бунёд қила туриб биз на фақат сув йўлини, балки денгиз қирғоқлари ва шельфларни янгиловчи лойқа ва балчиқлар йўлини ҳам тўсамиз, натижада, дарё оқизи келадиган қум ва чўкмалар бўлмагани туфайли қирғоқнинг мустаҳкамлиги йўқолади ва денгиз уни ютиб юборади. Шу билан бирга, сув омборларида керагидан ортиқ балчиқ йиғилади ва уларни ишдан чиқаради.

Шундай қилиб, минг йиллардан бери инсон ва дарёнинг ўзаро ҳамкорлигига энг аъло намуна бўлиб келган Нил бугунги кунга келиб, сув захираларига уквсизларча муносабатимизнинг яққол мисоли сифатида намоён бўлаяпти. Ҳар йили саҳронинг миллион-миллион тонна куми Нилда қурилган Асвон тўғонидан юқорироғида барпо этилган сув омборининг тубига тушади. Дарёнинг бир маромда нафас олишига чек қўйилди. Сув кўтарилиши вақтида у билан оқиб келувчи озикабоп чўкмалардан маҳрум бўлган далаларнинг унумдорлиги йилдан-йилга камайиб кетаяпти. Уз ҳосилдорлиги билан машҳур бўлган дарё дельтасининг майдони қисқараяпти. Дарёда инсон организмга хавфли бўлган, ичак ва гижжа касалликларини тарқалишига сабаб бўлувчи личинкалар тобора кўпайиб бормоқда. Сизот сувлар сатҳининг кўтарилиши ер шўрланишига олиб келмоқда; баъзи жойларда ер юзини тузлар худди қировга ўхшаб қоплаган. Ҳатто Буюк пирамидалар ҳам хавф остида.

Нил фожиаси ер куррасининг бошқа худудларида қайтарилмоқда. Дарёларни бамисоли кишанламоқдалар, дарё ва инсон ўртасидаги азалий алоқалар узилмоқда. Замбези дарёсини Кариб тўғони билан тўстанларидан сўнг Мзи-оатунья шаршараси юқорисидаги воҳада истиқомат қилувчи банту халқлари катта хавф остида қолган эди. Сабаби мис конлари учун электр энергияси зарур бўлиб қолди, бу оқ танли африкаликларнинг турмуш даражасини кўтариши керак эди. Авваллари бу ўлкаларда юқумли ичак касалликлари деярли учрамасди, тўғон қурилганидан кейин икки йил ўтар-ўтмас банту халқлари, биринчи навбатда ёш болаларнинг қарийб 99 фоизи юқумли касалликка дучор бўлдилар. Далаларни суғориш ва электростанциялар қурилиши учун Гранд-Каньон орқали оқувчи Колорадо дарёсининг йўлини тўсдилар, Тинч океанга оқиб бориши керак бўлган чўкмалар ярим йўлда, сув омборларининг тубида қолиб кетди, натижада океан сувининг кўтарилиш-пасайиш кучлари бир вақтлар ўта ҳосилдор бўлган қирғоқларни емира бошлади.

Сувга чанқоқ далалар суғорилаётган худудларда Бобил ва Ниневия фожиаси такрорланганди. Ҳинд дарёсининг ҳавзасида йилига бир ярим минг квадрат километр майдонга тенг бўлган ҳайдаладиган ер йўқотилаяпти — суғориш тизими яхши йўлга қўйилмаган. Шу билан бирга, айнан шу воҳада, одамларнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш мақсадида, суғориладиган ерлар майдони икки баравар кўпайтирилиши режалаштирилган; саноат корхоналари томонидан сувдан фойдаланиш эса ўн бараварга ортиши лозим.

Ёгингарчиликларнинг миқдори кўпаймайди. Ер юзидаги ҳаёт денгизлар дунёга келтирадиган булутлар орқали заминга ёмғир, қор кўринишида тушувчи қирқ минг кубокилометр сувга боғлиқ. Бу неъмат ҳам бир текис тақсимланмайди. Куррамизнинг кўпгина мамлакатларида яшовчи одамларни ташналик, курғоқчилик қўланкаси таъқиб этади. Ўттизга яқин энг қашшоқ давлат йил сайин кескинлашаётган сув танқислигидан азият чекади. У ердаги одамлар фақат хўжалик эҳтиёжлари учун зарур бўлган сувга етишиш учун жуда кўп меҳнат қилишлари керак бўлади. Аёллар қуёш тиғи остида сув олиб келиш учун бир неча чақирим пиёда юришларига тўғри келади.

Саноати ривожланган мамлакатлар, сув танқислиги нима эканлигини билмай туриб, бепарволарча шундай «ажойиб» технологиялар ўйлаб топганларки, натижада бир тонна қоғоз ишлаб чиқариш учун уч юз минг литр, бир тонна азотли ўғит учун олти юз минг литр, бир тонна пластмасса учун эса биратўласига миллион литрдан ортиқ сувни сарфлаб юбордилар. Биз, ривожланган техникамиз улкан миқдорда сувни исроф қилиши ҳақида деярли ўйламаймиз.

Хўжаликни шу тарзда юритишимиз сабабли, ер усти сувлари — дарё, қўл ва сув омборларига қамаб қўйилган сувлар — одамлар ташналигини қондириш ва ерларни суғориш учун етмаётганлиги аниқ бўлиб қолди. Ер ости сувларини тортиб чиқаришга бўлган эҳтиёж ортиб бормоқда. Ер ости сувларининг ҳажми дунёдаги барча дарё сувларининг ҳажмидан олти минг марта кўпроқ. Лекин ер ости сувлари жуда секин янгиланади. Агар улардан оқилона фойдаланилмаса, уларга ҳам худди дарёларга бўлганидек ваҳшиёна муносабатда бўлинса, охир замон етиб келиши муқаррар. Сувсизликдан қийналаётган баъзи мамлакатларда, масалан, Ҳиндистонда ер ости сувлари сатҳининг тушиб кетиши одамларни ташвишга солаёпти — сувнинг сарфланиши сув келишидан кўпроқ.

Ердаги ҳар бир одам учун тўғри келадиган сув миқдорининг борган сари камайиб кетиши етмагандай ичадиган сувимизнинг таркиби ҳам ёмонлашган.

Яқиндагина, тоғда, музлик чеккасида ҳосил бўлган ирмоқдан сув ича туриб, Линней ўз йўлбошчиси билан Норвегия тоғлари бўйлаб қандай саёҳат қилганини тасаввур қила олар эдик. Саёҳат давомида чанқоқларини босиш учун йўлбошловчи пичоғи билан музликда кичкинагина чуқурча ўяр эди ва сув ўша ерга йиғиларди. Уларга ҳамроҳ бўлган врач эслайди: «Биз тўйгунимизча ичдик, сув жуда ширин эди, кейин ирмоқда ювиндик, тоғдан оқиб тушаётган сув шундай тиниқ эдики, қўлларимизни унинг тубидаги тошлардан ажратиш бўлмас эди».

Лекин, қуйироқда тоғлар тугаганидан сўнг, сув биз яратган технологияга қўшилади ва у орқали ўтганидан сўнг индустриал жамият томонидан чиқарилган захар-заққумни қабул қилади ва тарқатади. Кимё саноати йилига мингга яқин янги бирикмалар ишлаб чиқаради; бу бирикмаларнинг баъзилари заҳарли хусусиятга эга ва улар сув алмашинувида иштирок этадилар. Азотли ўғитлар кўллардаги барча тирик организмларни ўлдиради, кислотали ёмғирлар эса ҳаётнинг бошланғич унсурларини бўғади. Ҳозирги кунга келиб Европа дарёларидаги сув таркибида аввалги, яъни индустриализация ривожланмаган даврга қараганда ўн баравар ортиқ олтингугурт мавжуд.

Ривожланган мамлакатларда бирон-бир ифлосланишдан ҳоли бўлган сувнинг ўзи қолмаган. Фақатгина тоғларнинг баланд чўққиларида, дарёлар тизинининг бошланишида тоза ва шаффоф сувни учратиш мумкин.

Бир неча асрлар аввал Рейн дарёси (Рейн, бу «тоза» дегани) ўз номини бемалол оқлай олар эди. Тиниқ оқим тубида ранг-баранг шағал — афсонавий «Рейн олтини» товланар эди. Энди бу Рейн олтини яланғоч қияликлардан оқиб тушган чўкинди, саноат ва маиший чиқиндилар остида. Дарё этагида яшовчи голландларнинг ичаётган сувлари ҳожатхона ва саноат қурилмаларидан қайта-қайта ўтиб келган.

Энг катта сув ҳавзалари ҳам ифлосланишдан сақлаб қолинмади. Американинг буюк кўлларида бири — Эри кўли, олтмишинчи йилларнинг ўрталаридан бери деярли ўлик ҳисобланади. Бар вақтлар балиққа бой Азов денгизи чиқиндихонага айланиб бўлган. Байкал кўли ўзининг тиниқлиги ва тозаллиги (сув остида қирқ метргача бўлган нарсалар тиниқ кўринади) билан машҳур, бунга сабаб — бошқа сув ҳавзаларида яшай олмайдиган эндемик инфузория, айнан шу инфузория кўл сувини тозалайди, бугунга келиб куррамиз учун ноёб ҳисобланувчи бу организм хавф остида — кўлга оқизилаётган саноат чиқиндиларининг миқдори йил сайин ортиб бормоқда.

Оқава сувларнинг ҳажми ўн бараварга ошган. Тоғ-тоғ чиқиндилар туфайли ифлосланаётган ер ости сувларининг ҳажми ортиб бораёпти. Қайта-қайта тозалангандан кейин ҳам ичаётган сувимиз таркибида барибир 20 фоизгача зарарли бирикмалар қолади. Бу барқарор ва зарарли бирикмаларнинг аксариятини одамларнинг ўзи яратади.

Ичимлик суви танқис бўлган кўпгина ривожланаётган мамлакатларда мисли кўрилмаган ҳалокат содир бўлиши мумкин. Қишлоқда яшовчиларнинг фақат бешдан бири нисбатан тоза сув ичади, еттидан бири санитария талабларига жавоб бера оладиган ҳожатхонадан фойдаланади. Дарёларда касал тугдирувчи бактериялар гиж-гиж.

Ер қуррасида сувсизликдан нобуд бўлаётганлардан кўра ифлос сув ичиб ҳалок бўлаётганларнинг сони кўпроқ. Касалликларнинг саксон фоизи ифлосланган сув ёки антисанитария туфайли. Фақат ичбуруғнинг ўзидан й и л и г а олти миллион бола нобуд бўлаяпти, сабаби — ифлосланган сув истеъмол қилиш. Вабо, терлама, дизентерия ва гижжа миллионларнинг ёстигини қуритаяпти. Қуёш тизимидаги суви бор ягона сайёра — сувлари таҳқирланувчи сайёрага айланиб қолди. Норвегия тоғларида ҳукм сурувчи сокинликда қадимги заковатни аниқ эшитаётгандек бўлаяпмиз:

«Булоқнинг тиниқ сувини таҳқир қилаётган кимса — ўзини ташналикка маҳқум этади».

Бу сўзларни қадимги юнон шоири милоддан беш юз йил аввал ёзган эди.

Дарёларни ифлослантираётган инсон бир вақтнинг ўзида океанни ҳам ишдан чиқараяпти. Бизнинг индустриал жамиятимиз ердан оладиган ва кейинчалик ўзидан нари қилишга интилаётган нарсаларнинг охири бекати океандир.

Номаъқулгарчиликни қила туриб, океан, бизнинг юқори технологияларга эга бўлган жамиятимиздан эллик миллион каттароқ ва муайян мувозанатга эга бўлган мураккаб тизим эканлиги ҳақида ўйламаймиз. Бироқ, инсон ҳеч иккиланмасдан океан кимёсини ўзгартириб ётибди. Қитъалардан оқиб тушаётган ҳамда ёмғир билан осмондан тушаётган бирикмалар океаннинг мовий қаъридаги оқимлар ёрдамида сув билан аралашиб кетаяпти. Океан айтарли даражада талофат кўрмаган бўлса-да, барибир, инсоннинг айби билан сувга тушаётган бегона моддалар тирик организмлар учун хавфли.

Денгизда нефть тўкилган жойлар тубини текширган тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, у ердаги балиқларнинг увулдириқлари ҳалок бўлар ва ихтиофауна сийраклашар экан. Сайёрамиздаги кислороднинг ўндан етти қисмини ишлаб чиқарувчи фитопланктонлар фаолияти хавф остида. Бир ҳужайрали организмлар заҳарланганларидан кейин улардан озиқланган бошқа, мураккаброқ жонотлар ҳам зарарланади. Айниқса узоқ муддат таъсир этувчи радиоактив изотоплар хавфли, улар денгиз мавжудотлари томонидан биринчи навбатда истеъмол қилинади, натижада организм тўқималаридаги радиация зичлиги минглаб маротабага ортади. Озиқланиш тизими таркибига кириб олган изотоплар юзлаб, минглаб йиллар давомида турли организмларда саёҳат қилиб юришлари мумкин.

Саноат чиқиндилари, гўёки яширинча, ўзимиздан соқит қилган саноат чиқиндилари, яна ўзимизга қайтиб келаяпти. Денгиз сувидаги пуфакчалар атмосфера ҳавоси билан тўқнаш келганида ёрилади ва оқорига на фақат туз кукуни, балки денгизга ташланган чиқиндиларнинг аксарият қисми ҳам қўтарилади. Денгиз юзасидан ҳавога қўтарилаётган минглаб тонна заррачаларнинг бир неча юз тоннаси булутлар орқали қор-ёмғирга аралашиб қайтиб ерга тушади.

Энди, севимли Норвегия тоғлари бўйлаб кезиб юрганингизда ноҳуш фикр миянгизни доим пармалайди: музлик четидан томчилаётган, тоғдан оқиб тушаётган жилга суви сиз ўйлагандек тоза эмас, кўриниши тоза бўлса-да, барибир бирон бир кимё заводи ёки газ-нефть конидан чиққан заҳарли заррачаларни шу сув билан қўшиб ичамиз.

«Инсон ерга харобалар кўринишида белги қўяди, унинг ҳокимияти қирғоқда тугайди», — XIX аср бошида Байрон шундай ёзганди.

Энди океан ҳам харобалар майдонига айланиб қолиши мумкин. XX асрнинг олтмишинчи йилларида овланаётган балиқлар салмоғини кўпайтириб очарчилик муаммосини ҳал қилиш мумкин деб ўйлардик. Тадқиқотчилар балиқ тўдаларининг уммон бўйлаб кезиш йўлларини аниқ айтиб бера бошладилар, балиқчилар учун энг такомиллашган ов қуроллари ихтиро қилинди.

Ва бирданига бу янги билимлар, фан ва техника мўъжизаси бўлган такомиллашган ов қуроллари ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги маълум бўлиб қолди. Бар қатор мамлакатларнинг (Япония, Россия, Хитой, Жанубий Корея ва ҳоказо) кемалари океанларда кезиб юришади, улар етиб бормаган денгизнинг ўзи йўк, балиқни ким тезроқ овлаш бўйича мусобақа ўйнашади. Автоматик асбоблар балиқ тўдаларининг катталиги ва сузиб юрган жойларини аниқлаб беради, ЭҲМ кемалари балиқлар йиғилган ҳудудларга йўналтириб туради. Тўрларга ўрнатилган гидрофонлар балиқларни чақирувчи сигналларни тўхтовсиз чиқариб туришади; кичик сув ости кемалари насослар ёрдамида қисқичбақаларни инларидан сўриб чиқаришади.

Техникаси ривожланган мамлакатлар денгизда йиртқичларга хос ов қилишади, уларнинг даҳшатли шиори бор: биз овламасак, бошқалар илиб кетишади... Натижада сельд ва тунец балиқларининг салмоғи анча камайди. Бу каби ваҳшиёна сиёсатдан биринчи навбатда қашшоқ давлатларнинг аҳолиси азият чекади, чунки уларнинг асосий емиши — балиқ.

Бироқ, денгизга нисбатан фақат билимлар билан қуролланган ҳолда эмас, балки масъулият билан муносабатда бўлинса, денгиз ўз сахийлигини кўрсата олади. Қирғоққа яқин сувларда балиқ ва устрица кўпайтирувчи, денгиз ўтларини ўстирувчи фермалар барпо қилиши мумкин, йиртқич балиқлардан эса, техниканинг кучи айнан шу ерда керак бўлади, ультра товуш ёрдамида ҳимоя қилишади. Энг асосийси, бу каби ҳўжаликларнинг фаолияти денгиз ҳаётини бошқарувчи қонунларга мувофиқ бўлиши ва ўта нозик мувозанатни бузмаслигидадир.

Азалдан денгиз инсон учун туз манбаи бўлиб хизмат қилиб келган. Тузсиз балиқчининг овлаган балиғини, овчининг ўлжасини ва чўпоннинг қорамолини узоқ муддат сақлаб бўлмас эди. Денгиз қирғоқларида лой билан сувалган чуқурликлар талайгина учрайди — қадимда денгиз сувини йиғиб, кейин буглатиларди ва бу чуқурликларда инсон учун ўта зарур бўлган туз кристаллари ҳосил бўлар эди.

Бугунги кунга келиб биламиз, денгиз сувида фақат туз эмас, балки жуда кўп металллар, шу жумладан одамлар томонидан бениҳоя қадрланадиган олтин ҳам бор экан. Агар материклар юзасига океанда эриган бойликларни тўшаб чиқишни иложи бўлганда, қалинлиги эллик метрга тенг қатлам ҳосил бўлар эди.

Денгиз сувлари остида марганецнинг битмас-туганмас захиралари мавжуд. Ундан ташқари темир, мис, никель, кобальт ва бошқа ноёб металллар ҳам талайгина. Уларни биринчи бор аниқлаганларида космосдан тушган туҳфа, яъни осмондан тушган метеорит парчалари деб ўйлаганлар. Энди океан тубидаги ёриқлардан магма чиқиши ва гейзерлар қайнашини, туб қаъридан ажралиб чиққан металллар оқимлар ёрдамида океан тубига ёйилишини биламиз. Тинч океани тубининг ҳар бир квадрат метрида ўн килограммдан эллик килограммгача конкреция борлиги аниқланган. Қитъалардаги руда конлари бир кунмас бир кун тугайди, океан тубида эса доимий равишда янгилиниб турувчи конкрецияларнинг захиралари мавжуд.

Ҳозирги кунга келиб йирик корпорациялар келажақда кончилик ишларини денгиз тубида амалга оширишга ҳозирлик кўрмоқдалар. Денгиз тубини чуқурлаштирувчи улкан кўчма қурилмалар ёки махсус насослар ёрдамида марганец конкрецияларини қазиб олиш усулларини ишлаб чиқиш учун миллиардлаб доллар сарфлашапти. Масофада бошқариладиган ўзиюрар қурилмалар денгиз тубида ҳаракатланиб, у ердаги материалларнинг кимёвий ва спектротриқ таркибини ўрганати ва тадқиқот натижаларини махсус кемаларга узатади. Бу кемалар, ўз навбатида, қазилмаларни қазиб олувчи қурилмаларни энг бой захиралари мавжуд ерларга жўнатади. Лекин қудратли техника қисқа муддат ичида нозик денгиз муҳитини вайрон қилиб қўйиш эҳтимоли ҳам йўқ эмас.

Одамлар энергия манбаларини ҳам океан тубидан қазиб олмақчи. Нефть қазувчилар чуқур денгиз қаърига тушиб олиб, ўша ерга бурғилаш қурилмаларида ўрнатишмоқчи. Қазиб олинган нефтни қуруқликка тўлқин ва шамолни писанд қилмайдиган улкан сув ости кемалари олиб чиқади.

Бироқ нефть энергетика тарихидаги кичик бир лавҳа. Сувнинг ўзидаги битмас-туганмас энергияни ўзлаштириш учун бизнинг технологиямиз қачон калит топади — номаълум, лекин топиши аниқ, чунки қуррамиздаги углеводородлар захираси чексиз эмас. Бунда гап қандайдир мегаватт ёки гигаваттлар ҳақида кетмайди. Океан оқимларининг қуввати олдида материкдаги ГЭС мурилариининг гувуллаши бамисоли чивиннинг чийиллашидек бўлиб қолади. Энергиянинг яна бир улкан манбаи, бу қиргоқ тўлқини, сув кўтарилиши ва пасайишида вужудга келувчи кучли оқимлар ва дарёларнинг денгизга қуйилиш жойларидаги сув таркибида туз миқдори фарқланиши билан боғлиқ. Сувнинг пастки ва юқори қатламларидаги ҳароратнинг фарқланиши йигирма даражадан ортиқ бўлган тропик кенгликларда иссиқлик станциялари ишга тушган.

Агар биз бир неча ўн йиллик давомида ўз эҳтиёжларимизни жиловлай олсак ва ҳаво билан сувни меъеридан ортиқ олтингургурт, карбонат кислотаси, нефть ва атом чиқиндилари билан ифлосланишига йўл қўймай турсак, ишонаманки, фан тоза энергиянинг чексиз захираларига йўл топиб беради.

Қадимги Тир ва Сайда бандаргоҳлари сув остида қолиб кетди. Ҳаёт қайнаган даҳалар, буғдой ва шароб қуйилган улкан хумларга тўла омборлар, ибодатхона ва кўнгилхушлик уйлари узра сукунат ҳукм суради.

Бир кунмас бир кун шовқин-суронга тўла ҳозирги шаҳарлар ҳам сув остида қолиб кетади. Океан узра ўз ҳукмини ўтказаётган гомо техникусларнинг улкан худудлари океаннинг бир бўлагига айланиб қоладилар — худди Сайда ва Тир болалари қумдан ясаган қалъалар сингари тўкилиб тушадилар.

Биз муқаррар фалокатни тезлатиб юборишимиз мумкин. Афтидан яқинлаштираямиз ҳам. Нефть, газ ва кўмир кўринишида ўтган даврлардан қолган ўсимликларни ёндириб ва ҳозирги ўрмонларни кесиб биз атмосферани карбонат кислота билан шу даражада тўйинтираямизки, океан буни қайта ишлаб улгурмаяпти. Олимларнинг хавотири йил сайин ортиб бормоқда — тобора қалинлашиб бораётган карбонат кислотали қатлам иссиқликнинг космосга бемалол учиб кетишига йўл қўймапти, натижада Ердаги ҳарорат кўтарилаяпти, ва материклардаги қатта музликлар эрий бошлади. Анарктикадаги ҳаракатланувчи

музликлар денгизга сирғалиб тушадиган бўлса сув сатҳи беш ва ундан ортиқ метрга кўтарилиши мумкин. Олимлар томонидан шундай хариталар тузилган, уларда сув остида қолиб кетиши мумкин бўлган шаҳар ва мамлакатлар белгиланган.

Музликларнинг жадал емирилиши барча қитъалардаги қирғоқларнинг сув остида қолишига олиб келувчи қудратли куч — цунамилар ҳосил бўлишига сабаб бўлади ва оламни сув босиши бошланади — бу одамзоднинг табиатга қарши қилган жиноятларига табиат томонидан берилган жавобдир.

Шундай бўладики, тоғлар улкан палахса қиялик бўлиб думалаб тушади. Йиллар сайин унинг асоси аста-секин емирилиб боради, охир оқибат енгилгина туртки — шамолнинг бирдан кучайиши ёки кўкдамда қор эришидан ҳосил бўлган жилғанинг томчилари баҳайбат тош кўчишига сабаб бўлади. Биз ҳанузгача билмаймиз, инсон ҳаёти учун зарур шароитларни яратиб берувчи ҳаво, денгиз ва денгиз бўйи ҳудудларига нисбатан номақбул муносабатимизга табиат қачонгача чидаб беради. Билганимизда эса кеч бўлиши аниқ.

БИЛИМ ДАРАХТИДА БИЛИШИМИЗ ШАРТ БЎЛМАГАН МЕВАЛАР БОРМИ?

Тиниб тинчимас изланишларимиз охириги ўн йилликлар давомида билимларимиз доирасини инсоният тарихида мисли кўрилмаган тезликда ва ҳажмда кенгайтираяпти. Эгалланган билимлар ва техник ривожланиш нуқтаи назарида биз боболаримиздан улар худди тош асрдан ўзиб кетганчалик илгарилаб кетдик.

Бир вақтлар Гётени хавотирга солган муаммо — билимларимизнинг фойдали ёки зарарли эканлиги — янгича кўринишга эга бўлди.

Билим дарахтида билишимиз шарт бўлмаган мевалар борми? Фан ҳатлаб ўта олмайдиган муайян чегара бормикан — олға юришни эплай олмаслигимиз сабабли эмас, балки биз билишимиз шарт бўлмаган нарсалар мавжудлиги учун? Ривожланган фан ва ривожланган технологияга эга бўлган жамият ўз илдизини қуритувчи қуролни ўз қўйнида асраб юрмаяптими?

Атом қаъридаги космик кучлар ҳақидаги орттирилган билимлар бизнинг қўлимизга шундай қурол бериб қўйдик, арзимаган эҳтиётсизлик туфайли тўрт миллиардлик эволюцион тараққиётга нуқта қўйишимиз мумкин бўлиб қолди. Бу қурбонлик гулхани на фақат ҳозирги ҳаётни, балки туғилиб улгурмаган авлодларни ҳам батамом йўққа чиқаради.

Шу пайтгача ҳар бир индивидиумнинг ўлими деган тушунча, албатта, унинг уруғи ва шу уруғга мансуб бўлган алоҳида шахс яшашига қатъий ишонч билан уйғунлашганди. Ҳаёт ва ўлимнинг мазмуни ҳаёт оқимида томчи эканлигимизни англашдан иборат эди. Ядро қуролининг соясида доимий таҳликада яшаш бундай ишонччи пучга чиқарди. Фан ва техника бизни шу сайёрадаги тарихимиз ва келажагимизни ўз қўлимиз билан батамом йўқ қилувчиларга, табиат импульсларига ўта зид бўлган ҳаракатларни амалга оширувчиларга айлантди. Бошқа, ядровий бўлмаган усуллар ёрдамида ҳам биз ўзимизнинг вақт ўлчовларимизга кўра секинлик билан, лекин вақтнинг геологик йил ҳисоби нуқтаи назарида жуда тез суръатларда табиатни ва ҳаётни ташкил этувчи негизларни вайрон қилаяпмиз.

Ўтган минг йилликлар давомида табиатни хонавайрон қилишимиз натижасида содир бўлган маъшум ҳалокатлар биз учун гўё сабоқ бўлмагандай сайёрамизнинг яшил хазинаси бўлган тропик ўрмонларни бўғишни давом этаяпмиз. Қадимги тамаддунларнинг тақдири қандай бўлгани ёдимиздан кўтарилганга ўхшайди ва биз ўтган даврлардан мерос бўлган гумусни палапартиш совураяпмиз. Соясида майсадан яшил гиламлар тўшалган, барглариининг шамолда шилдираши бамисоли кучли оқимдек бўлган дарахтзорлар саҳрога айланиб қолаяпти.

Нафсимизни қондириш мақсадида материяни бир кўринишдан бошқасига ўзгартирар эканмиз, бу жараёнда ҳосил бўлувчи иккиламчи заҳарли моддалар шамол ва сув ёрдамида атроф-муҳитни ифлослантираяпти ва заҳарляпти. Дарёлар ифлосланадими, уларни яратувчи ёмғирлар заҳарланадими ва ниҳоят сувнинг сўнгги манзили бўлмиш денгизлар экологик ҳалокат бўсағасида бўладими —

фарқи йўқ, сув ўзининг табиатдаги айланишини тўхтатмайди. Сув ўзи билан заҳарни ва озиклантирувчи моддаларни ҳам, касал туғдирувчи чиқиндиларни ва ўғитловчи чўкиндиларни ҳам олиб келиши мумкин. Сув оқимлари ва океан бир неча миллиард йилдан сўнг, Қуёш порглаши натижасида тугайдилар. Лекин ҳозирги ҳаёт учун тоза сув керак. Хужайраларни ювиб турувчи сув заҳарланса ҳаётни мувофиқлаштирувчи кимёвий жараёнлар ҳам бузилади.

Майли, ўзимизни ядро қуроли билан ҳалок қилмасак ҳам, барибир, заҳарланган, ифлосланган ва харобага айланган сайёрада аста-секин бўғилиб нобуд бўлишга маҳқум этилишимиз хавфи бор.

Балки, ҳақиқатан ҳам табиатнинг юрак уришини тўхтатишга тайёр бўлгандирмиз? Билим дарахтидан аччиқ меваларнинг яна қанчасини узиб олишимиз мумкин? Ҳаяжондан титрай-титрай ўзимга ўзим савол бераман: ҳаётнинг ўта махфий сирларини ошкор қилганимизда яна қандай натижаларга эришамиз ва уларни тадбиқ қилишимиз яна қандай қулфатлар келтириши мумкин? Биз сунъий ҳаёт ярата олмаймиз, фақат органик хомашёни синтез қилишни эплай оламиз. Агар сунъий ҳаёт яратиш масаласини ҳал қила олсак қай даражада қудратли бўла оламиз ва бу қай даражада фожиали бўлиши мумкин?

Билишимиз ва фойдаланишимиз шарт бўлмаган билим мевалари бормикан деган саволда ҳеч қандай маъно йўқ. Бизнинг генларимизда енгиб бўлмас интилиш — изланиш мавжуд. Бизнинг тафаккуримиз доим янги билимларга чанқоқ ва бунга қарши ҳеч нарса қила олмаймиз. Инсонлар учун энг асосий сўз — «нега» ва бу сўз изловчи ва иккиланувчиларнинг шиоридир. Эгаллаган билимларимиз ва биз ҳақиқат деб билувчи тушунчаларимиз айнан шу сўз туфайли. «Нега» деган сўз чексиз коинотдаги кичик сайёрада, биз учун ажратилган давр мобайнида, инсониятни олға етаклайди.

Биз хавф-хатарга тўла билимларимиз билан яшашимизга тўғри келади. Ҳаммаси билимларимизни қандай тадбиқ қиламиз ва ихтироларимиз нима мақсадларга хизмат қилади? — деган саволларга берадиган жавобларга боғлиқ.

*«Наука и жизнь» журналининг
1989 йил, 11-сонидан олинди.*

*Русчадан
Соқи МУЗАФФАРОВ
таржимаси*

МУНАВВАР СИЙМО

Мунаққид ва таржимон Иброҳим Фафуров
70 ёшга тўлди

Иброҳим Фафуров шошмасдан, тик гавдасини олдинга ташлаброқ юради. Йиғинларда сўзласа, бамайлихотир ўрнидан туради, тингловчиларга назар солади, сўнг паст овозда, сўзларни дона-дона қилиб гапира бошлайди. Унинг фикрлари ҳамиша жонли, оҳорли, далилларга бой. Ўттиз-ўттиз беш йилдирки, адиблар, санъаткорлар, мунаққиду адабиётшунослар унинг китоблари, мақолаларини севиб ўқийди. Илмий-ижодий изланишлар, муттасил меҳнат одамни уринтириб ташлайди, дейдилар. Ундай эмас экан. И.Фафуровни танибманки, у навқирон, тетик, ишчан. Сўнги бир-икки йил ичида сочлари сийраклашди, оқаради, холос. Соч оқараркан, тиш тушаркан, аммо одамнинг кўзи ўзгармас экан. Иброҳимжоннинг кўзлари гапиради, эъзозлайди, койийди, маъқуллайди, савол беради... Озод Шарафиддиновдай устоз, алп инсон: «... мен ҳар гал Иброҳимжон билан кўришганимда унинг кўзларидаги алланечук таъна аралаш кинояли нигоҳ қаршисида, ундаги сўз билан ифодаланмаган, лекин яққол сезилиб турадиган талабчанлик қаршисида сал-пал довдираб қоламан, қилган ишларимни, гапирган гапларимни бирма-бир хаёлдан ўтказиб, боримдан яхшироқ бўлишга чоғланаман», («Ижодни англаш бахти», «Шарқ» НМАК Бош таҳририяти-2004, 557-бет) — деб ёзади.

И.Фафуров ҳамма қатори қувонади, куюнади, ўкинади, яйрайди, дўстлар дийдори, суҳбатини кўмсайди. Лекин унинг ўз дунёси, бетақрор олами бор. Бу дунё ажойиботлари олим-мунаққиднинг «Гўзалликнинг олмос қирралари» (1964), «Ям-яшил дарахт» (1976), «Лириканинг юраги» (1982), «Ҳаё — халоскор» (2006) сингари ўн икки китоби, юзлаб мақола, бадиа, адабий портрет, мансураларида мукамал акс этган. Иброҳим Фафуров чиройли ёзади, китобларига гаройиб номлар қўяди. Мунаққид китобларидаги бўлим, боб, қисмларнинг шоирона номланишини айтмайсизми: «Саодат фалсафаси», «Тонг туққан шеърят», «Оқ тонглар қасидаси», «Гул баргига ёзилган хатлар», «Навоийга унсият», «Достоевский билан тунги суҳбат»...

Иброҳим Фафуров асарларининг мояси, моҳияти нимадан иборат? Мунаққид асар поэтикасини ҳис қилади, мақолаларида беихтиёр поэтика теграида айланади. Ҳақиқий олим асар ҳақидамас, унинг ичида, поэтик моҳиятида туриб фикр-мулоҳаза айтади. Бадиий асар ботинига кириш — ёзувчи билан бир дам бирга бўлиш, эмоцияларига шериклик қилиш, поэтика моҳиятини тушунтиришдир. Чин поэтикани англаган одам бетақрор фикрлайди, ўзини ўзи саволларга кўмиб ташлайди, иккиланади, ўйланади.

Иброҳим Фафуров шеърни талқин, таҳлил қиларкан, қиёсларга, тажрибага, ички ҳароратига ишонади. У шеър нима дейди-да, изланишга, руҳий ҳолатга мос жавоб топишга интилаверади: «Шеър — бу оламга татирли гап айтиш санъати. Баъзи шеър бадандаги қон каби бўлади. Зиддиятли таначалардан ташкил топади. Булар зиддиятли тўлқинларни тугдиради. Тўлқинларнинг мингашуви, ўрқач бўлиб денгиз сатҳидан кўтарилуви эҳтиросдирки, шеър шудир» («Ёнар сўз», 7-бет). «Шукуҳ» мақоласида мунаққид ёзади: «Шеър юрак билан ёзилади, юрак билан ўқилади, юрак билан тингланади. Шунинг учун уни руҳнинг маҳсули дейдилар» («Ям-яшил дарахт», 217-бет).

Шундай шоирлар борки, уларнинг асарлари на фақат «шеър нима?» деган мангу саволга жавоб беради, балки қайси сўз, қайси бўгин, қайси ургуда шеър юраги зарби кучли, ожиз эканлигини аниқ кўрсатади. «Юрак —аланга» китобида «Назокат» деган мақола бор. Унда Саида Зуннунова шеърлари поэтикаси талқин қилинади. Мунаққид «шеър қалб амри билан дунёга келиши»ни (129-бет), у «иғна билан қазиладиган хунарлиги»ни ёзади. Шеър руҳига сингиб бораркан, тадқиқотчи буюк сеҳрга дуч келганини англай боради.

Унинг деярли барча китобида Зулфия шеър, дostonлари теран ўрганилинади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, мунаққид Зулфия, Саида Зуннунова шеърляти ҳақида жуълий фикр айтиш мақсадида «қадим юнон шоираси Сапфо, Чили шоираси Габриэла Мистрал, югославиялик Десанка Максимович, америкалик Эдна Миллэй, болгариялик Елисавета Багряна, арманистонлик Сильва Капутикян, Россиянинг шoirалари Марина Цветаева, Анна Ахматова, Людмила Татьяничева, Мария Петровихлар ижодини» («Ўтгиз йил изҳори», 107-бет) ўрганади. Бошқача айтганда, Иброҳим Гафуров гендер психологияси масаласини ўзбек танқидчилигига биринчилардан бўлиб олиб кирди. Ўйлаб кўрилса, шoirалар ижодидаги руҳий ҳолат ўзига хос, бетакрор бўлади. Аёл қаерда, қачон яшаганлигидан қатъи назар, унинг руҳиятида эракларниқидан жиддий фарқ қиладиган томонлар албатта бўлади. Афсуски, шўро даврида аёл санъаткорлар руҳияти, бетакрор томонлари ўрганилмади. И.Гафуров гендер психологиясига қўл урмаслиги мумкин эмас эди: тақдир уни истеъдодли шоира, аёлларга хос руҳий ҳолатни ўзида жамлаган Ойдин Ҳожиева билан яшаш, ижод қилиш бахтига муяссар этди. И.Гафуров Гулчехра Жўраева, Ҳалима Худойбердиева, Шарифа Салимова, Турсуной Содиқова сингари шoirалар ижодини ҳам таҳлил қилди.

Мунаққид ижодида яна бир хусусият кўзга аниқ ташланади. У шоир ижодини шу даражада мукамал ўрганадики, алал-оқибат ўрганилаётган шоир асарларининг махражи, илдизи аниқ намoён бўлади. Гафур Фуломни И.Гафуров Боғбон, Ота, Қуёшсевар сифатида мукамал ёритиб беради. Миртемирни «фикрга фарқ донишманд» сифатида англайди. Интеллектуаллик Мақсуд Шайхзода ва Асқад Мухтор поэзиясининг мойси эканлигини белгилайди. Мунаққид Зулфияни оқила деб билади, чунки шоира вақтдан унумли фойдаланади, уни бебаҳо бойлик дея авайлайди.

Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Иброҳим Гафуров ўзбек адабиётига ўтган асрнинг 60-йилларида кириб келдилар. Уларнинг гўзалликка, бадий ижодга, санъатга муносабатларида яқинлик, муштараклик кўп. Мунаққид кўпроқ Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижоди ҳақида ёзади. Абдулла Орипов шеърлятидаги фалсафийлик «Генетика», «Денгизга» сингари шеърлар талқини орқали ёритилади.

Иброҳим Гафуров поэзияни қанча мукамал англаса, бадий наср поэтикасини ҳам теран билади, ҳис этади. Буни Саид Аҳмад ҳақидаги «Прозанинг шoirи» китоби, Одил Ёкубов, Пиримқул Қодиров, Шўкур Холмирзаев, Худойберди Тўхтабоев, Ўткир Ҳошимов тўғрисидаги мақола, кузатувлари мисолида билиб олиш мумкин. Мунаққиднинг уқтиришича, Саид Аҳмадга «Ойбекдан хаттий порлоқлик, Абдулла Қаҳҳордан лўндалик ва ўткирлик, А.Қодирийдан пластик тасвир ўтган». Саид Аҳмад яратган характерлар ҳақида ёзаркан, «инсоний иқтидор одамни мунаввар этишини», «ўзидан фахрланадиган, ўзини севадиганлар ҳалол ва пок бўлишини» таъкидлайди. И.Гафуров «Уфқ»даги Икромжон характерини талқин қиларкан, ижодида ilk бор онг оқими масаласини кўтаради. Асл поэтика қаҳрамонлар руҳияти, онгининг қайсидир қисмида ҳаракатланаётган, табиий ҳолда рўй бераётган жарасинни очиб беришда намoён бўлади.

Мунаққиднинг «Юрак —аланга» китобидаги «Ҳаётнинг тоза кўзгуси» мақоласида Пиримқул Қодиров асарларидаги характерлар талқин қилинади. Иброҳим Гафуровнинг П.Қодиров ижоди, қаҳрамонлари эволюцияси ҳақидаги мақоласи ёзилганига ўтгиз йил бўлди. Бу давр ичида ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим ўзгаришлар рўй берди. Адабий-бадий, фалсафий-эстетик қарашларда янгиликлар ниҳоятда кўпайди. Ҳар бир адабиётшунос, мунаққид ўзининг кечаги кунига қараса, вақтнинг нақадар буюк ислохотчи эканлигига ишонади. Иброҳим Гафуров ўн йиллар чамаси танқидчиликдан сал узоклашди: ижтимоий-сиёсий фаолият билан банд бўлди. Лекин у ҳамаша ёзиб турди, таржимонлигини узтуксиз давом эттирди. Икки-уч йилдирки, И.Гафуров қадрон маскани, адабий танқидга, бадий ижодга

кайтди. 2006 йилда файласуф-мунаққид, таржимон-адиб Иброҳим Гафуровнинг «Ҳаё — халоскор» номли асари чоп этилди. Англаш қийинмаски, мунаққид шўро даврида ёзган асарларини қайта кўздан кечирди: улардаги ёниқ, ҳануз навқирон мақола, танқидий очерк, адабий портретларни кўриб қувонди. Аксинча, истиқлолнинг кучли, тиниқ нури қаршисида рангсизланган, қуввати қирқилган фикр-мақола, бадиа, шарҳларни кўриб, муаллиф сифатида ўқинди, улар тарих бисоти бўлиб қолганлигини тушунди.

«Ҳаё — халоскор» китобига «Достоевский билан тунги суҳбат» номли теран маъноли бадиа киритилган. Мен бу мақолани ўқиб янгиланган, миллий истиқлол руҳи, кучини ўзига сингдирган Иброҳим Гафуровни кўрдим. Ф. Достоевский жаҳон адабиётидаги мангу барҳаёт санъаткорлардан бири. Иброҳим Гафуров бу санъаткорнинг «Жиноят ва жазо», «Телба» асарларини ўзбекчага ўгирган. Яъни у Достоевский ҳаёти, табиати, ижодини мукамал билади. У улуг санъаткор «Кундаликлари»ни ўқиб ҳайрон бўлади, наҳотки..., наҳотки... деган адоқсиз саволлар қаршисида лол қолади ва «Достоевский билан тунги суҳбат»ни бошлашга жазм қилади. Достоевский ёзишича, «рус подшоши барча мусулмон шарқига ҳукмдор бўлиши керак... Россиянинг зиммасида умумжаҳоний вазифа турибди: у Осиёни бўйсундириши ва маданияштираши керак. Осиёни биз олмасак, инглизлар, немислар, америкаликлар олиб қўйиши турган гап, деб ўша пайтдаги Россия ҳукмдорларини ўртаётган «хавф»ни баён этади. «Маданийлаштириш» гоёси Достоевскийдан чиқмаган. У ўша замондаги барча қудратли салтанатлар учун озуқа гоё эди» («Ҳаё — халоскор», 324-325-бетлар). Тўғри, «маданийлаштириш гоёси» Достоевскийдан чиқмаган. В.Белинский ҳам Муҳаммад умматларини маданиятдан йироқ деб билган. Лекин Л.Толстой бундай деб ўйламаган-ку? Аксинча, у мусулмонларнинг муқаддас китоби «Қуръони карим» ҳар хил бидъатлардан асраб қолинганлигини ёзади-ку? Демак, гап буюк санъаткорларнинг дунёни, миллатларни, динлар тарихини билишига ҳам боғлиқ экан. Тўғри, Белинский, Достоевский, Добролюбов, Писаревлар ашаддий миллатпарвар бўлганлар. Шу хусусият уларнинг асарлари қат-қатига сингиб кетган.

Иброҳим Гафуров адабий-танқидий фаолиятини замонавий адабиётни талқин, таҳлил қилишдан бошлаган эди. У аста-секин мумтоз асарларни, Навоий, Бобур ижодини ўзлаштира борди. Мунаққид «Ўттиз йил изхори» асарига «Тафаккур ва ҳиссиётнинг олий нуқталари», «Ишқ шиддатининг поғоналари» мақолаларини киритган. Унда Навоий ижоди ҳақидаги кузатишлари, ўйлари, қарашларини баён этган. Навоийни ўқигани сайин мунаққиднинг қулфи дили очила борди, ундаги ҳайрат бир неча поғона ортди. «Ҳаё — халоскор»да Навоийга бағишланган ўн иккита мақола бор. Уларнинг етакчи хусусияти қисқалик, лўндалик. Ҳар бир мақола, мисоли, анор, ёнғоқ: мазмун тигиз, тоғли, унутилмас. Узгача айтганда, И.Гафуров Навоий поэтикасининг нақ ўзгинасини тасвирлаган-қўйган. Китобда Бобур ҳақдаги уч ярим саҳифали мақола бор-«Қуёш бошпанаси ва Бобур». Мунаққид Бобур на фақат ўзбеклар, балки барча туркий қавмлар хусусиятини ўзида мужассам этган сиймо эканлигини ёзгач, қуйидаги ёмби фикрни баён этади: «Бобурдаги муқаддас нарса: олижаноб фикр, олижаноб кечинма. Бу ўша... куёшдан ўзга бошпанаси йўқ одамнинг сиз билан бизга мерос қолдирган ой нуридай тиниқ хаёллари. Бизнинг ҳам ҳамон қуёшдан ўзга бошпанамиз йўқ. Сиз ахир буни инкор этмасангиз керак» («Ҳаё — халоскор», 275-бет).

Қаранг, Фёдор Достоевский Навоий, Бобурдай асл сиймолари бор «мусулмон шарқини маданийлаштирамоқчи» бўлиб ўтган-а... Дарвоқе, биз бир неча аср, йиллар давомида Бобурни «Бобир» деб келдик. Иброҳим Гафуров битта асосли луқмаси билан «Бобир»ни «Бобур»га айлантирган. Бу далилни ҳозирги ёш авлод билиб қўйгани яхши.

Мунаққид Одил Ёқубов асарларини ҳам чуқур таҳлил қилади. Ёдимда, «Улуғбек ҳазинаси» босилгач, И.Гафуровнинг «Роман — тарих ойнаси» тақризи босилган эди. Унда роман поэтикасига оид нозик кузатувлар бор. Мунаққид Улуғбек, Мавлоно Муҳиддин, Абдуллатиф характерларини ўрганар экан, диққати Али Кушчи характерида жамулжам бўлади. Али Кушчи характерини талқин этишда И.Гафуров поэтикани-асар асосини топгандай бўлади: «Бу образни чизганда ёзувчининг хаёли яхши парвоз қилади. Унинг қадамларини кузатган дамда адибнинг муҳаббатли нигоҳи

сезилиб туради... Али Қушчи қалбида эътиқоднинг сўнмас алангаси ёнади. Шу аланга бу образни ички бир нур билан ёритиб туради. Бу нурдан ҳатто шаҳзода Абдуллатиф ҳам чўчиди. Кўршапалакдек уни кўрганда қунишади. Балки мағлуб бўлади. Али Қушчи орқали адиб маърифат инсонни қанчалик сарафроз қилиши, уни мумтоз бир даражага кўтаришини ишонарли ифода этиб беради» («Ям-яшил дарахт», 93-94-бетлар). И.Фафуров О.Ёқубов қисса ва романлари ҳақида жўшиб, ҳаяжонланиб сўзлайди. Мунаққид услубидаги ҳиссий-тимсолийлик ҳар қандай китобхонни ром этади.

Иброҳим Фафуров «Ҳаё-халоскор» асарида янгиланган «мен» сифатида намоён бўлди. Унинг мансура, мақола, бадиаларида санъат, санъаткорлар ҳақида янги ракурстан туриб баҳо берилди бошланди. «Ҳаё — халоскор»даги мансураларда фикр, гоё табиий тарзда, самимий ифодаланади. Муаллиф кўплаб воқеа, ҳодиса, шахсларга нисбатан ўзининг бетакрор нуқтаи назарини ифода этади. «Ҳаё — халоскор»га шакли мураккаб, мазмуни теран асарлар киритилган.

«Ҳаё — халоскор» моҳиятан танқидчилигимизда янги ҳодиса, модерн асарлар жамулжамии. Модерн-янгича нуқтаи назар, руҳнинг шакл топиши, бетакрор услуб. Иброҳим Фафуров ўтган асрнинг 70-80-йилларидан эътиборан модерн адабиёт, унинг қонуниятлари билан танишди. Модерн асарларда ҳиссий таъсир, руҳнинг товланишлари муҳимдир. Реалистик асарлар руҳида шаклланган китобхон модерн — руҳ тасвири ҳақидаги асарларга узоқ вақт кўника олмайди. Модерн асар мазмунини сўзлаб бериш мушкул, аммо ҳар қандай ўқувчи модерн асарни ўқигач, руҳида муҳим ўзгаришлар, қониқиш пайдо бўлаётганини сезади. Герман Гессе, Носсак, Кёппен, Хьюберт Лампо, Макс Фриш асарларини ўқиш мушкул, аммо уларга ўрганган китобхон қалбида, руҳида ажабтовур ўзгаришлар рўй беради. Иброҳим Фафуровнинг илк мансураларида руҳият тасвири етакчи эди. Бора-бора унинг мансураларида Шарқона донишмандлик билан Фарбона руҳиятга таъсир тамойили кучайди. У мансураларнинг бирида руҳ тасвири масаласига эътиборни тортади. «Ўзни англаш-II»да ўқиймиз: «Француз адиби Андре Марло ёзади: «Агар биз руҳга шакл берсак, ундан ўзимизни қутқарамиз, ундан, унинг таъсиридан халос бўламиз... Шунда мен ўзимнинг нега рассом эканлигимни тушуниб қолдим...»

Баъзи одамлар қўрқинчли тушларнинг таъсиридан қутулиш учун унинг тасвирини чизиш ёки батафсил ёзиш керак, дейишади. Балки халқнинг «тушингни сувга айт...» деган ҳикматли сўзи шундан қолгандир. Ахир сув ҳам тасвирни ўзи билан бирга оқизиб кетади. Ҳар қалай Марло ўта топиб ва жуда аниқ гап айтган: «Агар биз руҳга шакл берсак, ундан ўзимизни қутқарамиз...» Қандай доно фикрлар бор дунёда! (76-бет). Модерн — руҳга шакл бериш, руҳни ҳаракатлантириш, руҳга ўзгани ҳам ошно қилиш. Модерн асар инсонда йиғилиб қолган, намоён бўлишга интилаётган руҳга эрк беришдир.

«Ҳаё — халоскор» китобида «Фридрих Нитше — тафаккур ва хаёлот сеҳргари» номли туркум бор. И.Фафуров, табиийки, Нитшеннинг 20 жилдлик асарларини талқин қилиши мумкин эмасди. Аммо мунаққид-адиб немис файласуф-шоири Нитше ҳақидаги ҳайратларини ифодалайди. Нитше эркин мутафаккир, донишманд эди. У бирон назария ёхуд диний қараш йўсинини давом эттирмади: олам, табиат, инсон, аъло одам ҳақидаги ўз ақидаларини ифодалади. Немис мутафаккири оламни, одамни англашдагинамас, ўз қарашларини модерн ифодасида ҳам бетакрор эди. И.Фафуров ишончига кўра, Нитше асарлари, жумладан «Зардушт таваллоси» мукамал модерн асар намунаси. У на фақат ақлни бойитади, балки руҳни эркалайди, унинг эмин-эркин тараққиётини таъминлайди.

Иброҳим Фафуров таржимонлик фаолиятини реалистик асарларни ўзбекчаштиришдан бошлади. Кейинчалик у халқ эпоси «Панчагантра»ни, Чингиз Айтматов «Қиёмат»ини таржима қилди. Достоевский асарлари таржимонни руҳий оламдаги ҳаракатлар, ўзгаришлар жараёни билан таништирди. И.Фафуров фусункор реализм адабиёти намунаси «Бузрукнинг кузи»ни таржима қилар экан, модерн асар руҳи, нафасини сезиб турди. Таржимон «Зардушт таваллоси»ни ўзбекча кўринишини яратар экан, модерн асар билан юзма-юз келди. Мантиқан энди И.Фафуров муҳим бир модерн асарни ўзбекчага ўгиради. Китобхонга модерн асарни ўзбек тилида ўқиш, янги йўсин асарларини ҳис қилиш, тушуниш имконини беради.

Иброҳим Ғафуров асарлари истиқлолдан сўнг янги бир манба билан бойиди. У — диний-тасаввуфий қарашлардир. Мунаққид-олим Навоийга улфат бўлиши, унинг яқинига келиб ўтиришни орзу қилади. Навоийга улфат бўлиш, даҳо санъаткорга дўст тутинишнинг биринчи талаби ислом дини, тасаввуф фалсафасини билишдир. И.Ғафуров ўн тўрт мақолада Навоий ҳақидаги қараш, тушунишларини баён этади. Мунаққид ақидасича, Навоий собиту сайёрани, бутун борлиқни нурафшон этган сиймо. У Навоий даҳосини Нилуфар гули мисолида улуглай олган: «Коинотнинг зилоли, коинотнинг адоқсиз зулмати ва худди шунингдек ҳеч туганмас нурафшонлигида очилиб турган бу тирик нилуфар нақадар гўзал! У Навоийнинг космик ҳаёл оламларида очилиб, бизга борлиқ ва йўқликнинг сирларидан тўхтамай сўйлаб туради. Одамзодга, ҳар бир одамга қачон ва қаерда яшамасин шу тирик шабнамга хиёнат қилма, булғама, уни сўндириб қўйма дегандай бўлади... Сиз ўзингизни ҳеч қачон нилуфарнинг коинот мовийлиги жам япроғига қўнган томчи ичида тасаввур қилганмисиз? Навоий сизда, муқаррам инсон боласида шундай шоирона тасаввур уйғониши ва ҳоким туйғуга айланишини истайди» («Ҳаё — халоскор», 216-бет).

Иброҳим Ғафуров ўндан ортиқ китоб, юзлаб мақолалар ёзди, жаҳоншумул адиблар асарларини ўзбек тилига таржима қилди. У ўзлигини бус-бутун намоён этди. «Ҳаё — халоскор» олим-адиб-мунаққид Иброҳим Ғафуров ижодининг олмос қадалган тожи бўлди. Тож кийган мунаввар сиймони ҳамма кўради, унга интилади, ҳавас қилади.

*Абдуғафур РАСУЛОВ,
Ўзбекистон Республикаси
фан арбоби.*

Фарҳод ҲАМРОЕВ

Ҳаёт фалсафаси ва шоир муҳаббати

Абдулла ОРИПОВ ва Николай РУБЦОВ ижодининг
муштарак ва ўзига хос хусусиятлари

Замонавий адабиётшунослик ахборот майдонининг кенглиги билангина эмас, «миллий ранг-баранглик» хусусиятига кўра ҳам алоҳида ажралиб туради. Адабий ижод намуналари сонининг бениҳоя ошиб кетгани қиёсий тадқиқотларга бўлган кучли эҳтиёжни юзага келтирди. Бинобарин, бусиз адабий таҳлил теранлиги, унинг аҳамияти ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Ўтган асрнинг 60-70-йилларида адабиётшунослик атамалари тизимида моҳиятан анча қамровли ва кўп нарсага ойдинлик киритувчи «контекст» тушунчаси бежиз пайдо бўлмаган. Ижтимоий-тарихий муҳит ва тарихий-адабий шароитга мувофиқ бу тушунча ижодий йўлнинг ўзига хослигини аниқлаш имконини беради, тадқиқотга руҳ бағишлайди, илмнинг равнақини таъминлайди.

Мазкур давр шеърляти ўзига хос поэтик фалсафани, В.Кожинов сўзлари билан айтганда, «силлогизмлар тизимини эмас, балки тўлақонли ва эътирозга ўрин қолдирмайдиган образлилик»ни юзага келтирди. «Самимият», «истиғфор», «ҳақғўйлик», «жасорат», «эркинлик» каби туйғулар устувор мақомга кўтарилди. Бунинг натижасида бу давр шеърлятида баъзан бир-бири билан «чатишиб» кетадиган икки услуб — романтизм ва реализм етакчилик қилди.

Турли миллий адабиётлар ва адабий мактабларга мансуб икки машҳур сиймо — ўзбек шоири Абдулла Орипов ва рус шоири Николай Рубцов шахсияти ва ижодини, шубҳасиз, «миллий ранг-баранглик уйғунлашуви»нинг ноёб намунаси, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳар иккала шоир ижоди ўтган асрнинг иккинчи ярмидаги бирон бир адабий жараён қолипига тушмайди. Уларнинг шеърляти юксак ва айтиш мумкинки, «қалб ва руҳ» лирикаси ўлароқ чинакам шеърхонлар шууридан боқий ўрин олди. Таъкидлаш керакки, бу уларни яқинлаштирадиган хусусиятлардан биттасигина, холос.

Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов шеърлари дунёнинг жуда кўп тилларида таржима қилинган. Чингиз Айтматов, Қайсин Қулиев, Давид Кўгултинов, Расул Ҳамзатов каби машҳур ижодкорлар эътирофини қозонган. Евгений Евтушенко, Андрей Вознесенский, Улжас Сулаймонов сингари шоирлар тарафидан юксак баҳоланган. Яқиндагина Москвада «Роман-журнал XXI век» журналида чоп этилган шоир асарлари таҳлиliga бағишланган салмоқли мақола Абдулла Орипов ижодига бўлган эътибор мамлакатимиздан ташқарида ҳам тобора кучайиб бораётганига яна бир далилдир.

Таниқли адабиётшунос, филологий фанлари номзоди Фарҳод Ҳамроев қаламига мансуб бу мақолада Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов ва машҳур рус шоири Николай Рубцов ижоди қиёсий тадқиқ қилинган. Иккала шоир ижодининг ўзига хос хусусиятлари ва муштарак жиҳатлари таҳлиliga бағишланган салмоқли мақола таҳлилий куввати, мулоҳазаларнинг ишонарли далиллангани билан алоҳида ажралиб туради.

Эҳтимол, баъзи ўринларда муаллиф билан баҳслашиш, мунозарага киришиш ҳам мумкин. Лекин тан олиш керак: бизда қиёсий адабиётшунослик етарли ривожланмаган. Мазкур мақола шу йўлдаги муҳим қадам эканини эътироф этмаслик мумкин эмас.

Шоирнинг, чин маънодаги катта ШОИРнинг, МУТАФАККИРнинг истеъдодини нима билан ўлчаш мумкин? Шоирона тафаккурининг ноидриғлиги биланми ёки бадиий умумлашма яратиш салоҳиятига кўрами? Ҳаётни мутаносибликда тасвирлай олиш қобилияти биланми ёки сўз билан ифодалаш маҳол бўлган айрича мезони борми бунинг?

Абдулла Орипов ўзбек шеърининг ана шундай улкан намояндасидир. Ёш кезлариданоқ унинг шеърлари оҳорли мазмуни ва ҳайратомуз бадиий кашфиётлари билан эътироф қозонди. Унинг ижодини ўзбек адабиётининг «булуғли осмон»ини ёртиб юборган чақмоққа менгаш мумкин.

Абдулла Ориповнинг энг биринчи китобидан бошлаб ҳар бир шеърини тўплами, ҳатто айрим шеърини туркумлари ҳам кўплаб таҳсинларга сазовор бўлди. Умумий обзор руҳидаги мақолаларида бир-икки мунаққидгина ёш шоир салоҳиятига ишончсизлик билдирган эди. Бу — шоир ижодининг илк палласида, олтиншинчи йиллар бошида содир бўлган эди. Кейинчалик ва айниқса, бугун танқидчилар наздида Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов ўзбек адабиётининг йирик намояндаси қаторида муносиб ўрин тутади. Бироқ бизнингча, шоир ижоди адабий танқидчиликда ҳануз ҳақиқий баҳосини олган эмас, бу — келажакнинг иши. Шунинг баробарида, Абдулла Орипов истеъдоди устоз адабиётшунослар эътирофини қозонган. Шоир Қайсин Қулиев бундай ёзган эди: «Абдулла Орипов сўзини ифода кучини беҳато сезади, ҳаётни ўзига хос янги назар билан кўради. Ўзбек поэзиясини янги, катта истеъдод билан табрикласа бўлади. Абдулла Орипов шеърлари билан ҳар бир учрашув шеърят байрамига айланиб кетади».

Қайсин Қулиевнинг фикрларини ривожлантириб, қайд этиш мумкинки, Абдулла Орипов шеърларида кўтаринки ва ноёб сўзлар қаторида ўзининг гўзал маъно қирраларини намоеън этувчи «оддий», «халқона» сўзлар кўп қўлланади. Бу эса, шеърнинг теран, эҳтиросли ва ўқувчига яқин бўлишини таъминлайди. Натижада, шеър, менинг назаримда, теран, жозибали ва таъсирчан мақомга кўтарилди. А.Т.Твардовский аини шундай шеърятни қуйидагича тавсифлаган эди: «Бу — шеърини сатрлар ортида кўплаб инжа тафсилотлар ва маъно қатламларини мужжасам этган бағоят гўзал лўндалик, нутқнинг оз сўзга таянган теран ихчамлигидир».

Қанчалик таажжубланарли бўлмасин, яна бир бетакрор шоир — Николай Рубцов ижодини ҳам худди шундай тавсифлаш мумкин. Танқидчи А.Ланшиков шоир ҳақидаги мақоласида бундай ёзган эди: «...Николай Рубцов салоҳияти олдида ҳайратга тушмай иложинг йўқ; у энг оддий сўзларни шундай «тегиб қўяди»ки, улардан янги ҳаёт нафаси уфуриб туради, ўз-ўзидан поэзиянинг янгилини туриши, мўъжизалари ҳақида сўз юритиш истаги уйғонади». Ҳақиқатан ҳам, шоир ҳар қандай оҳанжамадан сақланган ҳолда, оддий нарсалар ҳақида ёзади ва шундай ёзадики, ўқувчини мушоҳада юритишга, оддий ҳодисалардаги ҳеч ким пайқаммаган сирларни пайқашга, ҳис этган туйғуларини яширмасликка мажбур этади. Мана, унинг машҳур «В горнице» («Меҳмонхонада») шеърини бир парча:

В горнице моей светло.
 Это от ночной звезды.
 Матушка возьмет ведро,
 Молча принесет воды...
 Дремлет на стене моей
 Ивы кружевная тень,
 Завтра у меня под ней
 Будет хлопотливый день!

Таржимаси:

Меҳмонхонам чароғон эрур
 Бу — юлдузлар шарофатидан.
 Челак олиб қўлига онам
 Секингина келтиради сув...
 Мудраб борар деворларимда
 Толларнинг тўрсимон сояси
 Эртага утади толлар тагида
 Ташвишларга тўла яна бир куним.¹

¹ Н.Рубцов шеърларидан олинган барча мисоллар сўзма-сўз таржимада берилди.

Шеърӣ асар мутолаасида тасаввурнинг, мушоҳаданинг турлича бўлиши кузатилади. Қачонки, шоир асарни ёзаётган пайтда ҳис қилган образлар, муносабат ва кайфият ўқувчида ҳам уйғонса, унинг туйғулари муаллиф ҳиссиётининг «поэтик тўлқини»га мувофиқ бўлади. Бу яхшироқ бўлса керак. Бошқа томондан, бизнингча, шеърни индивидуал тушуниш ва унга бутунлай шахсий нуқтаи назардан ёндашиш янада муҳимроқдир. Умумийлик ва алоҳидаликнинг уйғунлиги лириканинг ўзига хос хусусиятини, жозибаси ва аҳамиятини таъминлайди. Агар ифода жараёнида барчага аён воқелик таҳлили билан чегараланилса, бу ҳол асарни бениҳоя қашшоқлаштириб қўяди ва унга бўлган қизиқишни сўндиради. Бадиий асар бу — ўқувчиға, авлодларға, келажак наслларға ўзига хос мурожаатдир. Садо қай тарафдан ва қандай янграшини фараз қилиш имконсиздир. Энг муҳими, шахсий муносабатинг ва туйғуларингни ифодалашға интилишингдир.

Биринчи шеърлариданоқ ҳар иккала шоир фантазияси, яратган образларидаги уйғунлик, метафорага бой оҳорли услуб ўқувчини ҳайратга солди. Бу фикр тасдиғи учун кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бундан ташқари, Абдулла Орипов ва Николай Рубцовнинг деярли ҳар бир шеърисида бу ҳолни кузатамиз ва ҳайратланишдан чарчамаймиз:

Биз ҳам юксакларға тиккандик кўзни,
Бизда ҳам бор эди матонат, бардош.
Арслон чорлаганди қошиға бизни,
Лекин кумурсқалар бўлди сафардош.

Жами тирикликка таниш шу хатар,
Кумурсқа яралган ёппа таларға.
Дўстим, алам қилар, арслон беҳабар,
Ем бўлиб кетсак шу кумурсқаларға.

(А. Орипов)

Как над заплаканным младенцем,
Играя с нею после гроз,
Узорным чистым полотенцем
Свисает радуга с берез.

(Н. Рубцов)

Таржимаси:

*Бамисли йиғлоқи гўдакдай,
Уйнайман жаладан кейин у билан.
Гўёки нақшинкор сочиқлар мисол
Камалак осилиб тушар қайиндан.*

Шундай савол туғилиши табиий: бошқа-бошқа муҳитдаги икки шоир шеърисида қандай муштараклик бўлиши мумкин? Бизнингча, бундай жиҳатлар жуда кўп. Булар — оҳанглошлик, янгича кўзқараш, оҳорли ифода ва ўқувчи туйғуларига таъсир қила олиш салоҳияти.

Николай Рубцовни «сокин лирика»нинг ёрқин намояндаси сифатида эътироф этадилар. «Сокин лирика» атамаси шовқинли эстрада поэзиясига, сунъий поэтик шов-шувға ва китобийликка қарама-қарши ўлароқ пайдо бўлган. «Сокин лирика» вакиллари ижодида «шовқинчи»лар томонидан талқин этилган фуқаролик туйғуси ва шахс маънавий камолоти, хотира ва қисмат каби оҳанглар ўзига хос ифодаланган. Бироқ бу оҳанглар ана шу «тўлқин»га хос бўлган муайян мақсадға йўналтирилган теран лиризм тажассумининг маҳсули эди. Николай Рубцов ва унинг ҳаммаслаклари ўз асарларида даврнинг энг долзарб муаммоларини акс эттиришға интиладилар. Шахсга, шахсиятға мурожаат қилиш орқали бу йўналишға мансуб шоирлар ўз ижодий тажрибаларида атроф-муҳит билан кенг миқёсда муносабат боғлашға, табиат, Ватан ва оилани умумлаштирувчи миқёсларға кўтаришға интидилар.

Николай Рубцов ва унга яқин шоирлар лирикаси Б.Луговский, Я.Смеляков сингари бошқа ижодкорлар томонидан ўтган асрнинг эллигинчи йилларида бошланган фуқаролик ва халқчиллик руҳидаги шеърининг узвий давомидир.

Бинобарин, бунга маълум даражада аввалроқ замин тайёрланган, замонавийлик тарихий ва миллий хотира билан, поэтик реализмнинг мумтоз анъаналари билан чамбарчас боғланиб кетган ўтган аср олтмишинчи йиллари биринчи ярми шеърлятида бу ҳақда башорат қилинган эди. Шу ўринда таъкидлаш керакки, Н.Рубцов ижоди В.Белов, Ф.Абрамов, В.Распутин каби адибларнинг рус адабиётшунослигида «қишлоқ насри» номи билан машҳур асарларига руҳан яқиндир.

Танқидчи В.Мусатов шу муносабат билан қуйидагиларни таъкидлаган эди: «Рубцов шеърлятида шахс қандайдир янги универсал муносабатларни ифодалайди, чунки у «қишлоқ насри»га хос алоҳидаликни ўзида мужассам этади».

Ижод йўлининг дастлабки кезлариданоқ «ана шу йўналишга хос энг яхши жиҳатларни ўзбек адабиётига олиб кирган Абдулла Орипов шеърлятида ҳам худди шу хусусиятларни кузатиш мумкин.

Шунга кўра, таъкидлаш керакки, Абдулла Орипов ва Николай Рубцов ўзларигача бўлган даврдаги ижодкорларнинг бутун бир авлоди заминда шаклланган ноёб салоҳият эгаларидир. Уларнинг шеърляти адабий жараёндаги муайян йўналиш доирасида қолиб кетган эмас. Бу шоирлар ижоди адабий омилларнинг ўзи билангина чекланмасдан, бошқа каттароқ миқёсдаги тамойиллар самараси бўлган дунёқарашнинг ўзига хос кўринишидир. Уларнинг ижоди миллий мумтоз шеърлят анъаналари тараққиётга таянган ҳолда аниқ реалистик услуб асосларини яратиш негизига гуллаб-яшнади. Мумтоз шеърлят анъаналарига мувожаат улар шеърлятида ўз натижасини берди.

Бу ҳол ҳар иккала шоирнинг Ватан ҳақидаги таъсирчан шеърлярида, айниқса, яққол намоён бўлади. Абдулла Ориповнинг сара асарларидан «Ўзбекистон» шеърляти унинг бутун ижодига нақорат бўла оладиган мисра бор: «Ўзбекистон, Ватаним маним!». Шоир Ватанга муҳаббат туйғусини бениҳоя ёрқин ва кенг кўламда ифодалайди:

Юртим, сенга шеър битдим бу кун,
Қиёсингни топмадим асло.
Шоирлар бор, ўз юртин бутун —
Олам аро атаган танҳо.
Улар шеъри учди кўп йирок,
Қанотида кумуш диёри,
Бир ўлка бор дунёда бироқ
Битилмаган дostonдир бори.
Фақат ожиз қаламим маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним.

Абдулла Орипов «битилмаган дoston» — она юрт ҳақида мушоҳада юритар экан, ўзи тугилиб ўсган, яшаётган замин ҳудудинигина назарда тутмайди. Унинг учун Ватан — яхшию ёмонни, муҳаббат ва нафратни елкасига ортган, оғир юк билан бахт сари интилайтган она сайёра.

Абдулла Орипов шеърляти яхлит ҳолда ҳаётсеварлик, некбинлик руҳи билан суғорилган. Шоир ҳаётни бутун ранг-баранглиги, серқирралигича англайди ва ҳис қилади, барча мураккабликлари ва зиддиятларини теран тушунади. Шунинг учун ҳам бу шеърлят худди табиат сингари яшовчан ва мунтазам янгилиниб боради. Ватанга муҳаббат туйғуси уни бир лаҳза бўлсин тарк этмайди.

Виждонни асрангиз, ҳар недан ортиқ,
Ягона заминни асрагансимон.
Боболардан қолган ноёб бу тортиқ
Токи авлодларга етолсин омон...

Тўқайга ўт кетса ёнғай бус-бутун,
Адолат борлиққа ёлғиз онадир.
Дунё ҳам, инсонлар қалби ҳам бугун
Ёвузликдан зада Кўриқхонадир.

Николай Рубцов учун Ватан мавзуси етакчи ўринда туришдан ташқари шоир ижодининг моҳиятини ташкил этади. Бу туйғу ҳар бир асарида намоён

бўлади, унинг зоҳиран содда шеърлари замирида теран фалсафий мазмунни, изтироб ва ҳиссиётлар пўртанасини кузатиш мумкин. Улар кўнгилининг туб-тубига оқиб киради, қалбни нурафшон этади.

Айни ана шу тарздаги шеърлар мутолааси натижасида шундай шоирни, сокинликни ҳис қилиш мумкинки, уни тинглагинг ва у билан ёлғиз қолгинг келади:

Высокий дуб. Глубокая вода.
Спокойные кругом ложатся тени.
И тихо так, как будто никогда
Природа здесь не знала потрясений.
И тихо так, как будто никогда
Здесь крыши сел не слыхивали грома!
Не встрепенется ветер у пруда,
И на дворе не зашуршит солома.

Таржимаси:

*Баланд эман. Тубсиз кўл.
Сокин қоронғилик қуришар атрофни.
Шунчалар сокинки, бамисли бунда
Изтиробни билмас табиат.
Шунчалар сокинки, бамисли бунда
Гулдурамас ҳатто момақалдирок.
Ҳовузлар устида тўзғимас шамол,
Шитирламас ҳовлида буғдой пояси.*

Табиат шоирга жуда яқин ва жонли. У, ўзи ҳис этаётганидек, табиатнинг ажралмас бўлаги:

И возвратиться в отчий дом,
Чтобы однажды в доме том
Перед дорогою большою
Сказать: — Я был в лесу листом!
Сказать: — Я был в лесу дождем!
Поверьте мне: я чист душою...

Таржимаси:

*Қайтиб келиб тугилган уйга
Кўнлардан бирида у ердаги
Катта йўл олдида
Дедим: — Барг бўлдим мен ўрмонда!
Дедим: — Емғир бўлдим мен ўрмонда!
Ишонинг менга: айтдим чин дилдан...*

Ҳаётдаги номувофиқликлар инсон ва табиат уйғунлиги туйғусини кучайтириш истаги Абдулла Орипов ижодида ёрқин ифодаланган. Лирик қаҳрамоннинг инсонпарварлиги бутун борлиққа, табиатга татбиқ этилади:

Менинг ҳам бор дўсту қароғим,
Шаънларига шеърлар куйладим.
Лекин танҳо қувонган чоғим,
Сирдошим деб сени ўйладим.

Бедард эмас умр ҳам асло,
Ҳасратлардан гоҳо сўйладим.
Шубҳа ичра қолганда танҳо,
Ғамдошим деб сени ўйладим.

Кучолмасман мен сени ҳаргиз,
 Сен осмонсан, мен-чи зарра тан.
 Қиблагоҳим, юпанчим ёлғиз
 Сен барҳаёт онамсан, Ватан...

Табиатни ҳис этиш даражаси бениҳоя юқори эканини бу икки шоир ижодининг моддиятга асосланиши билан изоҳлаш мумкин. Чунки улар шеъриятида мавҳум тушунчанинг ўзи йўқ, ҳатто ҳар қандай ҳаётдан узоқ туюлган тимсол ҳам қиз яноғидаги хол сингари ёрқин кўриниб туради.

Шундай шоирлар борки, уларнинг бутун ижоди салафларининг кучли таъсири остида кечади. Пастернак ва Хлебников ижодининг таъсири маҳсули ва ўзига хос «мантиқий давоми» ҳисобланган ёш Вознесенский ижодини бунга оддий бир мисол сифатида келтириш мумкин. Бунинг заррача ноқулай жойи йўқ ва бу ягона мисол эмас. Бу чин маънода табиий адабий жараён дидир.

Шубҳасиз, Абдулла Орипов ижодига салафлари, биринчи навбатда, Фафур Фулом ва Миртемир кучли таъсир кўрсатган. Бироқ қаҳрамонимиз ижодида бошқалардан ўзлаштирилган тасодифий мисралар ёхуд ўзгалардан очиқдан-очиқ таъсир намуналари учрамайди. Бу ҳолни, бизнингча, Абдулла Орипов шеърятининг ўзбек адабиётидаги ўзига хос воқелик экани билан изоҳлаш мумкин. Чиндан, у — бетакрор шоир. Бу хусусият шоир шеърларининг шаклигагина эмас, моҳиятига ҳам тегишлидир. Уларнинг аксарияти шоирона тасвирнинг таъсирчанлиги ва оҳорли экани, ҳаётий ҳодисаларининг нозик ҳис этилгани, изтиробли ҳолларнинг, халқ афсоналари, кўшиқлари, мақол ва нақлларининг ўзига хос образли талқини билан ўқувчи қалбида чуқур из қолдиради.

Николай Рубцов ижодида эса, Некрасов, Тютчев, Фет, Блок, Есенин, Твардовский, Заболоцкий каби энг забардаст рус шоирлари анъаналари ўз тажассумини топиб, чинакам халқчиллик касб этди.

Бугун танқидчилар баъзан халқ поэзияси билан Рубцов шеърятини орасига тенглик аломатини кўяди. Бунда шоирнинг дунёни англаши, асарларидаги ўткир таъсир кучи назарда тутилган — умуман, бу икки хусусиятни бирлаштирадиган, уларнинг бетакрорлиги ва ўзига хослигини таъминлайдиган муайян мантиқ бор:

Россия, Русь-
 Куда я ни взгляну!
 За все твои страдания и битвы
 Люблю твою, Россия, старину,
 Твой леса, погосты и молитвы,
 Люблю твои избушки и цветы,
 И небеса, горящие от зноя,
 И шепот ив у омутной воды,
 Люблю навек, до вечного покоя...

Таржимаси:

Россия, Рус
 Қай тарафга ташламай назар!
 Кечиргансан уруш, машаққатларни
 Севаман кечмишинг, Россия,
 Ўрмонларинг, мазорларинг, ибодатларинг,
 Кулбаларинг, гулларингга муҳаббатим бор.
 Ҳароратдан ёниб турган осмонларингни
 Гирдобли сувларинг шивирларини
 Севаман асрлар бўйи, токи ҳаётман...

Ҳар иккала шоир халқона усуллардан, тимсоллардан унумли фойдаланади, бироқ уларни анъанавий тушунчалардан мутлақо фарқли, баъзан ҳатто унга зид, ўзига хос талқин этади. Мана, Абдулла Орипов машҳур ўзбек мақолига қай тарзда янгича руҳ бағишлаган:

Дейдилар ит хурар, ўтади карвон,
 Ранжу балолардан ёнмасин жонинг,
 Лекин алам қилар, бир умр гирён
 Итлар орасидан ўтса карвонинг.

Мана бу эса Н.Рубцовнинг «Угрюмое» («Бадқовоқ») шеърідан бир лавҳа:

Я вспомнил угрюмые лица,
 Я вспомнил угрюмую речь.
 Я вспомнил угрюмые думы,
 Забытые мною уже...
 И стало угрюмо, угрюмо
 И как-то спокойно душе.

Таржимаси:

*Эсладим бадқовоқ чехраларни,
 Эсладим дарғазаб сўзларни.
 Эсладим қайғули фикрни
 Унутганим алақачонлар...
 Маънос тортиб, маънос тортиб
 Хотиржам бўлди кўнги.*

Ҳар доим зарур ва ҳаётӣ эҳтиёжга монанд бўлиши учун поэтик манзара қандай хусусиятларни касб этмоғи зарур? Мана бу саволга жавоб бериш маҳол: замон ҳукмидан устун тура оладиган объектив куч борми ўзи? Баъзан гувоҳ бўласанки, истеъдодли ва ҳаётлигидаёқ эътироф этилган ижодкор секин-аста сезиларли тарзда «кичрая» бориб, «сахнадан тушади». Бу сингари шоирлар, одатда, кўпчиликини ташкил этади.

Шунинг билан бирга, йиллар ўтган сари ижодий салоҳияти янада ёрқин рангларда, энг муҳими эса, янгича мазмунда жилолана борадиган шоирлар ҳам бор. Бунинг сабаби нимада? Улар ижоди ўзига хос, қандайдир айрича ҳолда кутилмаган тарзда намоён бўлади.

Ишонч билан айтиш мумкинки, Абдулла Орипов ва Николай Рубцов айни тоифага мансуб. Вақт — энг одил ҳакам. Бизнинг вазифамиз эса, бу атоқли шоирлар ижодининг юксак қийматига доир шартли, субъектив қарашларимизни изҳор этмоқдан иборат.

Бу икки шоир ижодий тақдирида ички драма, узоқ машаққатли изланишлар, синов ва омадсизлик йиллари, очиқ-ошқора бўлмаса-да, муваффақиятлар ва юлдузли онларни кузатиш мумкин. Бу фикрлар кўпроқ Николай Рубцовга тегишли, бироқ Абдулла Ориповнинг ҳаёти ва ижод йўли ҳам гулзорлар ва ҳар турли рағбатлар ичра кечган эмас. Аммо мафтун қиларли даражадаги зўр шоирлик салоҳияти дастлабки шеърӣ тўпламлари, ҳатто илк назмий туркумлариданоқ бўй кўрсатган эди.

Николай Рубцовнинг узтозларидан бири, машҳур шоир Борис Слуцкий ёш, бошловчи шоирни илк бор учратганидаёқ унинг шеърларидаги нафосатдан, одатдаги таъбир билан айтганда, «ҳаддан ташқари» бой метафорадан ҳайратга тушган эди. Ёш Абдулла Орипов ҳам устози шоир Миртемирда ана шундай кучли таассурот қолдирган.

Ички бир қувват, жозибадор, кучли шоирона мафтункорлик, шубҳасиз, ҳар иккала шоирнинг ижодий камолини таъминлади. Тўғри, бу ҳол уларнинг ҳар бирида ўзига хос тарзда кечди. Бироқ улар ижодида муштарак жиҳатлар ҳам кўп.

Ҳар иккала шоирнинг зоҳиран содда кўринадиган асарлари моҳиятан интеллектуаллиги билан ажралиб туради. Ташқи соддалик замирида самимий, изтироб маҳсули бўлган, шунинг баробарида, кучли ва теран туйғулар ила йўғрилган кўпқиррали ҳамда кўнгила яқин тимсоллар гавдаланади. Мана, Абдулла Орипов ижодидан биргина мисол:

Инсонда қанот йўқ,
 Ачинманг бунга.
 Зотан унга юрак — сабот берилган.
 Кушда-чи, сабот йўқ, шунинг-чун унга
 Қочиб қолмоқ учун қанот берилган.

Мана бу парча эса Николай Рубцовнинг «Во время грози» («Момақалдироқ пайтида») шеърідан олинган:

Завеса мутная дождя
 Заволокла лесные дали.
 Кромсая мрак и бороздя,
 На землю молнии слетали!
 И туча шла, гора горой!
 Кричал пастух, металось стадо,
 И только церковь под грозой
 Молчало набожно и свято.

Таржимаси:

*Куюқ пардалари ёмғирнинг
 Уради поёнсиз ўрмонни.
 Юракни эзувчи зимистон келиб,
 Ерга итқитади чақмоқни!
 Тўп-тўп келар қора булутлар,
 Чўпон қичқиради, елади сурув,
 Фақат ибодатгоҳ жала тагида
 Ихлос-ла оғишмай турар жим.*

Абдулла Орипов шеърियाи ёрқин фалсафий йўналишга эга. Унинг турмуш чигалликларини кўламли ва теран тасвирлаш салоҳиятидан, моҳиятни ўзиға хос ва бениҳоя оҳорли ифодалаш иқтидоридан ҳайратга тушмасликнинг иложи йўқ. Бунда шоир ўз юртининг фарзанди сифатида кундалик ҳаётда одамлар дуч келаётган муаммоларни ва шахсий кечинмаларини заррача иккиланмай, жасорат билан, нафис ва санъаткорона акс эттира олади.

Мана, бизнингча, шоир ижодининг ёрқин намуналаридан ҳисобланган «Оломонга» шеърідан бир парча:

Хукмлар ўқилур сенинг номингдан,
 Тарихлар тўқилур сенинг номингдан.
 Нимасан? Қандайин сеҳрли кучсан?
 Нечун томошага бунчалар ўчсан?
 Қаршингда ҳасратли ўйга толаман,
 Қачон халқ бўласан, сен эй, — оломон?!

Ёки шоирнинг дастурий аҳамиятга молик асарларидан саналган «Тилла балиқча» шеърини олайлик. Асарнинг тўлиқ матнини келтириш жоиз деб биламиз:

Тухумдан чиқдию келтириб уни
 Шу лойқа ҳовузга томон отдилар.
 Ташландиқ ушоқ еб ўтади қуни,
 Хору хас, хазонлар устин ёпдилар.

Дунёда кўргани шу тор ҳовузча
 Ва мудроқ толларнинг аччиқ хазони.
 Менга алам қилар, тилла балиқча
 Бир кўлмак ҳовуз деб билар дунёни...

Ҳайратланарли, шундай эмасми?! Оддий, шунинг баробарида теран фикр нақадар санъаткорона ва нафис ифодаланган!

Абдулла Ориповнинг бу каби шеърлари халқ руҳини англашга, вужуд-вужуди билан ҳис этишга бўлган сўнмас иштиёқ самарасидир. Бу ҳиссиёт ҳар

жабҳада: ритмда ҳам, сўзда ҳам, фикрлаш тарзида ҳам, «ўзи ҳақда» ёзмасликка интилишда ҳам намоён бўлади. Шоир ижодининг хос хусусиятларидан яна бири ҳайқириш истаги, уни ҳаёт ва ижод йўлига бошлаган, ҳар нарсадан азиз билгани — одамлар онг ва шуурини шеърлари билан эгаллаш хоҳишидир.

Николай Рубцов шеърлари мутолааси натижасида шоир учун «фалсафий оқим» иккинчи даражали экани аён бўлади. Туйғу, лирик кечинма сезиларли даражада аниқ ифодаланади. Бу айни ҳақиқат. Шоир бундай ёзади:

Я чуток как поэт,
Бессилен как философ.

Таржимаси:

*Шоир сифатида зийракман,
Ожизман файласуф ўлароқ.*

Ҳақиқатан ҳам, айтиш мумкинки, атоқли рус шоирининг теран, барҳаёт шеърлари ифода жиҳатидан «сокин», билим ва тафаккур эмас, кўнгил ва руҳият маҳсулидир. Унинг шеърӣ нафасидан шоир учун бениҳоя муҳим ҳисобланган, ижтимоӣ-психологик омил деб атайдиганимиз қандайдир сирни туйиш, ҳис этиш мумкин. Дард ва изтироб, ғурур ва ифтихор мужассам унинг шеърларида. Соддалик, анъана ва психологик новаторлик — бу уч омил Абдулла Орипов ва Николай Рубцов поэтик оламининг бош маънавий константаси (барқарор миқдори)дир. Сўз оддийлиги улар шеърятининг барча жиҳатларида: аниқ мисолларда, табиат тасвирида, ҳатто лирик қаҳрамон изтироблари ифодасида бирдай кузатилади. Булар барчаси биргаликда ўзига хос, бетақрор поэтик дунёни ҳосил қилувчи чинакам ШЕЪРИЯТни юзага келтиради.

Абдулла Орипов шеърятидаги руҳӣ янгилик — бу анъанадан кўра юксалишга бўлган интилиш. Шоир ўтмиш ва бугунги боғлаб турган маънавий-руҳӣ омиллар нақадар теранлигини, уларни айри тасаввур этиб бўлмаслигини бутун масъулияти билан англайди. Анъаналар фақат ўзига хос, баъзан ҳатто умумэътироф этилган қарашларга зид тарзда давом эттирилади, ривожлантирилади. Абдулла Орипов шеърятининг ютуғи ҳам шунда: «Муножот»ни тинглаб» шеърдан олинган мана бу парча ҳам фикримизни тасдиқлайди:

Агар алдамаса шу совуқ симлар,
Гар шул эшитганим бўлмаса рўё.
Сен бешик эмассан, дорсан, табиат,
Сен она эмассан, жаллодсан, дунё!
Эшилиб, тўлғониб ингранади куй,
Асрлар ғамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига,
Қандай чидай олган экан одамзод!

Николай Рубцов ижодидаги ўзига хос «йиллар чақириғи» ҳам жуда қизиқарли, фақат ўзгача усулда ифодаланади:

Сколько было здесь чудес,
На земле святой и древней,
Помнит только темный лес!
Он сегодня что-то дремлет.
От заснеженного льда
Я колени поднимаю
Вижу поле, провода,
Все на свете понимаю!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

158

Таржимаси:

*Бунда бўлган не-не ажойиботлар,
Муқаддас ва қадим заминда,
Хотирлайди фақат қоронғи ўрмон!
Нечундир мудрайди у бугун.
Қор қоплаган яхмалакдан
Тиззамни кўтараман мен.
Майдонда кўраман симларни,
Англайман шу топда дунёни.*

Ҳар иккала шоир, шубҳасиз, новатор. Бироқ уларнинг поэтик кашфиётлари таажжубланарли эмас. Уларнинг ватанпарвар, фуқаролик тутуми мустаҳкам, аммо ғашга тегадиган шиорбозликдан йироқ. Уларнинг шеърляти ёрқин ва фалсафий теран, лекин ясама донишмандликдан узоқ. Шунинг учун ҳам халқ уларни севади, уларга эҳтиёж сезади. Ҳар иккала шоир ҳар доим ўзликка содиқ, ҳеч қачон ҳеч кимга ялтоқилик қилмайди, ҳамиша самимий:

Кўряпсанми, гавжум бутокдан
Чирт узилиб тушди бир япроқ.
Барглар йиғласа-да фироқдан,
Қутқаролмас дўстини бироқ.
Бахт кутмасман ўзгдан зинҳор,
Бировга бахт беролмасман ҳам.
Сен бахтимсан, демагил, дилдор,
Бахт беролмас одамга одам.

Н. Рубцовнинг шеърларида ҳам ана шундай кучли дил изҳорлари устувор.

Тарих туйғусидан айри ҳолда катта шоир бўлиш маҳол. Абдулла Орипов ва Николай Рубцов ижоди ҳам тарихийдир. Савол тугилади: улардаги тарихийликнинг ўзига хослиги нимада? Улар ҳар доим ўтмиш ва бугун орасидаги, турли замонлар орасидаги тўғридан тўғри, юзаки ўхшашликлар тасвиридан сақланган. Ҳар иккала шоир халқнинг тарихий тажрибасини ҳурмат қилади, унга эҳтиёткорона муносабатда бўлади. Абдулла Орипов ва Николай Рубцов ижодидаги тарихийлик — сараланган, аниқ, чегараланган.

Иккала шоир ҳам наинки ўтмиш, замонавий муҳит тасвирини яратишда буюк сиймолар номларидан унумли фойдаланади. Уларда ўзаро уйғун оҳанглар ҳам учраб туради. Жумладан, Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон» шеърида мана бундай мисралар бор:

Сени Чингиз ғазабга тўлиб
Йўқотмоқчи бўлди дунёдан.
Жалолидин самани бўлиб
Сакраб ўтдинг Амударёдан.
Сенсан ўшал саманим маним,
Ўзбекистон, Ватаним маним.

Николай Рубцовнинг энг яхши шеърларидан бири «Шумит Катунь» деб номланади. Мана, ўша асардан кичик бир парча:

Катунь, Катунь — свирепая река!
Поет она таинственные мифы.
О том, как шли воинственные скифы, -
Они топтали эти берега
И Чингизхана сумрачная тень
Над целым миром солнце затмевала,
И чёрный дым летал за перевалы
К стоянкам светлых русских деревен.

Таржимаси:

*Катунь, Катунь — шиддатли дарё!
Куйлайди у сирли афсоналарни.
Жанговар скифлар қай тарзда,-
Топтагандир бу қирғоқларни.
Ва Чингизхон — хўмрайган шарпа
Тусгандир қуёйдан бутун оламни.
Учди довол оша қора тутунлар
Руснинг ёруғ қишлоқларига.*

Ҳар икки шоирга хос ҳаёт фалсафасининг ажралмас қисмини муҳаббат лирикаси ташкил этади. Жаҳонда бу мавзуда бир-бирига яқин тимсол ва оҳангда ёзадиган икки шоирни топиш маҳол. Абдулла Орипов ва Николай Рубцов ижодиди ҳам муҳаббат лирикаси ўзига хос: бошдан кечирилган, ҳис қилинган, бир-бирига муштарак. Бу ҳақда жуда кўп ёзиш мумкин, зеро, уларнинг ҳар бир шеъри, ҳар бир мисраси ишқ билан нафас олади.

Бунчалар камолот, айт-чи, кимда бор,
Кимда бор бунчалик латофат, ҳусн.
Шу чирой, шу ишва, шу ноз, шу виқор,
Бахтиёр жуфтингга муборак бўлсин.

Севганинг қалбида, билмам, қай ният,
Демасман, шаънинга шеърлар битсин деб.
Сени яратгандир асли табиат
Бир шоир ҳажрингда куйиб ўтсин деб...

Н. Рубцов муҳаббатини қай тарзда изоҳлайди:

Ты хорошая очень — знаю,
Я тебя никогда не лгу
Почему-то только скрываю,
Что любить тебя не могу.
Слишком сильно любил другую,
Слишком верил ей много дней.
И когда я тебя целую,
Вспоминаю всегда о ней.

Таржимаси:

*Сен жуда гўзалсан — биламан,
Алдай олмам сени ҳеч қачон.
Яшираман нима учундир
Сенга кўнгли қўя олмадим.
Бошқасини севаман дилдан,
Ишонаман унга кўнгиладан.
Бўса оларканман сендан ҳар қачон
Ҳаёлимда у турар ҳар дам.*

Бу масалада ҳам иккала шоир ижодининг муштарак жиҳатларини топиш мумкин. Абдулла Ориповнинг ишқ мавзуидаги энг сара шеърларидан бири «Биринчи муҳаббатим» деб номланади. Шоир биринчи муҳаббатини кўмсайди:

Нидо бергил, қайдасан, шарпангга қулоқ тутдим,
Сирли тушлар кўриб мен бор дунёни унутдим.
Тонгда туриб номингга ушбу шеъримни битдим,
Дилдаги оҳим менинг, биринчи муҳаббатим,
Ёлғиз Оллоҳим менинг, биринчи муҳаббатим.

Николай Рубцовнинг «Биринчи муҳаббат ҳақида қисса» номли шеъри бор. Унда ҳам надомат оҳанглари учрайди, бироқ у ўзгача ҳиссиётни ифодалайди:

Однажды с какой-то дороги
Отправила пару слов:
«Мой милый! Ведь так у многих
Проходит теперь любовь»
И всё же в холодные ночи
Печальней видений других —
Глаза ее, близкие очень,
И море, отнявшее их.

Таржимаси:

*Бир куни қандайдир йўл билан
Иншо этдим бундай жумлани:
«Севгилим! Кўпларда шундайин
Утиб кетар энди муҳаббат»,
Нима бўлганда ҳам совуқ тунларда
Ўзгаларнинг ғамгин ҳислари —
Кўзлари, жуда ҳам яқиндир,
Уни тортиб олган денгиздек.*

Бугунги мураккаб ва шиддатли замонда ҳам одамлар қалби ва руҳида ҳақиқий, сўнмас шеърят яшаётгани таҳсинга лойиқдир. Йиллар ўтиши билан у янада бойиб боради. Бунда ҳар бир шоирнинг ҳиссаси ўзига хос ва такрорланмасдир. Халқ маданиятининг умумий савиясини оширишда Абдулла Орипов ва Николай Рубцов каби шоирларнинг улуши катта. Таъкидлаш керакки, бу шонли ва давомли йўлнинг ибтидосидир.

*«XXI аср роман-журнали»нинг 2007 йил. 5-сонидан
олинди.*

*Русчадан
Нурбой АБДУЛҲАКИМ
таржимаси*

Муҳаммад Шабоний ижодий мероси

Ўзбек мумтоз адабиёти қадимий ва бой анъаналарга эга. Унда ҳар бир адабий сиймо ёки адабий асарнинг ўзига хос ўрни ва аҳамияти бор. Бу ранг-баранглик биринчи навбатда бевосита бадиий маҳоратда, сўзларга жило бериш санъатида намоён бўлади. Ижодкорнинг санъаткорлиги, бетакрор ўзига хослиги адабий тилнинг лисоний имкониятларидан қай даражада фойдалана олганлиги билан белгиланади.

XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI аср бошларида яшаб ижод этган Муҳаммад Шабоний (Шайбонийхон)нинг ўзбек миллий тарихи, мумтоз адабиёт ва адабий тил тараққиётида ўзига хос ўрни бор. Шабоний шоҳ — шоир сифатида Хусайн Бойқаро, Бобур сингари давлат ишларини бадиий ижод билан қўшиб олиб борди. Ўзига хос ижодий истеъдод, салоҳиятга эга бўлган бу шахс ўз даврида қатор фанлардан кенг ва чуқур билим олган эди. Шунингдек, у ҳаётий тажрибаси, қолаверса, меҳнатсеварлиги, тиришқоқлиги туфайли замонасининг кўзга кўринган сиймоларидан бирига айланган.

Шоирнинг ўзига хос ижодий маҳорати ва асарларининг бадиий савияси ҳақида қатор илмий-тарихий асарларда маълумотлар етиб келган. Шунга қарамасдан, тоталитар тузум даврида узоқ вақтларгача унинг ижодига бир ёқлама муносабат ҳукм сурди. Шоирнинг адабий мероси камситилди, ижодий маҳоратига шубҳа билдирилди.

Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгандан сўнг адабий меросга муносабат жиддий ўзгаргани туфайли Муҳаммад Шабоний меросини ҳолис ўрганиш ва адолатли баҳолаш учун шароит яратилди. Шоир девони Ўзбекистонга олиб келинди ва унинг адабий меросини адабиётшунослик ва бадиий тил нуқтаи назаридан бевосита биринчи манба асосида ўрганиш имконияти туғилди.

Муҳаммад Шабоний девони адабий анъаналар асосида тузилган йирик адабий мажмуа. Унда шоирнинг ғазал, қасида, рубоий, туюқ ва муаммо каби жанрларда ёзган шеърлари тўпланган. Девон мундарижаси ва асарларининг бадиий таҳлили шоир ижодининг ўзбек миллий адабиёти ва бадиий тили тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашга хизмат қилади.

Муҳаммад Шабоний 1451-1510 йилларда яшаб ўтди. Унинг фожиали тақдири борасида қатор манбаларда етарли маълумотлар мавжуд бўлгани учун бу борада ҳар қандай изоҳни ортиқча деб ҳисоблаймиз ҳамда унинг илмий-ижодий мероси таҳлили билан чегараланамиз.

Асарлари:

1. «Баҳр-ул-худо». Қўлёзма нусхаси Лондон, Бритиш Мюзем, Адд 7914 й., 16-22-б рақами остида Англияда сақланади. 1508 йилда ёзилган бу диний-ахлоқий мавзудаги маснавий арузнинг фоилотун-фоилотун-фоилотун-фоилун баҳрида битилган.

2. Фикҳга оид рисола.

Турк олими Кўпрули Ислоҳ қомусига ёзган «Чигатоий адабиёти» номли мақоласида Шабонийнинг фикҳ илмига оид бир рисоласи мавжудлиги ва бу асар ўз кутубхонасида сақланаётганлиги ҳақида маълумот беради. Кейинги манбаларда ҳам бу рисола хусусида фикрлар мавжуд, аммо унинг аниқ манзили ҳақида маълумот берилмаган. Бу асар ҳақида «Музаққир аҳбоб»да ҳам маълумотлар бор.

3. Туркий тил қонун-қоидалари.

Ҳасанхожа Нисорий «Музақкири аҳбоб» тазкирасининг «Чингиз султонлар жамоаси зикрида» бўлимида «Шаҳид бўлган бахтли хоқон Абдулфатҳ Муҳаммад Шабонийхон ибн шоҳ Будоғ Султон бин Абулхайрхоннинг муқаддас ёди» номли мақоласида ёзади: «Дейдиларки, хон (Шабоний) Ҳазора қалъаси фатҳига отланганда бир ғазал битиб, Хири шайхулисломни қози Ихтиёрга юборибди. Қози Ихтиёр туркий тилни билмас экан, унинг учун «Туркий тил қонун-қоидалари» китобини битиб юборибди». Шу маълумотга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, Шабоний тилшунослик илми билан ҳам шуғулланган.

Бу асар ҳам илмга маълум эмас.

Муҳаммад Шабоний лирик меросининг мажмуаси бўлиши Шабоний девони (Истанбулдаги Тўпқопи саройи музейида инв.2436 рақами билан сақланади) унинг ҳаётлик чоғида тартиб қилина бошланган, бироқ бевақт ҳалок бўлгани туфайли охирига етмай қолган. Шунга қарамасдан, девонга киритилган асарлар адибнинг ижодий дунёси, бадиий салоҳияти ва ўзига хос шоирона услуби борасида етарли маълумот беради. Шу боис биз шоир лирикасида бадиий тил муаммоларини девонда келтирилган шеърлар мисолида таҳлилдан ўтказамиз.

Шоир девонида шеърятнинг тавҳид, наът, ғазал, рубоий, муаммо, тарих каби жанрларида ёзилган 416 та шеър мавжуд.

Шабонийнинг исми ва тахаллуси бугунга қадар турли шаклларда айtilмоқда. Шабоний, Шибон, Шибоний, Шайбоқ, Шайбек, Шоҳбахтхон каби. Аслида «Шабон» номи туркий «Шўбон» (чўпон) сўздан олинган. Шўбонни «подшоҳ», «эл-юртни бошқарувчи инсон» маъносига қўллаш Навоийда ҳам бор. Абулғозий унинг исми ва тахаллуси ҳақида: «Ўзи шоир эди. Шайбонхон наслидан бўлгани учун Шайбоний тахаллус қилур эрди», деб ёзади. Бартольд Шайбонийхон исми ҳақида: Исмининг асли Жўчихоннинг кичик ўғли Шибондан келади ва мусулмон адабиёти кейинчалик бу исми Шайбонга ўзгартиради. Бунинг натижасида XVI асрда Шайбоннинг авлоди, Туркистондаги ўзбек давлатининг қурувчиси Шайбоний шаклида шоирлик лақабини олди. Араб қабилаларидан бирининг номи бўлган бу лақаб халифа мазҳаби фақиҳларидан Абу Ханифа ва Абу Юсуф толабларидан бирининг нисбаси ўлароқ машҳурдир. Энг қизиғи, ислом оламида машҳур бўлган бу исм — Шибоннинг Шайбонга айланишига сабаб бўлганлигидадир, деб ёзади. Бартольднинг бу фикри Заки Валидий Тўғон томонидан ҳам қувватланади. Заки Валидий бу хусусда шундай ёзади: Шайбоқхоннинг исми тарихларда Шайбоқ, Шоҳибек, Шоҳбахт шаклларида ёзилгандир. Туркча талаффузга кўра, чўзиқ «шоҳ» сўзининг сўнггида келган «бақ» (бек) сўзи қалинлашиб «бақ» тарзида айtilлади. Ёки аксинча «шоҳ» сўзининг тил олди талаффузига сабаб бўлади. Зотан, Туркистон ўзбеклари ҳам Шоҳбахтни Шайбоқ шаклида айтишadi. Ўзбек ва қозоқ талаффузида бахт сўзи «бақ», тахт сўзи «тақ» шаклини олади. Бу жиҳатдан Шайбоқ сўзини Шоҳбахтдан келиб чиққанлиги хусусида шубҳа йўқ. Шайбоқхоннинг исми ўзи ва яқинлари томонидан Шоҳбахт, Шайбоқ шаклида ёзилган бўлганлиги учун бу шаклни қабул қиламиз. Тўғон давом этиб, Шайбонийхон ўз шеърларида «Шабоний» ва «Шабон» тахаллусларини қўлаганини айтади. Яна Тўғонга кўра: «бу сўзни мулалар арабча Имом Шайбонийнинг исми билан «Шайбонийхон» деб ёзганларки, бу хатодир, ҳатто бу хато европаликларга ҳам ўтгандир».

Рашид Раҳматий Арат «Бобурнома»га асосланиб, Шайбонийхоннинг отини Шайбоқ, Шайбоқхон, Шибони, Шоҳибек шаклларида ўқиган. Гулбаданбегим Шоҳибекхон, Муҳаммад Шайбоқ отларини қўлайди. Айни шу асарнинг 116-саҳифасида Ўзбек хони Муҳаммад Шайбонийни Шайбоний, Шайбоқ, Шоҳибекхон ҳам дерлар, дея таъкидланади.

Шабоний девонида тахаллуслар қуйидагича қўланган: девондаги 266 та шеърга Шабоний, 65 тасига Шабон, 7 тасига Шоҳбахтхон ва битта шеърга Шоҳбахт тахаллуси қўйилган.

Демак, шоирнинг девони «Девони Шабоний» деб аталиши ва тахаллуси Шабон ёки Шабоний тарзида қўлланилиши тўғридир. Аммо анъанага мувофиқ уни шоҳ сифатида «Муҳаммад Шайбонийхон» тарзида аташ ҳам тўғри бўлади. Зеро, тарихда Шабоний давлат арбоби ва саркарда сифатида шу ном билан машҳур. Бунга мувофиқ ўлароқ, Муҳаммад Солиҳ ҳам ўз асарини «Шайбонийнома» деб атади, бироқ унинг шеърларини таҳлил қилар экан, «Шабони», «Шабон», «Шабоний» тахаллусларини қўлаган.

Шабоний ўз даврининг маърифатли вакили сифатида араб ва форс тилларидан ҳам сабоқ олди, бу тиллардаги адабиётдан баҳраманд бўлди. У ўз истеъдодини тарбиялаш, маҳоратини ошириш борасида кўп изланган, ўқиган ва ўрганган бўлса керак, девондаги ғазаллар композицияси ва айрим ерлардаги изоҳлар, назира ғазаллар, талмеҳ санъатиға хос услубларнинг кўп қўлланиши бундан далолат беради.

Шабоний ўз ғазалларида композицион бутунлиқни таъминлашға интилган. Байтларнинг мантиқан боғланиши, сюжетлилик шоирнинг шахсий кузатишлари, руҳий аҳволи тақозоси билан юзаға келган ҳол. Шабоний шарқ шеърятти анъаналарига индивидуал ёндашишға ҳаракат қилади, натижада ғазалларида ўрни-ўрни билан бутунлай мавзудан узоқлашиш ҳоллари учраб туради. Масалан, ёр васфи, ҳижрон азобидан нолиётган шоир бирданиға ғазални тарихий воқеаларға улаб кетади ёки аксинча.

Шабоний асарларининг асосий турлари таърифий, тавсифий, мадҳ ва шарҳи ҳолдан иборат. Шоир ёрнинг (маъшуқанинг) ғўзаллигини, юзи, қадди, сочини таърифлайди ва бинобарин, лирик қаҳрамон (ўзи)нинг ҳолини баён қилади, таъриф ва тавсифни ёр тимсолида уйғунлаштиришға, уни мадҳ этишға, ёрнинг барча ташқи ва ички фазилатларини кўрсатишға интилади. Шоир ғазалларида шу нуқтаи назардан замондошларининг ғазаллари билан умумийлик бўлса-да, аммо таъриф ва тавсифда ҳеч бўлмаганда биргина тимсол ёки тафсилот ифодасида ўзигаа хосликка эришади.

Шабоний ғазалларининг мавзуи ранг-баранг. Албатта. У ўз салафларида куйланиб келинган мавзулардан узоқлашиб кета олмаса-да, аммо уларға ёндашишда оригиналлиги билан ажралиб туради. Ишқ мавзуси бошқа иждоркорларда бўлгани каби Шабоний лирикасида ҳам етакчи мавзу. Яна ёр ва диёр таронаси, меҳр-муҳаббат, вафо ва жафо, ихтилоф ва изтироб, ишонч ва имон мотивлари ҳам ғазалларнинг композицион қурилишида фаол иштирок этади. Шабоний ҳам Навоий ва унинг салафлари каби мажозий ишқни ҳақиқий ишққа (ишқи ҳақиқийға) бирлаштиришға ҳаракат қилади. Ёрни кенг маънодаги ёр маъносида қўллайди:

Бу Шабоний кўнглини ҳар неча тафтиш этар,
Ёрдин ўзға йўқтурур кўнглида бир зарра ҳузур.

Ғазаллар мундарижаси муҳаббат ёки фироқ, фурқат ва ҳижрон азобидан нолиш билан чекланиб қолмайди, шоир ўз ҳоли-зорини баён қилиш борасида инсон ва табиат фалсафасиға қўл уради. Ҳаётнинг, турмушнинг мантиқини излайди, инсон ибтидоси ва интиҳоси ҳақида фикр юритади:

Эй, Хуросон аҳли, Шабон бир авуч тупроқ эди,
Кимға ҳақ қилса иноят хону ҳам султон бўлур.

Шабоний ғазалларининг мавзуси ранг-баранг. Шеърларида пейзаж тасвири, юртға, ватанға муҳаббат туйғулари бўртиб туради. Айниқса, Самарқанд, Туркистон, Ҳирот ва бошқа жойларға берилган таъриф, жойлардаги иқлим ва шароитларнинг ўзаро қиёси шоирнинг анъанавий мавзулар қобигини ёриб чиқишға интилганидан далолат беради. Кузатишлар шуни кўрсатадики, девондаги кўпгина ғазаллар шоир умрининг сўнгги йилларида ёзилган. Шабоний, албатта, ўзининг ҳаётдан эрта кўз юмишини, фожиали ҳалок бўлишини билмаган, аммо ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, анча-мунча иссиқ-совуқни бошидан ўтказган киши сифатида атрофдагиларға, ўғилларига, жиянларига ва лашкарбошиларига панд-насихат тарзида дидактик ғазаллар ёзган. Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома» достонида таъкидлашчиға, у сўзамол ва билимдон бўлганлигидан кўп вақт нутқ ирод қилганида йигитлар ҳатто, кўзларига ёш олган. Уларнинг кўнглиға таъсир қиладиган сўз ва ибораларни топа билган. Девонни кузатиш кўрсатадики, шоир ва шоҳ Шабоний ўрни-ўрни билан ўз насихатларини, мулоҳазаларини шеърый услубда ифодалаган. Албатта, бу унга йигитларнинг руҳини кўтаришда, кўшиннинг интизомини сақлашда қўл келган бўлса керак.

Шабоний мумтоз адабиётимиздаги қатор шеър санъатларидан моҳирона фойдаланган. Жумладан, ташбиҳ, тансиқ ус-сифат, мурот ан-назир ёки эмоционал муболага тасвир усуллари: табиғ, мурожаат, риторик сўроқ, саволу жавоб каби. Шунингдек, тазод, тажнис ва яна кўпгина санъатлар шоир девонининг бадиийлигини таъминлаган.

Шоир талмех санъатидан унумли фойдаланган. Унинг ғазалиётида ривоятлар, тарихий асарлардаги юксак ҳаётий лавҳалар, ишоралар кўплигини кўрамиз. Шоир ирсол-ул-масал санъатидан ҳам кўп фойдаланган. Масалан:

Не ғам ишқинг кўнгулни қилса вайрон,
Ким эрур доимо вайронада ганж.

байтида илонли вайронада хазина ётади, мақолини асар таркибига сингдириб юборган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Девондаги анъанавий мавзулар айрим ўринларда қофия ва радифларнинг ҳам шунга монанд бўлишини тақозо этади. Аммо кўнгул, келмади, бўлди каби анъанавий радифлар билан бир қаторда шоир ҳали шеърятда қўлланилмаган (ёки кам қўлланилган) сўзларни радиф ўрнида ишлатади, бу ҳол шоирнинг анъанавийликдан чекинишга интилганини яққол кўрсатади. Чибин, бўлум, бўлолай, экин каби сўзларнинг радиф бўлиб келиши аввалги шоирларда учрамайди. Қофияларда ҳам оригиналлик кўзга ташланади, шоир жамлов сонларни қофия қилиб келтиради.

Шабоний асарларида ёр ва диёр муҳаббати, соғинч ва ишонч, илтижо ва илтифот, ҳайрат ва ҳасрат, алам ва шодлик туйғулари шу қадар усталик билан уйғунлик касб этадики, уларни ўқиганда шоирнинг маҳоратига тан бермасликнинг иложи йўқ. Ёрнинг юзи, кўзи, қомату зулфи тасвири, ақли, идроки, нозу карашмаси тавсифи кўпгина ғазаллар лейтмотивини ташкил қилади. Яна уларда ошиқнинг ёр фироқидан чеккан азоб-уқубати, ҳажр ўқидан олган дил яраси, бевафо фалакнинг мусибати, жабр-зулмидан нолиш ҳам лирик қаҳрамон кечинмаларидаги давомийликдан далолат беради. Бироқ барча сўз усталарида бўлгани каби Шабоний лирикаси ҳам фалсафий мундарижадан ҳоли эмас. Улардаги мантиқ ўзига хос, оригинал. Шоир илми зоҳир ва илми ботиндан олган ўзига хос тушунчаларини ғазаллари бағрига сингдириб юборади.

Шабоний лирикасининг бадиий-ғоявий жиҳатлари бир томондан шарқ мумтоз шеърятининг энг илғор ва анъанавий хусусиятларини ўзида мужассамлантирган. Айни замонда уларда шоирнинг оригинал, ўзига ҳос образлар дунёси лирик сатрларда ўйноқи ва содда тил воситасида ифодаланган. Айни шу фазилат шоирнинг ўзига хос услубини белгилайди.

Муҳаммад Шабоний асарларида янги услуб, янги бадиий шакл яратишга бир қадар эриша олган бўлса ҳам XVI аср ўзбек мумтоз адабиётида туб бурилиш ясаган, деб айтсак, муболага қилган бўламиз. Шоир ўз даврининг фарзанди сифатида бундай имкониятни юзага чиқара олмади. Шу сабабли унинг шеърларида шарқ адабиёти анъаналарига мувофиқ XV-XVI асрларда кенг қўлланган адабий қолиплар ва бадиий тил хусусиятлари акс этган.

Бадиий ижод, бадиий асарнинг оригиналиги мавжуд лисоний воситаларни ишлатиш борасида янги услуб яратиш билан чегараланмайди. Шоир инсон онгининг ҳали очилмаган уфқларини кашф этиши керак. Шабоний бунга маълум даражада эришиб, ўз шеърларида бадиий санъатлардан унумли фойдалана олди. У шеърят тилини содалаштириш, ҳаётга яқинлаштириш, янги мазмун билан бойитиш йўлида кўзга кўринарли хизматлар қилди. Жонли халқ тили бойликларидан дадил фойдаланар экан, сўз қатламларидаги нозик нуқталардан қутилмаган янги маънолар чиқаришга катта эътибор берди.

Шабоний она тилига хос маъно хусусиятларини мукаммал ўрганди ва турли ўринларда шаклдош сўзлардан қатор бадиий санъатлар яратишда фойдаланди. Масалан, шоир ғазалларида бир байт ичида шаклдошлик муносабатида бўлган сўзни қўллар экан, уларга моҳирлик билан чуқур маъно-мазмун юклашга — тажнис санъатига кўп мурожаат қилади. Бир сўзнинг икки хил маъноси матн доирасида юзага чиқади. Бадиий адабиётда тилимиздаги бу катта имконият — бойликдан тажниси томм санъатини ҳосил қилишда унумли фойдаланилади. Бунда биринчи сўз ўзлашма, иккинчиси эса ўз қатламига мансуб сўз:

Ҳар куни ғами ишқидин кўнглума сафар қилур,
Сад тавбани синдуруб, юз тавба асар қилур.

Шоир сўзларнинг маъно муносабатига нозик ёндашиш асосида бир байт ичида уч хил маъно ҳосил қила олган: 1) ҳар куни ишқнинг ғами билан кўнглимга сафар қилади, тавба деворини (арабча сад(д)-девор) бузиб, гўзаллиги олдида юз (сон) тавбага бош эгдиради; 2) ўйламасликка юз (форсча сад-юз) тавба қилдиргани ҳолда ғами қошида яна юз (бет ва сон) тавбани дийдорлашув учун қилдиради; 3) иймон воситасидаги тавба деворини бузиб, юз сифатининг таъсири билан юз бора тавба қилдиради.

Бу ўринда байтнинг маъносига мувофиқ ўлароқ сад (девор ва сон), юз (сон ва бет) сўзларининг ҳар бири икки хил маънода келиб, тажниси томм санъатини ҳосил қилмоқда.

Шоирнинг шаклдош сўзлардан мукаммал фойдаланиш маҳорати яна шунда намоён бўладики, у омоним сўзларни матнда бир жойда ёнма-ён келтиради ва икки хил маъно ҳосил қилади.

Шаклдош сўзларни бир ўринда икки хил маъно билан қўллаш нутқнинг зийнатли чиқиши ва маънонинг кучайиши учун замин яратади. Шоир ўз асарларида сўзларнинг янги лексик-семантик, стилистик шаклларини излаб топиш борасида маълум бир ижодий юксакликка қўтарила олган. Хусусан, етти сўзининг сон ва феъл маънолари бир мисра доирасида маънони таъкидлаш ва кучайтириш учун хизмат қилади:

Етти оҳимнинг тутуни етти айвониғача.

Биринчи етти: етмоқ феъли, етти сони, яъни оҳим етти ёки еттинчи оҳим, иккинчи етти ҳам феъл ва сон: айвонга етди ёки еттига айвониға етти.

Шаклдош сўзлар воситасида радд ул қофия-қайтариқ қофия санъатини ҳосил қилишда ҳам Шабоний ўз маҳоратини кўрсатади. Шоир туркий сўзларнинг қатор шаклдошлик маъноларидан бир асар давомида сатр охирида фойдаланиб, тўлиқ аллитерация, қолаверса, тўлиқ радд-ул-қофия, омонимияга эришади. Шеърнинг тили ва услубида оригиналлик ҳосил қилади, маънони жилолантиради, кучайтиради.

Ўзбек мумтоз адабиётида кенг қўлланивчи туюқ сўзлардаги шаклдошликка асосланган жанрдир. Шабоний бу жанрда ҳам муваффақиятли ижод қилади, сўзлардаги шаклдошлик асосида гўзал туюқлар яратади:

Неча дилбар жонима ўт ёқадур
Жонимунг дардина дармон ёқадур
Оқ тўнунг кўрганда ёнмоқ хуштурур
Ҳошиясинда билмадим не ёқадур.

Асарнинг биринчиси мисрасидаги ёқадур — ўт ёқади, олов қалайди, жонимни ёндиради маъноларида. Иккинчи ёқади — хуш ёқади, роҳат беради, завқлантиради ва ниҳоят сўнги мисрадаги ёқадур от — ёқа, кийимнинг ёқаси маъносида.

Муҳаммад Шабонийнинг лирик мероси ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ўзига хос ўринга эга. Унинг миллий адабий муҳит доирасида ёзган шеърлари мумтоз адабий тил тараққиётига хизмат қилган. Шабоний истеъдодли сўз санъаткори сифатида асарларида ўзбек тили луғавий имкониятларидан муваффақиятли фойдаланди, ижодий оригиналлик доирасида шевага хос сўзларни маҳорат билан қўллади, сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларидан мукаммал фойдалангани ҳолда янги услуб, тимсол ярата олди.

Мусо ТОЖИБОЕВ,
филология фанлари номзоди,
доцент

Адабиётшунослик: янгича ёндашув самараси

(«Ўзаро ҳамкорлик миллий адабиётни бойитиш манбаи сифатида»
(«Akademiya». 2007)

Ўтган йил адабиётшунослигимиз бир қатор тўплам, китоб ва тадқиқотлар билан бойиди. Шулардан иккитасини алоҳида қониқиш, мамнуният билан таъкидлашни истардим. Булар: «Мустақиллик даври ўзбек адабиёти» номли илмий мақолалар тўплами, Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2006 йил) ҳамда рус тилида нашр этилган «Взаимодействие как источник обогащения национальной литературы» номли жамоавий тадқиқотлар. Адабиётшунослигимизда сезиларли воқеа бўлишга арзиғулик бу икки салмоқли асар жиддий таҳлил ва талқинга сазовордир. Биз ушбу ўринда кейинги асар ҳақида айрим мулоҳазаларимизни билдирамиз.

Бу йирик тадқиқот П.Мирза-Аҳмедова, М.Шарафиддинова, С.Мелиев, К.Бобождонова, Р.Иброҳимова-лар ҳамкорлигида бир тамойил, нуқтаи назар асосида ёзилган илмий асардир.

Китобни Париза Мирза-Аҳмедова тўплаб, масъул муҳаррирлик қилган ва ўзи учта мақола билан қатнашган. Муқаддима ўрнидаги «Тарихий қайта идрок даври» номли биринчи мақола назарий бақувват, янги фикр, ибратли фактларга бой мақола, муштараклик, муаммога ёндашиш тарзига кўра ўзаро боғланган, саккиз мақолага назарий, тарихий, методологик йўналиш бергани, ўзига хос калит вазифасини ўтаганини алоҳида таъкидлаш керак.

Мақоланинг илк жумлаларидаёқ олима ўқувчини жиддий муаммолар, янги масалалар «гирдоби»га тортади. «Кўпмиллатли совет адабиёти» деб аталмиш тизим аъзоларидан бири бўлган ўзбек адабиёти мустақиллик йилларида жаҳон адабиётининг ўзига хос мустақил мавқега кўтарилганини ва уни ана шу миқёси кенг, улкан адабиётга билан ўлчамоқ ва бунда изчил ёндашув, яъни унинг юзага келиши, шаклланишидан бугунги кунгача бўлган тараққиёт босқичларини ҳудуд, китъа,

жаҳон адабий-бадиий муҳити андозаси билан баҳолаш, миллий хусусиятларини тайин этиш лозимлигини олима алоҳида уқтиради. Муаллиф М.Бахтиннинг «Рим адабиётининг бошланғич даври учун уч тиллик хос эди, унинг намояндалари кўксида уч қалб яшарди» деган фикрларидан келиб чиқиб, VIII-XIII асрларда Араб халифалиги даврида бизнинг ҳудудимизда ҳам шунга ўхшаш жараён кузатилгани, араб тили на фақат истилочилар тили эмас, айни чоғда халқлар, маданиятларни бирлаштирувчи, муқаддас Куръон тили эканлиги ва у улкан ҳудудда уч тил — араб, форс, туркий тилларда яратилган беқиёс бой адабий-бадиий анъаналарга катта туртки берганини, чуқур исботлаган. Ўзбек адабиётига тамал тошини қўйган Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий ва Рабғузий, Лутфий ва буюк Навоий, Мирза Бобур ва Пошшо хўжалар кўксида ҳам уч қалб яшагани, уч тилда ижод қилиб, Ўрта Шарқ Ренессансини яратишга салмоқли ҳисса қўшгани, мақолада кенг таҳлил этилган. Шунингдек, ўзбек адабиёти кейинги даврларда қозоқ, туркман, озарбайжон, татар адабиётлари билан мустаҳкам алоқада бўлганлиги, чор Россияси мустамлакаси даврида ҳам, «кўпмиллатли совет адабиёти» тизимида ҳам миллий ўзига хослигини, азалий анъаналарини сақлаган ҳолда ривожлангани мақолада асосли таъкидланадики, бу шоён диққатга сазовор фикрлардир.

Муаллиф: «Маълумки, ўзга лисоний коинот томонидан ўзини кўриш ва эшитиш қобилияти ёзувчининг ўз тили ҳукмронлигидан озод қилади ва услубият соҳасида катта эркинлик, имкониятлар яратади... Айтиш керакки, ўзбек адабиёти учун уч тилдан баҳрамандлик араб, форс адабиётларига қараганда кўпроқ ҳал қилувчи, белгиловчи аҳамият касб этади.

Ўзбек насри анъаналари шаклланиши-нинг тамом ўзига хослиги, илдизи, томирлари айни шунда яширинган. На араб, на форс адабиёти ўз даври учун «Бобурнома», «Мунтахабул таворих» каби наср чўққиларини, энг муҳими, Абдулла Қодирий ва Чўлпонларникига ўхшаб романларни бермади», — деб ёзади.

Бу — нозик кузатиш ва дадил фикрдир.

П.Мирза-Аҳмедованинг «Ч.Айтматов-нинг «Асрга татиғулик кун» романида эпик ва экзистинционал ўхшашликлар» ҳамда «Фаргона русийзабон поэтик гуруҳи ва модернизм муаммолари» номли мақолалари мавзунинг янгилиги, масалаларнинг долзарблиги билан ажралиб туради. Чингиз Айтматов ижодининг билимдон ва собитқадам тадқиқотчиси бу мақоласида ҳам машҳур адиб маҳоратининг янги қирраларини нозик таҳлил этади. Олиманинг ҳар икки мақоласи қиёсий-тарихий методология асосида ёзилган.

Муҳаббат Шарафиддинованинг «Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи жаҳон бадиий анъаналари асосида (Чўлпон ва Гогол)», «Ўткир Ҳошимов ва Уильям Фолкнер асарларининг тасвир-баён тузилиши хусусиятлари («Икки эшик ораси» ва «Ўлар чоғимда» романлари асосида) мақолалари ҳам янги, тарихий-типологик йўсинда ёзилгандир. Чўлпон шеърятини, насри, мақоланавислиги ҳақида бир қатор тадқиқот, китоблар ёзилган, диссертациялар ёқланган бўлса-да, бу улкан истеъдод соҳибининг ижоди, бадиий маҳорати ҳақида айтилажак фикрлар ҳали кўп. М.Шарафиддинованинг тадқиқоти шундан далолат бериб турибди, чўлпоншуносликка оид барча асарлардан хабардор олима айни чоғда янги сўзни айтишга муваффақ бўлган. Чўлпоннинг жаҳон адабиёти, маданияти намуналари билан яқин ошнолиги, айниқса, 1924-1927 йилларда Москвада очилган ўзбек драмстудиясида адабий ҳодим, драматург, таржимон бўлиб ишлаши, адабий тил, диқция, нутқ маданиятидан ёш актёрларга сабоқ бериши, Вахтангов, Мейерхольд каби машҳур театр арбоблари билан мулоқотлари, таниқли ижодкор билан танишиши, рус ва Европа адабиётининг нодир намуналаридан таржималар қилиши, катта шаҳар ижодий муҳитидан баҳраманд бўлиши — буларнинг бари пировард натижада унинг дунёқарашини бойитди, тафаккурини кенгайтди, ижодий изланишларида из қолдирди. Хусусан, адиб Гоголнинг «Иван

Иванович билан Иван Никифорович қандай жанжаллашгани», «Миргород», «Ревизор» асарларини ўзбекчага ўгириш жараёнида моҳир рус адибидан бадиий маҳорат бобида кўп нарса ўрганади ва бу ҳол кейинги асарларида, айниқса, «Кеча ва кундуз» романида ўз аксини топади.

Гогол асарлари каби Чўлпон романи ҳам тасвирга, ҳаракатга, театрлашган саҳналарга, интригага, воқеа, манзараларнинг кескин ўзгаришлари, персонажларнинг тез пайдо бўлиб, тез ғойиб бўлиши каби ҳолатларга бой. Муаллиф, кузатишчи, роман воқеалари ҳам театр саҳнасидаги ўзгаришларни эслатади: тўрт девор ичида, тутқунликда ўсган қиз Зеби; уни ғалати, тескари, соғлом мантиқдан узоқ, тушуниқсиз дунё қуршаб олган. Асар композицияси тугундан бошлаб пухта ишланган драматик асарни эслатади, катта-кичик барча персонажлар олдин таништирилади, воқеалар, ҳаракатлар асосий интрига — Мингбошининг Зебига уйланиши билан боғлиқ ҳолда тузилади, воқеадан воқеа ўсиб чиқади. Салти дугонасини қишлоққа айланиб келишга таклиф қилади, Зеби меҳмондорчиликда, қизлар даврасида кўнғирокдай ширин овози билан ашула айтади, унинг доврўғи теварак-атрофга ёйилиб, Мингбошининг қулогига етиб боради ва у тез орада мажбуран бойнинг тўртинчи хотинига айланади. Адибнинг бошдан-оёқ интригага асосланган ушбу усулини муаллиф саҳнадаги ёхуд шахмат тахтасидаги ўзгаришга ўхшатади: Зеби бамисоли пиёда, уни бир катакдан иккинчи катакка — ўз уйдан бойнинг уйига ўтказишади. Воқеалар бошланишини тадқиқотчи дастлабки юришларга ёхуд биринчи пардага ўхшатар экан, беихтиёр кўз ўнгимиздан «Уйланиш», «Ревизор»нинг илк саҳналари ўтади.

Гогол асарларида иккинчи даражали эпизодик образлар бир ярқ этиб кўзга ташланиб, тезликда ғойиб бўлгани сингари Чўлпон романида ҳам бир кўриниб дарҳол кўздан йўқоладиган эпизодик образлар мавжудлигини тадқиқотчи саводсиз суд котиби, гарнизон бошлиғи, имом ва бошқа эпизодик образларда кўради. Гоголнинг асарларидаги кулгининг, энгил юмор, пичинг, кесатикдан тортиб, мазах, заҳархандагача бўлган турлари Чўлпон асарларига ҳам хослиги, ҳар икки адиб иншоисида баён эмас, тасвир, гавдалантириш кучлилиги, бу, ўз навбатида, образларни қабарикроқ, руҳиятни ишонарлироқ кўрсатишга имкон бериши олима томонидан нозик

кузатилган. Чўлпоннинг Гоголдан сюжет ва композиция маҳоратида, характер ва шароит тасвирида, бадиий-ифодавий воситалардан фойдаланишда кўп нарса ўрганганлигини, синтетик услубга тамал тошини кўйганлардан бири эканлигини мақола муаллифи қиёсий-типологик метод асосида мароқли, ишонarli кўрсатиб берган.

«Уткир Ҳошимов ва Уильям Фолкнер асарларида тасвир: баён тизими хусусиятлари» мақоласи М.Шарафиддинованинг тарихий-типологик таҳлил услубини чуқурроқ ўзлаштираётганини кўрсатади. У.Фолкнернинг «Улар чоғимда» романи 1930 йилда, Ў.Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романи 1982 йилда ёзилган.

Икки асардан, боринги, биридан беҳабар, соддадил ўқувчининг хаёлидан кечиши мумкин: демак, Ў.Ҳошимов У.Фолкнердан ўрганган, унга тақлид қилган экан-да. Муаллиф билан бирга учта асос келтириб, бу тахминни рад этайлик: биринчидан, Фолкнер асари илк бор рус тилида 1990 йилда нашр этилган; иккинчидан, сўз санъаткорлари бетакрор, бетаклид, «қайсар» ижодкорлар бўлишади, ҳар қанча уринманг, айнан Толстойча, Фолкнерча, Қаҳҳорча, Айтматовча ёзиб бўлмайди, сатрларни зинапоя шаклида тузинг, Маяковскийча ёза олмайсиз, лекин ёзувчилардан бадиий маҳорат бобида кўп нарса ўрганиш мумкин ва ўрганиш лозим; учинчидан «Адабиётни қиёсий ўрганиш назарияси» китоби муаллифи, словакиялик олим Д.Дюришин сўзлари билан айтганда: «Тарихий жараённинг умумий қонуниятлари компаративистикага турли миллий адабиётларда, бевосита алоқаси бўлмаган тақдирда ҳам, типологик яқинликлар, ҳодисалар, муштаракликлар юзага келиши мумкинлиги ҳақида гапириш имконини беради»ки, бунда ёзма ва оғзаки адабиётларда кўпгина мисоллар мавжуд.

Ҳар икки асарда воқеа спирал бўйлаб берилганлиги, яъни қаҳрамонларнинг ҳикоялари бир-бирини такрорламаслиги, бир воқеа кўпчилик персонажлар томонидан турлича талқин этилганлиги, баҳоланганлиги, янги тафсилотлар билан бойитилганлиги мақола муаллифи томонидан назик кузатилган. Ҳаётни бола кўзи билан кўриш, идрок этиш, баҳолаш, ўзига хос тил, услубда ифодалаш жиҳатидан ҳам Фолкнер ва Ў.Ҳошимов бир-бирига яқиндирлар (масалан, ақли ноқис Вардаманинг катталар эътибор бермаган нарсаларга эътибор бериши; ёш Музаффарнинг отаси, холаси, бошқаларни кузатишлари ва ҳ.к.):

Адибларнинг ҳид ва товуш деталларидан унумли ва ўринли фойдаланишга, уларга муҳим эстетик, психологик вазифалар юклагани ҳам тадқиқотчи назаридан четда қолмаган. Адибнинг бу борадаги бадиий маҳоратини олима назик таҳлил қилган. Романаписларнинг «ребус». Яъни воқеаларни сир сақлаш, ўқувчини қизиқтириб бориб, охирида хабардор қилиши усули ҳам, Фолкнерда кўприкни бузиб, кўп нарсани оқизиб кетадиган тошқин дарё, Ҳошимовда тезоқар Бўржар, алвасти кўприк ва бошқа рамзий образлар ҳам асар ғоясини очиш, қаҳрамонлар ички кечинмаларини кўрсатиб беришда муҳим рол ўйнаганлигига бағишланган таҳлиллар ҳам мароқли.

Гётенинг шарқ адабиёти, маданияти мафтуни бўлганлиги, «Фарбу Шарқ девони» тузганлиги ҳақида бир қатор мақола, тадқиқотлар ёзилган, Ф.Сулаймонованинг китобида ҳам анча гаплар айтилган эди.

Камола Бобожоновианинг «Гётенинг «Зулайхо китоби» ва шарқий адабий анъана» тадқиқотини ўқиб, машҳур немис шоири Шарқ билан чинакам «оғригани», унга беқиёс меҳр қўйгани ва бу меҳрни ижоди — шеърятини, китобларида эҳтирос билан акс эттирганлигига яна бир бора ишонч ҳосил қиламиз. Қирқ беш саҳифани эгаллаган тадқиқотни муаллиф бир неча бор қайта ишлади, ҳар сафар янги-янги далиллар, фикрлар қўшди, бойитди, натижада мазмундор, мароқли илмий асар юзага келди.

«Фарбу Шарқ девони»дан кенг китобхонлар оммаси кам хабардорлиги боисини олима изоҳлаб берган. Девоннинг тўлиқроқ русча матни 1932 йилда, шоир 13 жилдлигида М.Кузьмин ва С.Шервинский таржимасида берилган. Энг тўлиқ нашри 1988 йилда «Адабий ёдгорликлар» серияси остида нашр этилган. Таржимон В.Левик ўзи ҳам шоир бўлганлиги боис Гётенинг руҳи, сەҳри, жозибасини тўлиқ, аниқ ва тиниқ бериб, шоирни русчада ҳам немисчадагидай сайрата олган.

Камола Бобожонова «Фарбу Шарқ девони» ҳақида ўзбек ўқувчилари ҳали етарли маълумотга эга эмаслигини ҳисобга олиб, мумкин қадар кўпроқ далиллар келтиришга, Гётенинг шарқона руҳда битилган сатрларининг мағзини чақиш, кенгроқ таҳлил-тадқиқ этишга интилган ва бунга муваффақ бўлган.

Гёте Шарқни жиддий ва чуқур ўрганган. Шарққа бағишланган илмий ва бадиий асарларни тарихий, жуғрофий, иқтисодий манбаларни, хотиралар, сайёҳларнинг қайдлари, ориенталистларнинг тадқиқотлари

билан чуқур танишиш асносида ўзи ҳам шарқшунос, тилшунос, этнограф, файласуф бўлиб кетган.

«Фарбу Шарқ девони»да Осиё ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилган. И.Коттега ёзган мактубида Гёте Хофиздан ташқари шарқ шеърляти ва адабиётига кўп эътибор бергани, бу адабиётнинг маълум ва машҳур сиймоларининг ҳар қайсиси ҳайкал қўйишга арзигулик эканлигини алоҳида қайд қилган экан.

Гёте ўз қўли билан тузган кўрсаткичда «Ўзбеклар» деган банд бўлган. «Девон»нинг еттинчи бўлими «Темур китоби» дея аталиб, унга «Совуқ ва Темур» ва «Зулайҳа китоби» деган икки шеър киритилган. «Темур китоби» гарчи тугалланмай қолган бўлса-да, Амир Темур образига чизгилар, у тузган қудратли давлат, Бухоро ва Самарқанд, Хўжа Насриддин ҳақида гўзал сатрлар мавжуд.

«Фарбу Шарқ девони»нинг «Зулайҳа китоби» («Зулайҳонома») энг катта, муҳим бўлими ҳисобланади. Китоб ичидаги ушбу китоб таҳлиliga ўттиз беш саҳифа ажратган олима нуктадон мунаққид, моҳир шеършунос сифатида ўзини кўрсатган.

«Фарбу Шарқ девони» келажакка қаратилган асардир. Буюк Гётенинг сўзлари ҳамиша долзарб. Жаҳон маданияти тарихи жамиятнинг маънавий тараққиётига хизмат қилади. «Маънавият, рух, дунёқараш, миллий, диний мансубликдан қатъи назар энг қудратли, бирлаштирувчи омиллардандир. Гётенинг фарби-шарқий адабий синтези худди шу умуминсоний маънавий асосда тузилгандир», — деган хулоса билан яқунлайди К.Бобожонова ушбу мазмундор, мароқли тадқиқотини.

Истеъдодли адабиётшунос Сувон Мели «Пушкиннинг дунёвий қалби», «Конгениаллик» номли қисқа, лекин мазмундор тадқиқотларида кенг билими, шеърлятни нозик ва теран тушунишини намойиш қилган.

Пушкин — теран рус ҳодисаси, чинакам русийзабон шоир. Лекин у аллақачон ўз ватани, миллати чегарасидан чиқиб, жаҳон адабиёти дурдонасига, инсоният шоирига айланган. Руслар «Пушкин — бутун борлигимиз» («Пушкин — это наше всё») деб бежиз айтишмайди. Худди шу гапни ўзбеклар Навоий ҳақида ҳам фахр билан айтадилар.

Сувон Мели Пушкиннинг «Қуръонга тақлид» ва «Пайғамбар» шеърларини қиёсий таҳлил қилиш, мағзини чақиш, моҳиятини англаш асносида буюк рус шоирининг Шарққа ихлоси баландлиги,

Қуръондан яхши хабардор бўлганлиги ҳақида ибратли фикрлар билдиради.

«Конгениаллик» — қисқа, лекин бақувват тадқиқот. Конгениаллик руҳий яқинлик дегани. Пушкиннинг «Я вас любил» номли машҳур шеърини уч шоир — Ҳамид Олимжон, Илёс Муслим, Тўлқин таржима қилишган. Таржималарни қиёсий таҳлил этиш жараёнида Сувон Мели бу соҳадан яхши хабардорлигини кўрсатган.

«Пушкиннинг ҳар бир шеъри таржимаси — воқеа, — ёзади С.Мели. — Агар кўнгилдагидай чиқса ҳам, чиқмаса ҳам воқеа. Салбий натижа ҳам, бари бир натижа-да. Таржималар ичида Ҳ.Олимжонники муваффақиятли чиққан, шоир руҳи етказиб берилган. Таржимон ҳарфхўрлик, «сўзхўрлик» қилмаган. Масалан, бошқа таржимонлар Пушкиннинг машҳур мисрасини «Мен сизни севардим», деб ўгиришган бўлса, Ҳ.Олимжон уни «Сизни севган эдим», деб таржима қилади ва аслиятдаги шеърини эҳтиросни яхши ифодалашга эришади. Шунингдек:

«Я вас любил так искренно, так нежно,
Как дай вам бог любимой быть другим».

мисраларини Ҳ.Олимжон:

«Сизни севган эдим, содиқ вафодор,
Энди ҳақ айласин бошқага дилдор», —

тарзида ўзбекчалаштиради.

Бошқа таржимонларимиз:

Мен сизни севардим самимий, унсиз,
О энди севолсин мендек ўзга ҳам!
(Тўлқин).

Ҳар киши севса ҳам мен каби севсин,
Чин юракдан самимий, чексиз.
(И.Муслим).

дея ўгиришган. Тадқиқотчининг фикрича, Тўлқин, Илёс Муслим шеърдаги сўзларни айнан таржима қилишган. Пушкиннинг «Мен»и ўзлигини бир четга суриб қўйиб, бахтиёрлик нашъасини сурган ошиқ бўлса, Тўлқин таржимасидаги «Мен» ўзига мафтун, маҳлиё, худбинона истак соҳиби, «...севолсин мендек ўзга ҳам!»нинг тагини суриштирсангиз, ундов белгисига эътибор берсангиз, худбинларча босим; ўзбек тилидаги «Севардим» феъли маъносига кўра рус тилидаги «Любил» сўзига адекват — яъни тўлиқ мос эмас, «севган эдим» — бошқа гап. Ошиқ «Мен» идан, ўзлигидан кечиб, «Сиз»ни, маъшуқасини баланд қўяётибди. Бундан ташқари, «Бог»ни,

«Ҳақ» дея, «ревностно томим»ни, «Ғамда бедаво» дея ўгириш Ҳамид Олимжоннинг топилмасидир.

Зўр шоирни зўр шоир таржима қилгани маъқул. Ғариб таржима улкан шоирни ночор ижодкор даражасига тушириб қўйиши мумкин. Аини чоғда бўш таржималар бўлмаса, фавқуллодда кучли чиққан таржималарнинг ҳақиқий баҳосини билиш қийинроқ кечармиди?

«Конгениаллик»да бу тахлит ўткир фикрлар, қутилмаган қиёслар анчагина.

Раъно Иброҳимованинг «Ўзбек фантастикаси жаҳон адабий аънаналари тараққиёти омили сифатида» тадқиқотида тарихий ва замонавий фантастик адабиётимиз намуналарини жаҳон адабиёти дурдоналари билан қиёсий ўрганилганлиги диққатга сазовор. Гарчанд тадқиқотда барча асарларни қамраб олиш имкони бўлмаса-да, муаллиф қадимий эртак, дostonлар, миф, ривоятларда кейинчалик пайдо бўлган техникавий янгиликлар, мураккаб ихтиролар кишини ҳайратга соладиган даражада олдиндан қўрилганлигига бир қатор ибратли мисоллар келтиради (Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида ойнаи жаҳон орқали бугунги телевизорни, «Садди Искандарий»да Искандар буйруғи билан ясалган сув ости дунёсини текширадиган махсус қурилма ҳозирги замон батискафини уч юз-тўрт юз йил олдин

башорат қилгани ва бошқа далилларни эслайлик). Муаллиф Е.Э.Бертельснинг «Навоий даврида фақат орзу қилиш мумкин бўлган ва бизнинг кунларимиздагина амалга оширилган техникавий мўъжиза – иншоот, қурилмаларни башорат қилди», – деган сўзларини — бобокалонимиз даҳосига бўлган юксак баҳосини келтириб ўтгани ўринлидир. Қадимий эртак, дostonлардаги Хумо, Семурғ образлари бизнинг кунларимизда эзгулик, донолик рамзи сифатида тобора оммалашиб бормокда.

П.Мирза-Аҳмедованинг «Фарғона русийзабон поэтик гуруҳи ва модернизм муаммолари» номли тадқиқоти ҳам водийда рус тилида ижод қилаётган, тўғриси, кўпчилигимизга яхши таниш бўлмаган бир гуруҳ қалам аҳли асарларини таҳлил қилиш асносида модернизмнинг бир қатор назарий муаммолари хусусида фикр юритилиши, янги, мароқли мисоллар, иқтибослар келтирилиши жиҳатидан ҳам эътиборли, аҳамиятлидир.

Хулоса: «Ўзаро ҳамкорлик миллий адабиётни бойитиш манбаи сифатида» илмий тадқиқоти адабиётшунослигимиз тараққиётига салмоқли ҳисса қўшадиган, муаллифларнинг катта ижодий имкониятларини намоиш этадиган асардир.

Сайди УМИРОВ,
филология фанлари номзоди,
доцент

СОМДЕВ

Достонлар уммони

ИККИНЧИ КИТОБ

РИВОЯТНИНГ БОШЛАНИШИ

БИРИНЧИ ДОЛФА

Гаурий кучоғидаги Вибху баданидан чиққан тернинг томчиси сизни ўз паноҳида асрагай; Вибху кўзидаги оташдан жон-пони чиқиб кетган Кама бамисоли сувли қалқондай ўзини шу томчи тер билан ҳимоя қилган эди.

Кайлас тоғида Шиванинг ўзи ганлар ичиди аълоси Пушпадантга сўзлаб берган видъадҳарлар ҳақидаги гаройиб ривоятга кулоқ бер; Вараручи қиёфасида ерда дунёга келган Пушпадант уни Канбхутига ҳикоя қилиб берганди; Канбхутидан уни Гунадҳйа эшитди, Гунадҳйадан эса — Сатваҳан.

Ватс номи билан шуҳрат топган бир мамлакат бор. Ўз-ўзидан маълумки, ерда кибру ҳавосини ўлчашга қодир, осмон билан рақобат қила оладиган бир андоза бўлиши учун Парвардигор уни ўзи яратган эди. Бу мамлакатнинг қоқ ўртасида Каушанби деган бир улкан шаҳар жойлашган — бу Лакшмийнинг ишрат маскани бўлиб, ўзи ердаги нилуфар гулидир. Каушанбида пандузолар наслининг зурриёти, Шанмежайнинг ўғли, шоҳ Парикшитнинг невараси ва Абҳийманйунинг чевараси Шатаник ҳукмронлик қилар эди. Шатаникнинг энг катта бобокалони қўллариининг кучини Шиванинг қудратли қўллари синаб кўрган Аржун эди; хотинликка Шатаник ер билан малика Вишнуматини танлади; ер-ку шоҳга қимматбаҳо тожу жавоҳирларини инъом этарди, аммо Вишнумати унга ўғил фарзанд туғиб беришдан ожиз эди.

Кунларнинг бирида шоҳ шикор қилиб ўрмонда кезиб юрар экан, дарвеш Шандилйага дуч келди. Дарвешлар ичида аълоси ҳисобланмиш Шандилйа шоҳнинг тирноққа зор эканидан огоҳ бўлди-ю, Каушанбига келди. У ерда у қурбонлиқ таоми пиширди, мантр ўқиб унга дам солди ва егани маликага тутди. Кўп ўтмай шоҳ ўғил фарзандли бўлди, унга Саҳасраник деб от қўйишди ва у отасининг бир шарафига ўн шараф кўшадиган азамат йигит бўлиб етишди, афт-андомию сохт-сумбатидан унинг нечоғли саховат ва адолат одоби билан тарбия топгани мана мен деб кўриниб турарди. Бирмунча муддат ўтгач, Шатаник ўғлини валиаҳд этиб тайинлади, ўзи эса кўпроқ вақтини ҳарамда ўтказиб, салтанат ишлари ҳақида кам ўйлар эди.

Асурлар билан жанг бошланганда шоҳ Шатаник ёрдамга муҳтожлик сезиб, Шакур унга чопари Матлийни юборди. Шатаник ўғли ва салтанат ташвишларини бош вазири Йугандҳар ва сипоҳсолори Супратикка топширди-да, ўзи асурлар билан жанг қилиб, уларни тор-мор этгани Матлий билан бирга Шакур ҳузурига йўл олди. Васавнинг кўз ўнгида у Ямдантрни ва кўплаб бошқа асурларни ўлдирди, бироқ шу жангда у ўз ажалига ҳам дуч келди. Матлий унинг жасадини пойтахтга олиб келди, эрининг кетидан малика ҳам ўзини дафн гулханига нисор этди, тахт эса унинг

Давоми бор. Боши 11-сонда.

ўғли Саҳасраник чекига тушди-қўйди. Во ажабо! Саҳасраник отамерос тахтга қадам қўяр-қўймас ер юзидаги барча шоҳларнинг боши, гўё оғир юк босиб тушгандай, бараварига қўйи эгилди.

Шу воқеадан кўп ўтмай Шақр душман устидан қозонилган ғалаба муносабати билан тантаналар ўтказди ва осмонга дўстининг ўғли Саҳасраникни таклиф қилгани Матлийни юборди. Индр боғида Саҳасраник маъбудларнинг соҳибжамол қизлар билан хушчақчақлик қилиб юришганини кўрди ва ўзи муносиб бир хотинга эга бўлмаганидан дилида қандайдир ўксиклик ҳис қилди. Шунда унинг кўнглини сезиб турган Васав деди: “Эй шоҳ, кўп ҳам қайғураверма! Истагинг бажо бўлмай. Зеро ерда аллақачон сенга муносиб ёр бўлиши тайин этиб қўйилган бир қиз дунёга келди. Бу ҳақда сенга бир ривоят сўзлаб берай, сен диққат билан қулоқ сол:

МРИГВАТИЙНИНГ ЭРГА ЧИҚИШ ҲИКОЯСИ

Кунларнинг бирида Парвардигорни кўриб, ажзи ниёз ҳосил қилгани унинг эшигига бордим. Орқамдан изма-из Видхун деган аллақандай васу¹ етиб келди. Бизлар Браҳма пойида турганимизда унинг олдида Аламбуж деган бир апсара² ҳам яқин келди. Шамол унинг қўйлагини тортқилаб учириб юборди ва апсара қип-яланғоч бўлиб қолди, уни бу аҳволда кўриб, ҳалиги васунинг вужудини шаҳват алангаси чулғади, апсаранинг ўзи ҳам васунинг хушрўйлигига маҳлиё бўлиб, ундан кўзини узолмаётганди. Бунга пайқаган Нилуфарзод Парвардигор менга қаради, мен унинг бу қарашини маъносини англадим-да, ғазаб билан уларни қарғадим: “Ҳой уят-пуютни билмайдиган беҳаёлар, илоё бандалар дунёсида туғилмоқ қисматингиз бўлсин. Сизлар у ерда эр ва хотин бўлинглар!” Мана шу васу сенинг қиёфангда дунёга келди, шоҳ Саҳасраник; у Шатаникка ўғил бўлиб, ой сулоласининг беазаги ҳисобланган. Ҳалиги апсара эса Айодҳйада оламга келди, у шоҳ Критварманнинг қизи бўлиб, исми Мунгватий, қисматига сенга хотин бўлиш ёзилган”.

Шу сўзлардан кейин бамисоли шамол елпиган каби шоҳнинг ишқ оташидан мажруҳ дилида муҳаббат олови лов этиб ёнди.

Шундан сўнг Шақр уни иззат-икром билан қўйиб юборди, унга ўзининг жанг аравасини инъом этди ва Саҳасраник Матлий ҳамроҳлигида пойтахти сари йўл олди.

Бироқ йўлга тушишлари ҳамон Тилўттама деган апсара унга нисбатан муҳаббат туйғусини ҳис этган ҳолда уни тўхтатди: “Шоҳим, сизга айтадиган икки оғиз гапим бор, бирпас сабр қилсинлар”. Бироқ эси-марги Мригватийда бўлган шоҳ апсаранинг овозини эшитмади ва ёнидан ўтиб кетаверди. Шунда иззат-нафси қаттиқ лат еган Тилўттаманинг чунонам ғазаби келдики, аямай қарғаб ташлади: “Тапларим қулоғингга кирмагани учун, ҳой шоҳ, сени дуойи бад қиламан: илоё ўша фикру ёдингни ўзига банд қилган моҳпоранг билан ўн тўрт йиллик ҳижрон азобида ён!” Фақат Матлийгина бу қарғишни эшитиб қолди, шоҳ эса тезроқ севгилиси васлига етишмоқ ниятида жанг аравасида Каушанби қайдасан дея елиб кетди, ҳолбуки унинг бутун хаёли Айодҳйада эди.

Сўнгга тоқатсизликдан юраги ҳапқириб-тошиб, у Югандҳар ва барча аркони давлатга Мригватий ҳақида унга Васав ҳикоя қилиб берган воқеаларни ипидан игнасигача сўзлаб берди ва бир лаҳза ҳам вақтни бой бермай, отаси критвармандан бу қизнинг қўлини сўрагани Айодҳйага совчи юборди.

Совчи Критварманга шоҳ Саҳасраник илтимосини баён қилганида у севинганидан ўзини қўярга жой тополмай, бу ҳақда дарҳол малика Калватийни бохабар қилди. Бунга жавобан малика шундай деди: “Шоҳим, қизимиз Мригватий учун Саҳасраникдай муносиб куёв топилиши амри маҳол. Эсимда, бир кун тушимда аллақандай браҳман айнан шу тўғрида менга гапирган эди”. Шунда севинчидан терисига сифмай кетган шоҳ ота Саҳасраникнинг совчисига қизининг рақсда, қўшиқда ва бошқа санъатлардаги бор маҳоратини намойиш этди ва совчи қизнинг нафосату назокатда бемисл эканига тўла амин бўлди.

¹ Самовий руҳ.

² Фаришта.

Шундай қилиб, Критварман шоҳ Саҳасраник бамисоли тўлган ойдек, бошдан-оёқ дуру жавоҳиротдан бино бўлган қизини никоҳлаб берди. Саҳасраник билан Мригватийнинг никоҳи билим билан зеҳннинг бир-бирига чатишиб кетганига ўшарди: улардаги фазилаатлар бир-бирини тўлдириб, бойитиб турарди.

Бирмунча вақт ўтгандан кейин шоҳ вазирлари бирин-кетин фарзандлар кўра бошлашди: Югандҳар ўғилли бўлиб, исмини Йаугандҳарайан қўйишди, Супратик хонадониди дунёга келган янги меҳмонни Руманват деб аташди, шоҳнинг кўнгилхушлик дамларида ёнида бўлувчи вазири эса Васантак деган ўғил фарзандга эга бўлди. Яна бир мунча муддат ўтгач, ранги қочиб, этлари тортилиб қолган малика Мригватий ҳам бўйида бўлди.

Эр бир зум кўзини узолмаган ёри кўнларнинг бирида ундан шундай бир тилагини раво айлашни ўйлади: Қон тўла ҳовузда чўмилиб олмоқчи эканини айтди. Хотинининг ҳар бир хоҳишини муқаддас билгувчи шоҳ ҳожатбарорликда тенгсиз эканини яна бир бор намоён этди: ҳовуз қазиб, ичига қизил рангдаги сувни шундай тўлатиб қўйишни амр этдики, унинг қондан сира фарқи бўлмасин. Малика ҳовузда чўмилиб, аъзойи бадани қип-қизил ранга бўялгач, тўсатдан Гаруд зотидаги бир қуш учиб келди-да, маликани бир парча гўшт деб ўйлаб, шартга чанг солди, Саҳасраникнинг кайфи учгани шунчаликки, нима қилишини билмай ўзини йўқотиб қўйди, вужудидаги ботирликдан асар ҳам қолмади, гўё йиртқич маликага қўшиб, унинг бор жасоратию журъатини ҳам олиб қочиб кетгандай. У ёрини шу қадар юракдан севар этдики, чиндан ҳам қуш маликани олиб қочганига чидолмай, ҳушдан кетиб ерга қулади. Бир оздан сўнг у ўзига келганида бу ердаги ҳодисаларни илоҳий идрок билан ҳис этиб, фалақдан нозил бўлган деб унинг қошига келди. Шоҳга тасалли бериш учун у унга ўзи эшитган Тилўтгама қарғиши ҳақидаги ривоятни сўзлаб берди, яқинда ўз ёрингизга эга бўласиз деб яна бир қарра хотиржам қилди-да, кейин кўздан ғойиб бўлди.

“Оҳ севгилим! Бу ярамас Тилўтгамнинг истаги барибир раво бўлди-я!” бошига тушган мусибат азобига чидолмай шоҳ қайта-қайта шу гапни такрорлар эди. Бироқ у қанақа қарғиш эканини яхши биларди, ақориблари унга таскин-тасаллиллар бера бошлашди ва шоҳ ёри билан яна дийдор кўришишига умид боғлаган қўйи ўзининг руҳини ўзи кўтаришга ҳаракат қила бошлади.

Бу орада Мригватийни кўтариб қочган қудратли қуш ўз чангалидаги ўлжа тирик малика эканлигини англади-ю, уни Шарқий тоғ устига ташлаб, Худога топширди. Қуш уни ташлаб, учиб кетгандан кейин ғам-қайғуга ботган малика қарасаки, тубсиз дарали тоғ чўққисидида ётибди ва минг дод-фарёд қилгани билан бир иш келмаслигини англади. Вужудини эгнидаги танҳо ич қўйлаги билан яширишга ҳаракат қилганча у аччиқ-аччиқ йиғлади, ўлганнинг устига тепгандай ўрмондан даҳшатли бир илон чиқиб келди-да, уни ютиб юбормоқчи бўлди. Бироқ малика худо ярлақанган банди эди, кўзга кўринмайдиган бўлиб қолган илоҳий эри пайдо бўлди ва илонни ўлдириб, севикли ёрини ўлимдан сақлаб қолди. Шунда маликанинг ўзи тирик қолишни истамай, қутурган филга рўбарў бўлди, бироқ фил ҳам гўё, унга ачингандай, аяди ва тегмади. Ажабо, ўзини унинг оёғи тагига ташласа ҳам қутурган фил қўйдаи ювошиб, оёқларини маликадан тортди! Ишварнинг хоҳиши билан нималар бўлмайди дейсиз!

Қоянинг энг чеккасида қорнидаги гумонаси юкидан ҳолдан тойиб тик турган қўйи малика эрини эслади-ю, овозининг борича дод солиб йиғлади. Унинг фарёди мева ва илдишлар тергани ўрмонга келган бир ёш дарвешнинг қулоғига чалинди. У бошдан-оёқ ғам-ҳасрат тажассумига айланган маликага яқин борди-да, нима бўлганини ва бу ерга қандай келиб қолганини суриштира бошлади. Жувонга қўлидан келганча таскин-тасалли бериб, азбаройи раҳми келганидан йигит уни дарвеш Жамдагни бошпанасига олиб борди.

У ерда бамисоли ҳамдардлик тажассуми каби Жамдагни маликани кутиб олди, дарвешнинг агрофидан шундай ёрқин нур таралиб турардики, гўё Шарқий тоғда ҳеч қачон қуёш ботмайдигандек. Жувон ўзини дарвеш оёғига ташлади, ёрдамга муҳтож ҳар қандай одамдан меҳру мурувватини аямайдиган бу дарвеш ўзининг ниҳоний нарсаларни ҳам кўришга қодир нигоҳлари билан шўрлик аёл қаттиқ мусибатга гирифтор бўлганини пайқади ва унга қараб деди:

¹ Худо дегани.

“Менинг мана шу маконимда, қизим, сен ўғил туғасан — у ўз отаси наслининг таянчи бўлажак. Эринг билан дийдор кўришув ҳам тақдирингга ёзиб қўйилган, бу ёғидан кўнглинг тўқ бўлсин!”

Дарвеш шу гапларни айтди ва оқкўнгли Мригватий дилида эри билан дийдор кўришиш умиди билан шу масканда яшаб қолди.

Бирмунча вақт ўтгандан кейин, яхшиларга эргашган рўшноликка етмай қолмас деганларидек, тонгдан ҳам беғубор жувон дунёдаги энг олий хазина — ўғил фарзандга эга бўлди. “Удаян исмли буюк шоҳ дунёга келди. У буюк шараф эгаси бўлмай ва бутун видйадҳарлар устидан хукмронлик қилмай!” — шу лаҳзада осмону фалакни тутиб ана шундай сўзлар янгради ва бу сўзлар Мригватийнинг севинч нималигини аллақачонлар унутиб юборган қалбини фараҳларга тўлдирди.

Кичкина Удаян дарвешлар масканда аста-секин улғая бошлади ва у билан бирга унинг тенгқурлари ҳам ўзларига хос бўлган олий фазилатлар билан вояга ета бошладилар. Жамдагни назорати остида у кшатрийлар адо этиши лозим бўлган барча мажбуриятларни бажарар, турли фанларни кунт билан ўрганар эди, суяги қотиб, йигит ёшига етгач эса ҳарбий санъатни ҳам ўрганди. Онаси Мригватий ҳам азбаройи фарзандлик муҳаббати важдан эри Саҳасраник номи ўйиб ёзилган билагузукни қўлидан ечди-да, ўглининг қўлига тақиб қўйди.

Кунларнинг бирида ўрмонда оху овлаб юрар экан, йигитча ёввойи тоғлик тутиб олган бир илонни кўриб қолди. Чиройли илонга раҳми келиб, Удаян ҳалиги тоғликка қараб деди: “Илтимос, бу илонни қўйиб юбор”. Бунга жавобан тоғлик деди: “Тақсир, менинг бутун тирикчилигим мана шу илондан ўтиб турибди. Мен бир қамбағал одамман, илон ўргатиш билан бир кунимни кўриб юрибман. Олдин бисотимда бўлган илон ўлиб қолди, бу илонни тутиб олгунча ўрмонда озмунча сарсон бўлмадим. Дуою афсунлар ва ноёб гиёҳлар ёрдамида мен уни зўрға қўлга ўргатиб олдим”. Тоғликнинг сўзларини эшитиб, олижаноб Удаян онасидан олган билагузукни унга ҳадя қилди ва илонни озод этди.

Билагузукни олиб, тоғлик у ердан кетди, озод бўлган илон эса суюнганидан. Удаяннинг олдига ўрмалаб келди ва шундай деди: “Менинг исмиМ Васунеми бўлади, ўзим Васукнинг акаси бўламан. Мени қутқарганинг эвазига мана бу чолғуни ол, унинг торларидан чиққан суруд ҳар қандай одамни сел қилиб юборади, торлар чорак парда оҳангига мослаб созлаб қўйилган. Мен сенга яна бетел япроаларини ҳам инъом қиламан. Мана бу эса мўъжизакор суртма бўлади, у суртилган гулчамбар сўлиш нималигини билмайди, Манглайга суртилган қизил бўёқ эса ҳеч қачон унникмайди”. Илондан ана шундай ноёб тортиқлар олиб, Удаян Жамдагнининг масканига кетди, унинг қайтиб келиши оби раҳмат ёмғиридек онаси вужудини ширин ҳиссиётлар билан молломол қилди.

Энди гапни ўрмонда кезиб юриб, Удаядан тақдир тақозоси ила шоҳ исми ўйиб ёзилган билагузукни олган ҳалиги тоғликдан эшитинг. У бозорга борди-да, билагузукни бозорга солиб кўрди. Бироқ уни шоҳ мулозимлари тутиб олишда-да, саройга олиб келишди. “Сең билагузукни қаердан олдинг?” — сўради ундан қайғули Саҳасраник. Шунда тоғлик Шарқий тоғда илон тутиб олгандан кейин билагузукка қандай эга бўлганини бир бошдан гапириб берди. Тоғликнинг гапларини диққат билан тинглаб тургандан кейин Саҳасраник бу севиклисининг билагузуги эканига амин бўлди ва ҳам севинч, ғам-қайғу аралаш туйғудан боши айланиб кетди.

Шу топ илоҳий овоз янгради: “Қарғишинг муддати тугади, шоҳ! Билиб қўй, хотининг Мригватий ўғли билан Шарқий тоғдаги Жамдагни кулбасида истиқомат қилмоқда”. Бу сўзлар фироқ ўтида куя-куя адо бўлган шоҳга шундай таъсир қилдики, жазирама иссиқдан кейин ёмғир салқинидан жон-тани яйраб кетгандай ҳис қила бошлади ўзини.

Бир дақиқа ҳам кутишга тоқати қолмаган шоҳ учун бир кун бамисоли минг кундай туюлиб кетди.

Эртасига эрталаб тоғлик етовида шоҳ Саҳасраник ўз кўшини билан севикли хотинини тезроқ қидириб топиш учун дарвешлар хонақосига йўл олди.

Буюк шоир Сомдевнинг “Достонлар уммони”даги “Ривоятга дебоча” китобининг биринчи долғаси ана шундан иборат.

ИККИНЧИ ДОЛФА

Ўша кунни шоҳ йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди ва охири бир ўрмон кўли ёқасида кўниб, чодир тиктирди. Шоҳ толиққанидан тахтиравонига чўзилди ва шу аснода Сангтак деган ровий унинг ҳузурда пайдо бўлиб, ўз санъати билан шоҳ дилининг чигилини ёзишга аҳд қилди. “Менга шундай ривоят сўзлаб берки, — илтимос қилди шоҳ, — мен чехраси нилуфардай тоза Мригватийни кўрадиган ўша бахтли онни бетоқат қутаётган дилимга таскин берсин”. Бунга жавобан Сангтак шундай деди: “Эй шоҳ, ўзингни ўзинг беҳуда қойитма. Сенинг малика билан дийдор кўришувинг дам сайин яқинлашиб келмоқда, ахир қарғишнинг муддати аллақачон тугаган-ку. Висол ва фироқ одамзодга йўрғакда теккан касал. Мен айнан ана шу ҳақда бир ҳикояни сўзлаб бермоқчиман. Қулоқ сол, эй ҳукмдор:

ШРИДАТТ ВА МРИГАНКАВАТИЙ ҲИКОЯСИ

Бир замонлар Малав мамлакатада бир Яжнйасўм исмли икки бор туғилган одам яшар эди. Худо берган банда эканми, кетма-кет икки ўғил кўрди ва иккиси ҳам эл севган қобил ва солиҳ фарзандлар бўлиб етишди. Улардан бирининг исми Калнемий, иккинчисиники Вигатбхай эди. Болалар эндигина бўйга тортиб, йигитликка қадам кўяр-қўймас оталарининг кунни битиб, ёруғ оламини тарк этди ва улар таълим олгани Паталипутра шаҳри томон йўл олдилар. У ерда Девшарман деган муаллим мукамал билим билан бирга йигитларга иккала қизини никоҳлаб ҳам берди — буни муаллимнинг саховати дейсизми ё йигитларга зехну иқтидорлари учун муносиб мукофот дейсизми, ўзингиз биласиз.

Кўп ўтмай бошқа эркакларнинг бой-бадавлат эканини кўриб, Калнемийнинг уларга ҳаваси кела бошлади. Шунда у қурбонликлар қилди ва маъбуда Шри Лакшмий шарафига маросим ўтказди, шу билан маъбуданинг мурувватига ноил бўлди.

Ҳиммати олий маъбуда Шри унинг кўз ўнгида пайдо бўлди-да, йигитга қараб деди: “Сен жуда бадавлат бўлиб кетасан ва шундай бир ўғил фарзанд кўрасанки, унинг пешонасига ер юзи ҳукмдори бўлиш ёзилган. Бироқ охир-оқибатда сени қароқчи сифатида қатл этадилар, чунки сен муборак қурбонликни нопок ниятларда адо этдинг”. Шундай дея маъбуда Шри кўздан йўқолди, Калнемий эса кўп вақт ўтмай, мил-мил бойликлар эгасига айланди. Шу билан бараварига вақти-соати билан уникада қўчқордай ўғил фарзанд дунёга келди. Ҳамма орзу-ниятлари рўёбга чиққан ота болага Шридатт деб исм кўйди, фарзанди маъбуда Шри марҳамати ила дунёга келганини биларди-да.

Йиллар ўтаверди, Шридатт улғайди ва гарчанд у браҳман бўлса ҳам камондан пайкон узиш санъатида ер юзидаги ҳамма одамлардан ўзиб кетди ва яккама-якка олишувда унинг курагини ерга теккизадигани топилмади. Бу орада Калнемийнинг акаси Вигатбхай илон чақиб олган хотинини ўйлаб ғамга ботган кўйи гуноҳларига кафорат қилгани ўзга юртлардаги қадамжоларга кетди. Шон-шавкатидан дарак топган Шридаттни эса шоҳ Валлабхшакти шаҳзода ўғли Викрамшактийга ўртоқ қилиб танлади. Ўзига етганча мақтанчоқ ва каландимоғ бу шаҳзода билан Шридатт, худди Бҳим ёшлигида инжиқ Дурёдҳан билан битта уйда тургандай, шу шаҳзода билан битта хонада яшай бошлади. Аванти мамлакатидан Бахушамалик ва Важрмукти деган икки жангчи браҳман Шридаттнинг дўстлари бўлиб қолди. Декан музофотидан, вазиранинг ўғиллари бўлган бошқа ўсмирлар ҳам уни ҳурмат қила бошлашди ва у билан дўстлашиб олишди, Шридатт уларнинг барчасини яккама-якка олишувда енган эди. Уларнинг исмлари Маҳобал, Вйагрбхай, Упендрбал ва Ништхурак эди.

Кунларнинг бирида ёмғир фаслида шаҳзодага ўртоқ бўлмиш Шридатт Ганга қирғоғи бўйлаб кўнгилочар сайрда дўстлари билан биргаликда унга ҳамроҳлик қилиб юрарди. Сайр чоғида хизматкорлар шаҳзодани ўзларига ҳукмдор қилиб олишганди, Шридаттнинг дўстлари эса уни шоҳ деб эълон қилишганди. Бундан даргазаб бўлган такаббур шаҳзода ҳеч ўйлаб-негиб ўтирмай, ботир браҳманни яккама-якка олишувга чақирди. Бироқ олишувда у Шридаттга бас келолмади ва азбаройи алам қилганидан уни ўлдиришни дилига тутиб қўйди — ахир унга ҳеч ким бас келолмас эди-да! Шридатт шаҳзоданинг бу қабиҳ ниятини пайқагач,

кайфи учиб кетди ва дўстлари билан биргаликда яширинишга шошилди.

Ганга соҳилидан кетиб бораркан, кўзи дарё ўртасида оқиб кетаётган бир аёлга тушди, шу туришида у сув узра ётган маъбуда Шрининг ўзгинаси эди. Аёлни сувдан олиб чиқиш учун у шартга ўзини дарёга отди, Бахушалин бошчилигидаги олти дўсти эса қирғоқда қолди. Шридатт аёлни бошидан тутиб олди, бироқ аёл йигитни тортганча сувнинг тагига чўкиб кета бошлади ва ботир йигит ҳаял ўтмай ўзини сув тубида кўрди. Сув тубига тушгандан сўнг унинг рўпарасида Шиванинг улуғвор эҳроми намоён бўлди, сув билан аёлдан эса номнишон қолмаганди. Бу фаройиб мўъжизадан ақли лол қолган Шридатт Маъбуд сиймоси олдида етти букилиб тиз чўкди, маъбуд яловида ҳўкиз суврати акс эттирилган эди. Чарчаб ҳолдан тойган Шридатт бу тунни эҳром ёнидаги боғи эрамда ўтказди.

Тонг билан у яна ўша қизни учратди; қиз бамисоли Шрининг тажассумидек бутун аёллик мукамаллиги билан товланиб, коинот Эгаси Маъбудга сифингани келди. Ишварга қурбонлик келтириб, ой талъатли қиз уйи томон равона бўлди, Шридатт эса унинг изидан тушди. Йигитнинг кўз ўнгида қизнинг кўркемликда маъбудлар кошонасидан қолишмайдиган саройи эшиклари ланг очилди ва ўзининг бутун улуғворлиги билан қиз битта-битта юриб сарой ичкарасига дохил бўлди. Шридаттга бир оғиз ҳам сўз айтмай, сарвқомат қиз хобгоҳидаги тахтиравонга чўкди ва атрофида минглаб чўрилари унга гирдикапалак бўла бошлади.

Шридатт сал нарига бориб ўтириб олди ва шу аснода соҳибжамол қиз хўнграб йиғлаб юборди. Унинг кўз ёшлари дув-дув оқиб кўксига тушар эди ва Шридатт кутилмаганда қизга нисбатан ҳамдардлик ҳиссини туйди. Шунда йигит ундан сўради: “Сен кимсан, ҳой соҳибжамол қиз ва сени қандай ғам бу қадар азобларга гирифтор қилмиш? Қани, гапир, балки бу ғамни аритишга менинг ёрдамим тегиб қолар?” Йигисини базўр босиб, қиз унга шундай деб жавоб берди: “Дайтйалар» ҳукмдори Балининг минг нафар невараси бор. Шулар ичида мен Вийутпрабҳа тўнғичи бўламан. Кўп йиллар бўлдики, Вишну бобомизни асир олган, отамни эса яккама-якка олишувда ҳалок этган. Отамни ўлдириб, у бизни шаҳримиздан қувиб юборди, бизни ватанимизга қайтиб кела олмастимиз учун шаҳар дарвозасига бир арслонни қоровул қилиб қўйди. Шу тариқа хонадонимизда арслон, қалбимизда эса ғам-қайғу ҳукмронлик қилмоқда. Бироқ бу арслон аслида маъбуд Кубер дуойи бад қилган яқшнинг ўзи бўлади. Бир вақтлар шундай аломат бўлган эдики, агар бандалардан биронтаси ўнта арслонни енгса, дуойи бад муддати тўғайди. Шаҳримизга боришнинг бирор-бир иложи топиладими-йўқми деб сўраганимизда Вишнунинг ўзи бу ҳақда сўзлаб берганди. Шу боисдан, эй қаҳрамон мен сени бу ерга бандалар оламидан олиб келдим. Сен мана шу арслонни, яъники бизнинг душманимизни ҳалок айла. Агар сен уни енгсанг, у сента Мриганкақ деган шамширни инъом этгай. Ушбу шамширнинг мўъжизакор қудрати билан сен ер юзини мусаххар этгайсан ва шоҳ бўлгайсан”.

Бу сўзларин эшитиб, Шридатт қизнинг тақлифига рози бўлди. Ўша кун ўтиб, эртасига тонгда дайтйа қизлар уни ўз шаҳарларига олиб бордилар. У ерда йигит дарғазаб арслонни ер тишлатди ва арслон тавқи лаънатдан халос бўлиб, инсон қиёфасига кирди. Бундан беҳад хурсанд бўлган арслон уни тавқи лаънатдан халос қилган ботирга ўз шамширини инъом қилди ва кўздан ғойиб бўлди. Ўша йигитнинг ҳам, асур қизларининг ҳам дилларидаги ғам-андуҳдан ном-нишон қолмади.

Шридатт эса дайтйа қизи ва унинг сингиллари билан биргаликда ер қаъридан чиқиб келган Анант аждарҳосини эсга солувчи бу фаройиб шаҳарга кириб келди.

Дайтйа қизи Шридаттга ҳар қандай заҳардан даволовчи узукни ҳадя қилди ва йигит қиз билан танҳо қолиб, юрагида унга нисбатан кучли муҳаббат туйғусини ҳис этди.

Шунда қиз айёрлик йўлига кириб, йигитга деди: “Мана бу дарёда ғул қилиб ол. Бироқ унга шўнғимоқчи бўлсанг, тимсоҳлардан сақланиш учун шамширни қўлингга олиб ол”. Шридатт хўп деди-да, дарёга шўнғиди ва бир вақтлар ўзини сувга отган жойдан Ганга қирғоғига сузиб чиқди. Ерости оламидан кўтарилиб ва шамширу узукни ўзида қолганини кўриб, Шридатт содир бўлган воқеалардан қаттиқ ҳайратга тушди ва шу билн бирга асур қизининг ҳийласи

¹ Бир тур инс-жинс.

қурбони бўлганидан қаттиқ қайғуга ботди.

Сўнг дўстларини қидириб топиш учун у уйига қараб йўл олди, бироқ ярим йўлда у дўсти Ништхуракка дуч келди. Ништхурак унинг олдига яқин келди ва салом-алик қилди, кейин эса йигит билан хилватроқ жойга борди-да, дўстини сўраб-суриштирганларига жавобан унинг яқинлари ҳақида сўзлаб берди: “Сен Ганга суви остига кириб кетганингдан кейин биз сени кўп кунлар роса қидирдик ва азбаройи қаттиқ қайғурганимиздан бошимизни танамиздан жудо қилиш даражасига бордик. Бироқ шу пайт осмондан бир овоз келди: “Йигитлар, шошма-шошарлик қилманлар, дўстингиз тирик қайтиб келади”, — шундан кейин биз мақсадимиздан қайтдик. Кейин биз отанг хузурига йўл олдик, бироқ ярим йўлда биз томон аллақандай бир одам чопиб келди-да, қуйидагиларни айтди: “Сизларнинг энди шаҳарга киришингиз дуруст бўлмас, зеро шоҳ Валлабхшакти дунёдани ўтди. Вазирлар яқдил овоз билан тахтга Викрамшактини ўтқаздилар, у эса эртасигаёқ шоҳ бўлди ва Калнемий хонадониде пайдо бўлди. “Ўғлинг Шридатт қани?” — деб сўради у газабдан титраб, Калнемий эса бундай жавоб берди: “Мен билмайман”. Шунда отанг ўғлимни яшириб қўйишган деган гумонга борди ва газаб ичида Калнемийни ўғрилардай қозиққа ўтқазिशни амр этдилар. Хотини бундан хабар топган заҳоти юраги ёрилиб кетди. Шундайин, жинояткор одамларнинг бир ёмон ишидан бошқа бир ёмон иш келиб чиқаверади. Ҳозир шу Викрамшакти ўлдириш учун Шридаттни қидириб юрибди. Сизлар Шридаттнинг дўстлари бўлганингиз боисидан маслаҳатим шу: тезроқ бу ердан қорангизни ўчириб”. Номаълум шу сўзларни айтгандан кейин Баҳушалин бошчилигидаги сенинг бешала дўстинг чуқур қайғуга ботган кўйи ўз ватанлари Ужжайн қайтиб кетишга аҳд қилдилар. Мени эса мана шу хилват жойда қолдиришди, токи мен сени учрата олишим мумкин бўлсин, эй дўстим. Энди имилламасдан тезроқ йўлга тушайлик ва дўстларимиз билан дийдор кўришайлик”.

Ништхуракнинг ҳикоясини эшитиб, Шридатт ота-онаси мотамидан бутунлай чўкиб қолди ва гўё улар учун қасос олишга онт ичгандай дам-бадам шамширга қараб-қараб кўяр эди. Сўнг ақлини пешлаб, у Ништхурак билан бирга дўстлари билан учрашгани Ужжайн шаҳрига йўл олди.

Йўлда у дўстига ўзини дарёга отанидан бошлаб нимаики савдоларни кечирган бўлса, ҳаммасини ипидан-игнасигача сўзлаб берди. Бирдан Шридаттнинг йиғлаб турган бир аёлга кўзи тушди. Аёл Малавга бораётганини, бироқ йўлдан адашиб қолганини айтди ва Шридатт унга раҳми келиб, уни ўзи билан олиб олди. Йўл бўйи таскин-тасалли бериб аёлнинг кўнглини кўтарди ва ўша кўни улар дам олгани ташландиқ бир шаҳарчага кўнишди. Ярим тунда Шридаттнинг уйқуси қочиб, кўзини очди ва не кўз билан кўрсинки, аёл Ништхуракни ўлдириб, гўштини маза қилиб тушираётгиди. Шунда йигит сапчиб ўрнидан турди-да, Мригантак номли қиличини суғуриб, аёлга ташланди, аёл ўша заҳоти даҳшатли рақшасга айланди, Шридатт жодугарни сочидан тутамлаб, чопиб ташлашга чоғланган ҳам эдики, бирдан рақшас хотин илоҳий қиёфага кириб, унга деди: “Мени ўлдирма, кўйиб юбор, эй шон-шараф шайдоси! Мен зинҳор рақшас эмасман, фақат дарвеш Каушик лаънати туфайли шундай бўлиб қолганман. Бир вақтлар бойликлар эгаси мени шу дарвеш риёзатига ҳалал бергани юборган эди, зеро Вишвамित्र Кубер хазинасини қўлга киритишга қилган эди. Бироқ мен ўз хусни таважжўхим билан уни йўлдан оздир олмадим. ва хижолатдан уни кўрқитиш ниятида мана шундай даҳшатли қиёфага кириб олгандим. Бунинг учун дарвеш мени бошлаб жазолади ва мана шундай лаънатлади: “Эй разил заифа, одамлар қотили рақшасга айланиб қол!” Сен сочимдан тутамлаганинг заҳоти унинг тавқи лаънати бўйнимдан соқит бўлиши керак эди. Шу тариқа мен малъун рақшасга айланиб, бутун шаҳар ақлини еб битирдим. Бугун эса сен туфайли ана шу қарғиш ўз кучини йўқотди. Шу боис кўнглинг нимани хоҳласа, шуни тила!”

Унинг сўзларини диққат билан тинглаб туриб, Шридатт одоб билан жавоб берди: “Дарҳол дўстимни тирилтир. Менга шундан бошқа ҳеч қандай инъом-эҳсон керакмас!” — “Тилагинг бажо бўлмай!” — деди аёл ва йигитнинг тилагини раво айлаб, кўздан ғойиб бўлди. Ништхурак эса тўрт мучаси соппа-соғ ўрнидан туриб кетди.

Тонг билан ҳайратланган ва қувнаган Шридатт дўсти билан биргаликда

йўлга тушди ва кўп ўтмай Ужжайнга етиб келди. У ерда ҳамма унинг йўлига кўзлари тўрт бўлиб қараб турарди, осмонда пайдо бўлган булутдан товус яйраб кетганидай, каттаю кичик уни узокдан кўриши билан қийқириб юборди. Ота-боболардан мерос қолган меҳмондорчилик одатига кўра Бахушалин уни ўз уйига олиб кирди ва Шридатт бошидан ўтганларини сўзлаб бериб, дўстларининг саргузашт эшитишга бўлган ташналикларини қондирди. Шу тариқа Шридатт дўстлари билан Бахушалин хонадониде яшаб қолди, дўстининг ота-оналари уларга беҳад ғамхўрликлар кўрсатди.

Кунларнинг бирида, баҳор аёмида у ва дўстлари байрам тантаналарини томоша қилгани шаҳар боғига йўл олдилар. У ерда бир нотаниш қиз билан учрашиб қолди, қиз таниқли шоҳ Бимбакнинг қизи бўлиб, у ҳам боққа томошага келган эди, жамолидан нақ баҳорнинг ўзи жилва қилиб турарди. Исми Мриганкаватий бўлган бу қиз унинг қалбини ўзига ром қилиб олди, йигитнинг катта-катта очилган кўзлари бамисоли унинг учун йигит қалбига очилган кўш дарвоза вазифасини бажарган эди. Қизнинг ҳам фавқулудда ўтли эҳтирос ила ёнган нигоҳлари дам-бадам йигитга қадалар, ошиқлар ўртасида ишқ ришталарини боғловчи узук сингари кўзга яққол ташланиб турар эди. Қиз қалин ўрмон ичига кириб кетиб, Шридатт уни кўздан йўқотди-ю, дунё кўзига қоронғи туюлиб ўзини ғоятда дилгир ҳис қила бошлади, кўзлари тиниб кетди. “Дўстим, асло умидингни узма: мен кўнглингдан нималар кечаётганини англадим. Қани юр, биз ҳам малика кетган ёққа борамиз”, — деди унга ўзгалар дилини тез англайдиган дўсти Бахушалин. Шридатт хўп деди-да, у билан бирга қизнинг изидан кетди. Бироқ шу заҳоти қаттиқ қичқириқ эшитилди ва Шридаттнинг юраги қинидан чиқаёзди: “Тамом, тамом! Маликани илон чақиб олди”. Шунда Бахушалин аёнларидан бирининг олдига борди-да, унга деди: “Дўстимнинг заҳарни қайтарувчи узуги бор, у афсунгарлик илмини сув қилиб ичиб юборган”. Аён бетўхтов Шридатт хузурига етиб келди ва етти букилиб тиз чўкди, сўнг шошиб-пишиб уни маликанинг қошига олиб борди. Шридатт қизга узукни тақди-да, пичирлаб афсун ўқиди ва малика қайта ҳаётга қайтди. Шунда одамлар уларни қуршаб олдилар-да, Шридатт ҳақиқа шарафлар ўқий бошладилар. Қизини илон чақиб олганини эшитган шоҳ Бимбак зум ўтмай унинг қошига етиб келди. Она келганидан сўнг Шридатт узукни маликада қолдириб, дўстлари билан Бахушалиннинг уйига йўл олди ва шоҳ унга инъом этган барча олтину кумушларни Бахушалиннинг отасига берди.

Шундан кейин маликани ўйлайвериб Шридатт шу қадар азоб чека бошладики, унинг дўстлари қандай чора кўришни билмай, саросимага тушиб қолишди. Шунда Шридаттга унинг узугини қайтариб бериш баҳонасида йигитнинг олдига маликанинг Бҳаваника исмли энг яқин дугонаси келди. Қиз унга деди: “Эй худонинг суйган бандаси! Дугонамнинг азми қарори шундай: шу бугундан ё унинг ҳаётини сақлаб қолган сен эри бўласан, ё у ажал билан никоҳдан ўтгай”. Бунини эшитиб, Шридатт маликанинг дугонаси, Бахушалин ва дўстлари билан маслаҳат қилди ва биргаликда улар шундай режа тузишди. Бунга кўра ҳийла ишлатиб, маликани билдирмай олиб қочиш, Ужжайндан Матхурага яширинча бориб олиш ва ўша ерда яшаб қолиш керак эди. Бу режани амалга ошириш учун ким нима иш қилиш кераклигини обдон ўйлаб кўрилгандан кейин Бҳаваника кетди.

Эртасига Бахушалин учала дўстлари ҳамроҳлигида гўё савдо ишлари билан Матхурага жўнаб кетди. Йўл бўйи пана-пана жойларга маликани қарши олиш учун учкур тулпорлардан қўйиб қўйишди.

Бу ёқда Шридатт қандайдир қизи бор бир хотинни шаробга бўқтирди-да, уларни Мриганкаватийнинг хобгоҳига олиб кирди. Сўнг Бҳаваника маликани ҳеч кимга билдирмай саройдан ташқарига олиб чиқди ва ичкарига чироқ кўтариб кириб, хобгоҳга ўт қўйди. Сарой девори тагида кутиб турган Шридатт маликани қарши олди ва биринчи бўлиб йўлга тушиши керак бўлган Бахушалинга ҳавола қилди. Бундан ташқари ҳамроҳлик қилгани дўстларидан икки кишини ва Бҳаваникани ҳам унга қўшиб юборди.

У ёқда маст хотин билан қизи саройда ёниб кетди, одамлар эса малика билан дугонаси ёниб кетибди деган хаёлга боришди. Шридатт эса,

одатдагидек, эрталаб шаҳарда юрганини кўришди.

Эртасига кечаси ўзининг севимли шамшири Мриганкакни олиб, Шридатт алақачон йўлга тушган севгилиси ортидан от қўйди. Азбаройи ташвишланганидан у тун бўйи бир нафас ҳам дам олмай узоқ йўл босди ва эрталаб тунқоровул шақилдоғини шақиллатганда Виндҳяа ўрмонига етиб келди.

Шу ерда унинг кўнгли турли бўлмағур хаёллардан ғам торта бошлади ва кўп ўтмай йўлда Бҳаваника ва дўстларининг пажмурда бир аҳволда ерда ётганига дуч келди. Кайфи учиб, Шридатт уларнинг олдига югурди ва улар бўлган воқеани сўзлаб беришди: “Бугун бир тўда отлиқ сарбозлар бизга ҳужум қилиб, бор йўғимизни талашди. Бизни бу аҳволга солгандан кейин сарбозлардан бири жон ҳолатда ўзини ураётган маликани отига ўнгарди-да, олиб қочди. Улар ҳали узоққа кетишгани йўқ, мана шу ёққа қараб от қўй — биз билан ишинг бўлмасин, энг аввал маликани кутқариш керак”.

Дўстларининг даъвати билан Шридатт шоҳ қизи ортидан шамолдай учиб кетди, бироқ дўстларини ҳам кўзи қиймай, дам-бадам ортига қараб-қараб қўярди. Кувиб-кувиб, у ниҳоят сарбозларга етиб олди, маликани олиб қочган йигит ва одатдаги малика сарбозларнинг ўртасида борарди. Бир амаллаб Шридатт ҳалиги йигитгача етиб бора олди, бироқ яхшилиқча маликани улардан озод қилишга кўзи етмади. Шунда Шридатт йигитнинг оёғидан судраб отдан туширди-да, ҳаволатиб боши билан қояга урди. Йигит тил тортмай ўлди, Шридатт иргиб унинг отига минди ва унга ғазаб билан ташланган сарбозлардан бир талайини ер тишлатди. Жони омон қолганлар қарасаларки, анов-манов ботир эмас, қўрққанларидан дуч келган томонга қочиб қолишди.

Сўнг Шридатт малика Мриганкаватийни отига мингаштириб олди-да, у билан бирга дўстлари олдига қайтиб кетди. Бироқ кўп вақт ўтмай, улар пиёда юришларига тўғри келди, чунки жангда қаттиқ жараланган от ерга гуп йиқилди-ю, жон берди. Дард устига чипқон деганларидек, қўрқув ва чарчоқдан бутунлай силласи қуриган малика Мриганкаватий “сув-сув” дер эди. Шунда Шридатт уни ўлган от ётган жойда қолдир-да, сув қидира-қидира йўлини ҳам йўқотиб қўйди. Хуллас, бу тунни йигит чакравак қушидай нолаю афгонлар билан ўтказди.

Эрталаб у от ётган жойни топди, бироқ у ерда гўзал маликадан ном-нишон йўқ эди. Шридатт ўзини бошига тоғ ағдарилгандай ҳис қилди. Қиличи Мриганкакни ерга қўйди-да, малика кўриниб қолармикан деган умидда дарахт тепасига тирмашиб чиқа бошлади.

Бу вақтда йўлдан шабар¹ қабиласининг бошлиғи ўтиб бормоқда эди. У дарахт ёнига келди ва қиличга кўзи тушиб, уни ердан олди. Шабарлар бошлиғини кўриб, ғамбода Шридатт дарахтдан тушиб келди ва унинг севгилиси ҳақида бирон дарак эшитган-эшитмаганини сўради.

“Менинг қишлоғимга бор. Менимча, ёринг ўша ёққа кетган. Мен ҳам тезда қайтиб келаман-да, қиличингни ўзинга топшираман”, — шабар сардори унга шундай деди ва сабрсизликдан ўзини қўйгани жой тополмаган Шридатт мулозимлари билан ўша қишлоққа жўнади. “Сен жуда чарчадинг, дамнингни ол”, — деб маслаҳат беришди унга мулозимлари ва уни сардорнинг хобгоҳига олиб боришди. Шридатт ўринга таппа ташлади-ю ухлаб қолди. Уйғониб қарасаки, унинг ҳар иккала оёғи занжирбанд — тақдир унинг севгилисига етишишидаги бутун саъй-ҳаракатлари йўлини қандай боғлаб қўйган бўлса, бу ҳам шундай чандилиб ётибди. Шу тариқа у севгилиси фироғида юраги ҳасрат ўтида ёна-ёна, оҳ-воҳ қила-қила сардорнинг уйида қолиб кетди — бу қандай кўргуликки, кун-кеча омад ёр бўлиб, ёри висолига етишиб турса-ю, бугун бир лаҳзанинг ўзида бу бахтидан батамом жудо бўлиб ўтирса.

Бирмунча муддат ўтиб, унинг олдига Мўчаника исмли чўри қиз келди-да, шундай деди: “Эй ботир жангчи, сени бу жаҳаннамга қай мақсад етаклаб келмиш? Ҳозир сардор иш билан алақасёққа кетди, лекин қайтиб келгандан кейин сени Чандик илоҳига қурбонлик қилиш учунгина бу ерга олиб келган, қўл-оёғингни занжирбанд этган. Сени Бҳагаватий шарафига қурбонлик қилишга мўлжаллаб қўйишган, ҳозирча сени об-овқатдан, кийим-кечакдан

¹ Тоғдаги бир қабила; ов ва илон ўйнатишда моҳир.

сира қисишмайди. Аммо сени озод қилишнинг бир йўли ҳам йўқ эмас, аммо бунинг учун сен бир нарсага рози бўлишинг керак: Мана шу шабарлар сардорининг Сундарий исмли қизи бор. У сени кўриб, севиб қолганидан нақ жинни бўлиб қолаёзди. Сен мана шу дугонамни хотинликка ол — ўлимдан кутуласан-қоласан”.

Чўри қизнинг гапи маъқул келиб, Шридатт жон сақлаб қолиш учун рози бўлди. Гандҳарвлар одатига кўра, у хуфия тарзда Сундарий билан никоҳдан ўтди, шу тариқа у ҳар тун кишанлардан озод бўлар эди. Кўп ўтмай “Сундарийнинг бўйида бўлди. Мўчаникадан бу ҳақда дарак топган она куёвига меҳр қўйиб қолди ва Шридаттнинг олдига келиб, илдоо билан сўз қотди: “Сундарийнинг отаси Шричанд ўлгудай ёвуз одам, у сени аяб ўтирмайди, болажоним, шу боис бу ердан қорангни ўчир, аммо Сундарийни эсингдан чиқарма”. Шундай дея қайнона уни озод қилиб юборди. Шридатт эса Сундарийга, отанг Шричанд кўлига тушган шамшир аслида менга қарашли, деди-да, у ерни тарк этди.

Мунгли хаёлларга ботганча у яна таниш ўрмонга келди, Мриганкаватийдан бирон дарак топишдан у умидини узмаганди. Яхши аломатлар унга эш бўла бошлади, шаҳзода ота ўлган ва хотини ғойиб бўлган жойни қидириб топди. Сал наридан унга томон пешвоз келаётган бир овчини кўриб қолди. Овчи жуда яқинига келгандан кейин ундан, оху кўзли аёлни кўрмадингми, деб сўради. “Шридатт сен эмасмисан?” — ўз навбатида овчи ундан сўради ва Шридатт оғир уҳ тортиб, “Ҳа, ўша бадбахт Шридатт мен бўламан”, — деди. Шунда овчи сўз қотиб деди: “Модомики шундай экан, гапимга кулоқ сол, дўстим, мен сенга бир бошдан сўзлаб берай. Тинмай отингни айтиб чақираётган хотинингни мен мана шу ерда учратиб қолдим. Ундан нима бўлганини сўраб-суриштирдим, таскин бердим, унга азбаройи раҳмим келганидан бечора қизни ўзим билан ўрмондан қишлоғимга олиб кетдим. Бироқ у ерда пулиндлар, қабиласидан бир қанча йигитларни кўриб, қиздан хавотир ола бошладим. Кейин мен хотинингни Матхура яқинидаги Нагстҳал қишлоғига олиб кетдим. Бу қишлоқда уни Вишвадатт деган бир кекса браҳманнинг уйида қолдирдим ва уни қимматбаҳо ёмбидек асраб-авайлашни топширдим. Хотинингдан сенинг исмингни билиб олиб, яна бу ерга қайтиб келдим. Тезда Нагстҳал қишлоғига бор-да, хотинингни қидириб топ”.

Овчининг гапларини эшитиб, Шридатт дарҳол йўлга тушди ва эртасига кечқурун Нагстҳал қишлоғига кириб келди. Вишвадаттни сўроқлаб топди, браҳман билан кўришди ва унга деди: “Овчи сизникида қолдирган хотинимни ўзимга қайтаринг”. Бунга жавобан браҳман Шридаттга деди: “Матхурада менинг олижаноб одамлар хурматини қозонган таниш браҳман дўстим бор. У шоҳ Шаурсеннинг маслаҳатчиси ва руҳий устози бўлади. Мен хотинингни шунинг ихтиёрида қолдирганман, чунки бу қишлоқ сенинг хотининг учун у қадар тинч жой ҳисобланмас эди. Матхурага тонг билан жўнайсан, ҳозир эса меникида ётиб, дамнинг олиб ол”.

Вишвадаттнинг гапларини эшитиб, Шридатт тунни шу ерда ўтказди, тонг билан эса, қайдасан Матхура, деб йўлга тушди ва ўша куниеқ Матхурага етиб келди. У қаттиқ чарчаган ва узоқ йўл юрганидан чанг-тупроққа беланган эди, шу боис шаҳар яқинида зилол сувли бир катта кўлга кўзи тушиб, унда чўмилиб олди. Чўмилаётди, у кўлнинг тагида ўғриллар қўйиб кетган кимнингдир кўйлагини кўриб қолди, кўйлакнинг бир этагига қимматбаҳо мунчоқ тугиб қўйилган эди. Бироқ мунчоқни кўрмай, Шридатт кўйлакни олди-да, севгилиси билан дийдор кўришмоқ иштиёқида Матхура шаҳрига кириб борди. Шаҳарда маҳаллий миршаблар кўйлакни таниб қолишди, ундан тугилган мунчоқни ҳам топилди. Шридаттни ўғри деб ўйлаб, уни ҳибсга олишди ва қандай тутиб олган бўлсалар, уни ўша алпозда шаҳар ҳокимига рўбарў қилишди. Миршаб шоҳни бор гапдан огоҳ қилди ва шоҳ Шридаттни қатл этишга фармон берди.

Шридаттни кўс ноғоралар гумбури остида қатлгоҳга олиб келишганида, уни хотини Мриганкаватий кўриб қолди. У жон ҳолатда ўзини уйида истиқомат қилиб турган вазири аъзам оёғи остига ташлади ва унга шундай деди: «Қагл этгани олиб кетишаётган одам менинг эрим бўлади». Вазири аъзам жаллодларни тўхтатди, шоҳдан изн сўради, Шридаттни озод қилди ва уни уйига олиб келди.

«Ахир бу отам Вигатбхайнинг акаси-ку! У мусофир юртига кетган эди, энди

эса тақдир тақозоси билан бу ерда вазири аъзам бўлибди!» — деди Шридатт амакисининг уйига келиб, уни танигач. У ўзини амакиси оёғи остига ташлади ва вазири аъзам долу ҳайрон бўлганча укасининг ўғли Шридаттни базўр таниди. Шундан кейин у жигарини бағрига босиб, бошидан ўтган савдоларни бир-бир сўрай кетди. Шридатт отасининг қатл этилганидан бошлаб неки кўрғиликлар кўрган бўлса, ҳаммасини миридан-сиригача ҳикоя қилиб берди, Вигатбхай кўзларига филт-филт ёш олиб, унга деди: «Бардам бўл, ўғлим! Менинг яқш зотидан бир ходимим бор. У менга беш минг от ва етмиш миллион олтин ҳадя қилган. Менинг ўғил фарзандим бўлмагани учун буларни сенга мерос қиламан». Шу гапларни айтиб, вазири аъзам Шридаттга ўз севиқли ёрини қайтариб берди. Беҳисоб мол-давлатга эга бўлган Шридатт тўй қилиб, юртга ош берди.

Шундан кейин Шридатт соҳибжамол Мриганкаватий билан биргаликда амакисиникида истиқомат қила бошлади. Оппоқ нилуфарлар қонталаш кўл тунлари қандай ҳаловатбахш бўлса, бу ҳам ўшандай масрур ва мағрур ҳис қилмоқда эди ўзини. Бироқ қанчалик бахтли бўлмасин, Бахушалин ва дўстлари ҳақидаги хаёл уни бир зум тарк этмас, бу оппоқ ой юзидаги қора доғлар каби дилининг бир четини ғашлаб турарди.

Бир куни амакиси аста Шридаттнинг қулоғига деди: «Ўғлим, шоҳ Шурсеннинг ёш бир қизи бор. Шоҳ амрига кўра мен қизни Авантий мамлакатига олиб боришим ва эрга беришим керак. Шу вайдан мен уни уйимга олиб келиб қўйганман, аммо уни сенга олиб берсам дейман. Унга уйлансанг, қудратинг ошади, мен ҳам сен томонда бўламан. Шунда яқин келажакда сенга маъбуда Шри ваъда қилган салтанатни қўлга киритасан».

Улар шунга келишишди, қизни ёнларига олиб, Шридатт ва амакиси ўз тарафдорлари қўшини бошчилигида юришни бошлаб юборишди. Бироқ улар Виндхйа ўрмонига етганларида уларга қароқчилар галаси ҳужум қилди ва пайконларни ёмғирдай ёғдиришди. Қароқчилар Шридатт қўшинини тор-мор келтирдилар, ярадор бўлиб ҳолдан тойган Шридаттнинг ўзини чандиб-боғлаб, ўз қишлоқларига олиб келишди, барча бойлигини тортиб олишди. Маъбуда ҳақиқа қурбонлик қилгани йигитни Чандик деган даҳшатли эҳромга келтиришди. Эҳром кўнғироқларининг бўғиқ жаранги гўё ажал бўлиб уни бағрига чорламоқда эди.

Бироқ шу Шридаттнинг унинг хотини, қишлоқ ҳокимининг қизи Сундарий кўриб қолди, у ҳам ёш ўғилчаси билан маъбудани зиёрат қилгани келган эди. У эҳромни тўлдириб турган қароқчиларни ҳайдаб юборди ва севинчидан терисига сиймай Шридатт билан биргаликда уйига қайтиб келди. Шридатт шу қишлоқ ҳукмдори бўлиб қолди, чунки Сундарийнинг отаси ўғил фарзанди бўлмаганидан қишлоқни ҳизига хатлаб берган эди. У барча тарафдорларини, шу жумладан, амакисини ҳам қароқчилар асоратидан озод қилди ва душман қўлига тушган Мриганкак деган шамширини қайтиб олди. Кейин Шридатт Шурсеннинг қизига уйланди ва қудратли шоҳга айланди.

Кўп ўтмай у ўзининг ҳар икки қайнатаси: Бимбак ва Шурсенга элчилар юборди. Қизларини жонларидан ортиқ кўрганидан уларга бу никоҳ мойдай ёқиб тушди ва ўзларининг сонсиз қўшинлари ҳамроҳлигида Шридатт ҳузурига келишди. Бу ҳақда хабар топиб, унинг ҳузурига Бахушалин ва бошқа дўстлари ҳам ташриф буюришди, барчалари ярадорликдан тузалиб чиқиб, тўрт мучалари соппа-соғайиб кетганди.

Кейин эса ўз кучларини Бимбак ва Шурсен билан бирлаштириб, қахрамон Шридатт отасининг қотилларига қарши юриш бошлади ва худди қурбонлик гулханидек, Викрамшактини ғазаб алангасида жизғанак қилиб ташлади. Баҳри муҳит билан қуршалган ерларни эгаллаб ва Мриганкаватий билан бирлашиб, Шридатт айна пайтдан бошлаб, ўзининг суякли ёри билан бахт нашидасини сура кетди.

Шундай қилиб, шоҳ, мардона қалб одамлар узоқ давом этган айрилиқ баҳри муҳитидан омон-эсон сузиб ўтиб, маваффақият қозонишди».

Шоҳ Саҳасраник Сангтак оғзидан ана шундай ривоятни тинглади. Севгилиси атрофида у бутун тун давомида хаёлан унга етишишга интилди. Тонг отганда эса Саҳасраник хотинига пешвоз чиққани отланди ва оз бўлмаса ўзининг эзгу

орзусига етишаёзди.

Бир неча кун деганда, у мурувват ила тўлган дарвеш Жамдагни масканига етиб келди, бу ерда ҳатто охулар ҳам ғоят эҳтиёткорлик ила улугвор қадам ташлар эди. У ерда уни Жамдагнининг ўзи қарши олди, унинг биргина нигоҳи бамисоли тавба-тазарру тажассумидек барча гуноҳлардан фориг қилар эди. Шоҳ уни эъзозу икром ила муборакбод қилди ва шоҳга ажойиб меҳмоннавозликлар кўрсатди. Бунга жавоб тарзида Жамдагни Саҳасраникка Мригватийни ўғилчаси билан биргаликда инъом этди ва фароғатли осойишталик ила сарафроз қилди.

Гарданларидаги дуойи бадлар соқит бўлиб, эр ва хотин ана шу тариқа висол дамларига муяссар бўлди, бир-бирларини қаттиқ соғинган кўзлари бамисоли обихаёт чашмаси янглиғ севинч ёшларига тўлди.

Шоҳ ҳам эндигина кўриб турган Удаянни бағрига босди ва бамисоли шоҳ баданидан униб чиққан бахт толалари билан чирмаб олгандек ўғлини узоқ вақтгача қўйиб юбормади.

Шундан сўнг шоҳ Саҳасраник Жамдагни билан хайр-хўш қилди, ўзи билан малика Мригватий ва Удаянни олиб, осойишта масканлари, ўз пойтахтлари сари йўл олди. Ҳатто охулар ҳам кўзларидан дув-дув ёш тўкиб, уларни мамлакат сарҳадигача кузатиб қўйишди. Йўл-йўлакай у хотинидан фироқ дамларида бошидан кечирган воқеа-ҳодисалар тафсилотини эшитиб борди, ўзи ҳам кечирган саргузаштларини ҳикоя қилиб берди. Бирмунча вақт ўтгач, уларнинг шарафига арklar ва байроқлар билан музайян этилган Каушанби шаҳрига етиб боришди. Хотини ва ўғли билан шоҳ пойтахтга кириб келди, шаҳар аҳли кўзларини катта-катта очиб қарар эдилар-у, аммо уларнинг омон-эсон қайтиб келишганига ишонмагандек сира нигоҳларини улардан узолмас эдилар.

Удаяннинг фазилатларига маҳлиё-мафтун бўлган шоҳ тезда ўғлини валиаҳд деб эълон қилди ва вазирларининг Васантак, Руманват ва Яугандҳрайан деган ўғилларини унинг малаҳатчилари қилиб тайинлади. «Бу ажойиб маслаҳатчилар ёрдамида у бутун олам устидан ҳукмронлик қилгай» — ўшанда илоҳий овоз янгради ва осмондан гуллар ёмғири ёғилди.

Шундан сўнг шоҳ салтанатнинг барча юкини ўғли зиммасига юклади, ўзи эса Мригватий билан бахт нашидасини сурди, одамзод истиқомат қиладиган оламдаги энг олий фараҳга муяссар бўлди ва ўзи ҳам доим шунга интилиб келар эди.

Бироқ кунларнинг бирида ҳаёт қувончи шоҳ кулоқлари ёнида оқ толаларни пайқаб қолди — булар хотиржамлик ва яқинлашиб келаётган кексалик дарақчилари эди, афсуски бу қувонч вақтинчалик бўлиб, тезда кўздан ғойиб бўлди. Шунда шоҳ Саҳасраник салтанатда олам бахту иқболи учун ўзининг суюкли ва фуқаропарвар ўғли Удаянни қолдирди-да, дўстлари ва суюкли хотини билан биргаликда буюк сафарга тайёргарлик кўргани қорли Ҳимолай бағрига узлатга чекинди.

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга дебоча» китобининг иккинчи долғаси ана шулардан иборат.

УЧИНЧИ ДОЛҒА

Отасидан ватслар салтанатини мерос қилиб олгач, Удаян Каушанбини доруссалтана қилиб танлади, фуқароларига нисбатан адолат ила ҳукмронлик қила бошлади. Бироқ аста-секин ҳокимият тизгинини Яугандҳрайан ва бошқа вазирлар қўлига тутқазиб бораверди, ўзи эса бутунлай роҳат-фароғатга берилди. Деярли барча вақтини шикорда ўтказар ёки бир вақтлар унга Васук илон тақдим этган жарангдор созни чалиш билан машғул бўлар эди. Худди сеҳрли афсунлардек, торлардан ёқимли куйлар билан ёввойи филларни ўйнатар, қўлга ўргатиб, ҳар жойда олиб юрар эди. Ватслар шоҳи ой рухсорли маъшуқаларининг чеҳралари акс этиб турувчи шароб нўш этар, аммо бундан унинг вазирлари чеҳрасидаги сўнгги қизиллик ҳам ғойиб бўлгандек туюларди.

Шундай бўлса-да, бир ўй Удаяннинг фикру зикрини эгаллаб олганди: «Наслу насаб ва кўркамликда менга муносиб аёл зоти йўқ. Фақат Васавдатта исмли

қизгина бундан мустасно. Унга қандай етишсам экан?»

Айни вақтда Ужжайндаги Чандмаҳасеннинг кўнглидан шундай гаплар кечарди: «Ёруғ оламда қизимга Удаядан бошқа биронта ҳам мос келадиган эркак зоти йўқ. Лекин у менинг қон душманим. Уни қандай қилиб ўзимга куёв ва вассал қилиб олсам экан? Бу ерда бир найранг ишлатиш керак бўлади. Бу шоҳ шикорни ўлгудек яхши кўради, бир ўзи ўрмонда сайр қилиб юради ва фил овлайди. Шу десам, унинг шикорга қизиқишидан фойдаланаман, алдаб асир тушираман-да, бу ерга олиб келаман. У гандҳарвлар санъатидан бохабар бўлгани боис қизимни унга шогирдликка бераман ва шунда у қизимни кўриб, беихтиёр шайдо бўлиб қолади. Худо хоҳласа, шундан кейин у менга куёв ва вассал бўлиб қолади. Уни ўзимга бўйсундиришнинг шундан бошқа усули йўқдир».

Шундай қарорга келиб, Чандмаҳасен ўйлаб қўйган ишининг бароридан келиши учун Чандик эҳромига борди ва худога нолаю таваллолар қилиб, ҳамду санолар айтиб, ундан ёрдам беришини сўради. «Эй шоҳ, ниятларинг тез орада рўёбга чиққай», — осмондан нидо келди унга.

Шунда суюнганидан терисига сизмай, Чандмаҳасен саройга қайтиб келди ва вазири Буддхатт билан биргаликда режасини яна бир марта муҳокама қилиб олди.

«Удаян номус-орли, иззат-нафси баланд одам, у фарз нималигини билмайди, атрофдагиларнинг дилу жони ва қудратли кўшинга эга, оддий воситалар, дейлик, музокаралар билан иш битмайди. Аммо барибир ҳам карнайчидан бир пуф — уриниб кўриш керак», — шоҳ ўз вазири билан шунга келишди ва Чандмаҳасен ўз элчиларидан бирига амр қилди: «Тез ватслар шоҳи ҳузурига уч ва менинг номимдан куйидагиларни айт: «Қизим, сендан гандҳарвлар санъатини ўрганишни хоҳлаб қолган. Агар сен бизга дўстона кайфиятда бўлсанг, бизни кига кел-да, қизимга сабоқ бер». Шоҳнинг амри билан элчи Каушанбига равона бўлди ва ватслар шоҳига топширилган гапларни оқизмай-томизмай етказди.

Элчининг кўпол гапини эшитиб, Удаян вазири Яугандҳрайанни бир четга тортиб сўради: «Нега бундай таклиф билан мурожаат этишидан унинг мақсади нима экан?» Шоҳнинг бу сўзларига доно ва сарой ишларида тахт шаънини қаттиқ туриб ҳимоя қилувчи вазир Яугандҳрайан ўз хожасига қараб шундай жавоб айтди: «Сенинг аҳмоқона хатти-ҳаракатларинг худди чирмовуқдай ер юзи бўйлаб говлаб кетган: бу, улуг шоҳ, ўша феъл-атворингнинг аччиқ ва шафқатсиз мевасидир. Зеро, сени ўз иштиёқу ҳой-ҳаваслари қулига айланган бир нусха деб ўйлаган Чандмаҳасен ўзининг соҳибжамол қизи воситасида сени тузоққа туширмоқчи, асир олмоқчи ва тумшуғингдан ип ўтказиб олмоқчи бўлаяпти, холос. Шу боис тезда зарарли айшу ишратлардан воз кеч! Ахир иллатларга ботган шоҳ тузоққа тушган фил сингари душман кўлига осонгина тушиши ҳеч кимга сир эмас-ку».

Вазирининг гапларини эшитиб туриб, ақлу заковатда ягона ватслар шоҳи Чандмаҳасенга шахсий чопарини юборди ва куйидагиларни айтишни топширди: «Агар ростдан ҳам қизинг менга шогирд тушишни истар экан, унда уни ҳузуримга юбор!» Шундан сўнг ватслар шоҳи ўз маслаҳатчиларига қараб деди: «Мен юришга отланяпман, Чандмаҳасенни асир оламан-да, уни бу ерга олиб келаман». Бунга вазири аъзам Яугандҳрайан шундай деди: «Бўлмайдиган ишга кўл урма, шоҳим. Чандмаҳасен — қудратли шоҳ, у сендан анча-мунча кучли. Йўқ демасанг, эй олампаноҳ, мен сенга у ҳақда билганларимни сўзлаб берай:

ШОҲ ЧАНДМАҲАСЕН ҲИКОЯСИ

Ер юзида Ужжайн деган бир шаҳар бор. Бу шаҳар — коинотнинг гултожи. Сарой деворларининг чарақлашидан Амравтий хижолатга тушади. Ундаги «Маҳокал» қадамжосида Олий ҳукмрон Ҳар истиқомат қилади, шу билан у Кайлас тоғидаги ўз масканини ҳам қўлдан қўймас эди.

Шу шаҳарда ердаги ҳукмдорларнинг энг биринчиси Маҳендрварман тахт сўрар эди ва унинг отасидан қош-кўзни олгандай ўхшаш Жайсен исмли ўгли бор эди. Шу Жайсен Маҳасен деган ўғил кўрди, ўғли паҳлавон қўлларига бас

келадиган паҳлавон йўқ, одамлар уни шоҳлар фили дер эди. Бир куни Маҳасен салтанат ташвишларига ботиб ўтириб, шундай хаёлни дилидан кечирди: «Кудратимга яраша белимда муносиб шамширим йўқ, наслимга яраша зоти улуғ хотиним йўқ». Шундай ўйлар билан шоҳ Чанди эхромига борди ва туз ҳам тотмай, маъбудага ҳамду санолар айтиб, у ерда узоқ қолиб кетди. Сўнгра у баданидан бир неча бўлак гўшт кесди-да, муқаддас оловга ташлаб, қурбонлиқ расмини адо этди. Шунда унинг кўз ўнгида Чанди намоён бўлди-да, унга шундай деди: «Мен сендан розиман. Қўлимдан мана бу беқиёс шамширни ол; унинг ғайритабиий қудрати билан сен душмалардан ҳаргиз енгилмагайсен. Хотинликка эса асур Ангракнинг Ангравтий деган қизини оласан, ҳар учала оламда ундан ўтадиган соҳибжамол йўқ. Бу ерда сен адо этган даҳшатли қурбонликдан эсдалик сифатида эса бугундан бошлаб сенинг исминг Чандмаҳасен бўлади».

Шу гапларни айтиб ва унга шамширни топшириб, маъбуда ғойиб бўлди, хоҳиши рўёбга чиққан шоҳнинг эса кўзи мошдек очилди. Мана бу шамшир ва филлар шоҳи, қутурган Надгири, эй хожам, бамисоли Шакрнинг Айроват филига ўхшаб, шоҳнинг икки аъло хазинаси бўлиб қолди.

Шундай хазиналарга эгалигидан мамнун шоҳ Чандмаҳасен бир куни шикор қилгани қалин ўрмонга борди. Ўрмонда у баҳайбат ва даҳшатли қобонни кўриб қолди — баданидан совуқ тер чиқиб, дунё кўзига қоронғи туюлиб кетди. Шоҳнинг ҳатто энг ўткир пайконлари ҳам қобонни яралай олмади ва қобон шоҳнинг жанг аравасини абжағини чиқариб қочиб қолди ва тоғнинг тор дарасига кириб кўздан яширинди. Дарғазаб Чандмаҳасен аравани ташлаб, йиртқич изидан тушди ва қўлида биргина ёй билан ҳалиги дарага кириб борди. Узоқ юриб, охири бир катта ва гўзал шаҳарга дуч келди ва ҳайратдан ёқа ушлаганча сал наридаги бир катта кўл қирғоғига бориб ўтирди. Шу аснода унинг яқинидан юзлаб аёллар ҳамроҳлигида ҳар қандай мустаҳкам юракни бир зарбадаёқ тилка-пора қилиб ташлайдиган муҳаббат пайкони янглиг қандайдир қиз ўтиб кетаверди. Қиз гўё бемисл муҳаббат обиҳаёти уфуриб турган нигоҳлари ила зарб бериб, шоҳнинг оёғини осмондан келтирди ва унга яқин келиб сўради: «Кимсан, ҳой яхши одам ва бу ерга нега келдинг?» Жавобан шоҳ қизга бўлган воқеани ҳикоя қилиб берди. Қиз тинглаб турди-да, бирдан юраги эзилиб, қизарган кўзларидан ёш маржонлари тизилиб чиқа бошлади. «Кимсан ва нега йиғлаяпсан?» — деб сўради шоҳ ўз навбатида. Ишқ тангриси амрига итоатгўй қиз унга шундай деб жавоб берди: «Сен ортидан эргашиб келган ҳалиги қобон, эй шоҳ, Анграк исмли дайтйа бўлади, унинг қизи эса мен бўламан — Ангравтий. Бадани олмосдан ҳам қаттиқ отам уларнинг саройларидан ҳозиргина сен кўрган юз нафар хотинни ўғирлаб келдилар ва менга чўри қилиб топширдилар. Менинг йиғлаганим сабаби эса мана бундай. Ёмон қарғиш отамни қудратли асурга, рақшасга айлантириб қўйди. Сени учратиб қолиб шафқат қилганларининг боиси шундаки, отам қаттиқ чанқаган ва чарчаган эдилар. Ҳозир улар қобон қиёфасини ечиб ташлаб, ҳордиқ чиқаряптилар, уйғонганларидан кейин эса сенга шикаст етказмай қўймайдилар. Афсуски, сени қутқариб қолишимга асло кўзим етмаяпти ва шу боисдан ҳам кўзимдан дув-дув ёш тўкаяпман, сенга қаттиқ ичим ачияпти». Шоҳ Ангравтийнинг гапларини тинглаб турди-да, унга қараб деди: «Агар менга раҳминг келаётган бўлса, мен нима десам, шуни қил. Отанг уйғонганда унинг олдига бор-да, хўнграб йиғлай бошла. Шунда у сендан бу янглиг куйишинг сабабини, албатта, сўрайди. Бунга жавобан сен шундай дейсан: «Сизни кимдир ўлдиргудек бўлса, менинг ҳолим не кечади? Мана шунга йиғлаяпман». Агар шундай қилсанг, сен ҳам, мен ҳам бахтли бўламиз». Ангравтий унга ҳаммасини айтганингдек дўндираман деб сўз берди. Шоҳни бир пана жойга яшириб қўйди-да, гарчи кўнгли ёмон нарсани сезиб, гаш тортиб турса-да, асур қизи ухлаб ётган отасининг олдига борди. Ота уйғонгач, қиз хўнг-хўнг йиғлай бошлади. Шунда дайтйа сўради: «Нега йиғлаяпсан?» — «Сизни биров ўлдириб қўйса, менинг ҳолим нима кечади?» — деб жавоб берди қиз мунгли овозда. Бунга ота кулиб қўйди-да, шундай жавоб берди: «Мени ким ҳам ўлдир оларди? Ахир аъзойи баданим олмосдан-ку. Фақат чап қўлимда бир нозик жойим бор, аммо уни камоним ҳимоя қилиб туради». Дайтйа қизига ана шу тариқа тасалли берар экан, панада турган

шоҳ ҳамма гапни эшитиб олди.

Кўп ўтмай дайта ўрнидан турди, гусл қилди ва тангри Ҳар номига индамай ибодат қила бошлади. Шу заҳоти шоҳ пайдо бўлди, камонини таранг тортиб, унинг қаршисига ўқдай учиб борди-да, жангга чорлади. У эса ўша-ўша сукут сақлаганча, «бирпас сабр қил» дегандек чап қўлини юқорига кўтариб, ишора қилди. Бироқ шоҳ ҳеч ўйлаб-нетиб ўтирмай пайкон узиб, унинг нозик қўлини яралади. Қудратли асур Анграк ҳеч ким билмайдиган жойидан ўқ еб, даҳшатли овозда дод солди-да, гумбурлаб ерга қулади. Ҳаёт билан видолашар экан, у шу сўзларни айтди: «Агар кимки мени чанқаб турган вақтимда жонимдан жудо этсаю ҳар йили соямга келиб сифиниб турмаса, унинг беш вазири дунёдан ўтгай». Шундай деб дайта жон берди, шоҳ эса унинг қизи Ангравтийни олиб, Ужжайнга қайтди.

У ерда Чандмаҳасен Ангравтийга уйланди ва ундан икки ўғил кўрди. Улардан бирита Гўпалак деб, иккинчисига Палак деб исм қўйди, уларнинг дунёга келиши муносабати билан эса Индр шарафига байрам қилиб берди. Шунда мамнун бўлган маъбуд Васав шоҳнинг тушига кирди ва унга деди: «Менинг марҳаматим билан сен ер юзида мисли йўқ қизга эга бўласан». Қарангки, у айтгандай бирмунча муддат ўтиб, худо унга одам қиёфасида яратилган ойдек бир соҳибжамол қиз берди.

«Бу қиз шундай ўғил фарзанд кўрадики, у Муҳаббат тангрисининг тажассуми ва видйадҳарлар салтанатининг ҳукмдори бўлгай», — бола туғилаётганда осмондан ана шундай овозлар янгради. Қиз унга Васав муруввати ила ато этилгани учун шоҳ уни Васавдатта деб атади. Ҳозиргача у турмушга чиқмай ота уйида ўтирибди, бу бамисоли Лакшмийнинг тангрилар келиб баҳри муҳитни чайқатмагунларича сув ости ўлкасида қолиб кетганини эслатарди.

Шоҳ Чандмаҳасен ана шундай қудратли шоҳ эди, ҳақиқатан ҳам уни ҳеч ким енголмас эди, бунинг устига унинг салтанати ҳеч кимнинг қадами етмайдиган ерларда жойлашганди.

Лекин яна бир гапимга қулоқ сол, эй шоҳ. Чандмаҳасен аллақачонлардан буён сенга қизини бермоқчи бўлиб юрибди, унинг бу нияти тагида бошқа гап бор — у сенинг устингдан узил-кесил тантана қилмоқчи. Бироқ шундай бўлса-да, барибир бориб-бориб Васавдатта сенга хотин бўлса, ажаб эмас.

Уша заҳотиёқ ватслар шоҳи юрагини Васавдатта ўғирлаб олганини ҳис этди.

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга дебоча»нинг учинчи долғаси ана шулардан иборат.

ТҮРТИНЧИ ДОЛҒА

Шундай қилиб, ватслар мамлакатининг элчиси шоҳ Чандмаҳасен ҳузурида ҳозир бўлиб, ўз хожасининг жавобини унга етказди. Элчининг гапларига қулоқ солиб турди-да, Чандмаҳамен ўйлаб қолди: «Ҳа, ватсларнинг димоғи шишган ҳукмдори бу ерга қадам ранжида қилмаслиги аниқ. Унга қизимни шундоқлигича юборишим эса одамлик шаънимга тўғри келмайди. Шунинг учун Удаянни асирга олиб, ҳийла-найранг билан бўйин эгдиришим керак». Шуларни ўйлаб ва вазирлари билан кенгаш қилиб туриб шоҳ худди ўзининг Надгири филидан бир туки ҳам бошқача бўлмаган улкан сунъий фил ясашни буюрди. Шоҳнинг амри билан шу фил ичига жангчилар жойлаштирилди-да, Виндҳя ўрмонига олиб бориб қўйилди.

У ерда Удаян хизматида бўлган ва фил овини жонидан яхши кўрадиган айғоқчилар бунга узоқданоқ пайқаб қолишди. Улар бетўхтов шоҳ қошига югуриб боришди-да, воқеадан уни воқиф этишди: «Эй худо ярлақанган ҳукмдор, Виндҳя ўрмонида аллақандай фил айлланиб юрибди. Бу ёруғ оламда филни кундуз чироқ ёқиб, топиб бўлмайди. Унинг улканлиги шунчаликки, худди ўрмонда учи осмонга етадиган тоғ чўққиси юрганга ўхшайди». Айғоқчиларнинг хабарини эшитиб, ватслар шоҳи суонганидан уларга юз минг танга инъом этди. «Агар Надгирининг рақиби филларнинг бу Индрини қўлга ололсам, Чандмаҳасенни тор-мор қилишим ҳеч гап бўлмай қолади», кўнглидан ўтказди шоҳ. — Шунда у қизи Васавдаттани менга хотинликка

беришга мажбур бўлади». Шундай хаёллар билан шоҳ тунни ўтказди-да, эртаси тонгла филни тутиш иштиёқда вазирларининг огоҳлантиришларига ҳам қарамай, айғоқчиларга йўл кўрсатиб беришни буюрди ва Виндхйа ўрмонига йўл олди. Мунажжимларнинг юлдузлар ҳолати яхши эмаслиги, қизга эга бўлиш у ёқда турсин, қайтанга ўзи асир тушиб қолиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантириб айтган башоратларига ҳам қулоқ солмади.

Виндхйа ўрмонига етгач, ватслар шоҳи филни чўчитиб юборишдан эҳтиёт бўлиб, қўшинига шу ерда қолишни буюрди. Ўзи эса ёлғиз айғоқчилари билан ёқимли куй таратувчи чолғусини олиб, қоп-қора ўрмон ичига кириб кетди, ўрмон ҳам унинг қайсарлиги каби ҳад-чегарасиз эди. Филнинг Виндхйа тоғининг жанубий ёнбағрида юрганини кўришди ва узоқдан уни шоҳга кўрсатишди. Филни тутишга ҳаракат қилиб, шоҳ бир ўзи қўлидаги удда жудаям ёқимли бир куйни чалганча аста-секин унга яқинлаша бошлади.

Кечкурун қош қорайиб қолганидан ва боз устига чолғудан чиқаётган куйга азбаройи ўзи кўпроқ маҳлиё бўлганидан шоҳ қаршисида ясама фил турганини пайқамади ҳам. Фил ҳам мусиқадан роҳат қилаётгандай қулоқларини кўтариб ва лапанглатиб, гоҳ шоҳга яқин келар, гоҳ ундан узоқлашиб, тобора ўрмон ичкарасига олиб кетарди. Бир вақт филнинг қорнидан қуролланган жангчилар сакраб-сакраб тушдилар-да, ватслар ҳукмдорини ҳар тарафдан қуршаб олдилар. Уларни кўриб, шоҳ газаб билан ханжарини суғурди, бироқ қаршисидаги жангчилар билан жанг қилиб турганида, орқада яшириниб турганлари келиб уни қўлга олишди. Бу жангчиларнинг ишораси билан ёрдамга бошқа жангчилар етиб келди ва барчалари биргаликда ватслар шоҳини шоҳ Чандмаҳасен хузурига олиб боришди. Чандмаҳасен Удаянга пешвоз чиқди, уни гоятда иззат-икромлар билан қарши олди ва у билан биргаликда Ужжайн шаҳрига равона бўлди.

У ерда ватслар шоҳини шаҳарликлар қарши олишди, у уларга кўзларга қувонч бағишловчи, аммо номуссизлик доғи билан булганган ойга ўхшаб кўринди. Кейин шаҳар аҳли бир жойга жам бўлди ва Удаян энди қатл этилади деган фикрда унинг шавкатига ҳурмат юзасидан шундай қарорга келди: шоҳ ўзини ўзи ўлдир қолсин. Бироқ Чандмаҳасен ўз фуқароларига ватслар шоҳини қатл этмоқчи эмаслигини, балки у билан сулҳ тузиш ниятида эканлигини эълон қилди ва шу билан уларнинг ташвишига чек қўйди. Шундан сўнг у Удаянга Васавдатга гандарҳвлар санъатини ўргатишни топширди ва унга қараб шундай деди: «Эй шоҳ, қизимга гандарҳвлар санъатини ўргатсанг, бахтинг баркамол бўлмай, ёмон хаёлларни миянгдан чиқариб ташла». Ҳақиқатан ҳам ватслар шоҳи бу қизни кўрди-ю, юраги азбаройи муҳаббат ҳиссидан жўш уриб, бошига тушган ғам-андухлар беиз йўқолди. Қиз ҳам кўз ва қалби билан Удаянга интилгани-интилган эди, аммо агар ҳаё унинг кўзларини яширишга мажбур этганда ҳам юрагини ким тўхтатиб қола оларди?

Шундай қилиб, Васавдатга кўшиқ ўргатиб, ундан бир зум кўзини олмай ўтирганча ватслар шоҳи Ужжайннинг мусиқа саройида истиқомат қила бошлади. Унинг тиззасида соҳир наволар таратувчи уд чолғуси ётар, юрагидан эса анво кўшиқлар оҳанги қайнаб чиқар, онгу шуури эса Васавдатнинг яқинлигидан бениҳоят хузурланмоқда эди. Гарчанд Удаян тутқин бўлса-да, Васавдатта уни бамисоли Лакшмий маъбудасидек ҳимоя қилар ва Удаянга сажда қилишдан ўзга ҳеч қандай ташвиши ҳам йўқ эди.

Бу орада ватслар шоҳининг аркони давлати Каушанбига қайтди, шоҳларининг асир тушиб қолганидан хабар топган фуқаро галаёнга келди. Удаянни азбаройи яхши кўришганидан фуқаролар газабининг чеки йўқ эди ва бир овоздан Ужжайн устига юриш қилишга азму қарор этдилар.

«Қудратли Чандмаҳасенни куч билан эгиб бўлмайди, бундан ташқари бу ватслар шоҳи ҳаётини хатар остига қўйиши мумкин. Шу боисдан очиқдан-очиқ ҳужумга ўтишимиз мақбул эмас, ақл билан иш кўришга уриниб кўришимиз керак», — Руманват фуқаролар газаб алангасини ана шундай сўзлар билан босди. Халқнинг тинчиганини ва унга ишонганини кўриб, доно Яугандҳрайан Руманватга ва бошқа вазирларга қарата деди: «Сизлар ҳаммангиз шу ерда қолинглар ва ҳар лаҳзада хушёр туринглар. Салтанатни муҳофаза қилинглар ва керакли дақиқаларда матонат кўрсатинглар, мен эса

Васантак билан бирга йўлга отланаман. Ақл ёрдамида ватслар шоҳини озод қиламан ва унга заррача зиён-заҳмат етказмасдан бу ерга олиб келаман. Энг хатарли дақиқаларда ҳам ақлини йўқотмаган одам чинакам доно саналади. Бунинг устига мен афсун-дуолар билан кўринмас бўлиб қолиш фазилатига эгаман, девор орасидан ўта оламан, кишанларни парчалай оламан. Булар барчаси менга асқотиши мумкин». Шу сўзларни айтиб ва халқни Руманват ихтиёрига топшириб, Яугандҳрайан Васантак билан биргаликда Каушанбидан чиқиб кетди. Кўп ўтмай, улар бепоён Виндҳйа ўрмониغا етиб келишди, Яугандҳрайаннинг ақлу заковатига, доноликка қанчалик бой, сирли режалари қанчалик махфий бўлса, ушбу ўрмон ҳам турли йиртқичлару парранда-даррандаларга шунчалик сероб, томонлари номаълум ва машъум эди. У ерда Яугандҳрайан пулинд қабиласи бошлигининг уйига келиб қолди. Бошлиқнинг исми Пулиндак бўлиб, ватслар шоҳининг дўсти эди ва Виндҳйа тоғининг бир нишаб жойида истиқомат қиларди. У Пулиндакдан катта кўшин тўплашни, Удаяни шу йўлдан қайтариб олиб кетаётганида кўриқлаб туришини илтимос қилди.

Сўнг Васантак билан йўлда давом этиб, Яугандҳрайан бирмунча муддатдан кейин Ужжайн яқинидаги Шива эҳромига қарашли бир шмашон — ўлик куйдирилладиган жойга етиб келди. Шмашонга кириб, у ерда ажал ҳиди анқиб турган веталларни кўрди, улар зимистон кўйида дуч келган жойда кезиниб юрар, дафн гулханларидан кўтарилаётган аччиқ тутундан уларни ажратиб олиш кийин эди.

Шу лаҳзада Яугандҳрайанни кўрганидан боши осмонга етиб, Йогешвар исмли браҳмаракшас унинг олдига яқин келди-да, унга дўстона муносабат таклифини билдирди. У Яугандҳрайанга сеҳру жоду сирларини ўргатди, бунинг ёрдамида Яугандҳрайан дарҳол қиёфасини ўзгартирди, бошида битта ҳам сочи йўқ, букри, тасқара бир қарияга айланди, эғнидаги кийими шу қадар беўхшов эдики, кўрган ордам қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборарди. Кейин ўша сеҳр-жоду билан Яугандҳрайан Васантакнинг ҳам ташқи кўринишини ўзгартириб қўйди. Васантакнинг қорни кажавадай бўлиб шишиб чиқди, устидаги томирлар бўртиб ўйноқларди, башарасига одам боласи қараб бўлмасди, оғзидан сўйлоқ тишлари иршайиб чиқиб турарди.

Сўнг Яугандҳрайан Васантакни олдинга — сарой дарвозаси томон йўллади, ортидан эса бошқача қиёфада ўзи Ужжайн шаҳрига кириб борди. Бола-бақралар куршовида рақс тушиб ва кўшиқ айтганча ҳаммани ҳайратда қолдириб, у ҳам шоҳ саройи томон йўл олди. У ерда у ўзининг башараси ва қилиқлари билан шоҳ ҳарамидидаги канизакларни ҳайратга солди ва унинг ҳақидаги миш-мишлар Васавдатнинг ҳам қулоғига бориб етди. Қиз ўша заҳоти чўрасини юбориб, уни муסיқа саройига бошқаб келишни буюрди — ахир ёшликда ўйин-кулгудан бошқа қандай ташвиш бўларди!

Муסיқа саройига кириб келиб, телбаларча кийиниб олган Яугандҳрайан шод ва қувноқ ўтирган ватслар шоҳига кўзи тушди-ю, кўзлари ёшга тўлди. У шоҳга сирли имо қилди ва шоҳ ўз вазири аъзамининг ишорасини англади. Шунда сеҳр-жоду ишлатиб, Яугандҳрайан Васавдатта ва чўрилари кўзига кўринмайдиган бўлиб олди. Фақат шоҳгина уни кўриб турарди, қолганлар эса ҳайрон бўлиб бир-бирдан сўрарди: «Анови жинни дарров қасққа ғойиб бўлди?» Атрофдагиларнинг дам-бадам шундай деяётганини эшитиб, ватслар шоҳи билдики, Яугандҳрайан сеҳр-жоду ишлатаётти ва Васавдаттага қараб деди: «Қизгина, бориб Сарасватий шарафига ибодат қилиш учун зарур нарсаларни бу ерга олиб кел». Васавдатта «хўп» деди-да, дугоналари билан биргаликда у ердан кетди.

Шунда Яугандҳрайан одоб билан ватслар шоҳи олдига келди-да, унга кишанларни парчалайдиган дуоларни айтди, кейин уdda сеҳрли куйлар чалишни ҳам ўргатиб қўйди, бу эса Васавдаттани ўзига итоатли қилишга ёрдам бериши керак эди. Кейин шоҳга шундай деди: «Эй олампаноҳ, бу ерга мен билан бирга Васавдатта ҳам келган, уни ҳам таниб олишимиз кийин, лекин у сарой дарвозаси олдида қолган. Ўша браҳман ёнингизда бўлишига ҳаракат қилинг. Сиз Васавдаттани тамоман измингиздан чиқмайдиган қилиб олганингиздан кейин у ёғига нима қилиш кераклигини айтаман, ҳозирча сизга омад тилаб қоламан, хайр!»

Шундай деб Яугандхрайан шошиб чиқиб кетди, ўша аснода ибодат учун керакли ашқол-дашқолларни кўтариб, Васавдатга келди. Дарвоза олдида бир браҳман турибди. «Икки бор туғилганларга туҳфа тариқасида Сарасватий шарафига маросим ўтказиш учун уни ерга чорла!» Васавдатта «хўп» деди-да, ўзининг тасқаралиги билан одамни иргантирадиган даражада хунук Васантакни олиб ичкарига киришини буюрди. Саройга кириб, ваболар шоҳини кўрган Васантак аламидан йиғлаб юборди. Бундан сир очилиб қолишидан кўрққанидан шоҳ браҳманга қараб деди: «Ҳой браҳман! Йиғлама! Мен сени бу тасқара башарадан халос қиламан. Кел, бундоқ ёнимга ўлтир!» — «Сиз жуда ҳам бағри кенг, худо берган одамсиз», — деди Васантак жавобан. Браҳманнинг қиёфаси ўзгарганини кўриб, Удаян кулиб юборди. Буни пайқаган ва Удаяннинг фикрини англаган Васантак ҳам жилмайиб қўйди, бундан унинг бадбашара турқи баттар хунуклашиб кетди. Шунда унинг кулганида бешбаттар тасқаралашганини кўриб, Васавдатнинг ҳам шайтони келиб, кула бошлади.

Бир вақт қиз ҳазиллашиб, Васантакдан сўради: «Ҳой браҳман, айт-чи, сенинг қўлингдан нималар келади?» Браҳман жавоб берди: «Мен турли ривоятлар айтиб беришни биламан». — «Унда бизга биронта ҳикоя айтиб бер», — илтимос қилди Васавдатта. Хуллас, шоҳ қизининг илтимосини бажариш учун Васантак унга кулгили, ғалати ва завқли бир ҳикояни сўзлаб берди.

ЛҲҲАЖАНҒҲ ҲИКОЯСИ

«Ер юзида Матхура деган бир шаҳар бор — у манфур Кансниг ватани бўлади. Унда Рупаника деган бир фоҳиша аёл яшарди. Унинг кекса онаси Макарданштра унга қўшмачилик қиларди ва фоҳишанинг ишваларига мафтун бўлган ёшлар нигоҳида у бошдан-оёқ оғу бўлиб кўринарди. Бир куни ибодат вақтида фоҳишалик бурчини адо этиш учун ибодатхонага йўл олган Рупаника узоқдан бир эркакни кўриб қолди. Унинг нигоҳига тушган бу тақдир ярлақанган банда аёл қалбига шундай гулгула солдики, фоҳиша ҳатто онаси берган барча ўгиту насиҳатларни унутиб юборди. Шунда у бир чўрисига қараб деди: «Илтимос, анови одамнинг олдига боргин-да, бугун фалончининг уйига келар экансиз, де». — «Хўп бўлади», — деб жавоб берди унга чўри ва бориб, бекач нима деб тайинлаган бўлса, бекаму кўст адо этди. Киши эса бир оз ўйланиб турди-да, чўрига деди: «Менинг исмим Лўҳажанғ, мен браҳманман, камхарж одамман. Даргоҳи фақат бадавлат одамларга очиқ бўлган Рупаника уйига боришга менга йўл бўлсин?» — «Бекачимга сенинг пулинг керак эмас», — деб жавоб берди чўри ва Лўҳажанғ унинг илтимосини ерда қолдирмасликка сўз берди.

Чўрисидан ҳалиги одамнинг рози бўлганини эшитиб, Рупаника уйига қайтиб келди-да, икки кўзи йўлда, сабрсизлик билан уни кута бошлади. Кўп ўтмай Лўҳажанғ келди. Уни кўриб, қўшмачи Макарданштра ўйлади: «Бу ерга қаердан келиб қолди, тавба!» Суюниб кетган Рупаника эса кишини иззату ҳурмат билан қарши олди ва бўйнидан кучоқлаб, гул-гул яшнаганча хобгоҳига олиб кирди. Лўҳажанғнинг кўркамлиги ва фозиллигига бутунлай мафтун қолган Рупаника агар у бўлмаганда дунёга келгани бир пул кўриниб кетиши турган гап эди. Шундан кейин Лўҳажанғ унинг уйида қанча хоҳласа шунча қолиб кетадиган бўлиб қолди, Рупаника эса бошқа эркаклар билан учрашишни бас қилди.

Буни кўриб, Рупаниканинг онаси Макарданштра фоҳишалар мажбуриятини миридан-сиригача билганидан жуда хафа эди ва бир куни қизи билан ёлғиз қолганида унга деди: «Сен бу қашшоқнинг жуда нимасига учасан? Ўзинг билган фоҳишалар қашшоқ одамдан кўра ўлик билан ётишни афзал кўрадилар. Бунинг устига севги билан фоҳишалик осмон билан ерча фарқ қилади-ку! Ё бу эсингдан чиқдими? Севгига мубтало бўлган фоҳиша эрталабки шафақдай жуда тез сўнади. Фоҳиша дегани фақат пул учун худди яллачилардай ўзини минг муқомга солиши керак. Бу қашшоқни йўқот, ўзингни хароб қилма». Онасининг бу гапига Рупаника жаҳл билан шундай жавоб қайтарди: «Нега ундай дейсиз? Ахир мен

уни жонимдан яхши кўраман. Бусиз ҳам пулим ошиб-тошиб ётибди. Бошқа менга бунақа гап қилманг!» Буни эшитиб, ханг-манг бўлиб қолган Макарданштра Лўҳажангҳни ҳайдаб юборишнинг бошқа усулини ўйлай бошлади.

Бир куни у йўлда ортидан қўлида қилич тутган мулозимларини эргаштирганча бир камбағал рожпут келаётганини кўриб қолди. Югуриб унга пешвоз чиқди-да, уни бир четга тортиб деди: «Уйимни ишратпараст бир қашшоқ, фоҳиш одам эгаллаб олган. Ҳозироқ уйимга юр-да, ўша одамни бир амаллаб чиқариб юбор. Эвазига қизимни сенга бераман».

«Яхши, — деди рожпут ва унинг уйига кирди. Бу пайтда Рупаника эҳромда, Лўҳажангҳ эса аллақасққа чиқиб кетганди. Бироқ кўп ўтмай у қайтиб келди, ҳали ҳеч гапдан хабари йўқ, шунда рожпутнинг мулозимлари шартга унга ташланишди-да, оёқлари билан тепкилаб, қўлларига тушган нарса билан савалай кетишди, шўрликнинг соғ жойи қолмади. Кейин уни одам ахлати тўпланадиган хандаққа улоқтиришди ва Лўҳажангҳ у ердан бир амаллаб чиқиб олди-да, қочиб қолди.

Рупаника эса уйга қайтиб келиб, бор гапдан воқиф бўлгач, қаттиқ қайғуга ботди, унинг қайғуга ботганини кўриб, рожпут қандай келган бўлса, шундай кетишга мажбур бўлди.

У ёқда Лўҳажангҳ қўшмачи хотиннинг макрига чидолмай, ёруғ дунёдан этак силкиб, қадамжолар зиёратига йўл олди, зеро севиклиси билан айро тушганидан шундан ўзга чораси ҳам қолмаганди.

Юраги қўшмачи хотин қилиқларидан ўт бўлиб ёнар, баданини эса жазирама иссиқ жазилатарди, шу боис ўрмонга кирди-да, соя-салқин бир жой қидира бошлади. Анчагача кўнгилдагидай жой учрамади. Бир вақт кўзи бир фил мурдасига тушди, унинг орқадаги катта тешигидан шоқоллар кириб, ичидаги бор нарсаларни еб битирган, филдан эса қуруқ теригина қолган эди, холос. Лўҳажангҳ ҳам орқа тешикдан филнинг ичига кирди-да, азбаройи чарчаганидан тезда ухлаб қолди, тешикдан кирган шамол унинг баданини ёқимли елпир эди.

Бироқ кўп ўтмай аллақасқдан қоп-қора булутлар келиб осмонни қоплади-ю, челақлаб ёмғир қуя бошлади. Ёмғирдан фил териси тараңлашиб, тешик беркилиб қолди, иккинчи лаҳзада тери ётган йўлдан қучли тошқин оқиб кела бошлади. Тошқин терини оқзиб кетди ва уни Ганг дарёсига итқитди, дарёда оқиб юриб-юриб, тери очиқ денгизга чиқиб кетди. У ерда Гаруда наслидан бўлган бир қуш фил терисини кўриб қолди. Ичи гўштга тўла бўлса керак деб ўйлади-да, қуш пастга иниб тушди ва уни чангалида кўтариб, нариги қирғоққа олиб бориб ташлади. У ерда қуш тумшуғи билан чўқилаб терини тешди ва ичида одам борлигини кўриб, дарҳол учиб кетди.

Шу орада қўшнинг ҳақи билан пат-пат қанот қоқишидан Лўҳажангҳ уйғониб кетди ва қуш чўқилаб еган тирқишдан ташқарига чиқиб олди. Узини денгизнинг нариги қирғоғида турганини кўриб, у қаттиқ ҳайратга тушди ва гарчи уйғоқ бўлса-да, бари унга тушдай кўринмоқда эди. Бироқ сал нарида икки даҳшатли рақшас турганини кўрди-ю, юраги тарс ёрилаёзди, лекин рақшасларнинг ўзлари унга хавотир билан қараб турар ва яқин келгани юраклари бетламаётганди. Гап шундаки, Рамнинг уларни ер тишлатгани ҳали эсларидан чиққани йўқ эди ва Рам сингари баҳри муҳитнинг нариги томонидан сузиб ўтган одамни кўриб, юраклари така-пука бўлиб кетмоқда эди. Шериги билан маслаҳатлашиб, рақшаслардан бири шоҳ Вибҳишан ҳузурига йўл олди ва унга бўлган воқеани айтиб берди. Шоҳ Вибҳишан бир вақтлар Рамнинг қудратини ўз кўзи билан кўрган эди ва шу боисдан ҳам юртига одам зоти қадам қўйганидан хавотирга тушиб, рақшасга қараб деди: «Менга қара, азизим, ўша одамнинг олдига бор-да, дўстона тарзда унга айт, марҳамат қилиб, уйимизга қадам ранжиди қилсин». — «Яхши», жавоб берди унга рақшас ва Лўҳажангҳнинг олдига қайтиб борди, кўрққанидан титраб-қақшаб унга ўз шоҳининг илтимосини етказди. Браҳман Лўҳажангҳ рози бўлди ва ўзини хотиржам кўрсатишга ҳаракат қилиб, рақшас билан бирга Ланка шаҳрига келди. Шаҳар кўчаларидан ўтиб борар экан, у олтидан қад кўтарган осмонўпар биноларни кўриб, ҳайратдан оғзи очилиб қолди. Кейин эса шоҳ саройига етиб келди ва Вабҳишан билан кўришди. Шоҳ уни дўстона қарши олди ва жавобига дуоли сўзларни эшитиб, сўради: «Ҳой браҳман, бизнинг мамлакатимизга қандай келиб қолдинг?»

Бунга жавобан айёр Лўҳажангх шундай деди: «Мен браҳманман, исмим Лўҳажангх, Матхура шаҳрида яшайман. Бир камбағал одам эдим, эҳромга бордим-да, Нараян сиймоси қаршисида ибодат қилдим, ҳар қандай емак-ичмакдан парҳез қилиб, баданимни тозаладим. Бир куни тушимга илоҳ Ҳари кирди-да, «Бор, Вибҳишаннинг олдига, унинг менга ихлоси ғоят баланд, эвазига сенга беҳисоб бойлик беради», — деди. «Мен қаердаю, Вибҳишан қаерда? — дедим мен ва ҳукмдор яна менга деди: «Йўлга туш, Вибҳишанни бугуноқ кўришга муяссар бўлгайсан!» Ҳукмдор шу гапларни айтиб бўлар-бўлмас уйғониб кетдим ва ўзимни баҳри муҳитнинг нариги томонида, яъни бу ерда кўрдим. Бошқа ҳеч нарса билмайман мен».

Лўҳажангх гапларини эшитиб ва Ланкага етиб келиш ниҳоятда оғирлигини билиб, Вибҳишан ўйлаб қолди: «Дарҳақиқат, агар худо ёрдам бермаганида у бу ерга келомасди». Лўҳажангхни одамхўр рақшаслар қўлига топширмаслик учун у браҳманга қараб деди: «Сен шу ерда қол, мен сенга беҳад бойлик бераман». У бир рақшасни сал нарида жойлашган Сварнмул тоғига жўнатди ва унга ўша ёқдан Гаруд наслидан бўлган бир ёш куш келтиришни буюрди. Кушни у бутунлай Лўҳажангх ихтиёрига топширди ва шуни миниб юравер, қачондир Матхурага қайтиб кетишни қўнглинг тусаб қолса, шунда учиб кетаверасан, деди. Кушни миниб, Лўҳажангх Ланкани роса айланди ва аҳён-аҳёнда Вибҳишаннинг олдига тушиб, меҳмон бўлиб турди.

Бир куни у қизиқсиниб, рақшасларнинг шоҳидан сўради: «Нега Ланканинг ерлари ҳамма жойда ёғочдан?» Бунга жавобан Вибҳишан шундай воқеани сўзлаб берди: «Агар сен шу насага қизиқётган бўлсанг, браҳман, гапимга қулоқ сол. Бир замонлар Кашйапнинг ўғли Гаруд ўз онасини наг қабиласи асоратидан қутқаришга азму қарор қилди, улар қўлига онаси бир қасам туфайли тушиб қолган эди. Онасини пул эвазига озод қилиш ниятида у вужудига чексиз куч бахш этадиган таомга муҳтож эди ва бу арзини отасига баён этди. Жавобига отаси шундай деди: «Баҳри муҳитда, ўғлим, ана шундай тубан шаклда дунёга келиш қарғишига сазовор бўлган улкан фил ва тошбақа яшайди. Бор, сенга ўшаларнинг гўшти куч беради». Шунда Гаруд баҳри муҳитга йўл олди, ҳар иккала жониворни тутиб олди ва уларни ейиш учун улкан калпврикш деган дарахт шоҳига қўниб олди. Бирдан оғирликни кўтаролмай шох синиб кетди ва у пастда риёзатга муккадан кетган балақхиллар устига қулаб тушишдан хавотирланиб, Гаруд уни тумшугида тутиб қолди. Кейин шохни кўтариб учди-да, бир сахро жойга олиб бориб ташлади. Ана шу шох устидан Ланка шаҳри бунёд топган. Унинг ери ёғочданлиги шундан».

Вибҳишаннинг бу ҳикоясини эшитиб, Лўҳажангх мамнуният билан бош ирғаб қўйди.

Кейин Лўҳажангх Матхурага кетмоқчи бўлганида Вибҳишан унга кўплаб дуру жаҳоҳирлар инъом қилди. Матхурада маскун бўлган тангри Ҳарига эътиқоди боис у яна нилуфар, чўқмор, чиганоқ ва чарх ҳам тортиқ қилди — бу нарсаларнинг барчаси олтиндан ясалган эди. Тухфаларни олиб, Лўҳажангх Вибҳишан совға қилган куш устига ўтириб, бирваракайига юз минг йўжан масофани учиб ўтишга қодир эди. Куш осмонга кўтарилди ва баҳри муҳит осмонидан ҳеч бир қийинчиликсиз учиб ўтиб, Матхурага етиб борди.

Куш шаҳар атрофидаги бир ташландиқ боққа бориб қўнди, бойликларни боғнинг бир хилват жойига яширди-да, кушни боғлаб қўйди. Кейин у бозорга борди ва қимматбаҳо тошлардан бирини сотди, пулига кийим-кечак, хушбўй тутатқилар, озик-овқат ва бошқа майда-чуйдалар харид қилди. Боққа қайтиб келиб, у овқатланиб олди ва кушни ҳам овқатлантирди, сотиб олган янги кийимларини кийди, ўзига хушбўй моддалардан суртди, гуллар ва турли қимматбаҳо тошлар билан оро берди. Тун чўккач, кушга ўлтирди-да, ўзи билан чиганоқ, чўқмор, чархни олиб, Рупаниканинг уйига равона бўлди. Таниш жойни кўриб, у кушни баланд ҳавода тўхтатди ва бу пайтда бир ўзи ёлғиз ўлтирган маҳбубаси диққатини тортиш учун ғалати овоз чиқарди. Бу товўшни эшитиб, Рупаника уйдаң чиқди ва тунги осмонда худди Нароян сингари қимматбаҳо тошларга безаниб ялт-юлт қилганча кимдир парвоз қилиб турганини кўрди.

«Мен — Тангри Ҳариман ва мен сени деб келдим, — деди у жувонга ва жувон унга таъзим бажо айлаб деди: «Тангрининг марҳаматидан бошим осмонга етгай». Шунда Лўҳажангх қушдан тушди ва уни боғлаб қўйиб, маҳбубаси билан унинг хобгоҳига кирди. У ерда ишқ лаззатидан баҳраманд бўлиб, Лўҳажангх бирмунча муддатдан кейин ташқарига чиқди, яна қушга ўлтирди-да, ҳавога кўтарилди.

«Мен — илоҳаман, Вишнунинг ёриман, оддий одамлар билан гаплашмаслигим керак», — шундай фикрлар билан Рупаника эрталаб уйқудан кўз очди ва сукут сақлашга қарор қилди. «Хўш, қизим, нега бунақа ўзингни галати тутяпсан?» — сўради шунда онаси Макарданштра. Сўрайвериб сира ҳол-жонига қўймагач, Рупаника онаси билан ўрталарига парда тортишни буюриб, тунда бўлган воқеани ҳикоя қилиб берди. Унинг гапларини эшитиб, қўшмачи она аввалига турли шубҳаларга борди, бироқ кўп ўтмай тунда қушни миниб олган Лўҳажангхнинг ўзини кўриб қолди. Эрталаб қўшмачи Макарданштра парда ортида турган қизининг олдига борди-да, хокисорлик билан ундан илтимос қилиб деди: «Худонинг муруввати билан, қизим, сен ёруғ оламда маъбуда рутбасига муяссар бўлмишсан. Мен сенга она бўламан, шу боис бир қиздан лозим бўлганчалик менга илтифот кўргаз. Худо хайрингни берсин, мен учун ундан тилагилки, мана шу кекса вужудим билан фалакка парвоз қилай». Рупаника онасига майли деб жавоб қилди ва унинг тилагини яна бир туни учиб келган сохта Вишну — Лўҳажангхга баён этди.

Бунга жавобан тангри либосидаги Лўҳажангх маъшуқасига деди: «Онанг — гирт аҳмоқ аёл, у очикдан-очик осмонга олиб боришга арзимаёйди. Бироқ ҳар ойнинг ўн биринчи куни тонгида осмон дарвозаси очилади ва биринчи бўлиб ундан Шамбух аёнларидан кўплаб ганлар ўтади. Онанг ана шулар орасида ўтиб олиши мумкин, башартики у ҳам ўша ганлардек кўринишга кириб ололса. Бунинг учун унинг сочини устарада қиртишлаб оласан, фақат қоқ миясида беш тутамгина соч қолдирасан, бўйнига одам бош суяклари шодасини тақиб қўясан, бир биқинига қурум сургасан, иккинчи биқинига қизил бўёқ. Эгнида битта ҳам кийим қолмасин — ечиб ташласин. У бутунлай ганларга ўхшагандан кейин мен уни осонлик билан осмонга олиб кетаман».

Шундай деб, Лўҳажангх Рупаника билан бир оз суҳбатлашиб ўлтирди-да, кейин кетди.

Эрталаб Рупаника онасини худди айтилганидай қилиб «ясантирди» ва яна бир бор вужуди билан осмон ҳақидаги орзуларга берилди. Кечқурун яна Лўҳажангх учиб келганида Рупаника онасини унинг ихтиёрига топширди. Лўҳажангх қуш устига чиқди, қип-яланғоч, тасқарау тараққос ҳолда қўшмачи хотинни ёнига ўтқазди. Ва у билан бирга шиддат билан кўкка кўтарилди. Осмонда парвоз қилиб кетишар экан, йигит бир эҳром олдидаги баланд устунни кўрди, устун учига бир чарх ўрнатилган эди. Шунда у қўшмачи хотинни устун учига ўтқазиб қўйди, энди у фақат чархдан ушлаб жон сақлаб тура олар эди, холос. Аҳмоқ хотин у ерда қора қилмишлари учун ажр тимсоли сифатида кўтарилиб турарди. «Сен шу ерда бирпас ўтира тур, мен унғача ерга нозил бўлиб, марҳаматим билан сарафроз қилиб келай», — шундай деди-да, Лўҳажангх кўздан ғойиб бўлди.

Бирмунча муддат ўтиб, у бу тунни эҳром олдида ухламай ўтқазиб, байрам бошланишини кутгани келган одамларни кўрди ва осмондан туриб садо берди: «Ҳой одамлар, бугуннинг ўзидаёқ мана шу жойда осмони фалакдан ҳамма нарсанинг ғоратгари бўлмиш Маъбуда Вабо нозил бўлғусидир, шу боис тангри Ҳаридан паноҳ истанг». Ҳавода шу сўзлар жаранглаганда у ерда тўпланган бутун Матхура аҳолиси даҳшатдан худога зору таваллолар қилганча мусибатдан омон сақла деб бараварига дуолар ўқий бошлади. Лўҳажангх эса осмондан тушиб келиб, эгнидаги тангри либосини ечиб ташлади-да, ҳеч кимга билдирмай, оломон орасига кириб кетди, аммо у ҳаммани бирдек кузатиб турарди.

«Нега тангри бунчалик ҳаяллаб қолди экан, осмони фалакка қачон етаман?» — деб ўйларди устун учига қолиб кетган қўшмачи хотин. Шунда чархдан тутиб туришга ортиқ мажоли қолмагандай туюлиб кетди-ю, ўтакаси ёрилиб дод сола бошлади: «Вой-дод! Йиқилаяпман!»

Эҳром ҳовлисида тўпланган халойиқ эса унинг овозини эшитиб, Маъбуда Вабо йиқилиб тушаяпти деб ўйлади. Шунда одамлар ҳаяжон ичида қичқира бошлашди: «Йиқилма, йиқилма, маъбуда!»

Вабонинг йиқилиб тушишидан қўрқиб кетган Матхура аҳолиси бу тунни бир амаллаб ўтказди. Эрталаб эса барчалари шоҳ бошчилигида устун учиди ўтирган қўшмачи хотинни кўришди, хотин кулгили бир аҳволда бўлса ҳам барибир танишди. Шунда ҳаммаларининг қўркувлари тарқаб, қаҳ-қаҳ уриб кула бошлашди.

Воқеадан дарак топиб, Рупаника ҳам шу ерга келди. Устун учиди ўлтирган онасини кўриб уятдан ер ёрилмади, ерга кириб кетмади. Келганларнинг ёрдамида у онасини тезроқ тушириб олишга ёрдам берди. Кейин ҳамма қўшмачи хотиндан нима бўлганини суриштира кетди ва у бўлган гапларни битта қўймай айтиб берди.

Шоҳ, браҳман ва савдогарлар барчаси бир овоздан шундай тўхтама келишдики, бу ғалати ишда ҳеч қандай сеҳр-пехр йўқ ва жар солиб эълон қилдилар: «Кўплаб ошиқ-маъшуқларни алдаган бу аёл устидан кулган одам олдинга чиқсин, биз унинг бошига фаҳр тожини тантанавор кийдиргаймиз».

Буни эшитиб Лўҳажангх дарҳол чиқиб келди ва сўраб-суриштирганларга бўлган воқеаларни бошидан охиригача битта қўймай ҳикоя қилиб берди. Кейин худога сакла деб Вибҳишан берган чиганок, чарх ва бошқа совғаларни олиб келди, буни кўриб халойиқ денгиздай гувиллар эди. Кейин Матхура аҳолиси зудлик билан унинг бошига ҳурмат тожини кийдирди, Рупаникани эса шоҳ амри билан ўз эркига қўйиб қўйишди.

Ҳалиги қимматбаҳо тошлар Лўҳажангхга беҳисоб бойлик келтирди, қўшмачи хотин эса қилмиши учун бошлаб жазоланди. Узи маҳбубаси васлига етишиб, ўшандан буён Матхурада егани олдида, емагани кетида умргузаронлик қилмоқда».

Тутқун Удаян ёнида ўлтириб, Васавдатта бошқа қиёфадаги Васантак оғзидан бу ривоятни тинглаб роса ҳузур қилди.

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга дебоча» китобининг тўртинчи долғаси ана шулардан иборат.

БЕШИНЧИ ДОЛҒА

Аста-секин Васавдатта ватслар ҳукмдорига кўпроқ майл қўя бошлади ва кўнгли отасидан совиб бораверди. Шунда Яугандҳрайан бошқа одамларга кўринмайдиган бўлиб, яна Удаян ҳузурига борди. Хилватда, фақат биргина Васантак борлигида у шоҳга деди: «Шоҳим, Чандмаҳасен сени алдаб асирга туширди. У сенга қизини бермоқчи ва кейингина иззат-икром билан озод қилмоқчи. Лекин биз қизни ўзимиз ўғирлайлик-да, кейин қочиб яширинайлик. Фақат шу йўл билангина биз унинг попугини пасайтира оламыз ва одамларнинг бизни номардликда айблаб қилган маломатларидан қутуламиз».

Шоҳим, малика Васавдаттанинг отаси совға қилган Бҳадраватий деган урғочи фили бор. У шу қадар кучлики, Надгиридан бошқа бирон фил унга бас келолмайди, ҳатто у ҳам ҳасади келиб, у билан олишувга чиқишдан бош тартади. Ана шу урғочи филнинг шу ерда Ашадҳак исмли филбони бор; мен унга кўп пул берганман ва у чизган чизигимиздан чиқмайди. Ана шу филни мин-да, қўлингга қурол олиб, тунда ҳеч кимга билдирмасдан Васавдатта билан қочиб қол. Тўғри, саройда филлар пири яшайди, у филларнинг ҳар бир ҳаракати ва қичқириғи маъносини тушунади. У ҳеч нарсани билмаслиги учун уни шаробга бўқтириш керак. Мен эса дўстим Пулиндакка бораман-да, йўлингни кўриқлашини илтимос қиламан.

Шу сўзларни айтиб, Яугандҳрайан кетди, ватслар шоҳи эса нима қилиш кераклигини хотирасига жойлаб олди. Унинг олдида Васавдатта келганида, шоҳ унга яна бор гапни очиб солди ва унга Яугандҳрайан айтган гапларни битта қўймай сўзлаб берди. Қиз ҳаммасига рози бўлди ва унга фил сайрига тайёргарлик кўришни амр этди. Кейин гўё қурбонлик йўлини адо қилгандайин у шароб улашиб чиқди ва барча филбонлару уларнинг бошлиғини ғирт маст қилиб ташлади.

Мана, кеч ҳам кирди, осмонни булут қоплаб, чақмоқ чақиб, момақалдироқ гумбурлай бошлади. Ашадҳак ҳамма нарсани шай қилиб, филларни олиб келди. Ургочи филни қозикдан бўшатишлари ҳамон у одатдагидек қичқириб юборди ва филлар қичқирғини тушунадиган филбонлар бошлиғи унинг овозини эшитиб қолди. «Бугун олтмиш уч йўжан йўл юраман» — ургочи фил шундай деяпти», — гудранди у сўзларни тутила-тутила талаффуз қилганча. Бироқ қаттиқ кайф қилганидан фикрлашга сира қурби етмаётганди, қолган филбонлар эса азбаройи кайфнинг зўридан бошлиқнинг нима деяётганини англашгани ҳам йўқ.

Уёқда Яугандҳрайан ўргатган сеҳр-жоду билан ватслар шоҳи кишанлардан озод бўлди. Кейин уд чолғусини олди, унга деб Васавдатта келтирган қуролни олди ва Васантак билан бирга фил устига чиқди. Кейин сирдан огоҳ бўлган дугонаси Канчан билан Васавдатта ҳам филга минди; бешинчи ҳамроҳ филбон эди.

Тун чўкканда шоҳ шаҳар деворидаги ёввойи фил ўйган ёриқлар орқали Ужжайндан чиқиб кетди. Бу жойни Вирабх ва Талбхат деган икки жангчи кўриқларди, иккаласи ҳам шоҳ фарзандлари эди. Ватслар шоҳи уларни ўлдирди, кейин эса фил устида ёнгинасида севиклиси ўтирганидан хурсанд бўлиб, Ашадҳакка, ҳайда, деб амр қилди ва олға юриб кетдилар.

Шу орада Ужжайндаги шаҳар кўриқчилари девор ёнида кўриқчиларнинг ўлдириб кетилганини кўриб, нақ юраклари ёрилаёзди ва туннинг ўзидаёқ бу ҳақда шоҳга хабар қилишди. Чандмаҳасен нима гаплигини аниқлашни буюрди ва кўп ўтмай шу нарса маълум бўлдики, Васавдаттани олиб, ватслар шоҳи қочиб кетибди. Шаҳарда тўс-тўполон кўтарилди ва шаҳзода Палак Надгири филига минди-да, Удаян ортидан қувиб кетди. У қочқоларга етиб олган эди, ватслар ҳукмдори пайконлар ёмғири билан унинг йўлини тўсди, ургочи филни кўриб Надгири у билан яккама-якка олишувга киришиб кетди. Палак билан изма-из у ерга Гўпалак ҳам етиб келди, бироқ у акасини жангни давом эттиришдан тўхтатиб қолди, зеро Палак фақат отасининг сўзларинигина эшитганди, Гўпалак эса унинг кўнглидаги гапларни идрок этишга қодир эди.

Шундан кейин ватслар шоҳи яна йўлга тушди. У кетиб борар экан, аста-секин тонг бўзара бошлади. Қоқ тушгача у Виндҳя тоғига етиб борганида олтмиш уч йўжан йўл босган ургочи фил чанқай бошлади. Шоҳ хотини билан унинг устидан тушди, фил сув ичиб олди ва бирмунча муддат ўтар-ўтмас, худди сувда бир нима бордай, фил жон берди-қўйди. Фам-қайғуга ботган шоҳ Удаян ва Васавдатта бирдан ғайб овозини эшитди: «Ҳой шоҳ, мен Майавати исмли видйадҳар аёли бўламан, аммо қарғиш туфайли узоқ йиллардан бери фил қиёфасида юрибман. Бугун, эй ватслар шоҳи, мен сенга ҳалол хизмат қилдим, бироқ сендан туғиладиган ўғил фарзандингга бундан ҳам аълороқ хизмат қилгумдир. Хотининг Васавдатта ҳам оддий одамлардан эмас. У тангрилар қавмидан, уни эса шафқатсиз бир каромат ерга олиб тушган».

Шундан кейин шоҳ ўзида йўқ хурсанд бўлиб, келганидан дўсти Пулиндакни бохабар қилиш учун Васантакни Виндҳя чўққисига йўллади. Ўзи эса хотини билан бирга яёв йўлда давом этди. Бироқ бахтга қарши йўлда уларга қароқчилар ҳужум қилди. Қўлида тутган ягона пайкони билан ватслар шоҳи Васавдаттанинг кўз ўнгиде бир юз бешта қарроқчини асфаласофилинга жўнатади. Бу орада эса Яугандҳрайан ва Васантак ҳамроҳлигида дўсти Пулиндак ҳам етиб келди. Бҳиллар шоҳи қароқчиларни ҳайдаб юбоди. Ватслар шоҳига чуқур таъзим бажо этди ва уни севили ёри билан биргаликда ўз пойтахтига олиб кетди. Шу тунни улар пойтахтда ўтказишди, йўл ҳордиғини чиқаришди, айниқса, Удаян билан Васавдаттанинг оёқлари тоғ сўкмоқларида ёмон қавариб кетган эди.

Эрталаб ватслар шоҳи ҳузурда унинг саркардаси Руманват ҳозир бўлди, бирмунча муддат олдин Яугандҳрайан янгиликлар ҳақидаги пайғомлар билан унга хабарчи жўнатган эди. У олиб келган қўшин ҳамма жойни тўлдириб турарди, бундан Виндҳя тоғи биринчи марта одамзодга тор келиб қолганди. Мана шу қўшин ҳимоysi остида ватслар ҳукмдори Ужжайндан не хабар келаркин дея ўрмон мамлакатига таҳаммул қилиб қолди.

Сал вақт ўтар-ўтмас ўрмонга Ужжайндан Яугандҳрайаннинг бир савдогар дўсти келди ва шоҳга деди: «Эй худо ярлақаган банда, сенинг куёв бўлишингдан

Чандмаҳасен мамнун. У сенга ўзининг хос кўриқчисини юбормиш. Аммо у йўлда бир жойда кўниб қолди, мен эса яшириқча ва ундан кейин йўлга чиққан бўлсам ҳам ҳамма гапни мендан билиб олмоғинг учун биринчи бўлиб етиб келдим».

Бу хабарни эшитиб, ватслар шоҳининг оғзи қулоғига етди ва бу янгиликни Васавдатга етказиш учун ошиқди, Васавдатта ҳам ундан кам хурсанд бўлмади. Гарчи у ҳам қариндош-уруғларини қаттиқ соғинган бўлса-да, тезроқ тўй маросимларини ўтказишга шошмоқда эди, бундан у ҳам уялмоқда, ҳам сабр косаси тўлмоқда эди. Шунда ўзини чалғитиш мақсадида ёнида турган Васантакка қараб деди: «Менга биронта ривоят айтиб берсанг-чи». Васантак солдадилларча итоатгўйлик билан унга дилида эрига садоқатни кучайтиришга ёрдам берадиган бир доно ҳикояни сўзлаб берди:

ГУҲСЕН ВА ДЕВАСМИТА ҲИКОЯСИ

«Бу ёруғ жаҳонда Тамрлипти деган бир шаҳар бўлар ва унда Дҳандатт деган жудаям бадавлат бир одам яшарди. Худо уни зурриёддан қисган эди, бир куни бир гала браҳманни хузурига чорлади-да, қаршиларида таъзим қилиб, шундай деди: «Шундай қилинги, тез орада мен фарзандли бўлай». Бунга жавобан браҳманлар шундай дейишди: «Бу унча қийин эмас, агар ведаларда битилган қонун-қоидаларга риоя қилса, ҳар қандай икки бор туғилганлар ёруғ оламда истақларига етмай қолмайди». Шундайн, бир вақтлар бир шоҳ яшаб ўтганди, ҳарамда бир юз бешта хотини бўлишига қарамай, фарзандсиз эди. Шунда зурриёт кўриш учун у қурбонлиқ расмини адо этди ва худо унга Шанту исмли ўғил берди, қолган хотинларининг кўзига бола янги пайдо бўлган ҳилолдай кўриниб кетди. Бир куни бола тўрт оёқлаб эмақлай бошлаганда унинг сонидан чумоли тишлаб олди ва кўрққанидан бола чинқириб йиғлай бошлади. Ҳарамда тўс-тўполон бўлиб кетди, қий-чув, дод-фарёд авжга чиқди, ҳатто умрида овозини кўтариб гапирмаган шоҳ ҳам «Болам! Ўғлим!» деб қичқириб юборди. Сал ўтиб, бола тинчланди, чумоли бартараф этилди, шоҳ эса якка фарзанд бўлиши ёмон экан, бошинг ташвиш-тахликадан чиқмас экан, деб ич-этини ей бошлади. Кўп фарзандим бўлишнинг бирон иложи йўқмикан?! — деб сўради у азбаройи ташвишга ботганча браҳманлардан. Улар шундай деб жавоб беришди: «Ҳа, шоҳим, бунинг иложи бор: ўғлингизни ўлдирасиз, унинг жасадини муқаддас оловда қурбонлиқ келтирасиз. Қурбонлигингиз ҳидини сезган хотинларингиз ҳомиладор бўлишади». Буни эшитиб, шоҳ худди шундай қилди ҳам, шоҳнинг нечта хотини бўлса, шунча ўғиллик бўлди.

Агар қурбонлиқ келтирсак, бу ҳам сенинг фарзандли бўлишингга ёрдам берамиз».

Дҳандаттга шу гапни айтиб ва ундан дурустгина инъон-эҳсонлар олиб, браҳманлар қурбонлиқ расмини адо этишди ва ўша савдогар ўғил фарзандли бўлди.

Ўғилга Гуҳсен деб исм қўйишди, у кундан кун ўтиб, вояга ета бошлади ва отаси Дҳандатт унга муносиб қайлиқ қидиришга тушди. Кўп ўтмай савдо ишлари баҳонаси билан, аслида ўғлига қайлиқ топиш ниятида, ота ўғлини ёнига олди-да, мусофир юртига равона бўлди. У ерда Дҳандатт Дҳармгупт деган бир зодагон савдогарнинг Девасмити деган қизига оғиз солди. Бироқ қизини жонидан яхши кўрадиган Дҳармгупт Тамрлипти шаҳри жуда узоқлик қилади деган баҳона билан қизини беришга рози бўлмади.

Бироқ Девасмита Гуҳсенни кўрганида юраги унга боғланди-қўйди ва қариндош-уруғлари ҳам кўзига кўринмай, йигит билан кетишга аҳд қилди. Дугонаси орқали Гуҳсен билан тил бириктириб, севгилисию унинг отаси билан биргаликда тун чоғи киндик қони тўкилган диёрни тарк этди.

Тамрлиптига келиб, улар никоҳдан ўтишди ва эр-хотиннинг юраклари ўзаро муҳаббат ришталари билан бир умрга боғланди.

Орадан бирмунча вақт ўтиб, Гуҳсеннинг отаси бандаликни бажо келтирди ва қариндош-уруғлар Гуҳсеннинг омадини синаб кўргани Катаҳ мамлакатига боришга тезлай бошладилар. Бироқ унинг хотини Девасмита у ёқда эрим бошқа аёлга илакишиб қолиши мумкин деган хавотир билан бу таклифга рози бўлмади.

Хотини қаршилиқ кўрсатгани, қариндош-уруғлари эса, аксинча, ундаётганларини кўриб, ҳар доим бир сўзли ва ўз бурчига содиқ Гуҳсен нима қилишини билмай боши қотди. Шунда у Шива эҳромига борди ва тўғри йўлни худо кўрсатади, деган умидда рўза тутиб, тангри ҳаққига тоат-ибодатлар ила машғул бўлди. У билан бирга Девасмита ҳам шундай расм-русмларни адо этди. Шундан кейин икковининг ҳам тушига Шива кирди. Тангри уларга бир жуфт қизил нилуфар тутқазди-да, шундай деди: «Ҳар бирингиз қўлингизга биттадан нилуфарни олинг. Борди-ю, айрилиқ чоғида икковингиздан бирингиз ёрингизга хиёнат қилгудек бўлсангиз, наригингизнинг қўлидаги нилуфар қуриб қолади».

Буни эшитиб, эр-хотин уйғониб кетди ва гўё бир-бирининг юрагини алмашгандай қўлларида биттадан нилуфар турганини кўришди. Сўнг Гуҳсен нилуфарни олиб, йўлга тушди, Девасмита эса икки кўзини нилуфардан узмай уйда қолди.

Гуҳсен тезгина Катаҳ мамлакатига етиб келди-да, у ерда қимматбаҳо тошлар олди-сотгиси билан шуғуллана бошлади. Тўрт нафар савдогар ўғли унинг қўлида ҳеч сўлимайдиган нилуфар гули тутиб туришини кўриб ҳайрон бўлишди. Бир баҳона билан уни уйларига чақаришди-да, ўткир шаробга тўйдириб, ундан нилуфар қиссасини суриштиришди. У эса кайфи ошиб қолганидан ҳамма гапни гапириб берди. Тўрттала савдогарвачча Гуҳсеннинг ҳали бу юртда узоқ қолишини яхши биларди ва ўзаро маслаҳатлашиб, бу ярамастар шунчаки қизиқ учун унинг хотинини йўлдан уришга уриниб кўрмоқчи бўлишди. Вақтни ганимат билиб улар Тампрлипти шаҳрига йўл олишди.

У ерда муддаоларига етиш учун улар будда ибодатхонасида истиқомат қилувчи Йўтқарандика исмли бир роҳибга рўбарў бўлишди ва унга ошкора шундай дейишди: «Муҳтарама роҳиба, агар бизнинг муддаомизга етишувимизга ёрдам берсанг, биз сенга кўп пул берамиз». Хотин жавоб берди: «Сухсурдай-сухсурдай йигитлар экансиз, ҳойнаҳой, бу ердаги аёллардан бирини қўлга олмоқчига ўхшайсизлар. Майли, сизларга ёрдам берганим бўлсин. Менга эса пулингиз керак эмас: менинг Сиддҳикарий деган шогирд қизим бор, у ақлу фаросатда ягона, унинг марҳамати билан ҳад-ҳисобсиз бойликка эга бўлганман». «Шогирдингиз марҳамати билан шунча бойликка қандай эга бўлдингиз?» — деб сўрашди савдогарваччалар ундан. Жавобига роҳиба шундай деди: «Агар билмоқчи бўлсаларингиз, болаларим, қулоқ солинг, мен айтиб берай».

СИДДҲИКАРИЙ ҲИКОЯСИ

Қадим-қадим замонларда шимол ёқдан бу ерга бир савдогар келиб қолган эди. Ташқи кўринишини ўзгартириб, шогирд қизим у келиб кўнган уйга борди ва ёлғон-яшиқлар ишлатиб, унинг хизматига кириб олди. Савдогарнинг роса ишончини қозониб олгандан кейин қиз унинг уйида сақлаётган ҳамма олтинларини ўғирлади-да, тонг чоғи ҳеч кимга билдирмай чиқиб кетди. Қўлга тушиб қолишдан кўрқиб, у тезлик билан шаҳарни тарк этди. Уни қўлида ноғора тутган бир домб¹ пайқаб қолиб, тунаш учун қизнинг изидан тушди. Улкан бир дарахтга яқинлашганда қиз қарасаки, домб жуда яқин келиб қолибди. Шунда айёр Сиддҳикарий қайгуга ботиб деди: «Бугун эрим билан уришиб қолдим, ўзимни ўлдиргани уйдан қочиб чиқдим. Шу боис, ҳой инсофли одам, илтимос, менга сиртмоқ ясаб бер». — «Ўзини осиб қўя қолсин, бу хотинни ўлдириб, менга зарур келибдими?» кўнглидан ўтказди домб ва дарахтга бир дор қуриб берди. Шунда Сиддҳикарий соддадиллик билан домбдан сўради: «Қандай қилиб осилади бунга? Мен билмайман, ўзинг кўрсат». Домб оёқлари остига ногорасини қўйиб, устига чиқди-да, сиртмоққа бўйинини солиб деди: «Мана шунақа қилиб осилади». Шунда Сиддҳикарий ўйлаб-нетиб ўтирмай, ноғорани бир тепиб учуриб юборди-ю, домб дорга осилиб жон берди.

Бу орада Сиддҳикарий олтинларини ўғирлаб чиққан савдогар унинг изидан тушиб, бу ергача етиб келди ва узоқдан қизнинг дарахт тагида турганини кўрди. Қиз ҳам уни кўриб қолди ва савдогар яқинлашиб келавериши билан аста дарахт устига чиқди-да, барглари қалин бир шох орасига кириб яширинди.

¹ М а ш ш о қ — яллачилар тоифаси.

Савдогар қароллари билан келди-да, дорда осилиб турган домбни кўрди, холос, Сиддҳикарийдан эса ном-нишон йўқ эди. «Дарахтга чиқиб кетмаганмикан?» — деди савдогар ва қароллардан бири дарҳол юқорига интилди. «Мен сени азалдан яхши кўриб юрардим, бу ерга чиқишинг ҳам бежиз эмас-да. Мана бу олтинлар, жонгинам, энди сеники. Мен билан айшингни сурсангчи», — шивирлаб деди қаролга Сиддҳикарий, кейин нодон қаролни маҳкам кучоқлаб, лабларидан чўлп-чўлп ўпа бошлади ва тилини фарч тишлаб узиб олди. Азбаройи оғриқнинг зўридан қарол дарахтдан гурсиллаб йиқилиб тушди, у нуқул «лалла-лалла-лалла» деган ҳеч ким тушунмайдиган сўзларни валдирарди, холос.

Буни кўриб савдогарнинг капалаги учиб кетди, қаролимни жин-пин чалди деган хаёлга борди-да, ҳамроҳлари билан уйга жуфтакни ростлаб қолди. Ҳалол Сиддҳикарий эса (у ҳам ановилардан кам кўрққани йўқ!) аста дарахтдан тушди-да, у ҳам олтинларни олиб уйига қайтди. Кўрдингизми, шогирд қизим қанақа, унинг миясидан товонигача ақл! Шу қизнинг шарофати билан, болаларим, ўзим хон, кўланкам майдон!»

Савдогарваччаларга шу ҳикояни айтиб бериб, роҳиба уларни ҳозиргина кириб келган шогирд қизи билан таништирди ва кейин сўради: «Энди менга ростини айтинглар: у хотиннинг нимасига ишқибоз бўлиб қолдиларинг? Мен дарров ишни пишитиб бераман». Бунга жавобан йигитлар деди: «Унинг исми Девасмита, у Гуҳсен савдогарнинг хотини бўлади. Бизни у билан учраштириб қўйинг». Буни эшитиб, роҳиба ҳаммаси айтганингиздек бажо бўлади деб ваъда берди ва савдогарваччаларга унинг уйида қолишларини таклиф қилди.

Хотин турли қандолатлар ва ҳар хил совға-саломлар билан Гуҳсеннинг хизматкорини сотиб олди ва кўп ўтмай ўз шогирд қизи билан унинг уйига киришга муваффақ бўлди. У Девасмитанинг хобгоҳи эшигига яқин борганда бегона одамлардан кўриқлаш учун шу ерга занжирлаб қўйилган бир ит уларни ўтказмади. Роҳибани кўриб, Девасмита хаёл суриб қолди: «Унинг менда нима иши бор экан-а?» — барибир чўрисига уни ҳузурига олиб келишни буюрди. Хобгоҳга кириб, ярамас роҳиба одамгарчилик қилгани учун Девасмитани дуолар қилди ва ўзини нияти пок қилиб кўрсатиб, жувонга деди: «Сен билан танишишни тинмай ўйлаб юрардим, шунинг учун бугун тушимга кирдинг, сабрим чидамай сени кўргани оёғимни кўлимга олиб бу ёққа чопдим. Сени эрингдан айроликда яшаётганингни ўйласам, юракларим тўкилиб кетади. Ахир суйган ёри билан гашт қилмаса, ёшлик ва гўзалликнинг кимга кераги бор?» Шу ва шунга ўхшаш сўзлар билан роҳиба покдомон аёлни узоқ авради, кейин хайр-хўш қилди-да, уйга қайтди.

Эртасига бир парча гўшт олди-да, қалампирга белаб, яна Девасмитанинг уйида пайдо бўлди. Парча гўштни эшик олдида боғлоғлик итга берди, ит ўша заҳоти қалампирли гўштни еб қўйди. Қалампирдан унинг кўзларидан ёш, бурнидан сув оқа кетди. Роҳиба эса фурсат фаниматда уни очик чехра билан қарши олган Девасмитанинг олдига кирди ва ёлғондакам пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Девасмита, нега йиғлаяпсиз, деб сўраган эди, у ўпкаси тўлиқиб-тўлиқиб базўр жавоб берди: «Қизим, эшик тагидаги итингга бир қарагин-а, у ҳам мендай қон йиғлаяпти. Гап шундаки, бугун у олдинги туғилишидаги дугонаси мен эканимни таниб қолди ва йиғлашга тушди. Унга раҳмим келганидан мен ҳам ўзимни тутиб туролмай йиғлаб юбордим».

Бу гапларни эшитиб ва итнинг чиндан ҳам йиғлаётгандай бўлганини кўриб, Девасмита ўйланиб қолди: «Бу қандай мўъжиза бўлди, а?» Роҳиба эса сўзида давом этиб деди: «Олдинги туғилишимизда, қизим, мен ва мана бу ит иккаламиз бир браҳманнинг хотинлари эдик. Эримиз кўпинча шоҳ амри билан элчилар ҳамроҳлигида бизни ташлаб, олис мамлакатларга кетгувчи эди. У йўқ пайтларда мен бемалол бошқа эркаклар билан айш қилиб юраверардим ва инсондаги жамики ҳиссий туйғулардан лаззатланишни қанда қилмасдим. Ахир ўзинг яхши биласан-ку, одамзоднинг энг олий бурчларидан бири ҳис-туйғуларига озор етказмаслигидир. Шу боис ердаги кейинги туғилишимда олдинги туғилишларимни унутиб қўйганим йўқ. Бу ит эса жоҳиллиги туфайли фақат ўз эрининг кўнглини овларди, шунинг учун, ўзинг кўриб турибсан-ку, ит бўлиб дунёга келган, ҳолбуки барибир ҳам ўзининг олдинги ҳаётини эсдан чиқармагин».

«Бу қанақа бурч бўлди? Ҳойнаҳой, бу хотин бир шумликни бошлапти», — ўйлади фаросатли Девасмита ва роҳибага деди: «Шу пайтгача бундай бурч борлигини билмас эканман. Модомики шундай экан, мени бирон жонон йигит билан учраштириш чорасини топинг». Бунга роҳиба шундай жавоб қилди: «Олис эллардан бу ерга бир нечта савдогарвачча келган. Ушаларни олдинга олиб келганим бўлсин».

Шу гапларни айтиб, кўнгли тоғдай кўтарилган роҳиба уйга кетди, Девасмита эса чўриларининг қулоғига шуларни қуйиб қўйди: «Ҳойнаҳой, бу савдогарваччалар эримнинг қўлидаги сўлмас нилуфар гулини кўришган ва эрим маст чоғида улар барча сирни билиб олишган. Кейин менинг шаънимни булғаш учун бу пасткашлар ўз мамлакатларидан бу ерга келишган ва мана бу разил роҳиба ёрдамидан фойдаланмоқчи бўлишган. Шунинг учун тезроқ шароб келтиринглар, унга наша аралаштиринглар, кейин эса темирчига бориб, ит панжаси ясаб беришни буюринглар». Девасмита ана шундай топшириқлар берди ва чўрилар ҳамма айтилганларни бекаму кўст адо этдилар, улардан бири эса бекамининг амри билан унинг кўйлагини кийиб олди.

У ёқда роҳиба ҳар бири аввал мен бораман деб турган тўрттала йигит ичидан биттасини танлаб олди-да, ўша билан кетди. Унга ўз шогирд қизининг кўйлагини кийдириб, роҳиба уни кечкурун Девасмитанинг уйига олиб келди, кейин эса киши билмас жойга яшириниб олди. Савдогарваччани Девасмитанинг кийимидаги чўри қиз иззат-икром билан қарши олди ва наша қўшилган шаробга тўйдирди. Бамисоли ўзининг муртад ниятлари каби бу шароб йигитчани ҳушидан айирди ва шу заҳотиёқ чўри қиз унинг эғнидаги кўйлакни ечиб олиб, қип-яланғоч қилиб қўйди. Кейин итнинг панжаси билан унинг манглайига тамга босиб қўйишди ва тунда уни ахлат тўла ариққа итқитишди. Тонгга яқин йигит ўзига келиб қарасаки, худди ўзининг куфроний ниятлари учун Авич дўзахига тушгандек, ахлатли ариқда ётибди.

Шунда савдогарвачча ўрнидан турди, ювинди ва қўллари билан манглайидаги тамгани яширганча қип-яланғоч ҳолида роҳибанинг уйига қайтиб келди. Одамлар биргина унинг ўзининг устидан кулмасликлари учун дўстларига йўлда мени ўрилар тунашди деб эълон қилди. Эрталаб эса тунни уйқусиз ўтказгани ва ортиқча ичиб қўйганидан боши қаттиқ оғриётганини баҳона қилиб, тамгани бир парча латга билан боғлаб олди.

Кечкурун иккинчи йигит Девасмитанинг уйига йўл олди ва у ҳам ўша аҳволга тушди. Қип-яланғоч қайтиб келиб, биринчиси каби у ҳам деди: «Ҳамма безакларимни Девасмитаникида қолдирсам ҳам қайтишимда йўлда ўрилар мени таладилар». Эрталаб эса у ҳам бош оғриғини баҳона қилиб, пешонасидаги тамгани боғлаб олди.

Шу тариқа барча савдогарваччалар, гарчи айбларини яширишга муваффақ бўлишса-да, бирин-кетин манглайларида тамга орттириб олишди, бор бўл-шудларидан маҳрум бўлишди ва устига-устак хўрланиб, расвойи жаҳон бўлишди.

«Илоё, бу хотин ҳам шундай расвойи жаҳон бўлсин!» — деб ўзларича лаънат ўқишди-да, шармандаликларини роҳибадан яширганча кетишди. Роҳиба эса мақсадимга етдим деб роса суюнди ва эртасига шогирд қизи билан бирга Девасмитаникига келди. Девасмита уни иззату икромлар билан қарши олди ва миннатдорлигини изҳор этмоқчи бўлгандек наша аралаштирилган шароб келтириб қўйди. Роҳиба билан шогирд қизнинг кайфи ошиб қолгач, покдомон ва вафодор жувон чўриларига уларнинг қулоқ ва бурунларини кесиб, ахлат ариғига итқитишни буюрди.

Энди Девасмитани бошқа ўй ташвишга солмоқда эди, савдогарваччалар бу ердан кетиб, унинг эрини ўлдиришлари ҳеч гап эмас эди. Жувон бўлиб ўтган гапларни қайнонасига сўзлаб берди. Қайнонаси унга қараб деди: «Қизим, сен тўғри қилгансан. Ишқилиб, улар ўғлимга зиён етказишмаса бўлгани-да». Шунда Девасмита деди:

«Бир вақтлар Шактимати ўз фаросати билан эрини сақлаб қолганидек, мен ҳам эримнинг жонини омон сақлаб қоламан». — «Шактимати эрини қандай сақлаб қолган эди, қизим, айтиб бер-чи», — илтимос қилди қайнона ва Девасмита жавоб ўрнида қуйидаги ҳикояни сўзлаб берди:

САМУРДАТТ ВА ШАКТИМАТИ ҲИКОЯСИ

«Мамлакатимизда, шаҳар ичкарисид аждодларимиздан Манибҳадр исмли қудратли ва шонли якш ибодатхона барпо этган эди. Маҳаллий аҳоли илтижою таваллолар билан унинг ҳузурига келар ва истакларини рўёбга чиқариши учун унга атаб турли инъом-эҳсонлар олиб келар эди. Борди-ю, тунда бирон-бир эркакнинг бегона аёл билан ётганини кўриб қолишса, уларни ибодатхона ичига қамаб қўйишарди, эрталаб эса бу эркак ва аёлни шоҳ қозисига олиб боришарди, у ерда нималар бўлгани ҳақида битта қўймай гапириб беришар ва жазолар эдилар. Қонун шунақа эди.

Бир кун шаҳар тунқоровули Самурдатт деган бир савдогарни тутиб олди, у тунда бегона аёл билан дон олишгани келган эди. Тунқоровул ҳар икковини якш ибодатхонасига олиб келди ва ичкарига қамаб, эшик лўқидонини маҳкам суриб қўйди. Бу орада шу савдогарнинг Шактимати исмли ниҳоятда доно ва вафодор хотини воқеадан дарак топди. Дангалчи аёл кийимларини алмаштирди, совға-саломлар олиб олди, далда бўлсин деб дугоналарини таклиф қилди-да, тунда якш ибодатхонасига йўл олди. Аёл ибодатхонага келганида совға деса ўзини томдан ташлайдиган ибодатхона коҳини қоровулар бошлиғидан рухсат олиб эшикни очди-да, уни ичкарига киритди. Ичкарига кириб ва эрининг ўз қилимишидан ерга киргудек бўлиб турганини кўриб, у аёл билан кийимларини алмаштирди-да, кет деб амр қилди. Ҳалиги аёл Шактимати кийимида ташқарига чиқди-ю, тун қоронғилиги ичида кўздан гойиб бўлди, Шактимати эса эри билан бирга ибодатхонада қолди.

Эрталаб шоҳ амалдорлари текширув ўтказгани келиб қарашсаки, савдогар ўз хотини билан бирга қамаб қўйилган. Шоҳ бундан хабар топгач, бамисоли аждаҳо комида турган савдогарни озод қилди ва қоровулар бошлиғини жазолади.

Ҳа, бир вақтлар Шактимати ўз донолиги билан эрини ана шу тариқа сақлаб қолган эди. Мен ҳам бораман-да, ҳийла билан эримни сақлаб қоламан». Қайнонасининг қулоғига шу сўзларни айтиб, Девасмита ўз чўрилари билан савдогарлар либосини кийди-да, кемага ўлтириб, савдо ишлари баҳонаси билан эри турган Катаҳ мамлакатига йўл олди.

У ерга келиб, шундоқ қараса, эри Гуҳсен савдогарлар орасида турибди, жувон худога шуқурлар айтиб, кўнгли ором топди. Эри ҳам узоқдан уни эркаклар либосида кўриб, кўзига ишонмади, хаёлидан эса фақат биргина гап ўтарди: «Менинг суюкли хотинимга ўхшайдиган бу савдогар ким экан?»

Бу орада Девасмита ўша эрнинг подшоҳи ҳузурига кирди ва унга қараб бундай деди: «Сиздан бир илтимосим бор. Фуқароларингизни бир жойга тўпласангиз». Шунда подшоҳ барча шаҳар аҳлини бир жойга тўплади-да, қизиқсиниб савдогарлар либосидаги Девасмитадан сўради: «Хўш, қандай илтимосинг бор эди?» Девасмита жавоб берди: «Шу ерда оломон орасида меникидан қочиб кетган тўрт ғулом турибди. Шоҳим, худо хайрингизни берсин, уларни менга қайтаринг». Бунга жавобан подшоҳ шундай деди: «Қаршингда бутун шаҳар аҳли турибди. Агар улар орасида ўз ғуломларингни таниб олсанг, олиб кета қол».

Шунда жувон бошларини боғлаб, ўша ерда турган ва уйида ўзи расвойи жаҳон қилган тўрттала савдогарваччани топиб олди «Булар бой савдогарларнинг фарзандлари, улар нечук сенинг ғуломларинг бўлар экан?» — ғазаб билан дейишди ўша ерда ҳозир бўлган савдогарлар. Шунда Девасмита уларга бундай деб жавоб берди: «Агар гапимга ишонмасаларинг, уларнинг манглайини очиб қаранглар, мен уларга ит панжасидан тамға босиб қўйганман». Жувоннинг гапи билан улар тўрттала йигит бошидаги латтани ечишди ва ҳамма уларнинг манглайига босилган ит панжаси изини кўрди. Барча савдогарлар мулзам бўлиб қолишди ва шунда ҳайратдан оғзи очилиб қолган подшоҳ Девасмитадан нима бўлганини сўради. Девасмита бўлган воқеани бир бошдан ҳикоя қилиб берди ва халойиқ қаҳ-қаҳ уриб кула бошлади, подшоҳ эса унга қараб деди: «Дарҳақиқат, улар сенинг ғуломларингдир». Шунда тўрттала йигитни ғуломликдан халос қилиш учун бошқа савдогарлар вафодор аёлга олам-жаҳон пул беришди, савдогарваччаларни эса подшоҳ номидан жазолашди.

Девасмита пулларни олди, эрига қайта эгалик қилди ва ўз шаҳри Тамрлиптига қайтиб кетди, бу ерга келиши билан софдил одамлар қуршаб олиб, уни алқай бошладилар. Шундан кейин у ҳеч қачон ўзининг суюкли эридан бир қадам ҳам ажрамади.

Шундай қилиб, эй муҳтарам зот, тагли-зотли аёллар ўзларининг тақволи ва мардона ишлари билан ҳар доим эрларининг шаънини кўтарадилар ва бошқа ҳеч ким ҳақида ўйламайдилар. Зеро, садоқатли хотинлар учун эр — олий илоҳдир». Каушанби йўлида Васантак оғзидан бу ривоятни эшитиб, гарчи яқингинада ота уйини тарк этиб чиққан бўлса-да, Васавдата хижолат тортмай кўйди, Удаянга нисбатан азалдан муҳаббатга лиммо-лим қалби ҳам энди эрига вафодор бўлишдан бошқа ҳеч нарсани билишни истамасди.

Буюк шоир Сомдевнинг «Достонлар уммони»даги «Ривоятга дебоча» китобининг бешинчи долғаси ана шулардан иборат.

ОЛТИНЧИ ДОЛҒА

Ватслар шоҳи Виндҳйа ўрмонида турган вақтида унинг ҳузурига Чандмаҳсеннинг тан кўриқчиси ташриф буюрди. Шоҳга яқин келиб ва таъзим бажо айлаб, у деди: «Шоҳ Чандмаҳсен сизга шундай пайғом йўлламиш: «Сен ўз ихтиёринг ила қизим Васавдаттани ўғирлаб кетганингдан хафа эмасман, зеро айнан шуни деб мен сени даргоҳимга олиб келтирган эдим. Сен ҳали меникида туткун бўлиб турган вақтингда қизимга уйланасан деб оёқ тирамаган эдим, чунки бундай аҳволда сен на мени, на қизимни ёқтиришингга унча ишонмас эдим. Энди, эй шоҳ, бирпас сабр қил, илтимос, қизимнинг тўйи эл қатори расамадидагидек бўлсин. Яқинда ҳузурингга ўғлим Гўпалак келади, қизимнинг тўйини шу ўғлим барча урф-одатларга риоя қилган ҳолда ўтказиб беради».

Ватслар шоҳига бу пайғомни етказиб, тан кўриқчиси бу ҳақда Васавдаттани ҳам воқиф қилди. Шундан кейин шоҳ ҳукмдор пешонаси чарақлаган Васавдатта билан Каушанбига қайтишга азм қилди. «Сизлар шу ерда Гўпалакнинг келишини кутинглар, кейин у билан бирга Каушанбига кириб борасизлар», — деди Удаян қайнотасининг тан кўриқчиси ва дўсти Пулиндакка, уларни Виндҳйа ўрмонида қолдирар экан.

Эртасига эрталаб буюк шоҳ ўз маликаи олияси Васавдатта билан бирга қайдасан доруссалтана деб йўлга тушди. Аъзои баданларини хушбўй тер — мад қоплаган улуғвор филлар ҳамроҳлигида кетиб борар экан, гўё ажрашишни истамаёгандек, Виндҳйа тизмалари ҳам жонланиб, орқадан эргашиб келаётганга ўхшарди. Лашкарлар ва отларнинг ҳадсиз оёқлари остидан гув-гув овоз бериб, гўё замин ҳам уларга олқиш айтаётгандек, гўё сарой шоирлари басма-басига улар ҳақида қасидалар ўқиётгандек туюлмоқда эди. Кўшинлар оёғи остидан кўкка ўрлаётган чанг булути эса Индрнинг ҳам юрагига фулгула солиб, севинчдан тоғлар ҳам қанот қоқиб парвоз қилаётгандек эди.

Иккинчими ё учинчи кунни Удаян ўз салтанатига кириб келди ва бир кечаси Руманват уйида тунаб қолди. Эртасига тонг билан ниҳоят улуг тантана бошланди — ўз севгилиси билан шоҳ Каушанбига кириб келди, доруссалтананинг барча аҳолиси кўзлари тўрт бўлиб йўл қараб турарди. Аёллар ҳамма ёғини чиннидай қилиб, байрамона ярақлатиб қўйган шаҳар, гўё узоқ айрилиқдан сўнг эрини кутиб олаётган хотиндай, ял-ял ёнмоқда эди. Интиқлик азобидан қутулган шаҳар аҳли ҳам ватслар шоҳи ва унинг қайлиғини томоша қилиб тўймас, чақмоқли булутдан жон-тани яйраган товусдай ўзини қўйгани жой тополмас эди. Шаҳарликларнинг хотинлари эса уйларининг томига чиқиб, бамисоли юзлари билан осмонни тўсиб олишди, гўё самовий Ганга соҳиллари бўйлаб олтин нилуфарлар қийғос очилгандек.

Сўнг бамисоли ёнида унга бахт ато этган маъбуда Шри турган Удаян Васавдатта билан бирга саройга кириб келди. Ўз тобеликларига иқрор бўлиш учун келган вассал шоҳлари билан тўла, хонандаларнинг қувноқ кўшиқларидан файзиёб бу сарой худди уйқудан уйғонгандек бўлди.

Кўп ўтмай тан кўриқчиси ва Пулиндак ҳамроҳлигида Васавдатнинг акаси Гўпалак пайдо бўлди. Меҳмонларни қарши олиш учун шоҳ ўрнидан турди, Васавдатта эса унинг келишини дунёдаги энг катта саодат сифатида қарши олганча кўзларини ката-катта очиб турарди. У акасини кўргач, ўзича: «Нега энди уялар эканман», — деб хаёлидан ўтказди ва кўзларидан тирқираб отилмоққа тайёр турган ёшларини аранг тўхтатиб қолди. Сал илгари отаси юборган номадан воқиф бўлиб, унинг кўнгли тоғдек кўтарилган эди, энди эса қариндош-уруғлари келгач, ўзини бутунлай бахтиёр ҳис қилмоқда эди.

Эртаси куни Гўпалак расм-русмларга кўра, Васавдатта ва ватслар ҳукмдорининг тўй тантаналарини бошлаб юборди. Удаян Васавдатнинг қўлидан тутганида гўё севги бутоғида қийғос очилган нафис гулни ушлаб олгандай бўлди. Қиз эса севгилисининг қўли текканини сезган заҳоти руҳий фараҳдан кўзлари юмилди, вужуди титраб кетди ва аъзои баданини тер қоплади, эти жимирлаб, энг майда тукларигача жунбушга келди, шу аснода Ишқ тангрисининг гулдор камонидан бирин-кетин пайконлар келиб санчила бошлади: булар туйғулардан Мосуво этувчи пайкон ҳам, Шамол пайкони ҳам, Сув пайкони ҳам эди. Васавдатта муқаддас оловни чапдан ўнгга қараб айланиб ўтганида ва кўзлари тутундан қонталаш бўла бошлаганида шундай хаёлга бориш мумкин эдики, қандайдир кайф берувчи ичимлик унинг ўн хуснига яна битта хусн кўшиб, чиройини батамом очиб юборганди.

Ватслар ҳукмдори Гўпалак унга инъом этган қимматбаҳо тошлар ва ўз вассалларининг совға-саломлари билан тўлдирди ва энди чиндан ҳам бадавлатликда рожаларнинг рожаси билан тенглашиб олганди.

Тўй ўтгач, ёш келин-куёв халқ кўзига кўриниш берди, кейин эса бахту шодон ўз хобгоҳларига кириб кетишди. Тўй тантаналари муносабати билан ватслар шоҳи Гўпалак ва Пулиндакни ўз кўйлаги ва шоҳона саллалар билан сарафроз этди ҳамда Яугандҳрайан ва Руманватта барча вассал шоҳлар ва шаҳар аҳолисини ҳам сахийлик билан мукофотлашни амр қилди.

Шунда Яугандҳрайан деди: «Шоҳ бизга огир топшириқ берди, зеро халқ истагини билиш қийин. Ҳатто биргина норози чақалоқ кучли ғазаб уйғотиши мумкин. Бунга мисол тариқасида сенга, дўстим, Балвинаштак ҳақидаги ривоятни сўзлаб берай, диққат билан қулоқ сол».

БАЛВИНАШТАК ҲИКОЯСИ

Бир замонлар Рудршарман деган бир браҳман яшар эди ва азамат йигит бўлгач, иккита хотинга уйланди. Улардан бири унга ўғил туғиб бериб, ўлиб кетди, шунда у етим қолган ўғилчага қарашни ўғай онага қолдирди. Бола бироз ўсиб, суяги қотгач, ўғай она унга ёмон-ёмон овқатлар бера бошлади, бундан боланинг бадани кулранг тусга кириб, қорни қапшайиб кетди. «Нега сен онасиз қолган ўғлимга яхши қарамаяпсан?» — сўради Рудршарман иккинчи хотинидан. «Мен нима қилай?» — деди у эрига — «Оқ ювиб-оқ тараяпман, қўлимдан келганча ғамхўрлик қилаяпман, у бўлса тобора бадбашара бўлиб кетаяпти». — «Начора, худо уни шунақа қилиб яратган экан-да», — кўнглидан ўтказди браҳман. Ахир хотинларнинг ёлғон ва макрли гапларига лаққа тушмаган эркак борми? Шу тариқа болакайни Балвинаштак деб атай бошлашди, чунки у ростдан ҳам мажруҳ болага ўхшаб кўринарди.

«Ўғай онам доим мени хафа қилади, ундан бир ўч олмасам бўлмайди», — деб ўйлади ўзича Балвинаштак; у, буни қарангки, гоятда ақлли эди, ўзи эса эндигина беш ёшга тўлганди. Шундай қилиб, бир куни отаси шоҳ саройидан қайтиб келганида аста унинг қулоғига шивирлаб деди: «Ота, менинг иккита отам бор». Бола бу гапни ҳар куни такрорлайверди, шунда отаси, хотинимнинг ўйнаши бор экан-да, деган хаёлга бориб, у билан гаплашмай қўйди. Хотин эса шундай ўйлади: «Ҳеч бир айбим бўлмаса ҳам нега эрим менга аччиқ қилади? Бу Балвинаштакнинг иши эмасмикан?» Балвинаштакни обдон чўмилтирди, унга ширин-ширин таомлар берди, сўнг тиззасига ўтқазиб сўради: «Ўғлим, отанг менга жаҳл қилиб, гаплашмай қўйди, уни сен шундай қилиб қўймадингми тагин?» Бунга жавобан бола ўғай онасига қараб деди: «Агар бугундан бошлаб

менга яхши қарайдиган бўлсангиз, мен ҳам сизга ҳеч қандай ёмонлик қилмайман». Буни эшитиб, аёл энди зинҳор бундай қилмайман, деб онт ичди ва мулойимлик билан ундан эри билан яраштириб қўйишни илтимос қилди. Шунда бола унга деди: «Отам қайтиб келганида, чўриларингиздан бири унга ойна тутқазсин. Қолганини менга қўйиб берасиз!» Утай она хўл деди ва Рудршарман уйга қайтиб келгани ҳамон чўри унинг топшириғи билан унга ойна тутқазди. Шу аснода бола ойнадаги унинг аксини кўрсатиб деди: «Ота, мана менинг иккинчи отам». Буни эшитиб, Рудршарманнинг дилидаги шубҳа тарқади-қўйди ва ўшандан кейин беҳуда айблаб юрган хотини билан яна апоқ-чапоқ бўлиб кетди.

Агар жаҳлини чиқарса, бола ҳам шундай зарар келтириши мумкин. Шу боис биз барча одамларнинг кўнгли тўқ бўлиши учун ҳаракат қилишимиз керак.

Шундан кейин Яугандхрайан билан Руманват ватслар шоҳи айёмига тўпланган барча одамларга инъомлар беришди. Тўйга келган шоҳлар шу қадар хурсанд эдиларки, уларнинг ҳар бири дилидан шундай гап ўтмоқда эди: «Фақат менга шундай илтифот кўрсатишаётганди!» Васантак билан бирга ўзининг икки вазирига шоҳ Удаян ўзи алоҳида ҳиммат кўрсатди, уларга ўз қўли билан зарбоф кийимлар, хушбўй тутатқилар, зеб-зийнатлар топширди, шунингдек, уларга қишлоқлар инъом этди.

Тўй тантаналари ниҳоясига етди ва Васавдатта билан қовушиб, ватслар шоҳининг барча истаклари рўёбга чиқди. Ниҳоят, уларнинг севгиси тунги айрилиқдан изтироб чеккан бир жуфт чакравак қуши каби жўшқин лаззатларнинг туганмас силсиласи билан поён топди. Ёш келин-куёв бир-бирининг дилига йўл топгани сайин иштиёқлари янгидан ниш уриб, гуркирай бошлади.

Бирмунча муддатдан кейин тўйни ўтказиб берган ота амри билан Гўпалак уйига равона бўлди ва ватслар шоҳи ундан тезроқ қайтиб келишни ўтинди.

Бу орада ишратпараст Удаян гоҳ-гоҳ илгаридан аҳд-паймон қилиб юрган ҳарам чўриси Виравита билан яшириқча учрашиб турар эди. Бир куни у маликани янглишиб унинг исми билан чақириб юборди ва у хотинининг оёғига йиқилиб, кечиришини ёлвориб сўради; малика ҳам кўз ёшлари билан севгилиси чехрасини ювди, бу билан уни олий шоҳона рутба билан сарафроз этгандек бўлди.

Шунга ўхшаган яна бир воқеа юз берди — бунга Гўпалак асир олган ва маликага инъом тариқасида ҳавола этган Бандхумати исмли малика сабабчи бўлди. Васавдатта уни ўз ҳомийлигига олиб, унга Манжулика деган янги исм берди; бу қиз нафосат баҳри муҳитидан чиқиб келган иккинчи маъбуда Шри мисоли соҳибжамол эди. Васантак ёрдамида шоҳ у билан чирмовуқлар қоплаган шийпонда учрашди ва гандхарвлар одати бўйича у билан пинҳоний никоҳдан ўтиб, васлига восил бўлди. Бироқ ўзининг эътиборсиз қолганини кўриб, Васавдатта уларни таъқиб қила бошлади ва ғазаб отига миниб, Васантакни зиндонга ташлаттирди. Шунда шоҳ Удаян хотинининг дугонаси, Васавдатта ота уйидан чақириб олган роҳиба Санкритиянага ёлвора бошлади. Роҳиба маликаи улёни бир амаллаб жаҳл отидан туширди ва Васавдатта Санкритиянанинг маслаҳати билан Бандхуматини шоҳга топшириб қўя қолди, зеро саховатли аёлларнинг қалби юмшоқ бўлади.

Кейин малика Васантакни зиндондан озод қилди, у эса малика ҳузурига келди-да, табассум билан деди: «Аслида олдингизда гуноҳкор Бандхумати эди-ку; менинг нима айбим бор эди? Заҳарли илонга аччиқ қилиб, сувилондан ўч оласизми?»

«Бу ўхшатишингни менга изоҳлаб бер», — деб қизиқсиниб сўради малика ва Васантак жавоб ўрнида ҳикоясини бошлади:

РУРУ ВА ПРАМДВАРА ҲИКОЯСИ

«Бар замонлар дарвешнинг Руру исмли ўғли саргардон бўлиб юрганида ҳуснда тенгсиз бир қизни кўриб қолди. У апсара Менака ва видйадхарнинг

қизи бўлиб, уни ўз кулбасида дарвеш Стхулкеш тарбия қиларди. Қизнинг исми Прамдвара бўлиб, кўришганда Рурунинг қалбини шу қадар ром қилиб олдики, йигит бетўхтов бориб Стхулкешдан унинг қўлини сўради. Стхулкеш қизни унга беришга рози бўлди, бироқ тўйга яқин қолганида Прамдварани илон чақиб олди. Рурунинг юраги қаттиқ гуссага тўлди, бироқ шу он кўкдан овоз келди: «Ҳой браҳман, гарчи қизнинг ердаги муддати тугаган бўлса-да, ўз умрининг ярми ҳисобига уни тирилтириб олишинг мумкин». Буни эшитиб, у қизга умрининг ярмини берди ва қиз ўликлар қаторидан халос бўлгач, унга уйланди. Шундан бери ҳар гал Руру илонни кўрганида, азбаройи ғазабдан хотинимни чаққан илон шу бўлса керак деб ўйлаб, уни ўлдирад эди.

Бироқ бир куни йигит бир сувилонни ўлдирмоқчи бўлганида, сувилон одамлардай тилга кириб унга деди: «Ҳой браҳман, сенинг асли заҳарли илонда қасдинг бор эди, сувилоннинг бунда нима айби бор? Хотинингни заҳарли илон чақиб олгани, сувилонлар эса заҳарли илондан фарқ қилади, уларнинг эса заҳари бўлмайди». Сувилоннинг гапларини диққат билан тинглаб, Руру ундан сўради: «Сен кимсан, дўстим?» — бунга жавобан сувилон деди: «Эй браҳман, мен бир дарвеш эдим ва қарғиш тегиб, илонга айланиб қолганман. Бироқ сен билан суҳбатлашганимиздан кейин қарғиш муддати ниҳоясига етмиш». Шундай дея у ғойиб бўлди ва Руру бошқа сувилонларни ўлдирмайдиган бўлди.

Шу боис, эй малика, сенга бу таққосни мисол қилиб келтиргандим: заҳарли илонларга аччиқ қилиб, сен сувилонлардан қасдингни олаяпсан”.

Мугамбирона табассум ила шу сўзларни ирод этиб, Васантак ўз ҳикоясини тугатди ва эри билан ёнма-ён ўлтирган Васавдатта ортиқ унга жаҳл қилмайдиган бўлди.

Шундай қилиб, ватслар шоҳи Удаян ҳар гал малика дарғазаб бўлганида ўзини таппа унинг оёғига ташлар ва болдай тотли, ранг-баранг ва сеҳрли эртаклари билан овутишни Васантакдан илтимос қилар эди. Ушандан бери ҳар доим хужастафол бу шоҳнинг тилидан ирод этилган ҳар бир калом хушбўй мусаллас таъмини берар, қулоқлари ёқимли чолғулар сасига маҳтал бўлар ва нигоҳлари суюкли хотини чеҳрасидан бир зум узилмас эди.

Буюк шоир Сомдевнинг “Достонлари уммон”идаги “Ривоятга дебоча” китобининг олтинчи долғаси шулардан иборат.

«Ривоятга дебоча” номли иккинчи китоб тугади.

*Ҳиндий тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржиман*

“ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА 2007 ЙИЛДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР

НАСР

- ДИМНА КБЮСАК. *Ўлимнинг оти ўчсин. Роман.* (Тарж. И. Ҳафизов). № 1, 2.
✓ ЖЕК ЛОНДОН. *Икки ҳикоя.* (Тарж. Т. Мурод, Ҳ. Иброҳимов). № 2.
✓ ЖЕЙМС ЖОЙС. *Навқирон санъаткорнинг сийрати. Роман.*
(Тарж. А. Отабоев). № 3, 4.
Д. АЗИМОВА. *Мангу орзулар ўлкаси. Киноқисса.* (Тарж. Ф. Шоҳисмоил). № 3.
✓ И.БУНИН. *Ҳикоялар.* (Тарж. О.Абдуллаев). № 4.
М.АБАКИРОВ. *Қатагонда ўтган болалик. Қисса.* (Тарж. А.Зулфиқоров). № 4.
С. ЦВЕЙГ. *Оноре де Бальзак. Романдан боблар.* (Тарж. С. Тойиров). № 5.
И. КАШАФУТДИНОВ. *Асил зот. Қисса.* (Тарж. Ҳ. Маҳмудова). № 5.
✓ А. ПРЕВО. *Юнон қизининг қисмати. Роман.* (Тарж. Ж. Абдуллахонов). № 6, 7.
МО МО ИНЬЯ. *Йўқолган сўқмоқ. Қисса.* (Тарж. Ҳ. Валижонова). № 6.
К. БАКЛИ. *Арабистонлик Флоренс. Роман.*
(Тарж. Ш. Худойбердиева, Ж. Абдуллаев). № 8, 9, 10.
ЮСУФ АС-СИБОЙИ. *Мунофиқлар юрти. Роман.* (Тарж. Э. Талабов). № 8, 9.
ЛУ СИН. *Бир жиннининг хотиралари. Ҳикоя.* (Тарж. М. Аъзам). № 8.
МАРК ТВЕН. *Ҳикоялар.* (Тарж. Ш. Усмонхўжаев, М. Аъзам). № 11.
Б. РАЙНОВ. *Менинг номаълум соҳибжамолим.* (Тарж. З. Аълам). № 11.
✓ Т. ҚАЙИПБЕРГЕНОВ. *Ойдўс бобо. Драма.* (Тарж. Р. Отаули). № 11.
✓ К. ПАУСТОВСКИЙ. *Ҳикоялар.* (Тарж. Ж. Фозил). № 12.
У. ИБРОҲИМ. *Қалбиғул. Қисса.* (Тарж. Ҳ. Зайниддин). № 12.
Р.БАХ. *Оқчарлоқ Жонатан Ливингстон. Қисса.* (Тарж. А.Отабоев). № 12.
МОРИ ОГАЙ. *Раққоса. Қисса.* (Тарж. П.Усмон). № 12.

САРГУЗАИТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

- Х. НГВЕНО. *Преториялик кишилар. Роман.* (Тарж. А. Файзулла). № 1, 2.
С. КИНГ. *Икки ҳикоя.* (Тарж. Д. Асқаров). № 3.
ЭЗОП. *Масаллар.* (Тарж. Қ. Мирмуҳамедов). № 4.
А. ЖЕКсон. *Муҳаббатнинг ўнга сири. Зарбулмасал.* (Тарж. Г. Муҳаммаджон). № 5.
Р. БРЭДБЕРИ. *Фаренгейт бўйича 451 даража. Роман.* (Тарж. Мирзо Анвар). № 7, 8.
Қадимги Сурия насри. (Тарж. Н. Норматов). № 10.
СОМДЕВ. *Достонлар уммони. Саргузаит.* (Тарж. А. Файзулла). № 11, 12.

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

- А. ФАЙНБЕРГ. *Шу ердадир наслу насабим.* (Тарж. Р. Мусурмон). № 1.
Ж. ДОНН. *Жаҳоннинг бор ҳайрати.* (Тарж. А. Пардаев). № 2.
Ф. УЙСАЛ. *Ғойибдан гаплашувчи.* (Тарж. М. Аъзам). № 3.
С. МАКАРОВИЧ. *Ширин тушлар кўр.* (Тарж. О. Суюндикова). № 3.
М. ҒАЗНАВИЙ. *“Маҳмуднома”. Ғазаллар.* (Тарж. Ж. Субҳон). № 4.
Р. БЁРНС. *Тўқис бахтдан йўқ нишон.* (Тарж. Б. Холбекова). № 4.
ЮН САНДО. *Балиқчи йилининг тўрт фасли.* (Тарж. Ф. Шоҳисмоил). № 5.
АЗИЗИЙ. *Сирли бир олам.* (Тарж. Ҳ. Зайниддин, Давлатмурод). № 6.
ОЯР ВАЦИЕТИС. *Гулга гулдон бўлмас шохидан аъло.* (Тарж. М. Мирзо). № 7.
Ж. РУМИЙ. *Маснавий маънавий.* (Тарж. Ж. Камол). № 7.
В. СОСНОРА. *Шуғлалардан қамашсин кўзлар.* (Тарж. М. Мирзо). № 8.
А. ЕЛЬЦОВА. *Тушларимга киради баҳор.* (Тарж. Г. Бегим). № 8.
АБУЛАЛО АЛ-МААРРИЙ. *Ҳаёт — ачиқ ҳақиқат.* (Тарж. Ж. Жабборов). № 9.
Япон мумтоз назми. (Тарж. Турсун Али). № 9.
А.Т. ТВАРДОВСКИЙ. *Шеърлар.* (Тарж. М. Мирзо). № 10.
Замонавий ҳинд назми. (Тарж. А. Файзулла). № 10.
Р. РОЖДЕСТВЕНСКИЙ. *Шеърлар.* (Тарж. М. Мирзо). № 11.

Испания наволари. (Тарж. Ў. Мирзаёр). № 12.
Л. СКИРДА (Украина). **Туйгулар.** (Тарж. М. Мирзо). № 12.

ПУБЛИЦИСТИКА

П. Ж. БЬЮКЕНЕН. **Гарбнинг ҳалокати.** (Тарж. Б. Зокир). № 1, 2.

ИНСОН ВА ТАБИАТ

М. ЭМОТА. **Сувнома.** (Тарж. М. Усмонова). № 10.
Р. ЭДБЕРГ. **Сув томчилари — вақт томчилари.** (Тарж. С. Музаффаров). № 12.

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Г. ШТРОММАЙЕР. **Эътироф.** (Тарж. Т. Каримов, М. Каримова). № 3.
С. МАРКУС. **Ислом хаттотлигининг русча жилваси.** (Тарж. А. Файзулла). № 3.
М. БОДРЖИЧ. **Юлдузларга жило бериб.** (Тарж. М. Акбаров). № 4.
САЙ БАБА. **Билимлар сарчашмаси.** (Тарж. А. Файзулла). № 7.
В. НЕРСЕСЯНЦ. **Бобби Фишернинг мушкул ўйини.** (Тарж. А. Саидов). № 8.
А. САИДОВ. **Шахмат даҳосининг қилиқлари.** № 8.
А. ГРИБ. **Жаҳон маданиятининг ўчоқлари.** (Тарж. А. Файзулла). № 7.
Н. ХИЛЛ. **Рухият олами.** (Тарж. Р. Иброҳимова). № 9.
Б. ПАСКАЛЬ. **Муҳаббат — олий саодат.** (Тарж. А. Пардаев). № 10.
Г. ГЕГЕЛЬ. **Зардуштийлик.** (Тарж. М. Абдуллаев). № 12.
С. КАПИЦА. **Китоб сизни ёлғизлатиб қўймайди.** (Тарж. Г. Муҳаммаджон). № 12.

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

А. Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигига
Буюк сўз сеҳргари. № 1.
А. ҚАҲҲОР. **Ҳуснбузар.** № 1.
А. ОРИПОВ. **Адабиётимизга юксак эътибор.** № 1.
У. НОРМАТОВ. **Бир суҳбат сабоқлари.** № 1.
Ў. ҲОШИМОВ. **Халқ виждони.** № 1.
О. АБДУЛЛАЕВ. **Унутилмас сабоқлар.** № 3.
А. РАСУЛОВ. **А. Қаҳҳор ва ёшлар.** № 4.
Адиб адаби. № 4.
Д. ҚУРОНОВ. **Илҳом билан ёзилган асар.** № 5.
А. С. ПУШКИН. **Унутмайман илтифотингни.** (Тарж. М. Мирзо). № 6.
М. ҚҶЧҚОРОВА, З. МИРЗАЕВА. **Адабий мушгарак алоқалар.** № 8.
Ш. ХҶЖАЕВ. **А. Қаҳҳорни эслаб.** № 9.
Ҳ. АБДУСАМАТОВ. **“Янги ер”дан бошланган шуҳрат.** № 9.
Ҳ. САТТОРИЙ. **Румий ўтган йўл.** № 10.
У. УВАТОВ. **Аллома Тафтазоний Самарқандда.** № 10.
Б. КАРИМ. **Бир тақриз талқини.** № 11.
А. МҶМИНОВ. **Оқ чўққилар доим уйғоқдир.** № 12.
С. ЙҶЛДОШЕВ. **Иқбол абадияти.** № 12.

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ГЕРОДОТ. **Мелпомена.** (Тарж. З. Аълам). № 1.
С. А. ИОАНН. **Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар.** (Тарж. Б. Эрматов). № 4.
Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. (Тарж. З. Аълам). № 5, 6.

НАВОИЙҶОНЛИК

Б. АКРОМ. **Илоҳий миръот — тажаллиётнинг “Алишерий” тимсоллари.** № 2.
А. ПАРДАЕВ. **Навоий ижодида маънавият ва маърифат.** № 2.

АДАБИЙ ТАНҚИД

- Ҳ. БОЛТАБОЕВ. Модернизм ва янги ўзбек шеърляти. № 2.
А. ДАВЛАТОВА. Тафаккур ва бадиий ижод уйғунлиги. № 2.
Г. ТҮЙЧИЕВА. Аруз ҳақида рисолалар. № 3.
К. БОБОЖОНОВА. Гёте ва Шарқ. № 4.
М. ШАРАФИДДИНОВА. Тасвирдаги ўзига хослик. № 5.
Г. ОСТОНОВА. “Минг бир кеча” жаҳон кезади. № 6.
И. ЗОЛОТУССКИЙ. Танқид — эҳтирос демакдир. (Тарж. Б. Карим). № 7.
М. ҚҮШЖОНОВ. Бадииятдан ўн икки сабоқ. № 8.
Т. Қ. ТУРКАШ. Илм била фазл гулистони. № 9.
Б. НАЗАРОВ. Руҳиятнинг ёруғ нурлари. № 10.
М. ШАРАФИДДИНОВА. Таржимада ҳам устоз. № 10.
Г. ҚАРШИЕВА. Жадид драматургиясига хос хусусиятлар. № 10.
М. ТОЖИБОЕВ. Муҳаммад Шабоний ижодий мероси. № 12.

ЖУРНАЛИМИЗ 10 ЁШДА

Истиқлол ёғдуси:

- А. ОРИПОВ. Камолотга кафолат. № 6.
О. ЁҚУБОВ. Ўн йилингиз муборак бўлсин. № 6.
Э. ВОҲИДОВ. Кутлуғ минбар. № 6.
П. ҚОДИРОВ. Умуминсоний қадриятлар жарчиси. № 6.
Б. НАЗАРОВ. Бу жаҳон саҳнида гул кўп, чаман кўп. № 6.
У. НОРМАТОВ. Янги тафаккур элчиси. № 6.
Қ. МИРМУҲАМЕДОВ. Орзиқиб кутилган журнал. № 6.

АДАБИЙ ЖАРАЁН

- Д. МУҲИДДИНОВА. Жорж Салим. № 4.
Д. МУҲИДДИНОВА. Сурия ҳикоянавислигида янги тамойиллар. № 8.
Х. ҲАМРОҚУЛОВА. Абадият мавзуси талқини. № 11.
Ф. ҲАМРОЕВ. Ҳаёт фалсафаси ва шоир муҳаббати. № 12.

ТАРЖИМА МАКТАБИ

- Ш. ОТАБЕК. Икки олам заҳмати. № 1.
А. РАСУЛОВ. Мунаввар сиймо. № 12.

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

- Н. ҲАСАН. Ҳикматлар каталоги. № 1.
А. ФАЙЗУЛЛА. Ўзбекистон шарқшунослари. № 2.
Ҳ. КАРИМОВ. Руҳдаги сокин ҳайқириқ. № 2.
Т. ФИЁСОВ, У. АБДУЛЛАЕВ. Оддий ва буюк мўъжиза. № 3.
Э. УМАРОВ. Ҳақиқат — олий гўзалликдир. № 4.
О. АБДУЛЛАЕВ. Олимнинг умр китоби. № 4.
М. ХОЛБЕКОВ. “Аврангзёб” фожиаси. № 6.
А. ЖАЛИЛ. Дилнинг мақсадга етишуви. № 7.
А. ФАЙЗУЛЛА. Бобур “Девон”ининг очилмаган сирлари. № 7.
А. ТҮЙЧИЕВ. Миллий характер яратиш йўлида. № 7.
А. ИБРОҲИМОВ. Бобурий маликага эҳтиром. № 9.
М. САТТОРОВ. Тоғай Муруднинг қайтиши. № 9.
Н. КОМИЛОВ, М. СУЛАЙМОНОВ. Узлуксиз заҳмат ҳосиласи. № 10.
П. ШЕРМУҲАМЕДОВ. Адибнинг залворли қадамлари. № 11.
К. БОБОЖОНОВА. Алишер Файз насрининг руҳий шарҳи. № 11.
С. УМИРОВ. Адабиётшунослик: янгича ёндашув маҳсули. № 12.

СЎЗ КЎРКИ

Шимолий Ҳиндистон халқ мақоллари. (Тарж. А. Пардаев). № 3, 4.
Римликларнинг ҳикматли сўзлари. (Тарж. М. Мирзо). № 10.

ЖАҲОН КУЛАДИ

КАРЕЛ ЧАПЕК. Бир ҳамёндан чиққан ҳикоялар. (Тарж. Қ. Носиров). № 6.
АЗИЗ НЕСИН. Ҳикоялар. (Тарж. Ш. Отабек). № 9.

САФАРНОМА

Қ. КЕНЖА. Эрон бўйлаб. № 12.

ЯНГИ АСР ЎЙЛАРИ

Давра суҳбати. № 11.

ЖУРНАЛҲОН МИНБАРИ

О. НАБИЕВА. Марсияларнинг ҳаётбахш хусусияти. № 2.

“Жаҳон адабиёти” журналида 2007 йилда эълон қилинган асарлар. № 12.

АЗИЗ ЎҚУВЧИЛАР!

Журналимизнинг 2008 йилги сонларида
қуйидаги асарлар билан танишасиз:

ЯРОСЛАВ ГАШЕК (Чехия). *Ҳажвий ҳикоялар.*

ЛУИС БОРХЕС (Аргентина). *Ҳикоялар.*

САМУИЛ АЛЁШИН (Россия). *Йўқ, ўлмайман мен буткул. Драма.*

ЧЖАН ЖУН (Хитой). *Ёввойи оққушлар. Қисса.*

ДАНИЭЛА СТИЛ (АҚШ). *Саёҳат. Роман.*

ИЛҒОР ФАҲМИЙ (Озарбайжон). *Актриса. Қисса.*

ФАРҲОД ЖИЛОН (Хитой). *Маҳмуд Кошғарий. Роман.*

ПРЕМЧАНД (Ҳиндистон). *Севги инъоми. Роман.*

Булардан ташқари, Ғарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам муштарийлар!

«ЖАҲОН АДАБИЁТИ» ЖУРНАЛИГА ОБУНА БЎЛИШНИ УНУТМАНГ!

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.